

Samuel Mareel

Voor vorst en stad

Rederijkersliteratuur en vorstenfeest in
Vlaanderen en Brabant (1432-1561)

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

Voor vorst en stad

Reeds verschenen in de Rederijkersserie

Bart Ramakers (red.)

Spelen en figuren

Toneelkunst en processiecultuur in Oudenaarde tussen Middeleeuwen en Moderne tijd

Niet meer leverbaar

Nelleke Moser

De strijd voor rethorica

Poëtica en positie van rederijkers in Vlaanderen, Brabant, Zeeland en Holland
tussen ca. 1450 en ca. 1620

Niet meer leverbaar

Bart Ramakers (red.)

Conformisten en rebellen

Rederijkerscultuur in de Nederlanden (1400-1650)

Niet meer leverbaar

Anne-Laure Van Bruaene

Om beters wille

Rederijkerskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650)

ISBN 978 90 5356 561 2

Arjan van Dixhoorn

Lustige Geesten

Rederijkers in de Noordelijke Nederlanden (1480-1650)

ISBN 978 90 8964 104 5

Voor vorst en stad

Rederijkersliteratuur en vorstenfeest in Vlaanderen en Brabant (1432-1561)

Samuel Mareel

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

Dit boek is tot stand gekomen met financiële steun van de J.E. Jurriaanse Stichting, Stichting dr Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds, Gravin van Bylandt Stichting, de Universitaire Stichting van België en de Thijssen-Schoute Stichting

Omslagillustratie: Fragment van een wandtapijt getiteld *Nobilitas* uit de reeks 'Los Honores'. Palacio Real de la Granja de San Ildefonso, Patrimonio Nacional Spanje
Ontwerp omslag: Geert de Koning, Ten Post
Lay-out: Prografici, Goes

ISBN 978 90 8964 174 8
e-ISBN 978 90 4851 137 2
NUR 621

© Samuel Mareel / Amsterdam University Press, 2010

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j^o het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Volc van Allen Staeten

Al was Davidt goet ende helich,
omdat hy van oorloghe was een voorvechtere
soo en mocht hy Gods tempel niet zyn een rechtere
wantet hadde gheweist moeyte verloren

Gheestelic ende Weerlic

Godt hadde Salemon daertoe vercoren,
die in zynen tyt den payselicken conync hiet.
Want Godt en wilde niet, tes zoo ghesciet,
dat den dienst der sacreficien Hem danckelic was
dan in den tempel van payse.

Cornelis Everaert, *Pays*, v. 310-314

Inhoud

Woord vooraf / 9

Inleiding / 11

DEEL 1 – VORSTENFEEST EN LITERATUUR / 19

I Een prinselijke geboorte te Gent / 21

1. Inleiding / 21
2. De vroegste vorstelijke ceremonies in de stad / 22
3. De integratiepolitiek van Filips de Goede en de geboorteviering van 1432 / 24
4. Toneel voor een jonge prins / 27

II Het stedelijke vorstenfeest / 35

1. Stads- en hoffeesten / 35
2. Het geboortefeest / 36
3. De blijde intrede / 41
4. Het vredesfeest / 48

III Eer en genoeg – het literaire initiatief / 57

1. De organisatie van literaire wedstrijden / 57
2. Prijzen / 61
3. Een delicate evenwichtsoefening / 66
4. Rechtstreekse opdrachten / 70

IV De triomf van retorica / 77

1. Spelers en gezellen / 77
2. Het succes van de rederijkers als uitvoerders / 81
3. De organisatorische bijdrage / 89
4. De ‘stadsrederijker’ / 95

V ‘Als daer toe dienen ende behooren zullen’ – feesten en teksten / 105

1. ‘Incomsten van princen ofte princessen’, ‘paysen’ en ‘andere triumphen’ / 105
2. ‘Incomsten van princen ofte princessen’ / 106
3. ‘Paysen’ en ‘andere triumphen’ / 116

4. ‘Rhetorijckelick ghestelt’ / 128

DEEL 2 – DEVORST EN DE STAD IN BEELD / 141

VI Diplomatie in verzen – De verzameling-Leemans / 143

1. Een Brussels handschrift / 143
2. Van Karel tot Karel / 148
3. Een kind is ons geboren / 156
4. Het licht van Troje / 165
5. Een spiegel van adeldom / 173

VII Tussen hemel en aarde – De sociopolitieke spelen van Cornelis Everaert / 183

1. Een productief rederijker / 183
2. ‘Spelen van zinnen dienende ter materie subjecte’ / 186
3. Van probleem naar oplossing / 190
4. Dissonanten / 198
5. Tussen hemel en aarde / 201

VIII Lering en propaganda – Matthijs de Castelein bezingt Karel V / 209

1. Beeldvormers / 209
2. ‘Want hy ghesalft is naer Davids zeden’ / 211
3. Bijbelse parallellen / 214
4. Fortuna / 216
5. De terugkeer van de Gouden Eeuw / 221

IX Epiloog – Het landjuweel van 1561 en de Vrede van Le Cateau-Cambrésis / 227

Bijlagen / 233

1. Overzicht van stedelijke vorstenfeesten die met literaire activiteiten zijn opgeluisterd / 233
2. Corpus van overgeleverde literaire teksten / 254

Noten / 267

Bibliografie / 303

Index / 333

Woord vooraf

Aan de basis van dit boek ligt een proefschrift dat ik in december 2007 aan de faculteit Letteren en Wijsbegeerte van de Universiteit Gent heb verdedigd. Het maken van een dergelijk werkstuk heeft de reputatie een solitaire bezigheid te zijn. Dat is het, gezien de vele in noodzakelijke afzondering gesleten uren, wellicht ook. Toch kan ik mij, aan het eind van dit avontuur gekomen, slechts verbazen over het grote aantal mensen van wie ik onderweg hulp en steun mocht ontvangen. Ik hecht eraan hen hier van harte te bedanken.

Een eerste woord van erkentelijkheid gaat uit naar mijn promotor en twee copromotoren. Ik bedank Dirk Coigneau voor de toewijding en het geduld waarmee hij mij heeft begeleid en altijd klaarstond om vragen te beantwoorden, teksten te lezen en deze samen te bespreken. Ik hoop dat iets van de liefde voor de rederijkersliteratuur en de zin voor nuance en detail binnen het grotere geheel die zijn eigen wetenschappelijke werk zo bijzonder maken, in de volgende bladzijden mogen doorschemeren. Dank ook aan Hilde De Ridder-Symoens, die mij vijf jaar geleden enthousiast heeft gesteund in mijn schuchtere wens om alsnog aan een proefschrift te beginnen. Sindsdien heeft ze mij op het rechte pad gehouden op mijn uitstapjes in een vakgebied dat niet het mijne is, maar mij tegelijk ook op onvermoede horizons gewezen. Werner Waterschoot vertrok midden in het onderzoeksproject waarop ik was tewerkgesteld met emeritaat. Ons contact was daardoor om praktische redenen minder frequent. Hij leverde niettemin waardevol commentaar op eerdere versies van dit boek. Ook voor een aantal praktische aangelegenheden kon ik op hem een beroep doen.

Ik denk met genoegen terug aan het contact met mijn collega's van de vakgroep Nederlandse Literatuur en Algemene Literatuurwetenschap van de Universiteit Gent. Agnes Gelaude en Katrien De Clercq wil ik speciaal vermelden vanwege de welwillendheid waarmee ze de praktische beslommeringen die aan het maken van een proefschrift zijn verbonden, gevoelig hebben verlicht. Dank ook aan het Bijzonder Onderzoeksfonds (BOF) van de Universiteit Gent, dat dit onderzoek financieel mogelijk heeft gemaakt.

Een bijzondere ervaring vormden de kennismaking en de omgang met mensen die in hetzelfde onderzoeksgebied werkzaam zijn als ik. Mijn ontdekkings-tocht langs het snijvlak van literatuur en politiek op de overgang tussen middeleeuwen en moderne tijd zou een stuk minder boeiend en aantrekkelijk zijn geweest indien ik onderweg geen kennis had gemaakt met Cynthia Brown, Jessica Buskirk, Frederik Buylaert, Estelle Doudet, Jan Dumolyn, Guy Dupont, Dirk

Geirnaert, Jelle Haemers, Peter Happé, Femke Hemelaar, Anke van Herk, Timothy Hampton, Bas Jongenelen, Wilma Keesman, Judith Keßler, Femke Kramer, Katell Lavéant, Nelleke Moser, Jane Newman, Johan Oosterman, Herman Pleij, Bart Ramakers, Ruud Ryckaert, Remco Sleiderink, Elsa Strietman, Wim van Anrooij en Jeroen Vandommele.

Vier personen, met wie ik het geluk had van meer nabij te kunnen samenwerken, wil ik hier apart vernoemen. Mijn werk is in meerdere opzichten schatplichtig aan het doctoraatsonderzoek van Anne-Laure van Bruaene. Ik ben haar zeer erkentelijk voor de gulheid en vriendelijkheid waarmee ze mij heeft rondgeleid op het terrein dat ze eerder zelf had geëffend. Susie Sutch ben ik dankbaar voor het nalezen van Engelstalige artikelen en haar inspirerende ideeën over de kruisbestuivingen tussen *rhétorique* en rederijkerij. Dank ook aan Stijn Bussels en Arjan van Dixhoorn. Het is voor een wetenschapper een zegen collega's in de buurt te hebben die het belang kennen van de openhartige discussie en uitwisseling van ideeën, en de heilzame invloed daarop van een goedgevulde tafel.

Verschillende leden van de rederijderskamer De Fontaine werden in wat voorafging al eens vermeld. Ik wil mijn kamerbroeders en -zusters hierbij nog eens als groep bedanken, omdat ze mij het voor de rederijders zo belangrijke begrip 'gezelschap' in zijn volle betekenis hebben leren kennen.

Minstens even erkentelijk als de mensen die mij bij het maken van dit proefschrift met raad en daad hebben bijgestaan, ben ik degenen die mij er, vaak met niet geringe inspanning, nu en dan hebben kunnen van afhouden. Omdat ze er altijd waren dank ik Alex, Arnout, Dimitri en Lotte, Elisabeth, François, Hugo, Johannes, Wim en Laurent, mijn broer Michael, Miguel, Pieter, Saskia, Sven, Tom en Nia, Thomas, Xavier en Wim. En Joni.

Een laatste woord van dank richt ik aan mijn ouders, voor de interesse die ze dit project doorlopend hebben betoond, maar vooral voor het vertrouwen en de onvoorwaardelijke steun.

Inleiding

In dit boek staat de productie centraal van Nederlandstalige literaire teksten in het kader van feesten die tussen 1432 en 1561 in Brabantse en Vlaamse steden zijn georganiseerd ter ere van het Bourgondische en later het Bourgondisch-Habsburgse vorstenhuis. De nadruk ligt daarbij op de relatie tussen de teksten en een aantal voor hun ontstaan relevante contexten, zoals de vieringen waarvoor de toneelstukken, gedichten en liederen zijn geschreven, de stedelijke cultuur waarvan deze feesten een uiting zijn en de verhouding tussen de stad, die de opdracht gaf voor het schrijven van de teksten, en het hof, dat erin wordt bezongen.

De verschillende elementen die hier op elkaar worden betrokken, zijn niet onbekend in het onderzoek. Van een merendeel van de toneelstukken, gedichten en liederen die in wat volgt aan bod zullen komen, bestaan moderne uitgaven.¹ De opvoeringscontext van de teksten behoort al enkele decennia tot de meest vruchtbare onderwerpen binnen het domein van de cultuurgeschiedenis. Geïnspireerd door vergelijkbaar onderzoek naar aan de vorst gerelateerde publieke vieringen in vooral Frankrijk, Italië en Engeland, kreeg het stedelijke vorstenfeest in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden recent uitgebreid aandacht.² Pionierswerk werd verricht door H. Soly in twee artikelen uit het midden van de jaren tachtig van de vorige eeuw.³ Het was echter vooral in de boeken van P. Arnade over Bourgondisch ceremonieel en stedelijke cultuur in het laatmiddeleeuwse Gent en van E. Lecuppre-Desjardin over stedelijke feesten als een medium voor politieke communicatie dat het belang en het unieke karakter van het fenomeen in de Nederlanden ten volle werd aangetoond.⁴ Voornoemde historici konden voor hun werk steunen op zowel cultuur- als politiek-historische studies over de sterk ontwikkelde stedelijke cultuur in de Nederlanden en de gevolgen daarvan voor de verhouding tussen de steden en het hof.⁵ De plaats daarbinnen van de auteurs van de hier onderzochte teksten, namelijk de rederijkers, en vooral van de kamers waarin ze zich verenigden, werd op diepgaande wijze belicht in de proefschriften van A.-L. van Bruaene en A. van Dixhoorn.⁶

Hoewel de teksten en contexten van de letterkundige activiteit tijdens stedelijke vorstenfeesten in Vlaanderen en Brabant dus grotendeels ontgonnen terrein zijn, werd er nog maar nauwelijks gekeken naar de wisselwerking tussen beide. De editiewetenschappelijke interesse voor vorstenfeestteksten lijkt in het verleden vooral een gevolg te zijn geweest van het feit dat ze handelen over bekende geschiedkundige feiten en figuren. Veel van de kortere en vaak sterk beschrijvende liederen en gedichten kwamen om die reden aan het eind van de negentiende en

het begin van de twintigste eeuw in uitgebreide literair-historische bloemlezingen terecht.⁷ De duiding bleef in deze uitgaven echter beperkt tot in de teksten vermelde personen en gebeurtenissen. Aan hun functie werd nauwelijks aandacht besteed. Cultuurhistorische studies gaan uitgebreid in op het vorstenfeest als opvoeringscontext en vooral op de ideologische en politieke lading ervan. Het belang van toneelstukken, gedichten en liederen wordt binnen deze benadering zeker niet genegeerd. De nadruk ligt echter vooral op de vieringen als een vorm van symbolische communicatie tussen de stad en het hof. Teksten verschijnen daarin als een van de kanalen waarlangs deze tweespraak verliep, samen met bijvoorbeeld tableaux vivants, kledij en attributen en de versiering van straten en gebouwen. De aard van het literaire medium en vooral de specifieke manier waarop de teksten precies bijdroegen tot de werking van het feest, bleven echter sterk onderbelicht. Niemand zal nochtans betwisten dat teksten ten opzichte van bijvoorbeeld tableaux vivants een heel eigen karakter en dynamiek vertonen.

De betekenis van de literaire productie is binnen vorstenfeesten in Vlaanderen en Brabant des te groter door het belangrijke aandeel van kamers van retorica. Rederijkers waren, zo bleek uit het werk van Arnade, Lecuppre-Desjardin en Van Bruaene, nauw betrokken bij verschillende aspecten van deze vieringen.⁸ Hun activiteit strekte zich zowel uit over de voorbereiding als over het eigenlijke verloop van de feesten. Aangezien de bestaansreden en hoofdbezigheid van rederijkerskamers bestond uit het schrijven met het oog op het voordragen en opvoeren van teksten, ligt het voor de hand dat dergelijke activiteiten ook binnen het vorstenfeest een belangrijke rol toebedeeld zouden krijgen. Dit vermoeden wordt bevestigd door de talrijke verwijzingen naar toneelstukken, gedichten en liederen in stadsrekeningen die de uitgaven voor deze vieringen verantwoorden.

Het leek ons voor een vollediger begrip van zowel de feestcultuur als het literaire gemeenschapsleven in het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Vlaanderen en Brabant daarom wenselijk om stedelijke vorstenfeesten in deze twee gebieden vanuit een specifiek literatuurhistorisch oogpunt te bekijken. Waaruit bestonden de letterkundige activiteiten tijdens vorstenfeesten nu precies; welke teksten heeft dit voortgebracht en wat kunnen deze literaire producten ons leren over de werking en betekenis van de vieringen waarvoor ze werden geschreven? Het gaat er in wat volgt met andere woorden om de interactie te onderzoeken tussen feesten en teksten. In *Vorstenfeest en literatuur*, het eerste van de twee delen waaruit dit boek is samengesteld, ligt de nadruk op het feest als generator van literaire activiteiten. Er wordt achtereenvolgens ingegaan op het ontstaan van het gebruik om vorstenfeesten met literaire teksten op te luisteren (I), de verschillende types vorstenfeesten die daarbij betrokken zijn (II), de manieren waarop deze vieringen van een literaire omkadering konden worden voorzien (III), de personen en groepen die instonden voor het schrijven en naar voren brengen van de teksten (IV) en de door hen beoefende genres (V). Deel 2, *De vorst en de stad in beeld*, is volledig gewijd aan de overgeleverde teksten en hun inhoudelijke bijdrage aan het feest. Hoofdstukken VI tot en met VIII behandelen de beeldvorming rond de gevierde gebeurtenissen, de erin betrokken vorstelijke figuren en de verhouding tussen de stad en de vorst. Tegelijk wordt ook gewezen op de variatie binnen het overgeleverde tekstmateriaal en op de factoren die daarbij speelden.

Het hier onderzochte veld is zowel in de tijd als in de ruimte beperkt. De temporele grenzen waren het gemakkelijkst te bepalen. Het beginpunt werd als het ware door het onderwerp zelf aangereikt. De oudste sporen van literaire activiteiten tijdens stedelijke vorstenfeesten hebben namelijk betrekking op een viering die plaatsvond in 1432. Als eindgrens werd gekozen voor het Antwerpse landjuweel van 1561. Tussen die datum en het begin van de Opstand tegen het Habsburgse gezag lijken geen vorstenfeesten van betekenis meer te zijn georganiseerd. Antwerpen 1561 kan bovendien, zoals wordt aangevoerd in de epiloog van dit boek, tegelijk worden beschouwd als het hoogte- én het eindpunt van niet alleen het rederijkersfenomeen in de Zuidelijke Nederlanden in het algemeen, maar ook van de literaire activiteiten van de rederijkers in het kader van stedelijke vieringen ter ere van de vorst.

De geografische begrenzing tot het graafschap Vlaanderen en het hertogdom Brabant is op meer pragmatische maar toch niet geheel arbitraire gronden gebaseerd. De staatkundige verbondenheid tussen deze twee vorstendommen mag dan niet groter zijn geweest dan met bijvoorbeeld Holland, bekeken vanuit het onderwerp van deze studie vertonen ze wel een zekere eenheid. De literaire omkadering van stedelijke vorstenfeesten kwam in Vlaanderen en Brabant op ongeveer hetzelfde moment op gang. Dit is in belangrijke mate te wijten aan een gelijktijdige en gelijkaardige vroege ontwikkeling van het letterkundige gemeenschapsleven, en dan vooral van de kamers van retorica, op wie deze activiteit grotendeels steunde.⁹ Zoals uit wat volgt zal blijken (III.1), bestonden er in het kader van vorstenfeesten al vroeg contacten tussen Vlaamse en Brabantse steden. Vlaamse gezelschappen gingen toneel spelen in Brabant en andersom, en steden uit beide vorstendommen lieten zich door elkaars festiviteiten inspireren. De vroegst gedocumenteerde activiteit van Hollandse rederijkers in dit verband dateert echter pas van 1496.¹⁰ Uit het uitgebreide bronnenonderzoek van Van Boheemen en Van der Heijden naar de geschiedenis van Hollandse rederijkerskamers duiken vergelijkbare elementen op als in Vlaanderen en Brabant, maar het gebruik lijkt zich in Holland veel minder breed te hebben ontwikkeld.¹¹ Zo is er uit dit graafschap een opvallend kleiner aantal teksten overgeleverd.¹² Van uitwisselingen met Vlaamse en Brabantse steden bestaan bovendien geen sporen. Deze studie heeft dus niet de ambitie een overzicht te geven van de literaire omkadering van stedelijke vorstenfeesten in alle Nederlandssprekende Bourgondische gebieden. Ze streeft wel een zekere volledigheid na voor die streken waar het fenomeen zich het vroegst, het breedst en bovendien parallel heeft ontwikkeld.

De beperking tot Vlaanderen en Brabant is vanuit historisch oogpunt eigenlijk beter gefundeerd dan die tot het Nederlands als medium. Wat betreft de letterkundige creatie tijdens stedelijke vieringen ter ere van de vorst lijken Nederlands- en Franstalige steden in Vlaanderen namelijk een verwante ontwikkeling te hebben gekend. Er waren in het kader van vorstenfeesten bovendien sporadisch contacten tussen Nederlandstalige Vlaamse en Franstalige steden uit de Bourgondische Nederlanden.¹³ Het taalverschil vormde daarvoor blijkbaar geen onoverkomelijke hindernis. In wat volgt zal de situatie in Romaans Vlaanderen en in het nabijgelegen Artesië dan ook meermaals aan bod komen. Deze gebieden werden echter niet als een volwaardig onderdeel in het onderzoek betrokken. De reden

hiervoor is dat een meer systematische vergelijking het onderwerp van deze studie gevoelig zou hebben uitgebreid en het tegelijkertijd minder homogeen zou hebben gemaakt. Hoewel de situatie in Frans- en Nederlandstalige gebieden onmiskenbare gelijkenissen vertoont en Vlaamse steden langs beide kanten van de taalgrens al eeuwenlang tot dezelfde bestuurlijke eenheid behoorden, betrof het hier toch twee los van elkaar staande literaire culturen. De Oudenaardse rederijker Matthijs de Castelein sprak in zijn rederijkerspoëtica *De Const van Rhetoriken* (eerste druk 1555) daarom niet zonder bewondering, maar toch duidelijk onderscheidend over 'de stilen vander walscher provinche'.¹⁴ Een comparatistische benadering van de literaire omkadering van Bourgondisch-Habsburgse vorstenfeesten in Franstalige en Nederlandstalige steden zou echter bijzonder boeiende resultaten kunnen opleveren. Dit bleek recent nog uit het materiaal dat K. Lavéant in haar proefschrift over de toneelcultuur in de Franstalige Nederlanden tijdens de vijftiende en de zestiende eeuw heeft samengebracht en besproken.¹⁵

Een onderzoek dat zich voorneemt een literair fenomeen gedurende een langere periode en in een relatief grote ruimte in zijn context te bestuderen, is afhankelijk van een breed en representatief arsenaal aan eigentijdse bronnen. Deze kunnen in dit geval worden onderverdeeld in overgeleverde toneelstukken, gedichten en liederen die een rol hebben gespeeld tijdens stedelijke vorstenfeesten en in allerlei secundaire verwijzingen naar literaire activiteiten in dit verband. Het tweede type bron vloeit het meest rijkelijk. Door hun nauwe relatie met de stedelijke feestcultuur en de actualiteit liet de compositie, opvoering en voordracht van teksten in het kader van vorstenfeesten namelijk nogal wat sporen in de archivalia na. Het betreft hier in de eerste plaats stedelijke rekeningen waarin de uitgaven staan opgetekend die van stadswege bij de organisatie van de vieringen werden gemaakt. Deze zijn voor Brabant jammer genoeg minder volledig overgeleverd dan voor Vlaanderen. Een belangrijk deel van de stedelijke archieven van de twee grootste steden van het hertogdom, Brussel en Antwerpen, ging namelijk nog tijdens de vroegmoderne tijd in de vlammen op, tijdens het bombardement van de Brusselse binnenstad door de Franse maarschalk de Villeroy in 1695 en tijdens de Spaanse Furie in Antwerpen in 1576.

De magistraat beloonde uitvoerders en auteurs voor hun inspanningen. Daarnaast liet hij de personen vergoeden die zich met het uitdenken en de voorbereiding van de feestelijkheden hadden beziggehouden. Ook de aankondiging van de viering, evenals attributen zoals podia en kaarsen indien het feest in de avonduren plaatsvond, werden uit de stadskas bekostigd. Wanneer de stedelijke hoogwaardigheidsbekleders en hun eventuele gasten de voorstellingen kwamen bijwonen, deden ze zich op kosten van de stad tegoed aan bier, wijn en brood, soms zelfs aan een heus banket. Tegelijk zorgden ze ervoor dat de dorstige kelen van de uitvoerders regelmatig werden gelaafd.

Stadsrekeningen zijn vooral precies in het weergeven van gespenderde bedragen. Ook namen van individuen en gezelschappen die voor hun aandeel een beloning ontvingen, staan in de archivalia van de meeste steden opgetekend. Waar en wanneer er werd gespeeld, voorgelezen en gezongen en wat voor teksten daarbij te beluisteren waren, deed er voor een stadsklerk uiteraard minder

toe en wordt dan ook niet systematisch vermeld. Dergelijke gegevens vinden we wel in een ander, jammer genoeg veel zeldzamer type document uit de stedelijke administratie, namelijk de verordeningen waarmee de feestelijkheden werden aangekondigd. Vooral de uitzonderlijk volledig overgeleverde 'Hallegeboden', die vanaf de Halletoren van het Brugse Belfort werden voorgelezen, zijn hier door hun gedetailleerdheid van bijzondere waarde.¹⁶ Ze vermelden plaats en tijdstip van de opvoeringen en, in het geval van een wedstrijd, de te winnen prijzen en vaak ook het genre van de teksten.

Voor de meeste Vlaamse en Brabantse steden werden stadsrekeningen en stedelijke verordeningen in het verleden al uitgebreid op sporen van literaire activiteiten doorzocht en de resultaten daarvan gepubliceerd. Gezien de geografische en temporele uitgebreidheid van mijn onderzoek opteerde ik er daarom voor om deze documenten niet opnieuw systematisch in de archieven te gaan bekijken. Slechts indien er kon worden vermoed dat de stedelijke archivalia gegevens bevatten die nog niet zijn uitgegeven, werd een nieuw bronnenonderzoek uitgevoerd. Dit was bijvoorbeeld het geval voor de vieringen van de geboorte en doop van Joos van Bourgondië, die in hoofdstuk I centraal staan.

Eveneens interessant voor de letterkundige activiteit tijdens stedelijke vieringen zijn zogenaamde verhalende bronnen als annalen, kronieken en dagboeken. De waarde van deze documenten is wel sterk afhankelijk van de interesse van de auteur voor en zijn kennis van het stedelijke literaire bedrijf. De *Excellente cronike van Vlaenderen* bijvoorbeeld is hoogstwaarschijnlijk het werk van de Brugse rederijkers Anthonis de Roovere en Andries de Smet. De kroniek maakt dan ook regelmatig en met kennis van zaken melding van literaire initiatieven.¹⁷ Er werden trouwens een aantal langere gedichten, vooral acrostichons en chronogrammen, in verwerkt. Ook de anonieme auteur van de *Kronyk van Vlaenderen* geeft blijk van een bijzondere vertrouwdheid met de stedelijke feestcultuur en het literaire leven. Hij liet met zijn evocatie van de feestelijkheden naar aanleiding van de intrede van Filips de Goede te Gent in 1458 een van de meest gedetailleerde beschrijvingen na van toneelspel tijdens een vijftiende-eeuws vorstenfeest.¹⁸ Een dergelijke interesse is duidelijk minder prominent aanwezig bij de Brugse stadsambtenaar Nicolaes Despars. In zijn *Chronijcke van den lande ende graefscpe van Vlaenderen, van de jaeren 405 tot 1492* maakte Despars er zich bij de behandeling van vorstenfeesten vaak nogal gemakkelijk van af met de regelmatig terugkerende formulering dat het 'niet wel scrivelick' was welke grote vreugde er bedreven werd.¹⁹ Bij de zeldzame vermeldingen van toneelspel beperkte hij zich doorgaans tot de algemene term 'batementen'. De Bourgondische *indiciaire* Jean Molinet toont in zijn *Chroniques* een voor een hofauteur weliswaar uitzonderlijke interesse voor de stedelijke feestcultuur, maar hij heeft meer dan eens moeite met het typeren van de literaire bijdragen daaraan. Hij verbergt zijn verwarring ter zake dan maar achter wat retoricaal vuurwerk. Zo evoceerde Molinet de vrolijkheden na de intrede van Maximiliaan van Oostenrijk in Brussel in 1486 als 'plaisans esbas, esbatemens joyeux, joyeusetéz nouvellez, nouvelletéz haultaines, haultains festoyemens et festes d'instrumens'.²⁰

Het corpus overgeleverde literaire teksten dat voor dit onderzoek kon worden bijeengebracht, bestaat uit elf toneelteksten, vijf gedichten en zes liederen.

Dit moet slechts een fractie zijn van de enorme literaire productie waarop door stadsrekeningen, kronieken en stedelijke verordeningen wordt gezinspeeld. Uit de vijftiende en de eerste jaren van de zestiende eeuw stammen drie Brusselse toneelstukken: een anonieme tekst op een intrede van Karel van Charolais, de latere Karel de Stoute, te Brussel, wellicht in 1466, een ander spel van Colijn Caillieu op de geboorte van Margareta van Oostenrijk (1480) en een derde stuk van Jan Smeken op de jonge prins Karel, de latere Karel V (°1500). De teksten werden samen met een gedicht op de dood van Karel de Stoute (†1477) van de hand van de Bruggeling Anthonis de Roovere en een lijst van historische, bijbelse en mythologische vrouwenfiguren samengebracht in het wellicht nog uit de eerste helft van de zestiende eeuw daterende handschrift-Leemans. In een autograaf met zijn waarschijnlijk integrale toneelwerk tot 1538 nam Cornelis Everaert zes stukken op die hij schreef voor vieringen in Brugge ter ere van Karel V. Het betreft hier teksten op de slag bij Pavia (1525), de Vrede van Madrid (1526), de keizerskroning van Karel te Bologna (1530), de zogenaamde Damesvrede (1529) en het Bestand van Nice (1538). Het omvangrijke *Testament Rhetoricael* (1561), eveneens een autograaf, van Everaerts tijd- en stadgenoot Eduard de Dene, bevat een lied op de Vrede van Crépy (1544). Van Matthijs de Castelein bezitten we gedichten in druk op de slag bij Pavia, de samenkomst van Karel V en Frans I te Aigues-Mortes (1538) en de Vrede van Crépy, alle afkomstig uit de *Const van Rhetoriken* (1555). In de in 1574 gepubliceerde *Diversche Liedekens* van dezelfde auteur staan liederen op de slag bij Pavia, de Vrede van Madrid, de geboorte van Filips II (1527) en de samenkomst van Karel V en Frans I te Aigues-Mortes. Ook in gedrukte vorm kwam een factie van de Antwerpse dichter Peter de Herpener op een bestand tussen Filips II en de Franse koning Hendrik II (1556) tot ons. Tot slot is er één tekst waarvan we weten dat hij tijdens een vorstenfeest is opgevoerd, maar die niet over die gebeurtenis handelt: het *Esbatement van de bervoete bruers*, geschreven voor de Brusselse viering van de Vrede van Le Cateau-Cambrésis (1559).

Naast teksten die bestemd waren voor opvoering tijdens het feest werd er eveneens een aantal achteraf verspreide beschrijvingen van de vieringen overgeleverd. Het betreft hier evocaties van intredes van Filips de Schone in Gent en in Brugge in 1496, van de geboortefeesten voor de latere Karel V in Gent in 1500, zijn eerste officiële bezoek aan Brugge na zijn meerderjarigheid in 1515, een kapittel van de orde van het Gulden Vlies in Brussel in 1516 en de intocht van Karel V en Filips II in Gent in 1549.

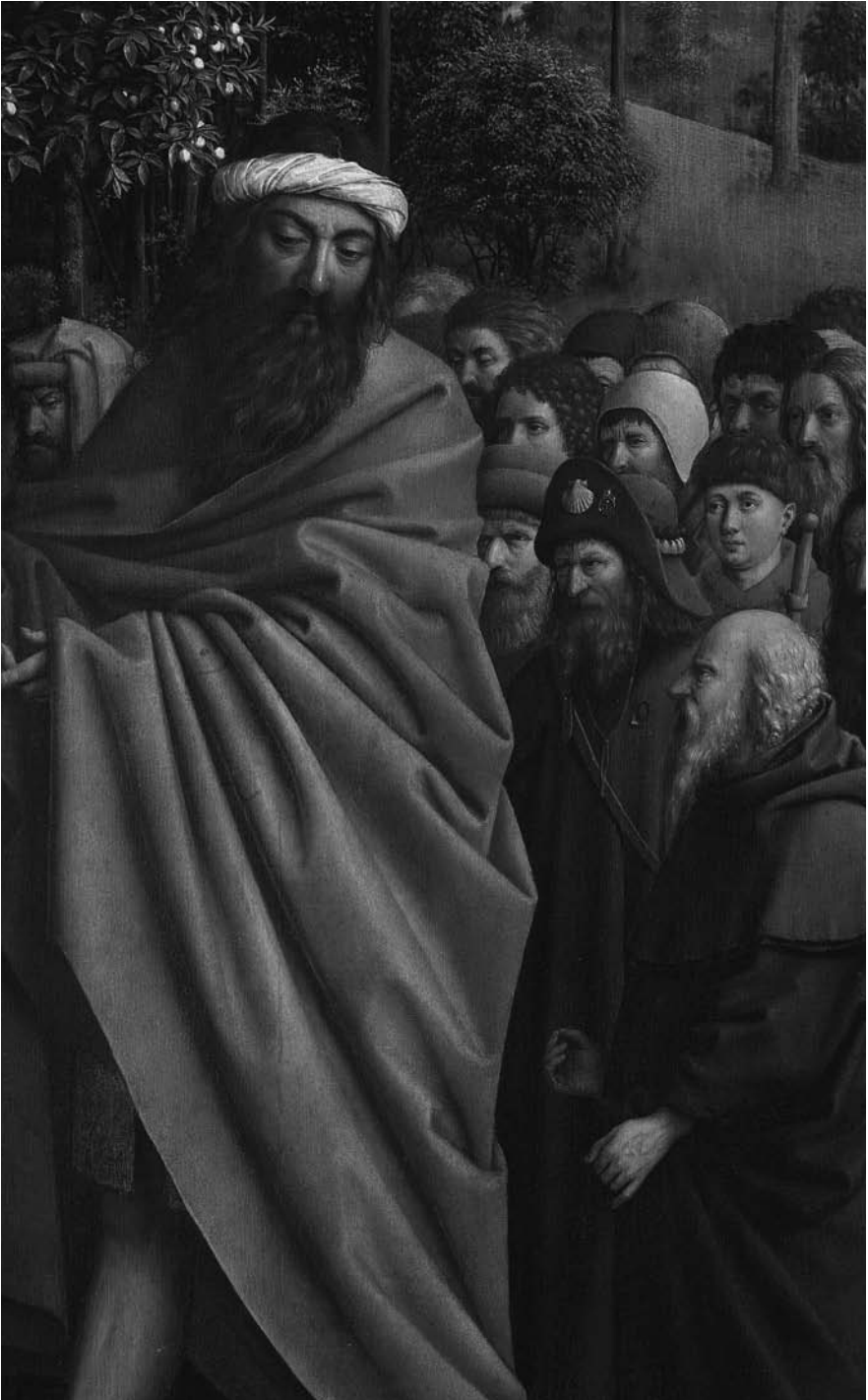
De eerder beperkte omvang van het corpus wordt gelukkig enigszins gecompenseerd door de pluriformiteit en heterogeniteit ervan. De teksten, zowel toneelstukken, gedichten als liederen, werden geschreven door verschillende auteurs en op verschillende momenten binnen de hier onderzochte periode. Zowel grotere steden uit Vlaanderen en Brabant, in casu Brussel en Brugge, als het kleinere Oudenaarde zijn vertegenwoordigd, evenals de verschillende types vorstenfeesten. Om zowel temporele, regionale als individueel-auctorïële factoren die hierbij aan het werk waren zo goed mogelijk tot hun recht te laten komen, worden in het tweede deel van deze studie drie groepjes opvoeringsteksten in evenzoveel hoofdstukken besproken: de Leemans-verzameling (VI), de spelen

van Cornelis Everaert (VII) en de gedichten en liederen van Matthijs de Castelein (VIII). De rest van het corpus, namelijk het lied van De Dene, de factie van De Herpener, het *Bervoete bruers-esbattement* en de versbeschrijvingen, worden niet apart behandeld, maar bekeken in het licht van de andere teksten.

Tot slot nog iets over de transcriptie van citaten in het Middelnederlands. Ter wille van de leesbaarheid werd het gebruik van i/j en u/v aangepast aan de hedendaagse spelling.

Deel 1

Vorstenfeest en literatuur

Afbeelding 1: De heilige pelgrims op het Lam Godsretabel van de gebroeders Van Eyck (1432). De figuur met de schelp op zijn hoed stelt mogelijk de H. Jodocus voor. Sint-Baafskathedraal, Gent, @Lukas-Art in Flanders VZW.

I Een prinselijke geboorte te Gent

1. Inleiding

Op 24 april 1432 kwam Joos, de tweede zoon van de Bourgondische hertog Filips de Goede (1396-1467) en Isabella van Portugal (1397-1471/1472), in het Gentse Hof Ten Walle ter wereld.¹ Het heuglijke feit betekende een lichtpunt in het leven aan het Bourgondische hof, dat op dat moment in rouw was gedompeld. Twee maanden eerder was Antoon, de eerstgeborene van het vorstenpaar, namelijk overleden. Joos werd twaalf dagen na zijn geboorte, op 6 mei, met het ceremonieel een potentieel troonopvolger waardig, in zijn geboortestad boven de doopvont gehouden. Dit gebeurde hoogstwaarschijnlijk in de Sint-Janskerk, de huidige Sint-Baafskathedraal, waar – wellicht niet toevallig – net op die dag ook het *Lam Godsretabel* van de gebroeders Van Eyck werd onthuld. Het veelluik was geschilderd in opdracht van de Gentse schepen Joos Vijdt, een naamgenoot van het prinsje en een graag geziene figuur in de omgeving van de hertog. Een van de pelgrims op het paneel rechtsonder van het geopende retabel stelt mogelijk de heilige Jodocus van Ponthieu, Vijdts patroonheilige, voor (afbeelding 1).²

Ook buiten de muren van het Hof Ten Walle en de Sint-Janskerk werd de prinselijke geboorte op vreugdeblijken onthaald. De Gentse schepenen stuurden boden uit om overal in Vlaanderen en in de belangrijkste Brabantse steden het heuglijke nieuws te verkondigen. In de eigen stad werd een processie gehouden; de klokken van de kerken werden een dag en een nacht lang geluid; de stadspeellieden maakten muziek en de verschillende buurten werden opgeroepen om vreugdevuren aan te steken.³

De blijdschap om de troonopvolger was van korte duur. Het kind overleed net geen vier maand later, op 21 augustus, en werd in de Gentse Sint-Veerlekerk, toebehorend aan het vroegere kasteel van de graven van Vlaanderen, begraven. Het kon daardoor niets vervullen van de grote politieke rol waartoe het leek voorbestemd. Dat het kortstondige bestaan van Joos van Bourgondië toch niet geheel tot de vergetelheid behoort, is deels te danken aan een initiatief van zijn geboortestad. Volgens een Oudenaardse kroniek 'stelden' '[d]ie van Ghent' ter gelegenheid van de doop van het jongetje namelijk 'prijzen uut op de vraeghe: *Wie best het Kerstendom ende dedelheit vanden kinde van hertoghe Philips, ghenaeemt JOES, nieuwe gheboren te Ghent, declareren saude*'. Met '[d]ie van Ghent' werd wellicht naar het Gentse stadsbestuur verwezen, dat, op of kort na 6 mei 1432, een wedstrijd organiseerde voor de beste loftuizingen op de pasgeborene. De schepenen moeten hier-

aan de nodige ruchtbaarheid hebben gegeven. De kroniek vermeldt immers nog dat het een gezelschap uit Mechelen ('die van Mechelen') was – van buiten het graafschap dus – dat als eerste eindigde, terwijl 'die van Audenaerde' en 'die van Dermonde' respectievelijk de tweede en de derde prijs wegkaapten.⁴

De bron van bovenstaand bericht, de *Kroniek van Oudenaarde*, dient, zoals verderop nog zal blijken, met de nodige omzichtigheid te worden benaderd. Het betreft hier namelijk een in de vroege zeventiende eeuw samengestelde compilatie van uittreksels uit grotendeels verloren gegane archivalia over de geschiedenis van Oudenaarde.⁵ De Gentse stadsrekeningen, die uitvoerig berichten over de kosten die werden gemaakt na de geboorte en de doop van Joos, vermelden weliswaar dat er prijzen in zilver zijn uitgereikt, maar maken niet helemaal duidelijk waarmee deze precies te winnen waren.⁶ Toch mogen we ervan uitgaan dat de wedstrijd wel degelijk heeft plaatsgevonden en dat ten minste een deel van de zilverbijzaten waarvan sprake in de Gentse rekeningen bestemd waren voor naar voren gebrachte teksten. In de stadsrekeningen van Mechelen staan namelijk de onkosten aan teren, wagenhuur, was en toortsen die een zekere Jan Bijns en zijn gezellen maakten om aan de Gentse wedstrijd te kunnen deelnemen.⁷ In de negentiende-eeuwse *Kroniek de Rantere*,⁸ die deels op de *Kroniek van Oudenaarde* teruggaait en in dezelfde stad is ontstaan, lezen we, met verwijzing naar een tweede, niet overgeleverde, bron, dat de Oudenaardse delegatie haar prijs aan het stadsbestuur schonk en, net als de collega's uit Mechelen, voor de gemaakte onkosten werd vergoed.⁹

De wedstrijd die door de Gentse schepenen in 1432 werd georganiseerd is vooral vanuit literair-historisch oogpunt bijzonder, omdat de lofverzen die ervoor werden geschreven de oudste aanwijzingen vormen van Nederlandstalige literaire teksten die zijn voorgedragen tijdens een stedelijk vorstenfeest. De geboorte van Joos van Bourgondië staat hierdoor mogelijk aan het begin van een gebruik dat onder de daaropvolgende Bourgondische en Habsburgse vorsten sterk aan belang zou toenemen en tijdens het grootste gedeelte van de vijftiende en de zestiende eeuw aanleiding gaf tot een enorme letterkundige activiteit. Gezien de zeer fragmentarische archivalia van vóór die periode kan niet met zekerheid worden vastgesteld of het hier inderdaad het eerste vorstenfeest betreft waar literaire teksten te beluisteren waren. Toch moet deze traditie in 1432 of hoogstens kort daarvoor een aanvang hebben genomen. Daarop wijzen de beschikbare gegevens met betrekking tot vroegere hertogelijke ceremonies in de stad, evenals politieke en literaire ontwikkelingen in deze periode en vooral de manier waarop stedelijke feesten en de hertogelijke politiek op elkaar betrokken raakten.

2. De vroegste vorstelijke ceremonies in de stad

Al sinds de aankomst in Vlaanderen van de eerste Bourgondische hertog van het huis van Valois vormde de stedelijke ruimte regelmatig het decor voor feestelijk ceremonieel ter ere van de vorst. Filips de Stoute (1342-1404) bracht, kort nadat hij ten gevolge van het overlijden van zijn schoonvader Lodewijk van Male (1330-1384) formeel de macht in Vlaanderen in handen had gekregen, een of-

ficieel bezoek aan de twee belangrijkste steden van het graafschap. Hij werd in Brugge in 1384 en in Gent in 1386 op een vrijwel identieke manier ontvangen.¹⁰ Geestelijke en wereldlijke hoogwaardigheidsbekleders gingen de vorst tegemoet tot aan de poort waarlangs deze de stad binnenkwam. De stoet begaf zich vervolgens in processie naar de kerk (Sint-Donaas in Brugge en Sint-Pieter en Sint-Jan in Gent) waar de nieuwe graaf de stedelijke rechten en privileges bezwoer. Het geheel werd in beide gevallen opgeluisterd met feestelijke vocale en instrumentale muziek. Jean Froissart (ca. 1337-na 1404), die de Gentse viering beschreef in zijn *Chroniques* (1369-1400), vermeldt ook nog geschenken in natura vanwege de stad (Rijnse en Franse wijn en twee koeien) en een banket aangeboden door Filips. Van de eerste Gentse intrede van Filips' zoon en opvolger Jan zonder Vrees (1371-1419) in 1405 bestaat jammer genoeg geen verslag. De kosten voor muzikanten en een gift van wijn aan de nieuwe graaf die de stad blijkens haar rekeningen bij deze intrede maakte,¹¹ suggereren echter dat een en ander verliep volgens een vergelijkbaar scenario. Ook in de summier documenten die betrekking hebben op de eerste intredes van Filips de Goede te Gent en te Brugge in 1419 vinden we dezelfde elementen terug: de vorst wordt processiegewijs ingehaald door heren en prelaten, hij bezweert rechten en vrijheden en ontvangt geschenken.¹²

De stedelijke bevolking kon de vorst en zijn gevolg tijdens deze vroegste intredes gadeslaan, terwijl de stoet zich van de stadspoort naar de kerk en vervolgens naar de grafelijke residentie begaf. Toen Filips de Stoute en Margareta van Male (1350-1405) in 1386 de Gentse Vrijdagmarkt overstaken op weg van de Sint-Janskerk naar het Hof Ten Walle viel een groot aantal stedelingen dat zich daar volgens Froissart – wellicht niet de meest objectieve ooggetuige in deze – had opgesteld spontaan op de knieën. Ze smeekten het grafelijke paar om vergiffenis voor de zogenaamde Gentse Oorlog (1379-1385), die het graafschap zes jaar lang op zijn kop had gezet.¹³ Meer dan een eventuele glimp van de vorst betekenden deze vroege intredes voor de stadsbevolking waarschijnlijk niet. De beknoptheid waarmee deze gelegenheden zowel in hoofdzaak als in stedelijke kronieken worden beschreven doet bovendien vermoeden dat ze ook aan het hof en bij het stadsbestuur voornamelijk als een staatsrechtelijke formaliteit werden beschouwd bij de aanvang van een nieuw grafelijk bestuur.

Wel uitgebreid gevierd werden belangrijke gebeurtenissen in de meer persoonlijke levenssfeer van de vorst. Het huwelijk van Filips de Stoute en Margareta van Male in Gent in 1369, dat van Jan zonder Vrees en Margareta van Beieren (1363-1423) in Kamerijk in 1385 en dat van Filips de Goede en Isabella van Portugal in Sluis en Brugge in 1430 gingen gepaard met een nooit geziene weelde.¹⁴ Anders dan in het geval van blijde intredes ging het hier om feesten die door het hof werden georganiseerd. Toch vonden ze voor een groot deel plaats binnen de stedelijke ruimte. De schepenen leverden ook een belangrijke materiële en financiële bijdrage. Dagenlang werden er banketten gehouden en verschillende plaatsen in de stad vormden het decor voor steekspelen en toernooien. Naast vertegenwoordigers van bevriende Europese vorstenhoven en belangrijke kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders bevonden er zich ook heel wat leden van de stedelijke elite onder de gasten. De betrokkenheid van de brede bevolking bleef

echter ook in dit geval beperkt tot het toekijken naar een spektakel dat niet voor haar was bestemd. Gedurende de huwelijksfeesten van Filips de Stoute en Margareta van Male zetten de Gentse schepenen een korps van 139 gerechtsdienaars in (bijna twaalf keer meer dan normaal).¹⁵ Dit doet vermoeden dat de overheid er nauw op toezag dat het hoofse vermaak niet door eventuele oproerkrakers uit de stad zou worden verstoord.

3. De integratiepolitiek van Filips de Goede en de geboorteviering van 1432

Hoe vaag en beperkt het bronnenmateriaal met betrekking tot de geboorteviering voor Joos in 1432 ook moge zijn, het brengt niettemin enkele opvallende verschillen met vroegere vorstenfeesten aan het licht. Zo vormde een geboorte binnen het vorstenhuis een eerder ongewone aanleiding voor een publiek feest in de stedelijke ruimte. Vervolgens beperkte de stedelijke overheid zich niet tot een financieel en logistiek ondersteunende rol zoals bij prinselijke huwelijken, maar nam ze zelf initiatieven. De schepenen riepen de buurten op om vreugdevuren aan te steken en loofden prijzen in zilver uit voor de mooiste loftuitingen op de pasgeborene. Ten slotte werden groepen van stedelingen uit de eigen stad en van elders, wellicht voor het eerst, actief bij de festiviteiten betrokken. Ze produceerden onder andere literaire teksten en fungeerden als primair geïntendeerd publiek daarvan.

De actievere rol van het bestuur en de bevolking van de stad vormen dan wel de opvallendste verschillen tussen de Gentse geboorteviering van 1432 en vroegere vorstenfeesten, toch lijkt de oorzaak van deze verandering in de eerste plaats aan het hof te moeten worden gezocht. Net in de periode waarin Joos geboren werd, tekende zich namelijk een opmerkelijke koerswijziging af in de Bourgondische hertogelijke politiek.¹⁶ Twee jaar eerder, in 1430, was Filips de Goede met veel pracht en praal voor de derde maal in het huwelijk getreden. Zijn nieuwe echtgenote was geen Franse prinses, zoals bij zijn eerste twee echtverbintenissen, maar Isabella van Portugal, de dochter van de Portugese koning Johan I (1357-1433). De hertog gaf hiermee een duidelijk signaal dat hij zich op het Europese toneel onafhankelijker wou gaan opstellen. Hij distantieerde zich door zijn huwelijk met name van de Franse politiek, waaraan Filips' vader en grootvader het merendeel van hun tijd, energie en middelen hadden besteed, en van de Honderdjarige Oorlog (1337-1453), die Frankrijk op dat moment al bijna een eeuw lang tegenover die andere Europese grootmacht, Engeland, plaatste. Filips begon zich meer te richten op de centralisatie van zijn eigen erflanden in midden-Frankrijk en in de Nederlanden. Aan dit territorium had hij tussen 1428 en 1430 Henegouwen, Holland, Zeeland, het graafschap Namen en het hertogdom Brabant toegevoegd. Uiteraard ging de aandacht van de hertog in de eerste plaats naar de Lage Landen, een groter en economisch meer ontwikkeld gebied dan het nog hoofdzakelijk rurale Bourgondië en het daarbij aansluitende Nevers en Franche-Comté.

Vooraf in de zelfbewuste en onafhankelijk gezinde Vlaamse en Brabantse steden stootte de integratiepolitiek van Filips de Goede op behoorlijk wat weer-

stand, die de hertog met de wortel en de stok beantwoordde. Opstanden werden hardhandig onderdrukt, maar Filips probeerde tegelijk zo veel mogelijk in te spelen op de belangen van de verschillende maatschappelijke groepen. Dit lijkt het best te zijn gelukt bij de stedelijke elites. De hertog wist hen via geschenken, adellijke titels en huwelijken tussen patricische stedelijke families en leden van de Bourgondische hofwereld en ambtenarij op sluwe wijze aan zich te binden. De bredere bevolking, van de schepenen in het stadsbestuur tot de eenvoudige handwerkslieden, vormde echter een veel moeilijker te bereiken sociale groep. Filips kon door het creëren van gunstige handelsrelaties met het buitenland weliswaar inspelen op de materiële stedelijke belangen, maar hij moet tegelijk hebben beseft dat een Bourgondische staat ook een geestelijke verbondenheid met de vorst en het vorstenhuis vereiste.

Het is binnen dit laatste streven dat de geboorte van Joos lijkt te zijn ingeschakeld. Of Gent hierbij bewust als plaats van handeling is uitgekozen, kan moeilijk met zekerheid worden gezegd. Toen de hertog op 29 januari 1432 voor een verblijf van bijna vier maanden naar Dijon vertrok om er onderhandelingen te voeren met René van Anjou (1409-1480),¹⁷ bleef Isabella, die haar echtgenoot tijdens de eerste jaren van hun huwelijk op de meeste van zijn rondreizen had vergezeld,¹⁸ in ieder geval in de Nederlanden. Ze beviel op 24 april van haar zoon in Gent. De stad mocht zich daardoor de geboorteplaats noemen van een troonopvolger. Niet zonder trots, mogen we veronderstellen, want het prinsje wordt in de stedelijke rekeningen consequent aangeduid als 'Joose van ghend'.¹⁹ Eenzelfde eer was in december 1430 ook Brussel al eens te beurt gevallen. Kort nadat hij op 8 oktober 1430 in de Zennestad was gehuldigd als de nieuwe hertog van Brabant liet Filips de Goede zijn hoogzwangere vrouw naar het paleis op de Coudenberg overkomen, waar ze op 30 december het leven schonk aan Antoon.²⁰ Hierdoor kwamen de eerste twee kinderen van Filips de Goede en Isabella van Portugal ter wereld in de grootste en dichtstbevolkte steden van Vlaanderen en Brabant. Net als zijn vader Jan zonder Vrees had de hertog zelf nog het levenslicht gezien in Dijon, de hoofdstad van het Bourgondische stamland.

Zelfs indien er achter de keuze voor Brussel en Gent als geboorteplaats van de prinsjes geen berekende politieke motieven schuilgingen, dan lijkt deze omstandigheid achteraf in ieder geval bewust te zijn aangewend als een vorm van public relations tussen de hertog en zijn twee belangrijkste vorstendommen. Zo werd Antoon genoemd naar Antoon van Bourgondië (1384-1415), een oom van Filips de Goede en tevens de eerste hertog van Brabant uit het huis van Bourgondië. Joos kreeg de naam van een in Vlaanderen bijzonder populaire heilige, die ook het hertogelijke paar nauw aan het hart lag.²¹ Met deze naamskeuzes toonde Filips zijn persoonlijke verbondenheid met Vlaanderen en Brabant en gaf hij het belang aan van deze twee streken en hun grootste steden binnen het Bourgondische landencomplex.

Op de blijken van hertogelijke genegenheid werd door de schepenen van zowel Brussel als Gent passend gereageerd. Om de doop van Antoon op 30 december 1430 in de kerk van Sint-Jacob-op-Coudenberg extra luister bij te zetten schonk het Brusselse stadsbestuur 250 toortsen met het stadswapen erop.²² De Gentse collega's gingen nog een stap verder en richtten zelf een driedaags feest

in met onder meer een literaire wedstrijd waarop het *kerstendom ende dedelheit* van de pasgeborene werden bezongen. Hierdoor toonden ze niet alleen hun erkenning tegenover de hertog, de brede stadsbevolking werd tegelijk doordrongen van de grote betekenis van de geboorte en de doop die in hun stad hadden plaatsgevonden.

Men kan zich, rekening houdende met de spanningen tussen Gent en Filips de Goede die in deze periode regelmatig de kop opstaken, vragen stellen bij de mate van spontaneïteit waarmee de competitie van 1432 is ingericht. Betrof het hier een eenparig initiatief van de Gentse schepenen of mag er een zekere inmenging worden vermoed vanwege het hof? De tweede optie lijkt het meest waarschijnlijk. Amper een half jaar eerder, in september 1431, had er namelijk al eens een pro-Bourgondische literaire wedstrijd plaatsgevonden in het Frans-Vlaamse Atrecht. Gezelschappen uit Picardië, Artesië en Henegouwen maten zich toen eveneens om een aantal prijzen in zilver met elkaar rondom de vraag 'Pourquoi la paix ne vient-elle pas en France?'. Een gedetailleerd overgeleverd archiefstuk maakt duidelijk dat het een vertegenwoordiger van Filips de Goede in het Atrechtse stadsbestuur was, een zekere Andrieu Hanebot, die aan de basis lag van het initiatief.²³ Voor Gent 1432 zijn geen archivalia overgeleverd die ons een dergelijke inblik bieden in de organisatie van de viering. Uit een recentere Brugse akte blijkt echter wel dat een vergelijkbare hertogelijke bemoeienis met stedelijke vorstenfeesten, via getrouwen in het schepencollege, later ook in Vlaanderen voorkwam. In 1466 besliste de Brugse magistraat namelijk om de rederijker Anthonis de Roovere (ca. 1430-1482) tot het einde van zijn leven een jaargeld uit te keren van 6 pond groten.²⁴ Het voorstel werd voor de verzamelde stedelijke notabelen verdedigd door ridder Jan III de Baenst (†1486).²⁵ Als motivatie voerde deze eerder algemeen aan dat De Roovere zijn thuisstad al jarenlang 'veel ende hoofschelicke ghedient hadde' en 'menighe ghenouchte van spelen van goeden moralitheden ende van anderen eerbaren esbatementen' en andere staaltjes van zijn rethorische kunnen had geschreven en doen vertonen. Door De Roovere te voorzien van een officiële functie, zo argumenteerde De Baenst, diende men ervoor te zorgen dat hij zijn talent ook in de toekomst ten dienste van Brugge zou stellen en dat het niet in hem zou opkomen om naar een andere stad te verhuizen. Hoewel dat in de schenkingsakte niet met zoveel woorden wordt gezegd, heeft de gunstige gezindheid van Karel van Charolais en Jan de Baenst ten opzichte van Anthonis de Roovere wellicht alles te maken met de activiteit van deze laatste tijdens vooral blijde intredes. De rederijker had tijdens de intocht van Filips de Goede te Brugge in 1463 al eens een toog opgericht waarop het Parisoordeel was afgebeeld en participeerde hoogstwaarschijnlijk ook aan de versieringen voor de intrede van Karel van Charolais op Vastenavond 1466. Deze gebeurtenis vond plaats net voor De Roovere zijn jaargeld kreeg toegekend. Tijdens de jaren tussen 1466 en 1478 nam hij tijdens vrijwel ieder vorstelijk bezoek aan de stad Brugge een of meer togen voor zijn rekening.²⁶ De Roovere beschouwen als een hertogelijke pion binnen de organisatie van de stedelijke vorstenfeesten zou wellicht iets te ver gaan. Toch wijst de tussenkomst van Jan de Baenst in het Brugse stadsbestuur erop dat het hof de talenten van de rederijker als organisator van dergelijke vieringen op prijs stelde en zich ook in de toekomst van zijn medewerking wilde verzekeren.²⁷

4. Toneel voor een jonge prins

In geen van de documenten betreffende Gent 1432 wordt precies aangegeven met welk soort teksten Joos is geprezen. Toch kunnen we met een behoorlijke zekerheid stellen dat de lofprijzingen de vorm moeten hebben gehad van een toneelstuk. Dit kan namelijk worden afgeleid uit de combinatie van enerzijds de verschillende bronnen en anderzijds wat bekend is over het stedelijke letterkundige leven tijdens de betreffende periode. De Gentse stadsrekeningen vermelden de kosten die gemaakt waren aan wijn en kruiden voor de heren en schepenen die drie avonden lang 'de abatements quamen sien' en voor 'den goeden lieden die de abatements deden'.²⁸ Dat de term 'abatement' hier niet zomaar naar bijvoorbeeld wat gekdoenerij, maar naar gesproken toneel verwijst, blijkt uit het 'declareren' van de teksten waarvan sprake is in de *Kroniek van Oudenaarde*. De leider van het Mechelse gezelschap, Jan Bijns, wordt in de rekeningen van zijn stad voor de jaren 1431 tot en met 1435 regelmatig vermeld omwille van zijn deelname aan de opvoering van een Onze-Lieve-Vrouwspel tijdens de Peisprocessie.²⁹

Eveneens in de richting van toneel wijst de wedstrijdcontext waarbinnen de loftuitingen werden voorgedragen en de participatie van groepen uit verschillende steden. We komen het samengaan van deze elementen in de hier onderzochte periode namelijk wel vaker tegen in verband met toneelopvoeringen. De oorsprong van het spelen 'om prijs' dient wellicht te worden gezocht bij schutterswedstrijden. Het is althans in dat kader dat de eerste gedocumenteerde toneelcompetities plaatsvonden. Zeker vanaf het midden van de veertiende eeuw kwamen schuttersgilden uit verschillende steden regelmatig samen om 'de rechten vanden [...] edelns hantboge onderhouden te mogen [...] ende oick om eendrachtigheid, vrintscap ende minne tusschen de [...] steden en vryheden te voedene, vermeerderene ende tonderhoudene'.³⁰ Wellicht om het feestelijke karakter en de aantrekkingskracht van dergelijke bijeenkomsten te vergroten werden al snel ook prijzen uitgereikt in andere categorieën dan het mikken naar een doel.³¹ Zo waren er al in 1404, tijdens een feest van de voetboog te Mechelen, niet alleen beloningen voor de beste schietprestaties, maar ook voor de verst komende gezelschappen, de talrijkste en mooist uitgedoste groep en voor 'tsoenste ghenueghlixste solaeslijxte ende tfrische esbattement feeste spel ende solaes maken'. Het is onduidelijk of met deze omschrijving naar toneel wordt verwezen. Mogelijk beschikten de deelnemers hier nog over een grote vrijheid in de amusante vertoning die ze tijdens de avonduren naar voren brachten. Vier jaar later in Oudenaarde waren er in ieder geval dramatische vertoningen te zien. In een kroniekbeschrijving wordt aangegeven dat het Oudenaardse schuttersfeest van 1408 een van de grootste en mooiste was van de laatste jaren, 'met al datter toe behoorde van batements, van te vierene in alle hierberghen' en 'van scoenen spelen te spelene'. Het organiseren van toneelspel zou vervolgens evolueren tot een constante in schuttersbijeenkomsten en steeds duidelijker worden afgebakend ten opzichte van andere vormen van vertier als het verlichten van de herberg en het optreden van narren.

Schutters die het plan hadden opgevat om een samenkomst te organiseren brachten gezelschappen van buiten de stad hiervan op de hoogte door middel van een *charte* of officiële uitnodiging. Deze werd door boden van de ver-

eniging rondgedragen en bevatte naast plaats en tijdstip van de wedstrijd ook de verschillende categorieën waarin prijzen konden worden verdiend. Hoogstwaarschijnlijk hebben er ook in de aanloop naar de feesten voor Joos dergelijke documenten gecirculeerd. Mogelijk werden ze uitgereikt door de boden die de Gentse schepenen blijkens de stadsrekeningen kort na de geboorte uitstuurden om de belangrijkste steden in Brabant en alle steden in Vlaanderen van de blijde geboorte op de hoogte te brengen. De zeventiende-eeuwse auteur van de *Kroniek van Oudenaarde* lijkt een dergelijk document gebruikt te hebben voor zijn korte vermelding van de wedstrijd van 1432. Hij moet een van zijn bronnen in ieder geval als een *charte* hebben beschouwd wanneer hij meent de 'vraeghe' te citeren waarop prijzen werden uitgelooft. De kroniekschrijver projecteerde hierbij waarschijnlijk het hem beter bekende gebruik dat de rederijkers later tijdens hun interstedelijke literaire wedstrijden van deze documenten maakten op het vroegvijftiende-eeuwse archiefstuk dat hij voor ogen had. In hun *charten* formuleerden de rederijkers vaak een vraag waarop in de vorm van een literaire tekst, meestal een zinnespel of een refrein, een antwoord moest worden gegeven. Bekend is bijvoorbeeld het 'Welck den mensche stervende meesten troost es' voor de wedstrijd voor spelen van zinne in Gent in 1539.³² In de Oudenaardse kroniek wordt echter geen vraag geciteerd, maar eerder een opdracht in vraagvorm: 'Wie kan het best de doop en de adeldom van Joos 'declarerer'?

Het gebruik om toneel te spelen in, al dan niet interstedelijk, competitieverband kwam, wellicht vanuit de eerder besloten schuttersbijeenkomsten, ook in publieke stedelijke feesten terecht. In 1408 al bijvoorbeeld dongen wijkverenigingen van 'jonghe lieden van der poort' in Dendermonde naar een prijs voor 'goede solacelike ghedichte spele';³³ in 1430 trokken 'jonghen ghesellen' uit dezelfde stad naar Mechelen 'omme te wynnene de rykelyke juweele die binnen der voorseide stede van Mechline upghehanghen waeren omme te ghevene den ghonen die notabelycst spelen souden van den upvaert van Onser Liever Vrouwen'.³⁴ Het is vooral het relatief goed gedocumenteerde bestaan van deze stedelijke toneelpraktijk die het meest overtuigende argument vormt om aan te nemen dat de lofprijzingen die in 1432 door groepen uit onder andere Oudenaarde, Mechelen en Dendermonde werden afgestoken de vorm hadden van een toneelstuk. De beschikbare gegevens in verband met de functies van het vroege toneelspel in de stedelijke ruimte bieden bovendien inzicht in de mogelijke motieven van de Gentse schepenen om na de doop van Joos, wellicht voor het eerst in dit verband, een toneelcompetitie te organiseren.

Vanaf de late veertiende eeuw maken stadsrekeningen steeds vaker melding van betalingen voor dramatische opvoeringen ter gelegenheid van een specifiek feest.³⁵ Deze voorstellingen vonden plaats in het schepenhuis, in de open lucht of in een voor iedereen toegankelijke ruimte als de kerk. De feestelijke gelegenheden, die meestal ook het onderwerp van de vertoonde spelen vormden, hingen in de eerste plaats samen met de kerkelijke kalender.³⁶ Aanleiding tot toneelspel gaven uiteraard Kerstmis en Pasen, de twee hoogtepunten van het Temporale, of de zon- en feestdagen die het leven van Christus herdenken. In de kerstperiode werden vooral op Driekoningen (6 januari) stukken opgevoerd. In de paastijd waren tijdens de Goede Week passiespelen en op paasdag en paasmaandag verrij-

zenisspelen te zien.³⁷ Daarnaast konden ook feesten uit het Sanctoriale, of het Eigen der Heiligen, aanleiding geven tot dramatiseringen. Het betrof hier vooral de vieringen van de hoogtepunten uit het leven van Maria, zoals haar Purificatie op Maria Lichtmis (2 februari) en haar Tenhemelopneming (15 augustus).³⁸ Ook het leven en lijden van andere heiligen kon het onderwerp vormen van een spel, al is uit de stadsrekeningen niet op te maken of dit ook op hun naamdag werd opgevoerd.³⁹ Niet altijd aan de kerkelijke kalender gebonden, maar wel jaarlijks weerkerend waren de processies, zoals de Ieperse Tuindagprocessie, de Brugse processie van het Heilig Bloed, de Oudenaardse Sacramentsprocessie en de Brusselse Ommegang. Van alle jaarlijks weerkerende feesten werden de processies ongetwijfeld het meest uitgebreid gevierd, met op dramatisch gebied naast spelen vooral tableaux vivants,⁴⁰ bewegingloze scènes met levende of geschilderde beelden.⁴¹ Wereldser van aard, maar eveneens door de indeling van het kerkelijke jaar bepaald was de zogenaamde vastenavondviering. Overgeleverde vastenavondteksten en verwijzingen naar opvoeringen suggereren dat dit feest gepaard ging met de productie van een bijzonder gediversifieerd arsenaal aan literaire producten, van liederen en komische voordrachten tot complete toneelstukken.⁴²

Om de uitvoerders aan te duiden van het laatmiddeleeuwse toneel dat in kerken en schepenhuisen, op straten, pleinen en kerkhoven te zien was, beperken de rekeningen zich doorgaans tot de term 'ghesellen'. Soms draagt deze een nadere bepaling bij zich, zoals het veelvoorkomende 'ghesellen van den spele'. Er bestaat nogal wat discussie over de precieze lading van deze terminologie. Betrof het hier professionele spelers of (stedelijke) amateurs?⁴³ Inschrijvingen van nauwkeurigere stadsklerken helpen ons wat verder. Wanneer een gezelschap genoemd wordt naar een bepaalde persoon, zoals 'Joris van den Moortele ende zinen ghesellen' (SR Brugge 1421-1422) of 'Charelse van Pollinchove met haeren ghesellen' (SR Loo 1429), gaat het mogelijk om de leider van een professionele troep. In een meerderheid van de gevallen kunnen de nader gespecificeerde gezelschappen evenwel nadrukkelijk aan de stad worden gelieerd. Het blijkt ook duidelijk dat het daarbij niet om spelers om den brode gaat, maar om amateurs. Soms moeten we het stellen met het algemene 'ghesellen vander stede'. Even vaak echter suggereert de benaming om welke groepen van stedelingen het ging: priesters, zoals 'den priesters van onzen Vrouwekerke' (SR Damme, 1398-1399), en aan een bepaalde kerk verbonden leken, wellicht leden van geestelijke broederschappen: 'ghesellen vander kerken' (SR Deinze, 1399-1400), of 'ghesellen van den khore' (SR Gistel, 1403-1404). Priesters en leken werkten wel eens samen voor de opvoering van een geestelijk spel, zoals in Dendermonde in 1412-1413, toen 'de priestren ende de ghesellen van der kerken' op paasmaandag een verrijzenisspel toonden. Andere stedelijke groeperingen die zich met toneel onledig lijken te hebben gehouden zijn jongeregezelschappen als de 'jonghe liede van der poort' (SR Dendermonde, 1407-1408) en de 'jonghen ghesellen van der stede van Denremonde', en wijkverenigingen, zoals 'de goede lieden van Pamele' (SR Oudenaarde, 1413-1414) en 'den gheselscepe vander Cornemaerct' (SR Kortrijk, 1417-1418). Dat de benaming 'ghesellen vander stede' vooral een verzamelnaam was voor verschillende soorten (toneel)verenigingen wordt gesuggereerd door een Tieltsse rekeningpost uit 1427. Deze maakt melding van 'den

ghesellen vander kercke ende andere ghesellen vander stede', die samen een spel van Susanna opvoerden.

Uit het voorgaande blijkt dat er op het moment van Joos van Bourgondiës geboorte in de Zuid-Nederlandse steden een bloeiende toneelcultuur bestond, die zich vooral had ontwikkeld in het kader van aan de kerkelijke kalender gebonden publieke feesten. Er is niet veel verbeelding voor nodig om te beseffen hoe de Gentse schepenen er in 1432 toe zijn gekomen om deze traditie in te schakelen in hun poging om de stadsbevolking te doordringen van hun loyaliteit ten opzichte van de Bourgondische vorsten. Ten eerste lijkt het toneelspel een bijzondere populariteit en aantrekkingskracht te hebben genoten. Daarop wijzen de frequentie waarmee stukken werden opgevoerd en het feit dat men op een gegeven moment in de marge van schuttersfeesten toneel is gaan vertonen om het feestelijke karakter van die samenkomsten te verhogen. Vervolgens betrof het competitieverband waarin werd gespeeld en het opgegeven onderwerp verschillende groepen van stedelingen nauw bij het feest en bij de aanleiding daartoe. Naast de eigenschap van het toneel om grote en sociaal diverse groepen toeschouwers te vermaken blijkt vooral de religieuze variant ten slotte ook een uitgesproken didactische waarde te hebben bezeten. Er bestond in de late middeleeuwen namelijk een sterke drang naar visualisering van godsdienstige verhalen en ideeën.⁴⁴ Dit maakte van het kijken, ook voor hen die konden lezen en schrijven, een belangrijker medium voor religieuze beleving dan het enkel lezen van of luisteren naar geschreven tekst.⁴⁵ Naast beelden, prenten en schilderijen was het toneel daarom een probaat en veelgebruikt middel voor het overdragen van het religieuze gedachtegoed op een groot publiek. In de tiende eeuw al werden delen van de liturgie uitgebeeld in korte scènes. Deze praktijk zou zich ontwikkelen tot het liturgische en paraliturgische theater dat zeker tot laat in de vijftiende eeuw in en rond de kerk in het Latijn is opgevoerd.⁴⁶ Ook voorafgaand aan liturgische processies werden al vroeg scènes uit het evangelie uitgebeeld.⁴⁷ Hoewel we ons ervoor dienen te behoeden een te rechtlijnige evolutie te willen ontwaren tussen liturgisch en geestelijk toneel (de twee genres hebben eeuwenlang naast elkaar bestaan en eigen functies vervuld),⁴⁸ worden in beide gevallen dezelfde cruciale momenten uit de Schrift aanschouwelijk gemaakt.

Zijn in oorsprong religieus-didactische functie maakte het toneel uiteraard bijzonder geschikt als medium voor het overdragen van politieke boodschappen en opvattingen, waarvoor het in Gent na de geboorte van Joos lijkt te zijn aangewend. Het is trouwens best mogelijk dat het godsdienstige drama al vóór 1432 werd gebruikt als promotiekanaal voor het Bourgondische vorstenhuis, al kunnen we dit bij gebrek aan overgeleverde teksten niet met zekerheid nagaan. Wel kan worden gewezen op een latere toneeltekst zoals *Die eerste bliscap van Maria*. Als onderdeel van een reeks van zeven spelen op evenveel vreugdevolle momenten uit het leven van de Moeder Gods is deze vanaf het midden van de vijftiende eeuw na de Brusselse Ommegang opgevoerd. Het stuk begint met een gebed om bescherming van de hertogelijke familie, het hertogdom Brabant en de stad Brussel.⁴⁹

Uit de studie van de ontwikkeling van religieuze processies zoals de Brusselse

Ommegang, die een van de meest courante aanleidingen vormden voor toneelspel, is gebleken dat stedelijke overheden deze gelegenheden al vroeg gingen aangrijpen voor het verspreiden van duidelijk politiek gekleurde ideeën. Processies waren in aanvang uitsluitend een klerikale aangelegenheid en bleven binnen het kerkgebouw of binnen de kerkelijke immuniteit.⁵⁰ In de loop van de veertiende eeuw begonnen stadsbesturen zich deze vieringen echter langzaam toe te eigenen door de processies financieel te ondersteunen, ze uit te breiden, extra luister bij te zetten en er zelf in mee te lopen.⁵¹ Ze zouden hierin een probaat middel hebben gezien om de identiteit en eenheid van de stad intern te vormen en in stand te houden en naar buiten toe te propageren. Als onderdeel van een bredere religieuze beleving bevestigden processies namelijk zowel de eenheid als de verscheidenheid onder de burgers.⁵² De uniteit kwam het best naar voren in de zogenaamde theoforische processies als de Sacraments- en de Palmprocessie, waarbij een hostie door de straten werd gedragen en de hele bevolking was verenigd in aanbidding van het lichaam van Christus.⁵³ De diversiteit uitte zich in het al dan niet mogen participeren aan de eigenlijke optocht. Alleen wie deel had aan de politieke macht mocht meedoen, de rest moest aan de kant toekijken. Binnen de stoet zelf heerste een strikte hiërarchie: hoe verder naar achteren, en dus in de nabijheid van het sacrament, iemand liep, hoe belangrijker zijn positie in de stad.⁵⁴ De deelnemers waren duidelijk te identificeren aan hun kleding en aan de regalia en emblemen die ze met zich meedroegen.⁵⁵

Ondanks de duidelijke verbanden met vroegere dramatische tradities die zich in het kader van schuttersfeesten en aan de kerkelijke kalender gebonden vieringen hadden ontwikkeld, mogen we toch ook het nieuwe van de literaire bijdrage aan Gent 1432 niet uit het oog verliezen. Het steeds meer op elkaar betrokken raken van de stedelijke feestcultuur en de hertogelijke politiek bracht immers niet alleen het ontstaan van een nieuw soort vorstenfeest met zich mee, waaraan door verschillende groepen van stedelingen actief werd deelgenomen, het betekende ook een belangrijke en vernieuwende literaire impuls. Een dergelijk feest impliceerde een toegenomen vraag naar de productie en de voordracht van literaire teksten. Daarenboven werd van zowel de auteurs van de toneelstukken die in 1432 ter ere van Joos zijn getoond als van de spelers een mate van effectiviteit en inventiviteit verwacht die ze wellicht niet gewoon waren. Jaarlijks weerkerende religieuze vieringen werden, naar we mogen veronderstellen, vaak met dezelfde stukken opgeluisterd. Hier echter moesten gezelschappen op basis van een concrete opdracht een aan de actualiteit gebonden en dus noodzakelijkerwijze nieuw stuk in elkaar steken en instuderen. Dit diende te gebeuren in een tijdsspanne van maximaal twaalf dagen, de tijd tussen de geboorte en de doopviering van het prinsje.

De deelname van groepen uit zowel het eigen graafschap als uit het hertogdom Brabant, evenals het voorkomen van een beschrijving in op zijn minst twee Oudenaardse kronieken doen vermoeden dat de met toneelspel opgeluisterde feestelijkheden voor Joos ook buiten Gent een zekere uitstraling hebben genoten. In hoeverre dit andere steden ertoe heeft aangezet om vergelijkbare initiatie-

ven te nemen kan moeilijk worden ingeschat. Na 1432 zien we in ieder geval zeker meer dan een eeuw lang in grote en minder grote steden in Vlaanderen en Brabant in gelijkaardige omstandigheden teksten ontstaan. Tijdens in samenspraak tussen de stedelijke overheid en het hof georganiseerde publieke feesten in de stedelijke ruimte ter ere van de vorst of een lid van zijn familie, nemen de schepenen literaire initiatieven. Daardoor worden groepen van stedelingen actief bij de gebeurtenissen betrokken en gaan ze toneelstukken, gedichten en liederen, doorgaans op het gevierde feit, produceren en ten gehore brengen. In de drie hiernavolgende hoofdstukken worden deze factoren apart belicht: eerst en vooral het stedelijke vorstenfeest, vervolgens het literaire initiatief van de schepenen daarin en ten slotte de deelname van specifieke groepen van stedelingen. Aansluitend wordt geprobeerd een beeld te schetsen van het soort teksten dat uit dit samenspel voortkwam en van hun plaats binnen een bepaald type feest. Doorheen dit eerste luik zullen de groepen wier rol in het ontstaan van teksten in het schaarse archiefmateriaal betreffende de Gentse geboorteviering voor Joos van Bourgondië al duidelijk naar voren kwam en vooral hun onderlinge verhouding zich preciezer aftekenen: de Bourgondisch-Habsburgse vorsten, die de aanleiding vormden tot de feesten en het onderwerp van het merendeel van de teksten die er werden gepresenteerd, maar zich vaak ook actief met het verloop van de vieringen gingen bemoeien; de stedelijke overheden, de belangrijkste gangmakers voor zowel de feesten als geheel als voor de literaire omkadering daarvan; de auteurs en uitvoerders van de teksten, en ten slotte de brede stedelijke bevolking, een passieve, maar uiterst belangrijke groep, want het primaire doelpubliek van de feesten en de literaire teksten die er werden voorgedragen. Gezien het literaire uitgangspunt van deze studie zal de nadruk in de eerste plaats komen te liggen op de producenten en uitvoerders van teksten, en dan vooral op een welbepaalde groep die zich daarbinnen niet alleen op literair, maar ook op organisatorisch vlak steeds duidelijker ging profileren: de rederijders. Het is aan het beeld dat de rederijders van de vorsten, de stedelijke overheden en de stadsbevolking en vooral van de onderlinge verhouding tussen deze drie groepen in hun voor vorstenfeesten geschreven teksten creëerden dat het volledige tweede deel van dit boek is gewijd.

Afbeelding 2: De intrede van Karel V in Brugge in 1515. Remy du Puys, *La tryumphante et solemnelle entrée faicte sur le nouvel et joyeux advenement de Charles, prince des Hespaignes en la ville de Bruges l'an 1515 le 18e jour d'april*. Parijs: Gilles de Gourmont, 1515, fol. A5 r. Ex.: Brussel, Koninklijke bibliotheek van België, INC B 1553.

II Het stedelijke vorstenfeest

1. Stads- en hoffeesten

Het stedelijke, met literaire teksten opgeluisterde feest ter ere van het Bourgondisch-Habsburgse vorstenhuis bleek levensvatbaarder dan het jonge prinsje wiens geboorte tot het eerste geattesteerde initiatief van die aard aanleiding had gegeven. Zo maken stadsrekeningen van na 1432 met stijgende frequentie melding van betalingen aan stedelingen voor het opvoeren van toneelstukken en het voordragen van gedichten en liederen ter gelegenheid van de publieke viering van een heuglijk moment uit het leven van de vorst. Rondom drie, met een zekere regelmaat weerkerende gebeurtenissen blijkt zich na 1432 in het bijzonder een dergelijke stedelijke feestcultuur te hebben ontwikkeld: de geboorte van een nieuw lid van het vorstenhuis, de vorstelijke intrede en het sluiten van een vredesverdrag of het behalen van een militaire overwinning.

Door de organiserende rol van de stedelijke overheid en de actieve participatie van de bevolking gingen intredes, geboortefeesten en vredesvieringen zich steeds duidelijker onderscheiden van andere soorten vorstenfeesten, zoals vorstelijke huwelijken en kapittels van de Orde van het Gulden Vlies.¹ Ook deze gelegenheden hadden een zeker stedelijk karakter. Ze vonden voor een groot deel plaats binnen de stedelijke ruimte en de schepenen leverden vaak een materiële en/of financiële bijdrage aan de organisatie en het goede verloop ervan.² De politieke verhouding tussen de hertog en deze of gene stad moet zeker hebben meegespeeld in de keuze van bijvoorbeeld de ontmoetingsplaats voor de Vliesridders of van het decor voor de echtverbintenis van een Bourgondische prins of prinses. Daarnaast droeg de stedelijke rijkdom in de ogen van buitenlandse genodigden op deze gelegenheden ongetwijfeld bij tot het prestige van de vorst. De bevolking, van haar kant, werd aangetrokken door de tentoongespreide pracht en praal en de aanblik van de hoge gasten tijdens de talrijke optochten. Zo evoceerde de Brusselse rederijker Jan de Baertmaker, alias Smeken (ca. 1450-1517) in zijn versbeschrijving van het achttiende Guldenvlieskapittel dat in oktober 1516 in de Zennestad werd gehouden 'het volck dat lach / Op huysen ende veynstrēn alomme'³ om de stoet van Vliesridders gade te slaan die zich naar de vesperdienst begaf waarmee de samenkomst werd geopend. Stadsbewoners blijken deze gebeurtenissen ook als gedenkwaardig te hebben ervaren. Daarop wijzen de uitgebreide overgeleverde beschrijvingen ervan in het Nederlands, zowel in stedelijke kronieken als in losse vorm. Bekend zijn onder andere het voornoemde *Guldenvliesgedicht* van Jan Smeken en Anthonis de Rooveres evocatie

van de huwelijksplechtigheden van Karel de Stoute en Margareta van York in Damme en Brugge in juli 1468.⁴

Een enkele uitzondering niet te na gesproken, zoals bij het huwelijk van Filips de Schone en Johanna van Castilië (1479-1555) te Lier in 1496, toen de plaatselijke schepenen voor het Huis van Mechelen, waar het hertogelijke koppel verbleef, door de rederijkers esbattementen lieten spelen om de toegestroomde massa te vermaken,⁵ werden tijdens kapittels van het Gulden Vlies, prinselijke huwelijken en andere adellijke samenkomsten geen teksten in het Nederlands ten gehore gebracht. Het ging hier in de eerste plaats om feesten die door het hof op touw waren gezet voor een door het hof geselecteerd publiek. De stedelijke overheden, die doorgaans de opdracht gaven tot de opvoering van toneelstukken en de voordracht van liederen en gedichten tijdens publieke feesten, leverden slechts een ondersteunende bijdrage. De rol van de stadsbevolking beperkte zich tot die van, zeker niet toevallig – het betrof hier immers een te mooie aanleiding voor de vorst om zijn macht en prestige te tonen – maar toch passieve toeschouwer van slechts een miniem deel van de viering. De redenen waarom de bevolking bij prinselijke geboortes, vorstelijke inkomsten en militaire overwinningen en vredesverdragen wel actiever bij de vieringen werd betrokken, onder andere als uitvoerder en toehoorder van literaire voorstellingen, dienen te worden gezocht in de specifieke aard van deze feesten en vooral in hun betekenis binnen de verhouding tussen het Bourgondisch-Habsburgse vorstenhuis en de Vlaamse en Brabantse steden.

2. Het geboortefeest

Met de stedelijke geboortevieringen voor Antoon en Joos van Bourgondië te Brussel en te Gent lijkt een nieuw gebruik te zijn ontstaan. Toen Isabella van Portugal in november 1433, iets meer dan anderhalf jaar na de geboorte van Joos, in Dijon de latere Karel de Stoute op de wereld zette, werd dit al op verschillende plaatsen tegelijk gevierd. Volgens de al eerder aangehaalde Nicolaes Despars was het 'niet wel scrivelick wat grooter blijtscepe ende triumphe dat men allomme om zijnen wille bedreef'.⁶ Onder andere te Oudenaarde voerden niet nader gespecificeerde 'ghesellen' een spel op.⁷ Tot aan de Opstand zou vrijwel ieder pasgeboren prinsje of prinsesje in de belangrijkste Vlaamse en Brabantse steden op een dergelijke uitgebreide en uitbundige manier worden geëerd.⁸

Stedelijke feesten ter ere van een geboorte binnen de vorstelijke familie waren niet uniek voor de Nederlanden. Zo werden in 1486, kort nadat prins Arthur, de eerste zoon van de Engelse koning Hendrik VII (1457-1509), ter wereld was gekomen doorheen Engeland *Te Deums* gezongen, processies gehouden en vreugdevuren aangestoken.⁹ Een vergelijkbaar ceremonieel vond plaats in steden in Frankrijk, het hertogdom Milaan en in Venetië toen koningin Claude van Frankrijk (1499-1524) haar gemaal Frans I (1494-1547) in 1518 eindelijk een *dauphin* schonk.¹⁰ Deze gelegenheden waren in het buitenland, getuige de sporadische en summier vermeldingen in contemporaine bronnen, echter zeldzamer en bescheidener van opzet dan wat in Nederlandse steden gebruikelijk was.¹¹ Zo bleek uit de Gentse viering van de geboorte en doop van Joos van Bourgondië dat fees-

ten van dit type hier al heel vroeg niet alleen bestonden uit de traditionele religieuze rituelen en het aansteken van vreugdevuren. Er werd in 1432 eveneens een literaire wedstrijd georganiseerd, die groepen stedelingen actief bij het spektakel betrok. Waar stedelijke geboortefeesten in Frankrijk en in Engeland daarenboven alleen lijken te zijn voorgekomen bij de geboorte van een troonopvolger, werd in de Nederlanden elk nieuw lid van het vorstenhuis op deze manier begroet. Hoewel Filips de Goede het niet de moeite waard vond om zelf bij de doopplechtigheid van zijn kleindochter Maria van Bourgondië (1457-1482) aanwezig te zijn, 'pour cause', zo noteerde de Bourgondische indiciaire George Chastelain (1414/1415-1475), 'que ce n'était qu'une fille',¹² werd er te Gent, Oudenaarde, Brugge en naar alle waarschijnlijkheid ook in de geboortestad Brussel ter ere van het kind gefeest.¹³ Ook het enige overgeleverde toneelstuk waarvan de opvoering met zekerheid in de context van een doopfeest kan worden gesitueerd, Colijn Caillieu's *Die geboorte van vrou Margriete* (1480),¹⁴ heeft betrekking op een, in principe van de opvolging uitgesloten prinsesje, de latere Margareta van Oostenrijk (1480-1530). Zelfs toen in 1458 de eerste zoon van de Franse *dauphin* in het kasteel van Genappe bij Nijvel, waar de latere Lodewijk XI (1423-1483) samen met zijn echtgenote Charlotte van Savoie (1445-1483) in ballingschap verbleef, het levenslicht zag, verzocht Filips de Goede zijn steden om zijn blijdschap om deze geboorte met hem te delen. Onder andere te Gent en te Oudenaarde werden ter ere van Joachim van Valois esbattementen opgevoerd.¹⁵

De in vergelijking met andere landen buitengewone ontwikkeling van geboorte- en doopfeesten in de Nederlanden heeft wellicht alles te maken met het specifieke karakter van het Bourgondische gezag. In tegenstelling tot bijvoorbeeld Frankrijk en Engeland was het Bourgondische rijk een recent gegeven, een conglomeraat bovendien van sterk op hun onafhankelijke rechten en vrijheden gestelde steden en vorstendommen. Deze werden slechts bijeengehouden door de vorst, die zijn verschillende titels in een personele unie verenigde.¹⁶ Zoals in het vorige hoofdstuk werd aangetoond, ontstond het gebruik om prinselijke geboortes in de Nederlandse steden te vieren in de context van Filips de Goedestreven naar een grotere centralisatie van de landen van herwaarts over. Naast het opzetten van een geüniformiseerder bestuur diende er daarom voor te worden gezorgd dat het eenheidsconcept ook in de geest van de bevolking wortel zou schieten. Tegelijk moest er een verbondenheid worden gecreëerd tussen de inwoners van de Nederlanden en hun nieuwe, en ten tijde van Filips de Goede zeker nog als vreemd beschouwde vorsten.

Ondanks de schaarste aan gegevens over de vroegste geboortefeesten bleek uit de stedelijke vieringen voor de eerste twee kinderen van Filips de Goede en Isabella van Portugal al duidelijk dat deze gelegenheden een ideaal instrument vormden voor het realiseren van de voornoemde dubbele doelstelling. De keuze voor Brussel en Gent als geboorteplaatsen van Antoon en Joos moet in beide steden als een grote eer zijn beschouwd en zal de relaties tussen de hertog en de twee belangrijkste urbane gemeenschappen van Brabant en Vlaanderen zeker ten goede zijn gekomen. Door de Gentse toneelcompetitie open te stellen voor gezelschappen van buiten de eigen stad en zelfs van buiten het graafschap kregen de feestelijkheden van 1432 bovendien een supraregionaal karakter.

De tweevoudige functie van geboortevieringen, namelijk het creëren van eenheid onder de Nederlandse bevolking en van verbondenheid met het vorstenhuis, blijkt echter het duidelijkst uit enkele gedetailleerde beschrijvingen van feesten die hebben plaatsgevonden na de komst van Maximiliaan van Oostenrijk (1459-1519) naar de Nederlanden en zijn huwelijk met de Bourgondische prinses Maria. Het was wellicht ook in deze periode dat stedelijke geboortefeesten in de Nederlanden hun grootste ontwikkeling kenden. Zo moeten de vieringen die in de zomer van 1478 ter ere van Filips de Schone, de eerste zoon van Maximiliaan en Maria, zijn georganiseerd alles overtroffen hebben wat voordien in dergelijke omstandigheden te zien was geweest. Na de bekendmaking van de geboorte liet men in Brugge, waar de prins ter wereld kwam, een namiddag en nacht lang de klokken en beiaarden luiden van alle parochiekerken, kloosters, kapellen en godshuizen.¹⁷ 's Avonds brandden her en der in de stad vreugdevuren en er werd gedanst en muziek gemaakt. Vanaf de halletoren werden voor de volgende dag speciale misdiensten en een generale processie afgekondigd, terwijl zilveren muntstukken neer regenden en op alle kerktorens vuurpannen brandden. Acht dagen later werd Filips in de rijkelijk versierde Sint-Donaaskerk boven de doopvont gehouden. Vanaf het Prinsenhof was een houten gangpad getimmerd, waarover Margareta van York, omringd door een indrukwekkende schare edelen en stedelijke en geestelijke hoogwaardigheidsbekleders, haar doopkind naar de kerk droeg. Na afloop feestte men volgens de *Excellente cronike van Vlaenderen* zowel in de stad als aan het hof nog dagenlang door. Huizen werden met groen versierd, er werden vreugdevuren ontstoken en wedstrijden georganiseerd voor de mooiste esbattementen en 'lovene' op de edele geboorte.¹⁸

De omvang van de feesten van 1478 was voor een groot deel bepaald door de bijzondere politieke situatie op het moment van Filips' geboorte. Karel de Stoute, de grootvader van het prinsje, was anderhalf jaar eerder onverwachts op een slagveld bij Nancy om het leven gekomen zonder een mannelijke opvolger na te laten. Zijn dochter Maria was er niet in geslaagd de stedelijke opstanden en de onophoudelijke aanvallen van de Franse koning Lodewijk XI het hoofd te bieden, waardoor de Nederlanden in een diepe politieke en economische crisis waren terechtgekomen. Deze toestand was uiteraard niet alleen toe te schrijven aan het ontbreken van een troonopvolger, maar dit element blijkt toch sterk te hebben geleefd. Zo kwam de Bourgondische hofhistoriograaf Jean Molinet (1435-1507) superlatieven te kort om de vreugde te beschrijven van 'le povre commun et petit peuple des pays' nadat het volk had vernomen dat er eindelijk weer een mannelijke erfgenaam was.

'[Il] estoit tant joyeux en coeur qu'il ne lui souvenoit de nulle tribulation precedente. Il estoit comme retiré du limbe et revenu des tenèbres à lumière et ne se reputoit moins heureux du peuple d'Israel lors qu'il yssy de la miserable servitude du roy Pharaon ; sa tristesse estoit convertie en leesse, sa douleur en douceur, son helas en solas, son malheur en valeur [...].'¹⁹

De verwachtingen die volgens Molinet aan de geboorte van de prins waren verbonden, konden dan ook tellen.

‘Car, ainsy comme la triumpicante et chevalereuse maison de Bourgogne estoit dechevée et tournée à ruyne par carence de preux et glorieux suppos, desquelz la mort avoit fait son amas, aussy povoit elle estre haultement relevée par la bienheuree naissance d’ung très noble hoir masle, precieux personnage, dont Nostre Seigneur de sa grace, ce jour, l’avoit haultement pourveu, en esperant qu’en tempz futur, il sera le baston de nostre viellesse, la gloire de nostre pays, le fort bras de nostre querele, la glave de nos ennemis et le port de nostre salut.’²⁰

Als *indiciaire* was het Molinets taak om de grootse daden van het Bourgondische vorstenhuis voor de eeuwigheid vast te leggen. Wellicht is zijn beschrijving van de Brugse geboorteviering dan ook niet gespeend van enige overdrijving. De tekst geeft echter wel duidelijk aan hoe Molinet dacht dat zijn broodheren de geboorte van Filips de Schone graag wilden zien: als een bron van uitzinnige vreugde voor de bevolking, die hierdoor haar vertrouwen in de toekomst van het land en het vorstenhuis herwon.

Ook Nicolaes Despars en de auteur van de *Excellente cronike*, beiden stedelingen en daardoor wellicht minder dan Molinet geneigd om de gebeurtenissen steeds in het voor het vorstenhuis meest gunstige daglicht te plaatsen, maken uitgebreid melding van de blijdschap onder de bevolking na de geboorte en doop van Filips. We mogen daaruit dan ook afleiden dat de vreugde reëel was. Het lijkt er echter wel op dat deze gebeurtenissen en de bijzondere omstandigheden waarin deze plaatsvonden door het vorstenhuis bewust zijn aangegrepen om de band met de bevolking te versterken, temeer daar de verhouding tussen Maria’s Habsburgse prins en de steden al snel problematisch was gebleken. Zo beschreef Nicolaes Despars hoe de stoet met het kind na afloop van de plechtigheid in de Sint-Donaaskerk over de Brugse markt passeerde, ‘aldaer’

‘die [...] vrou Margriete van Yorck (naer iteratieve stroyinghe van ghelde) onsen nieuwen gheboren prince naect voor alle die weerelt, niet dan in een fijn kerspin cleekin, vertoochde, zo dat mer bescheeghelic alle zijn edele lekens deure zien mochte, tal zulcker ghemeener verblijdinghe ende verhueghinghe van alle die ghueue dieder present waren, dat zy daer anderwarf ghezamelick, met claren voyse, Noël! Noël! riepen [...]’²¹

Bijzonder interessant aan dit fragment is dat de auteur het tonen van de prins aan de bevolking (en het rondstrooien van muntstukken), al dan niet bewust, lieert aan de uitroep ‘Noël! Noël!’, waarmee men traditioneel uiting gaf aan zijn loyaliteit tegenover het vorstenhuis.

Door de moeilijke politieke omstandigheden waarin de eersteling van Maria van Bourgondië en Maximiliaan van Oostenrijk het levenslicht zag, lijkt de nadruk tijdens de vieringen voor Filips vooral gelegen te hebben op de grootse verwachtingen die aan de geboorte van een kroonprins waren verbonden. Men hoopte duidelijk dat deze het vertrouwen en de loyaliteit van de bevolking ten opzichte van het Bourgondische bestuur zouden versterken. Dit element was ook duidelijk aanwezig in de nog grootsere feestelijkheden die Filips’ eigen eerste zoon,

de latere Karel V (1500-1558), in Gent in 1500 te beurt vielen en die op een vergelijkbaar patroon waren opgezet als Brugge 1478. Ook de jonge Karel werd goed zichtbaar voor de samengestroomde stadsbevolking over een gangpad van de prinselijke residentie tot aan de doopkerk, ditmaal de Gentse Sint-Janskerk, de huidige Sint-Baafskathedraal, gedragen.²² Verder vermelden de bronnen vergelijkbare vreugdeblijken na de aankondiging van de geboorte en dagenlange feesten volgend op de doopplechtigheid, met het versieren van straten en gevels, het rondstrooien van muntstukken, muziek, toneel en veel lichtspektakel. Vooral op dit laatste punt hadden de Gentenaars zich kosten noch moeite gespaard. Tussen de torens van de Sint-Niklaaskerk en het belfort was met koorden een loopbrug gespannen, versierd met toortsen en papieren lantaarns. Volgens Molinets bewonderende beschrijving waren deze zo talrijk 'que la ville de Gand sambloit estre en feu et en flamme'.²³ Uit de bek en de staart van de draak op het belfort spoot Grieks vuur; over de brug werd een brandend karrenwiel gerold en aan de spits van de toren van de Sint-Niklaaskerk opgehangen. Op de Leie lag een kostbaar schip behangen met tapijten, fluweel en zijde en verlicht door honderden toortsen. De betekenis van dit overweldigende lichtspektakel stond in het Latijn te lezen op een opschrift bij een schilderij van de stadsmagd. De tekst roept associaties op aan Molinets vroegere blijde voorspellingen met betrekking tot Filips de Schone.

'exorietur iam lux toto clarissima mundo, exorietur nobis ille dedit nobis fecundam p[ro]le[m] parentum tempora, sed nobis iste quieta dabit. Filius est quo nil fuerat prestancius unquam nunc genitus quo nil gratius esse queat.'²⁴

Eenzelfde sfeer van verwachting kwam naar voren uit een reeks oudtestamentische en historische tableaux vivants die door de Gentse rederijderskamers waren opgericht en uit drie grote triomfbogen over het houten gangpad. De tableaux handelden over de doopplechtigheid en de goede eigenschappen van water: zuiverheid, kracht en vruchtbaarheid;²⁵ de triomfbogen symboliseerden de wijsheid, de rechtvaardigheid en de vrede, allemaal kwaliteiten waardoor, zo werd gesuggereerd, het beleid van de toekomstige vorst zou worden gekenmerkt.

De Gentse versieringen van 1500 getuigen, duidelijker dan Brugge 1478, van het eenheidsstreven van de Bourgondisch-Habsburgse vorsten. Dit element was eigenlijk inherent aan alle geboortefeesten. Deze vierden immers tegelijkertijd in verschillende steden de vreugde om een toekomstige gemeenschappelijke vorst. In Gent in 1500 werd de eenheid van de Bourgondisch-Habsburgse landen echter extra geaccentueerd. Het houten gangpad van het Prinsenhof naar de Sint-Janskerk was in geel, rood en wit geschilderd, de kleuren van de hertog, en versierd met 36 poorten, die zijn landen verbeeldden. Hierdoor werden Filips en Karel geëerd als de huidige en de toekomstige heersers over het Bourgondisch-Habsburgse rijk, en niet, zoals bij intredes gebruikelijk was, als vorsten over een welbepaald vorstendom.

De boodschap van verbondenheid belette Gent in 1500 echter niet om zijn zelfbewustzijn en individuele belang in het Bourgondische landencomplex tijdens het feest duidelijk te afficheren. Zo wapperden boven iedere poort over

het gangpad de vlaggen van Vlaanderen en van Gent. Het lichtspektakel symboliseerde in de eerste plaats de grootse verwachtingen die de geboorte van de kroonprins met zich meebracht. Het toonde echter tegelijk ook de rijkdom en inventiviteit van de gemeenschap die in staat was een dergelijke grootse show op poten te zetten en te financieren. De Gentenaars waren zich goed bewust van de eer die de geboorte van de toekomstige heer der Nederlanden voor hun stad betekende. Door de grootsheid van de festiviteiten lijken ze er dan ook naar te hebben gestreefd om de herinnering daaraan zo lang mogelijk levendig te houden. Daartoe lieten ze de feestelijkheden door de lokale rederijker Lieven Bautken gedetailleerd optekenen in een lang gedicht, dat wellicht werd gedrukt en op brede schaal verspreid.²⁶

Het oprichten van tableaux vivants en triomfbogen in Gent in 1500 was een nieuw element in stedelijke doop- en geboortefeesten. Alleen tijdens de vieringen ter ere van Karels oudere zusje Eleonora (1498-1558) in Brussel in 1498 lijken er in een dergelijke context al eens eerder togen te zijn getoond.²⁷ Doorheen deze versieringen kwam de politieke functie van de feesten veel duidelijker dan voordien naar voren: het versterken van de loyaliteit ten opzichte van het vorstenhuis, het stimuleren van de eenheidsgedachte en het manifesteren van de rijkdom en het zelfbewustzijn van de stad. Het gebruik om tableaux en triomfbogen te tonen werd wellicht overgenomen uit een ander stedelijk vorstenfeest, waarbij al voor het midden van de vijftiende eeuw gebruik werd gemaakt van dergelijke tijdelijke architectonische constructies en dat tegen de eeuwwende was uitgegroeid tot het medium bij uitstek voor de symbolische communicatie tussen de stad en de vorst: de blijde intrede.

3. De blijde intrede

Anders dan geboortefeesten waren blijde intredes een over het hele laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Europa verspreid verschijnsel. Het gebruik kwam, met variërende aanleidingen, betekenissen en betrokkenen, voor in koninkrijken als Frankrijk, Spanje, Polen en Engeland, in het Heilige Roomse Rijk, in de Italiaanse stadsstaten en in de pauselijke gebieden.²⁸ Het werd tijdens de zestiende eeuw door de Spaanse Habsburgers ook geëxporteerd naar hun kolonies in de Nieuwe Wereld, waar het bijna drie eeuwen lang gebruikelijk zou blijven ter verwelkoming van de Spaanse onderkoningen en gouverneurs.²⁹ Over de oorsprong van de blijde intrede is al veel inkt gevloeid, zonder dat iemand er echter in geslaagd is de kwestie op een bevredigende manier op te helderen. Er is in het bijzonder gewezen op het verband met de laatromeinse *pompa triumphalis*, de triomfale intocht van een veldheer na een belangrijke overwinning, en met de *adventus*, waarbij een nieuwe vorst op plechtige wijze in Rome werd binnengehaald.³⁰ Door de verwantschap met de intocht van Christus te Jeruzalem kreeg het gebruik ook een uitgesproken christelijk karakter en werd het door vroegmiddeleeuwse keizers en pausen in ere gehouden.

De overeenkomsten met de gebeurtenissen op Palmzondag en vooral in de humanistische geïnspireerde zestiende eeuw ook met de antieke *pompa triumphalis*

en *adventus* moeten voor sommige toeschouwers van blijde intredes in Vlaanderen en Brabant duidelijk zijn geweest. Ze lijken door de organisatoren van de optochten ook bewust te zijn uitgespeeld.³¹ Toch blijft een rechtstreekse evolutie tussen deze gebruiken voor wat de situatie in de hier onderzochte streken betreft problematisch. Zoals in het vorige hoofdstuk al werd aangegeven, waren intredes onder de eerste Bourgondische hertogen bijzonder eenvoudige ceremonies, zonder de staatsie en het triomfidee van de Romeinse optochten, noch de voorstelling van de vorst als een Verlosser. Eerder lijken we hier te maken te hebben met een steeds complexer wordend amalgaam van bestaande middeleeuwse tradities.³² Sommige daarvan hielden zeker verband met antieke en bijbelse gebruiken, al is het onduidelijk in welke mate men zich daar in de veertiende en vroege vijftiende eeuw van bewust was.³³ Zo hielden bisschoppen gedurende de middeleeuwen een *adventus* tijdens hun eerste officiële bezoek aan hun bisdom. Deze plechtigheid bestond onder meer uit een begroeting door stedelijke hoogwaardigheidsbekleders en de leden van het kapittel en een tocht doorheen de stad.³⁴ Ook wereldlijke machthebbers werden bij hun ambtsaanvaarding soms op ceremoniële wijze gehuldigd.³⁵ B. Guinée en F. Lehoux wezen in hun studie van Franse koninklijke intredes op het sinds het einde van de dertiende eeuw geattesteerde 'droit de gîte'. Volgens dit 'verblijfsrecht' dienden steden hun vorst en zijn gevolg tijdens hun doortocht van voedsel en een slaapplek te voorzien. Dit gebruik zou in de eerste helft van de veertiende eeuw zijn geformaliseerd en steeds meer kenmerken zijn gaan vertonen van de latere 'entrée royales', zoals het uitwisselen van eden en het processiegewijs inhalen van de hoge gasten.³⁶

De traditie die het meest lijkt te hebben bijgedragen aan de vorm en het verloop van de vijftiende- en zestiende-eeuwse blijde intrede is die van de stedelijke religieuze processie. De gelijkenissen tussen een intrede en een ommegang, waarbij een reliek, een heiligenbeeld of een hostie met feestelijk ceremonieel, begeleid door een stoet en voor de ogen van de bevolking door de versierde stad werd gedragen, liggen voor de hand. Het is vooral de Sacramentsprocessie, waarmee het feest van Sacramentsdag vanaf het begin van de veertiende eeuw in een groot deel van West-Europa luister werd bijgezet, die van groot belang is geweest voor de ontwikkeling van het intredeceremonieel.³⁷ In Frankrijk was de verbondenheid tussen beide plechtigheden zo sterk dat men vanaf 1389 tijdens intredes een baldakijn meedroeg boven het hoofd van de koning, een gebruik dat kort daarvoor was aangenomen voor het transport van de hostie tijdens de Sacramentsprocessie.³⁸ Een zo ver doorgedreven vereenzelviging van goddelijke en wereldlijke macht lijkt bij intochten van de Bourgondische hertogen niet te zijn voorgekomen, wellicht omdat deze in tegenstelling tot de gezalfde Franse koningen geen aanspraak konden maken op een gesacraliseerde status. Toch is de invloed van religieuze processies ook in de Bourgondische Nederlanden duidelijk aantoonbaar. In zijn studie van vooral de Oudenaardse toneel- en processiecultuur wees B. Ramakers in het bijzonder op de sterke overeenkomst tussen tableaux vivants in processies en in intredes. Hij concludeerde dat, als het vertonen van tableaux tijdens inkomsten al niet van processies was afgekeken, ze in ieder geval sterk door de themakeuze en opvoeringwijze van figuren daarin was beïnvloed.³⁹ Men gebruikte voor beide gelegenheden niet alleen dezelfde toneel-

stellages en attributen, maar verschillende van de scènes die te zien waren tijdens de Brugse intrede van Filips de Goede in 1440 waren bijvoorbeeld identiek aan die uit de Heilig Bloedprocessie.⁴⁰

Blijde intredes hadden hun belang in de stedelijke feestcultuur in de eerste plaats te danken aan het feit dat ze een van de zeldzame momenten vormden waarbij een vorstelijk persoon en de verschillende geledingen van de stadsbevolking rechtstreeks met elkaar in contact kwamen. Onder de eerste Bourgondische hertogen lijkt dit contact eerder terloops te zijn geweest. Het betrof een gebeurtenis van vooral staatsrechtelijke betekenis, waarbij tussen een nieuwe vorst en wereldlijke en kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders bindende eden werden gezworen en rechten en privileges toegekend of bevestigd. Daarbij hoorde een zeker ontvangstceremonieel: een groep notabelen trad de hoge genodigde en zijn gevolg tegemoet tot buiten de omwallingen; vervolgens kwam de stoet door een van de poorten de stad binnen en werd de vorst langs een vooraf vastgelegd parcours naar zijn residentie of verblijfplaats gebracht. Onderweg werden eden gezworen en geschenken overhandigd. Dit basispatroon werd in latere intredes verrijkt met elementen die niet zozeer een praktische of staatsrechtelijke, maar in de eerste plaats een symbolische waarde bezaten: steden gingen hun straten en gebouwen speciaal voor de gelegenheid schoonmaken en versieren met groen, lakens, tapijten, toortsen, vlaggen, opschriften en heraldische tekens; de deelnemers aan de stoet, zowel van stedelijke als van hertogelijke zijde, werden talrijker en meer gediversifieerd en kregen rijkelijke kledij aangemeten, voorzien van met hun stand en waardigheid verbonden attributen; het parcours door de stad werd uitgebreid en opgeluisterd met tableaux vivants; er werden toneelstukken opgevoerd, liederen gezongen en gedichten voorgedragen.⁴¹

De eerste intrede in de Nederlanden die aanleiding gaf tot een dergelijk, uitgebreider ceremonieel vond plaats in Brugge in 1440. Ze werd gehouden als teken van verzoening tussen hertog Filips de Goede en de Bruggelingen na een langdurige opstand.⁴² Wellicht voor het eerst werden er tableaux vivants opgericht, vierentwintig in totaal, evenals een triomfboog. Op de eigenlijke intocht volgden meerdaagse feesten, met onder andere een wedstrijd tussen wijkgezelschappen voor de mooiste vreugdevuren, een banket op het schepenhuis en steekspelen. We mogen ervan uitgaan dat deze gebeurtenis ook door tijdgenoten als hoogst opmerkelijk is beschouwd. Waar vroegere intredes in kronieken slechts kort werden vermeld, krijgt de intocht van 1440 beschrijvingen toegemeten van een uitzonderlijke lengte en gedetailleerdheid. De oudst overgeleverde daarvan is wellicht van de hand van de Brugse dichter Anthonis de Roovere en staat in de *Excellentie cronike van Vlaenderen*.⁴³ Het betreft hier geen ooggetuigenverslag, maar de tekst dateert wel nog uit de vijftiende eeuw. Toen Nicolaes Despars meer dan honderd jaar na de intocht zijn *Cronijcke van den lande ende graefsecepe van Vlaenderen* samenstelde, achtte hij de intrede van 1440 nog een beschrijving waard die in de moderne uitgave van dit geschiedwerk zeventien bladzijden inneemt, de langste evocatie van een stedelijk feest uit de hele kroniek.⁴⁴ Ook in andere, niet-Brugse geschriften, werd de gebeurtenis aangehaald.⁴⁵ Het leeuwendeel van al deze evocaties wordt ingenomen door de tableaux vivants en hun betekenis binnen de

context van de intrede. Volgens Despars verwonderden ook de hertog zelf en zijn gevolg 'hemlieden niet min alleghadere buytermaten zeere van der zonderlinghe triumphe, costelicheit ende chieragie, die zy over al ende tallen cante voor ooghen zaghen'.⁴⁶

Een bijkomende aanwijzing voor de impact van Brugge 1440 is dat de Gentenaars Filips achttien jaar later, na een vergelijkbaar langdurig en uiteindelijk in het voordeel van het Bourgondische gezag beslecht conflict, op een haast identieke manier ontvingen.⁴⁷ Uit de bijzonder uitgebreide evocatie in de *Kronyk van Vlaenderen*, van 580 tot 1467 blijkt dat de Brugse innovaties daarbij werden hernomen: een rijkelijke versiering van de gebouwen langs het intredeparcours, tableaux vivants en dagenlange feesten achteraf, met – wellicht voor het eerst in dit verband – een wedstrijd voor toneel.⁴⁸

Aan de basis van voornoemde bezoeken van Filips de Goede aan Brugge en aan Gent liggen vergelijkbare motieven als die welke leidden tot de eerste geattesteerde stedelijke geboortefeesten. Deze intochten kwamen er, net als de vieringen voor Antoon en Joos van Bourgondië, als reactie op een blijk van genegenheid vanwege de vorst, in dit geval zijn vergevingsgezindheid na een opstand. In tegenstelling tot vroegere intredes was de betekenis van deze feesten dan ook eerder symbolisch dan staatsrechtelijk. Er werden geen bindende eden gezworen of afspraken gemaakt. Het bepalen van de voorwaarden tot de vrede en van de straffen die beide steden kregen opgelegd, onder andere in de vorm van astronomische geldboetes, was lang op voorhand afgerond.⁴⁹ De bezoeken gebeurden, zoals Despars het formuleerde, 'in teekene van waerachtighe paeysen'.⁵⁰

De beschrijvingen van Brugge 1440 en Gent 1458 tonen hoe deze intredes functioneerden als een vorm van symbolische communicatie tussen de stad en de vorst. Hoewel Filips de Goede duidelijk optreedt als overwinnaar, betrof het hier geen triomftochten zoals de beruchte intocht van de Franse koning Lodewijk XII (1462-1515) in Genua in 1507. Deze stond volledig in het teken van de onderdrukking van de rebelse stad, die door de verbranding van rechten en vrijheden publiekelijk werd vernederd.⁵¹ Filips en zijn goede steden probeerden daarentegen, na de verzoening die een einde had gemaakt aan hun conflict, opnieuw tot een evenwichtige verhouding te komen. Doorheen de versieringen en het ceremonieel van de intocht stelden ze zich op zinnebeeldige wijze aan elkaar voor en maakten duidelijk wat ze van de ander verwachtten: de hertog machtig, omringd door een stoet van edelen; streng, zoals wanneer hij de bliken van nederigheid en berouw van de Bruggelingen 'ansach ende anhoorde zonder een woort te sprekene', maar uiteindelijk ook grootmoedig en vergevingsgezind, 'zegghende dat hy voortan in hemlieden zeer wel gherust was, ende dat hy hemlieden al vergaf dat zy oyt jeghens hem mesdaen hadden'.⁵² De inwoners van Brugge en Gent toonden zich in de eerste plaats nederig, berouwvol en onderdanig. Ze vielen de hertog blootshoofds en barvevoets op de knieën en overhandigden hem de sleutels van de stad. In Gent had men de Waalpoort, waardoor Filips zou binnenkomen, volledig ontmanteld en de deuren, het valluik en alle versterkingen verwijderd.

De geest van de intredes van 1440 en 1458 komt het duidelijkst naar voren

uit de tableaux vivants die langs het door de vorst afgelegde parcours stonden opgesteld. De Brugse intocht vond plaats op 11 december, in volle adventsperiode. De komst van de hertog werd daarom verheerlijkend in verband gebracht met de *adventus domini*.⁵³ De Gentse togen van 1458 associeerden de verhouding tussen Filips en de stad Gent zowel met bijbelse als met historische, mythologische en allegorische scènes. Deze laten zich ondubbelzinniger dan de Brugse versieringen van achttien jaar eerder interpreteren in functie van de politieke context van het moment. De nadruk lag op het thema van de vergevingsgezindheid. Zo waren er voorstellingen van de verloren zoon, van de goede herder die het verdwaalde schaap opnieuw naar de kudde brengt, van Julius Caesar die door Cicero gelooft wordt omwille van zijn barmhartigheid ten opzichte van de gevangenen die hij maakte toen hij Rome innam en van de Romeinse veldheer Pompeius, die een opstandige vazal, na blijken van ootmoed en onderdanigheid van deze laatste, opnieuw in zijn vroegere waardigheid herstelt. Vorstelijke genade, in de figuur van Alexander de Grote dit keer, zou ook het onderwerp vormen van een van de stukken op de toneelwedstrijd die daags na de intrede door het stadsbestuur was uitgeschreven.⁵⁴ Daarnaast waren er ook enkele togen met een uitgesproken amoureuze thematiek, zoals die waarop de ontmoetingen stonden uitgebeeld tussen David en Abigaïl en tussen koning Salomo en de koningin van Saba. Deze scènes belichtten de innige verbondenheid tussen de stad en de hertog. Het oproepen van de intieme band tussen Filips en Gent vormde wellicht ook de hoofdfunctie van de uitbeelding van het Lam Gods van de gebroeders Van Eyck op de Poel. Zowel bij de hertog als bij de Gentenaars zal dit tableau onmiddellijk herinneringen hebben opgeroepen aan de grootse festiviteiten die Gent een kwarteeuw eerder had ingericht ter ere van de geboorte en doop in de stad van Filips' zoon Joos en tijdens welke dit retabel was onthuld.

De primaire bedoeling van de Gentenaars met het gigantische Lam Godstableau – drie verdiepingen hoog, vijftien meter lang en zes meter diep – en van de andere rijkelijke stadsversieringen mag dan het tonen zijn geweest van berouw en onderdanigheid, het stimuleren van de clementie en de goede gunst van de hertog en het benadrukken van de gevoelsband tussen de stad en haar heer, uit dit alles komt toch ook duidelijk de trots en het zelfbewustzijn naar voren van een gemeenschap die verzwakt door een jarenlange oorlog en een zware geldboete toch nog in staat is een groots en zonder twijfel geldverslindend spektakel op poten te zetten. Ook inhoudelijk zullen de versieringen niet alleen associaties van onderdanigheid hebben opgeroepen. Zoals ook de anonieme auteur van de *Kronyk van Vlaenderen* niet ontgaan is, was de in een van de tableaux geëvoceerde Julius Caesar 'd'eerste stichtere van Gend'.⁵⁵ Door Filips in verband te brengen met deze Romeinse keizer en met andere legendarische heersers eerde de stad haar hertog, maar tegelijk hield ze hem ook een soort van vorstenspiegel voor. Dit zal eveneens de functie zijn geweest van de allegorische deugdenfiguren die werden getoond, zoals Misericordia, Veritas, Justitia en Pax in het tableau van de Sint-Veerleparochie.⁵⁶ Eenzelfde behoefte tot manifestatie van de stedelijke eigenheid en trots kwam trouwens ook doorheen het ceremonieel van de intrede naar voren. Zo hielden de Gentenaars zich aan de door het hof als vernedering opgelegde voorwaarde om de hertog in het Frans om vergiffenis te smeken,

maar binnen de stadsmuren, vóór het Prinsenhof gekomen, herhaalden ze dezelfde bede wel nog eens in het Nederlands.⁵⁷

We dienen er ons uiteraard voor te behoeden al te rechtlijnige evoluties te willen ontwaren binnen een intredecultuur die een feitelijk amalgaam was van diverse, ook lokale tradities. Toch lijkt het erop dat men zich in de Nederlanden pas met de officiële bezoeken van Filips de Goede te Brugge in 1440 en te Gent in 1458 – evenementen waarvan de uitstraling, getuige de talrijke vermeldingen in kronieken, de stadsgrenzen ver overschreed – ten volle bewust is geworden van het potentieel van de vorstelijke intrede binnen de stedelijke feestcultuur. De mogelijkheden die het vorstenfeest bood voor het onderhouden van de relaties tussen het Bourgondische hof en de stadsbevolking waren voordien al gebleken bij de viering van de geboorte en doop van een prins. Intredes hadden ten opzichte van doopvieringen echter het voordeel dat ze specifiek betrekking hadden op de relatie tussen de stad en de vorst en dat deze laatste ook steeds lijfelijk aanwezig was. Van een in de eerste plaats juridische gebeurtenis lijkt dit gebruik tijdens de grootse feesten in 1440 en 1458 te zijn uitgegroeid tot een ritueel waarbij de vorst en de onderdanen zich aan elkaar voorstelden en hun onderlinge relatie op zinnebeeldige wijze probeerden te bepalen of opnieuw te definiëren. Deze evolutie bracht met zich mee dat niet meer slechts het in functie treden van de landsheer aanleiding kon geven tot een intocht, maar iedere gebeurtenis die bepalend was voor de verhouding tussen de stad en de vorst.⁵⁸ In 1440 en 1458 was dat de verzoening na een periode van onmin. Daarnaast werd ook een belangrijke verandering van status van de vorst soms met een intocht gevierd. Dit was bijvoorbeeld het geval toen Maximiliaan van Oostenrijk in 1486 tot koning en Karel V in 1519 tot keizer van het Heilige Roomse Rijk waren verkozen. Zelfs de terugkeer van de vorst naar de Nederlanden na een langere afwezigheid werd soms met een officieel bezoek gemarkeerd, zoals in 1503 na Filips de Schones eerste reis naar Spanje. Daarnaast was het niet slechts de regerende landsheer die een intrede kon doen, maar ook een ander invloedrijk vorstelijk persoon. Het meest courant hier waren de intochten waarbij een nieuwe echtgenoot of echtgenote aan de onderdanen werd voorgesteld. Ter gelegenheid van de verbintenis van Filips de Goede en Isabella van Portugal gebeurde dit nog alleen in het kader van de viering in Brugge. Margareta van York deed na haar huwelijk met Karel de Stoute naast Brugge, waar de feesten plaatsvonden, onder andere ook Mechelen en Gent aan.⁵⁹ Johanna van Castilië huwde in 1496 met Filips de Schone in Lier en bezocht achteraf onder meer Antwerpen, Aalst en Brussel.⁶⁰ Maximiliaan van Oostenrijk werd in 1477-1478 tijdens de lange intredetournee volgend op zijn echtverbintenis met Maria van Bourgondië ontvangen in alle belangrijke Nederlandse steden. Aangezien de keizerszoon, in tegenstelling tot de hiervoor genoemde echtgenotes, ook een ingrijpende politieke rol zou gaan spelen, diende hij ook privileges te bezweren, waardoor deze ceremoniën meer zullen hebben weggehad van de traditionele blijde intredes.

Het tableau vivant werd een van de communicatiemiddelen die door de stad tijdens intredes het vaakst werd gebruikt. Deze wellicht uit religieuze processies overgenomen bewegingloze scènes met levende of geschilderde beelden vorm-

den voor de stedelijke elite, die er doorgaans de opdracht toe gaf, een ideaal instrument om de vorst te eren en hem tegelijkertijd op al dan niet omfloerste wijze duidelijk te maken wat de stad van zijn beleid verwachtte. Van de meeste tableaux die tijdens intredes zijn vertoond weten we, dankzij in de stadsrekeningen geregistreerde betalingen, slechts dat ze er waren en wie er aan heeft meegewerkt. Gelukkig bestaan er van enkele grotere intochten gedetailleerdere en vaak ook geïllustreerde verslagen. Met betrekking tot het bezoek van Johanna van Castilië aan Brussel in 1496 is een wellicht door de stad aan de vorstin geschonken handschrift bewaard. Dit bevat een reeks van zestig aquarellen, de oudste overgeleverde illustraties van een blijde intrede (afbeeldingen 6 en 8). Daaruit blijkt dat de kersverse echtgenote van de hertog van Brabant bij die gelegenheid in verband werd gebracht met heroïsche vrouwen uit het Oude Testament, de geschiedenis en de mythologie, waarvan sommigen zich via hun echtgenoot voor hun volk hadden ingezet.⁶¹ De huldiging van de latere Karel V als graaf van Vlaanderen in Brugge in 1515 werd vereeuwigd in twee uitvoerige en gedetailleerde beschrijvingen, een geïllustreerde in het Frans door de Bourgondische hofhistoriograaf Remy du Puy (afbeelding 2),⁶² en een eenvoudigere en kortere in Nederlandse verzen door de Brugse rederijker Jan de Scheerere (†1543) (afbeelding 9). De Scheerere maakte ook deel uit van een commissie van zes rederijkers die verantwoordelijk was voor het bedenken van de thematiek van de stadsversieringen en die toezag op de goede uitvoering ervan.⁶³ Beide teksten evoceren onder andere de reeks van elf tableaux die in opdracht van het Brugse stadsbestuur waren opgericht en waarin momenten uit de Brugse geschiedenis in verband werden gebracht met acht episodes uit het Oude Testament en één uit de klassieke mythologie.

Toen Karel V zijn zoon Filips (1527-1598) in 1549 tijdens een uitgebreide tournee liet huldigen als toekomstig vorst van de Nederlanden kreeg deze in de verschillende steden scènes te zien die qua opzet en thematiek weinig verschilden van wat de Bourgondisch-Habsburgse vorsten sinds iets meer dan een eeuw in vergelijkbare omstandigheden werd gepresenteerd.⁶⁴ In Brussel werden Karel en Filips aan bijbelse paren van vaders en zonen gerelateerd;⁶⁵ de Gentenaars confronteerden de prins onder andere met een reeks allegorische personages die vorstendeugden symboliseerden⁶⁶; tijdens de Antwerpse halte, waar hem de meest uitgebreide en spectaculaire ontvangst van de hele tournee te beurt viel,⁶⁷ werd Filips in een stellage op de Meir tegenover een reeks illustere naamgenoten en in een triomfboog op de Vlasmakmarkt tegenover zijn voorgangers aan het hoofd van het vorstendom geplaatst.⁶⁸ De bijbelse voorstellingen op traditionele toneelstallages hadden in deze intredes grotendeels plaats moeten ruimen voor in renaissancestische architectonische constructies verwerkte mythologische en klassiek-historische scènes. De rederijkers waren daarbij als bedenkers en uitvoerders van het spektakel in verschillende gevallen vervangen door schilders en humanisten. Toch was de functie en thematiek van de stadsversieringen en van het intredeceremonieel tussen 1515 en 1549 niet wezenlijk veranderd. Deze gebeurtenissen fungeerden nog steeds als een vorm van symbolische communicatie tussen de stad en de vorst en dienden tegelijk het vorstenhuis bij de brede stadsbevolking te promoten.

Ondanks de duidelijke parallellen met het verleden zullen de intredes van 1549 door de inwoners van de Nederlanden als heel bijzonder zijn ervaren. De reden hiervoor ligt niet zozeer in wat langs het parcours werd vertoond en zelfs niet in de omvang en de pracht van de ontvangst, maar vooral in het feit dat er sowieso nog eens een intocht plaatsvond en de landsheer in levenden lijve kon worden aanschouwd. Gedurende het bewind van Karel V waren dergelijke bezoeken namelijk zeldzaam geworden. Karel mag dan in 1520 plechtig voor de Staten-Generaal hebben beweerd ‘que son coeur avait toujours été par deçà’,⁶⁹ de omvang van zijn rijk en de talrijke crisissen die hij op steeds weer andere plaatsen het hoofd diende te bieden, lieten hem niet toe veel tijd door te brengen in zijn Bourgondische erflanden van herwaarts over. Tijdens slechts zeven van de 34 jaren die zijn meerderjarigheid scheidten van de lange reis met zijn zoon Filips verbleef de vorst enige tijd in de Nederlanden.⁷⁰ Twee keer maar werd hij in die periode in verschillende steden na elkaar op ceremoniële wijze ingehaald: in 1520, na zijn keizerskroning te Aken, en in 1540, toen hij speciaal naar de Nederlanden was gereisd voor het neerslaan van de Gentse opstand.⁷¹ Memorabele stedelijke geboorte- en doopvieringen in aanwezigheid van het hof zijn tijdens Karels bewind niet voorgekomen in de Nederlanden. Weliswaar getuigen de bronnen van het houden van dankprocessies, het aansteken van vreugdevuren, het opvoeren van zinnespelen en esbattementen en het zingen van liederen na de geboortes van Filips II en van Johanna (1537-1573),⁷² twee van de kinderen uit zijn huwelijk met Isabella van Portugal (1503-1539), maar doordat deze allebei in Spanje ter wereld kwamen zullen deze festiviteiten nauwelijks te vergelijken zijn geweest met de vieringen na de geboorte van Karel zelf of van diens vader Filips de Schone.

Dat Karel V tijdens zijn bewind slechts uitzonderlijk in eigen persoon voor zijn Nederlandse onderdanen verscheen, betekent niet dat het stedelijke vorstenfeest in deze periode tot een zeldzame gebeurtenis werd. Integendeel. In de jaren 1515-1555 lijken er net meer van dergelijke vieringen te zijn georganiseerd dan onder om het even welke van Karels voorgangers. Dit kan gelden als een teken van het belang dat zowel door de Bourgondisch-Habsburgse heersers als door de stedelijke elites aan deze feesten werd gehecht als bindmiddel tussen de bevolking en het vorstenhuis. De aanleidingen werden nu, ironisch genoeg, in de eerste plaats geleverd door net die gebeurtenissen die aan de oorzaak lagen van Karels langdurige afwezigheid, zoals zijn behouden aankomst na zijn eerste reis naar Spanje in 1517, zijn verkiezing tot keizer van Duitsland in 1519, zijn keizerskroning door paus Clemens VII (1478-1534) in Bologna in 1530 en zijn militaire successen. Het zijn vooral gebeurtenissen van dit laatste type die aan de basis lagen van het meest courante vorstenfeest tijdens het bestuur van Karel V: de stedelijke viering van een vredesverdrag of een militaire overwinning.

4. Het vredesfeest

Het gebruik om een militaire overwinning op ceremoniële wijze te markeren gaat in de Nederlanden zeker terug tot de eerste jaren van de vijftiende eeuw. Zo maken de Brugse stadsrekeningen voor het jaar 1408 melding van een processie

die werd ingericht naar aanleiding van de successen van Jan zonder Vrees in het prinsbisdom Luik en waar twee preken werden gehouden. Voor 1411 is in dezelfde bron niet alleen sprake van een sermoen en een religieuze optocht, maar ook van een speciale misdienst na de bekendmaking van de overwinning van de hertog tegen de partij van de Armagnacs in Parijs.⁷³ Deze traditie kan, afgaand op gegevens elders uit Europa, echter gemakkelijk een stuk ouder zijn. In 1298 al hielden de Londense ambachtsgilden een optocht nadat het Engelse leger de Schotten te Falkirk had verslagen;⁷⁴ in Venetië en Florence zijn religieuze processies in dergelijke omstandigheden goed gedocumenteerd vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw.⁷⁵

Het houden van een rondgang ter gelegenheid van een militaire overwinning kaderde binnen de bredere traditie van de *processiones extraordinariae*. In tegenstelling tot *processiones ordinariae*, zoals de Palmprocessie en de Sacramentsprocessie, waren deze niet periodiek weerkerend. Ze werden gehouden naar aanleiding van uitzonderlijke omstandigheden of gebeurtenissen. Doordat *processiones extraordinariae* niet uitgingen van een welbepaalde parochie en vaak zelfs in meerdere steden tegelijk werden ingericht, droegen ze in de Nederlanden ook de, wellicht uit het Frans overgenomen, benaming *processie generael*.⁷⁶ Ze dienden de goddelijke tussenkomst af te smeken of de Allerhoogste te danken voor Zijn weldaden. Aanleidingen konden bijvoorbeeld oorlog of oorlogsdreiging zijn, extreem gunstige of ongunstige weersomstandigheden, het uitbreken van epidemieën – meestal de pest – of de angst daarvoor. Vaak lag er een combinatie van motieven aan de basis van de optocht. In een meerderheid van de gevallen hoorde daar het wel en wee van de vorst bij. Wanneer deze ziek was, zich op het slagveld bevond, een lange reis diende te ondernemen, of ook wel gewoon om zijn algemeen welzijn of het welslagen van zijn beleid, werd de goddelijke bijstand processiegewijs afgesmeekt. Na militaire successen, vredesverdragen, een behouden aankomst of een heuglijke gebeurtenis binnen de vorstelijke familie werd de Almachtige door middel van een dankprocessie voor Zijn hulp geëerd.

Generale processies werden georganiseerd in overleg tussen de kerkelijke en de stedelijke overheden. Het initiatief voor de politiek geïnspireerde rondgangen kwam echter vaak van het centrale gezag. Zo lijken de vroegst geattesteerde processies in de Nederlanden ten gevolge van een militaire overwinning, de hierboven vermelde Brugse rondgangen ter ere van Jan zonder Vrees, al deel te hebben uitgemaakt van een bovenlokaal initiatief. Op hetzelfde moment werden namelijk ook in Parijs optochten gehouden om de Bourgondische hertog te ondersteunen in zijn strijd tegen de Armagnacs.⁷⁷ Vanaf het laatste kwart van de vijftiende eeuw zijn talrijke brieven bewaard waarin de Raad van Vlaanderen, het hof of de vorst in eigen persoon stadsbesturen oproepen tot het houden van een generale processie.⁷⁸ De Bourgondisch-Habsburgse machthebbers hechtten duidelijk het grootste belang aan deze ceremoniën en aan de aanwezigheid van een zo groot mogelijk deel van de bevolking. Zo werd deelname vaak verplicht gesteld voor ten minste één lid van ieder gezin.⁷⁹ Het was ten strengste verboden gedurende de processie een ambacht uit te oefenen, handel te drijven of een drinkgelegenheid open te houden.⁸⁰ Generale processies vervulden dan ook diverse politieke functies. Doordat erin werd gebeden en dank gezongen

voor het welzijn van de vorst en zijn landen dienden deze manifestaties, net als geboortefeesten, onder de bevolking een gevoel van verbondenheid te creëren met de persoon van de landsheer, in het bijzonder wanneer deze voor langere tijd afwezig was. Met de blijde intrede hadden ze hun oorsprong in de religieuze processiepraktijk gemeen. Een belangrijk verschil echter was dat waar bij vorstelijke intochten slechts het raamwerk van de ommeegang werd bewaard, in casu het houden van een optocht en het oprichten van tableaux vivants, en dit werd ingevuld met een in de eerste plaats profaan discours, generale processies godsdienstige ceremonies bleven waarin relikwieën werden rondgedragen en preken gehouden. De religieuze praktijk fungeerde hier niet als model maar als medium voor het verspreiden van een politieke boodschap. Hierdoor kreeg de vorstelijke zaak waarvoor werd gebeden een godsdienstige basis en rechtvaardiging. Tegelijk vormden de sermoenen die beroemde predikers tijdens de processies hielden een kanaal waarlangs het landsheerlijke beleid voor de brede bevolking uit de doeken kon worden gedaan en gelegitimeerd. Vooral in periodes van politieke spanning was het echter essentieel dat het devote karakter bij dit alles de overhand behield. Een te uitgesproken politiek discours kon gemakkelijk relletjes onder de toehoorders verwekken en zou het religieuze fundament tenietdoen. Uit de onmiddellijke omgeving van Karel de Stoute is een aan de Vlaamse steden gerichte brief bewaard uit het oorlogsjaar 1475. De hertog liet daarin meedelen dat het zijn wens was dat 'ses bonnes villes de par delà feissent [...] processions solempneles notables et les plus devotes que faire se porroit, pour la prosperité, bonne santé de sa personne et de son estat, et la paix, union et concorde de ses pays et seignouries'. Aan deze processies dienden 'notables prescheurs' deel te nemen,

'lesquelz soient secretement et par bonne manière instruis que, en faisant leurs sermons, ils treuvent manière d'entrer en propos du grant desir, vouloir et affection que mondit seigneur a eu et a encoires de garder et preserver ses pays de grief, foule et dommaige de leurs voisins.'⁸¹

Het document geeft vervolgens een gedetailleerde, door de predikers over te brengen legitimatie van het beleid van de hertog.

Tijdens generale processies gehouden preken dienden, vanachter een religieuze sluier, de publieke opinie te vormen en bij te sturen met betrekking tot het landsheerlijke bestuur. Vooral uit contemporaine literaire teksten blijkt meer dan eens dat er onder de bevolking van de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Nederlanden uitgebreid en vaak ook heftig werd gediscussieerd en gespeculeerd over zaken die de vorst en zijn beleid aanbelangden. Zo had de tante uit de Mariken van Nieuwmechelen op de dag waarop haar nichtje naar Nijmegen kwam met een aantal vrouwen ruzie staan maken over het conflict tussen hertog Arnold van Gelderland en zijn zoon Adolf, waarbij deze laatste zijn vader gevangen had laten zetten. De oude vrouw, die 'metten jonghen hertoge pertijde', had zich daarbij danig opgewonden 'als dat si bat scheen dul oft een verwoede duyvelinne te sinne dan een kersten mensche'.⁸² Wanneer Marikes tante later vernam dat Arnold van Gelderland uit zijn gevangenschap was verlost, zou ze zich om

die reden zelfs van het leven beroven. De zestiende-eeuwse Brugse rederijker Cornelis Everaert alludeerde in zijn politieke spelen regelmatig aan hele en halve waarheden die over Karel V de ronde deden en die door de auteur in de mond werden gelegd van personages als 'Den Daghelicxschen Snaetere' en 'sVolcx Clap-page'.⁸³

Geruchten zullen vaak spontaan zijn ontstaan, maar konden ook bewust door vijanden van de vorst worden verspreid. De hierboven geciteerde brief waarin uit naam van Karel de Stoute werd opgeroepen tot generale processies kwam er als reactie op vergelijkbare optochten in Frankrijk. Daarin hadden predikers 'usé et semé aulcuns langaiges qui couvèrement chargent et pickent à mondit seigneur'.⁸⁴ Lodewijk XI, de Franse koning die de opdracht had gegeven tot het houden van deze anti-Bourgondische processies, liet in dezelfde periode volgens de *Excellente cronike van Vlaenderen* ook 'liedekens singhen ende speelkins spelen contrarie den Hertoghe Kaerle'.⁸⁵

De onmiskenbare politieke functie van generale processies, in casu het laten meelevan van de bevolking met de vorst en het vormen en bijsturen van de publieke opinie met betrekking tot het landsheerlijke bestuur, mag ons de rituele waarde van deze ceremoniën, namelijk de kracht die eraan werd toegekend om de hemelse machten ertoe te kunnen bewegen in aardse zaken tussenbeide te komen, niet uit het oog doen verliezen. Jammer genoeg bestaan er geen gedetailleerde analyses van de verschillende aspecten en van de werking van generale processies in Nederlandse steden zoals die bijvoorbeeld werden uitgevoerd door J. Chiffolleau voor Parijs in het jaar 1412 en door G. Signori voor Straatsburg in de periode 1474-1477.⁸⁶ Toch suggereren de documenten betreffende het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Brugge die E. Gailliard samenbracht dat deze rondgangen ook in de Bourgondische landen van herwaarts over meer waren dan alleen een promotievehikel voor het vorstenhuis en dat hun vrome karakter niet slechts een aantrekkelijke verpakking was voor het verkopen van een politieke boodschap.⁸⁷ Vooral tijdens periodes van crisis werd er in bestuurlijke aangelegenheden gehoopt op de hemelse goedgunstigheid. Dit blijkt bijvoorbeeld al uit het feit dat kloosters op dergelijke momenten vaak van overheidswege het verzoek ontvingen 'neerstelike' voor de vorst te bidden en daar achteraf ook rijkelijk voor werden beloond.⁸⁸ Wat de processies zelf betreft, laten vooral hun sterke boetekarakter en de haast frenetieke repetitiviteit waarmee ze in noodsituaties en op scharniermomenten in het landsheerlijke bestuur werden georganiseerd zich moeilijk vanuit een koel berekenende propagandistische opzet verklaren. Het onheil waardoor het land werd geteisterd – of dat nu een pestepidemie was, een misoogst, aanhoudende regen, oorlog of een stervende vorst – was deels een gevolg van de individuele zondigheid, waarvoor berouw diende te worden getoond. Mensen werden opgeroepen om ter gelegenheid van de processie te gaan biechten en het heilig sacrament te ontvangen 'omme te bet weerdich te zine den almachtegen God te biddene',⁸⁹ een groot deel van de deelnemers stapte barrevoets mee, een voorbeeld dat tijdens een Brugse processie op 2 augustus 1479 ook door Maria van Bourgondië en enkele leden van haar hofhouding werd nagevolgd.⁹⁰ In enkele van de voor generale processies te Brugge geschreven en later in de *Excellente cronike* opgenomen gedichten wordt deze nood aan

boetvaardigheid nadrukkelijk gethematiseerd.⁹¹ In verzen voor een processie uit 1479 luidt het als volgt.

'Minlicke menschen voucht hu tot duechden
Conscientie betaemt nu tsijne ghedweghen
Condt es ons van lettelt vruedchen
Cort es den tijt in tsondich pleghen
Commer heift ons in tstric ghecreghen
Laet ons nu om verbeteren pijnen
Xpristus es so ontfaermich vul seghen
Voorwaer sijn gracie sal up ons schijnen'⁹²

De effectiviteit van processies hing niet alleen af van de oprechtheid waarmee men eraan deelnam, maar ook van de frequentie waarmee ze werden ingericht. Bovenstaand gedicht werd geschreven tijdens de donkere jaren na de dood van Karel de Stoute. De Brugse kroniek waarin het is opgenomen bestaat voor deze jaren uit een lange opeenvolging van vermeldingen van generale processies. In 1524, toen de gevolgen van de aanhoudende oorlogen van Karel V zich overal lieten voelen in de vorm van epidemieën en duurte der levensmiddelen, droeg Margareta van Oostenrijk alle steden in Vlaanderen op om gedurende twee maanden minstens eenmaal per week een processie generaal te lopen, 'omme te verzoetene den toorne ende gramscepe teghens ons van onsen sceppere ende makere Jhesus ende ter welvaert ende prosperiteyt der Keyserlijcker Majesteyt ende van zynen ghealierde'.⁹³ In 1515 was al eens een vergelijkbaar verzoek gedaan, zij het in vrolijker omstandigheden. Ter wille van Karel, de kersverse graaf van Vlaanderen, werd toen in alle kerken en kloosters van Brugge twee maanden lang iedere dinsdag processie gelopen,

'omme te biddene dat onsen gheduchten heere ende zynen edelen raedt zijne groote ende lasteghe affairen zo moghen beleeden ende vulcommen, dat datte wesen moet ter zalicheyt, welvaeren ende voorspoede van hem ende alle zijne lande, heerlicheden ende ondersaten.'⁹⁴

De graad van werkelijke belangstelling van de stedelijke bevolking voor generale processies is uiteraard nog maar moeilijk te achterhalen. De verplichte deelname, het tijdelijke werkverbod met de daaruit voortvloeiende inkomensderving⁹⁵ en het feit dat de aanleidingen de stadsbewoners zelden rechtstreeks aanbelangden, kunnen doen vermoeden dat er niet echt van harte werd mee gestapt. Toch mogen we vooral dit laatste argument niet te zwaar laten wegen. Het welzijn van de vorst was nauw met dat van zijn onderdanen verbonden. Zijn dood kon een diepgaande crisis teweegbrengen, zoals na het overlijden van Karel de Stoute en van Maria van Bourgondië. Oorlogen, ook wanneer deze buiten de landsgrenzen werden gevoerd, hadden een sterke, vooral economische impact op het stedelijke niveau. Een militaire overwinning of een vredesverdrag hield daarom ook voor stedelingen de hoop in op een verbetering van de levensomstandigheden. Niettemin is het moeilijk om in de uitbreiding van politieke dankprocessies met

meer wereldse elementen vanaf de laatste decennia van de vijftiende eeuw geen poging te zien om het belang van de gevierde gebeurtenissen extra te benadrukken en het enthousiasme van de bevolking ervoor te doen toenemen. Het waren vooral successen van militaire aard, zoals overwinningen, verdragen, bestanden en zelfs vredesonderhandelingen die naast processies aanleiding gingen geven tot reeds in het kader van andere feesttypes beproefde vrolijkheden zoals het rondstrooien van muntstukken, het branden van vreugdevuren, het zingen van liederen, het voordragen van gedichten en het opvoeren van toneel. In sommige steden, zoals Oudenaarde en Veurne, werden tijdens de generale processies ook tableaux vivants opgericht.⁹⁶

De oudste vermelding van een uitgebreider vredesfeest dateert uit het jaar 1468 en heeft betrekking op het Verdrag van Péronne tussen Karel de Stoute en Lodewijk XI. Bij die gelegenheid werd niet enkel de traditionele religieuze optocht georganiseerd, maar maten verschillende wijkgezelschappen zich ook met elkaar in het aansteken van het mooiste vreugdevuur en kregen twee rederijkerskamers elk een bedrag van 2 schellingen en 5 penningen uitgekeerd omdat ze 'esbatementten ende speelden'.⁹⁷ Vredesvieringen kwamen vanaf de laatste decennia van de vijftiende eeuw steeds vaker voor en gingen tijdens het bewind van Karel V het meest courante stedelijke vorstenfeest vormen. B. Ouvry berekende voor Oudenaarde dat waar er vóór 1515 gemiddeld om de zeven jaar een dergelijke activiteit plaatsvond, de frequentie tijdens de zestiende eeuw steeg tot eens om de vier jaar.⁹⁸ In deze periode nam trouwens ook het houden van processies generaal exponentieel toe. Tijdens Karels regering kreeg de Antwerpse magistraat gemiddeld één keer per vijf maand de opdracht om een dergelijke rondgang op touw te zetten, terwijl dit in de periode 1490-1515 maar eens in de zestien maanden was.⁹⁹

Door de afwezigheid van de vorst en de relatief hoge frequentie waarmee vredesfeesten werden georganiseerd, zullen deze vieringen niet de uitstraling en het prestige hebben genoten van vorstelijke intredes of van bijvoorbeeld de geboortefeesten van 1478 en 1500. Kronieken vermelden ze doorgaans ook slechts terloops. Toch blijkt duidelijk dat er belangrijke inspanningen werden geleverd om deze gebeurtenissen niet onopgemerkt voorbij te laten gaan. De plechtige aankondiging van de vrede of de overwinning gebeurde in aanwezigheid van de schepenen en vaak ook van herauten van de betrokken vorsten. Er werden trompetters en speellieden ingeschakeld, de klokken werden geluid en muntstukken rondgestrooid om het volk aan te trekken. De vieringen duurden vaak meerdere dagen. Na de Vrede van Senlis (1493) werden in Brugge zelfs de hele zomer lang iedere zondag toneelstukken opgevoerd.¹⁰⁰

De stijgende frequentie van vredesvieringen in de laatvijftiende- en in de zestiende-eeuwse Nederlanden is het eenvoudige gevolg van de regelmaat waarmee de aanleidingen ertoe zich aanboden. De extra luister die deze feesten werd bijgezet heeft echter een diepere oorzaak. De geschiedenis van het Bourgondisch-Habsburgse gezag sinds Karel de Stoute is een lange opeenvolging van militaire conflicten, vooral met het Franse koningshuis. Hoewel de Bourgondische landen van herwaarts over niet steeds de inzet vormden van deze oorlogen, deelden ze wel systematisch in de – vooral financiële – gevolgen ervan. Dit zorgde meer

dan eens voor ernstige wrijvingen tussen de steden en de vorst, wellicht in het bijzonder tijdens de regering van Karel V. De krijgshandelingen gingen zich toen namelijk verder weg afspelen en het belang voor de eigen stad zal steeds minder zijn aanvoeld. Naast het inrichten van een processie generaal, waarmee militaire successen al sinds het bewind van Jan zonder Vrees werden gemarkeerd en die ook tijdens de zestiende eeuw de kern van de vredesviering bleef uitmaken, zal daarom de noodzaak zijn gevoeld om deze lichtpunten door uitgebreidere feestelijkheden extra in de verf te zetten en het enthousiasme van de bevolking door middel van het geliefde aansteken van vuren en de voordracht van literaire volkstalige teksten te doen toenemen. Zoals verderop zal blijken, vormden de toneelstukken, liederen en gedichten naast de preken bovendien een bijkomend medium waarmee de bevolking van de noodzaak van de oorlogen en het belang van de vrede voor de eigen stad kon worden overtuigd. Tegelijk stimuleerde de gemeenschappelijke vijand het gemeenschapsgevoel in de verschillende Nederlandse vorstendommen.

Afbeelding 3: Het feest van de voetboog in Gent in 1498, in aanwezigheid van Filips de Schone. Dits die excellente cronike van Vlaenderen. Antwerpen: Willem Vorsterman, 1531, fol. CC.lxxxvi.r. Ex.: Universiteitsbibliotheek, Gent, ACC. 12770.

III Eer en genoeg – het literaire initiatief

1. De organisatie van literaire wedstrijden

Literaire voorstellingen hadden hun rol in stedelijke vorstenfeesten in de eerste plaats te danken, zo werd in hoofdstuk I al aangevoerd, aan hun populariteit bij de bevolking. Deze was reeds eerder gebleken in het kader van andere, vooral religieuze vieringen. De opvoering en voordracht van toneelstukken, liederen en gedichten werd, net als het eveneens geliefde aansteken van vreugdevuren en het versieren van straten en gebouwen, door stedelijke overheden dan ook dankbaar aangewend om zo veel mogelijk mensen warm te maken voor de vieringen en er een zo feestelijk en aantrekkelijk mogelijk karakter aan te geven. Anders dan met het aansteken van vreugdevuren en de decoratie van de stedelijke ruimte konden door middel van teksten daarnaast ook boodschappen op de bevolking worden overgedragen. Veel van de toneelstukken, liederen en gedichten bezongen de vorst en het gevierde feit, en doordrongen het publiek op die manier van het belang van het feest. Deze dubbele functie, het verhogen van de participatie en de vrolijkheid en tevens het verheerlijken van de vorsten, komt duidelijk naar voren in de motivatie die stadsrekeningen en verordeningen geven voor de voordracht van teksten. Deze waren ‘ter eeren ende blijtschap’ en ‘ter ghenouchten’ van een prinselijke geboorte, een intrede, een militaire overwinning of een vredesverdrag, of ‘omme dat elc’ daarin ‘te bet verblyden zoude’.¹ Gesproken teksten lijken bij de brede stadsbevolking beduidend meer in de smaak te zijn gevallen dan stomme tableaux vivants. Ondanks hun vaak spectaculaire en wonderbaarlijke karakter moeten togen voor de gemiddelde stedeling toch enigmatische voorstellingen zijn geweest. Ze werden in de eerste plaats gebruikt voor het overbrengen van boodschappen aan de vorst en kwamen tijdens feesten waarop deze afwezig was dan ook nauwelijks voor.²

De meest doeltreffende manier om vorstenfeesten van een literaire omkadering te voorzien was het uitschrijven, of ‘ordineren’, van prijzen voor de ‘schoonste’, ‘ghenouchelicxte’, dan wel ‘beste’ teksten. Deze techniek werd eveneens toegepast voor het aansteken van vreugdevuren en de decoratie van straten en gebouwen. In principe kon iedereen deelnemen. Wedstrijden gaven aan de gebeurtenis daardoor een open, ‘democratisch’ karakter en betrokken de bevolking nauw bij het feest (en dus ook bij de vorstelijke aanleiding ervan), hetzij als uitvoerder, hetzij als toeschouwer-sympathisant. De wedstrijdcontext en het groepsverband waarin werd deelgenomen, speelden tegelijk ook in op de corporatistische inrichting van arbeid en van gemeenschaps- en geestesleven

in de Vlaamse en Brabantse steden en op de daarin geïmpliceerde gevoelens van eer en identiteit. Verenigingen werden gestimuleerd om zich tijdens de feesten publiekelijk te manifesteren en zich door een zo goed mogelijke prestatie van de anderen te onderscheiden. Hierdoor werd zowel het eer- als het groepsgevoel ingeschakeld in functie van de bourgondisering van de stedelijke bevolking.

Het initiatief tot een literaire competitie blijkt meestal te zijn uitgegaan van de schepenen. We dienen de bronnen hier echter met enige omzichtigheid te interpreteren. De beschikbare archivalia zijn namelijk in hoofdzaak afkomstig uit de stedelijke administratie. De rol van andere groeperingen en organisaties, wier activiteiten binnen de stedelijke feestcultuur minder zijn onderzocht, blijft daardoor onderbelicht. Er hoeft niet aan te worden getwijfeld dat de magistraat wel degelijk de belangrijkste gangmaker was in de organisatie van stedelijke vorstenfeesten en in de literaire omkadering ervan, hierin eventueel gestimuleerd en geadviseerd door het hof. Toch zijn er duidelijke aanwijzingen dat er binnen het bredere, door het stadsbestuur gecreëerde kader ook ruimte was voor andere initiatieven. Uit de beschrijvingen van Jan de Scheerere en Remy du Puys van de Brugse intrede van prins Karel in 1515 blijkt bijvoorbeeld al het belangrijke aandeel van de lokale ambachten en van de vreemde koopliedenaties in de oprichting van de tableaux vivants en soortgelijke architectonische constructies waarmee het intredeparcours werd versierd.³ Andere bronnen geven aan dat dergelijke verenigingen eveneens een organisatorische bijdrage konden leveren aan de literaire omkadering van vorstenfeesten. Zo vermeldt de *Excellente cronike* prijzen die naar aanleiding van de doopviering van de latere Filips de Schone door het Brugse kleermakersambacht ('tambocht vanden scheppers') in het vooruitzicht werden gesteld voor esbattementen en voor loftuitingen op de pasgeborene.⁴ Ondanks de vermoedelijke taalbarrière liet de Aragonese koopliedenatie in Brugge, nadat de overwinning van Karel V op Frans I nabij Pavia in 1525 was uitgeroepen, niet alleen dankmissen lezen,⁵ ze organiseerde eveneens een toneelwedstrijd om het heuglijke bericht te markeren.⁶ Cornelis Everaert schreef voor de gelegenheid *Tspel dat ghespeilt was voor de Aragoenoyssen*, dat ons in de autograaf van de Brugse rederijker werd overgeleverd.⁷ Een jaar later, ter gelegenheid van de Vrede van Madrid, nam een eveneens Spaanse natie, wellicht de Castilianen, in wier hoofdstad het verdrag tot stand was gekomen, een vergelijkbaar initiatief.⁸

Wedstrijden werden aangekondigd kort na de bekendmaking van de heuglijke gebeurtenis ter gelegenheid waarvan ze werden ingericht. Dit gebeurde meestal door middel van een stedelijke ordonnantie. Het publiek kreeg daarbij precies te horen wat en in welke categoriën er te winnen viel, waar en wanneer een en ander zou plaatsvinden en wat de voorwaarden waren om te kunnen deelnemen. Dit 'publieren' of 'uytroupen' gebeurde uiteraard met het nodige ceremonieel. Om de feestelijke toon te zetten werd de verordening plechtig, eventueel opgeluisterd met muziek en klokkengelui, voorgelezen op een centrale plaats in de stad, zoals de toren van het Brugse belfort of de pui van het Brusselse stadhuis. Soms werd ook een rondgaande omroeper ingeschakeld, die de prijzen te paard en geruggensteund door plechtig trompetgeschal 'achter de stede' bekendmaakte.⁹ Om de aankondiging extra cachet te geven kon ook gebruik worden gemaakt

van een *charte*. Dit document bevatte dezelfde gegevens als de stedelijke ordonantie, maar in fraaie verzen gegoten. In de *Const van Rhetoriken* (1555) van Matthijs de Castelein (ca. 1485-1550) werd ons een dergelijke uitnodiging overgeleverd die de bekende Oudenaardse rederijker schreef naar aanleiding van de viering in zijn stad van de Vrede van Crépy.¹⁰ Toehoorders werden er in achtregelige balladestrofen mee op de hoogte gebracht van de vrede en van de wedstrijden voor poëzie, liederen, esbattementen en vuren waarmee ‘heere ende wet’ besloten hebben de blijde gebeurtenis te omkaderen.

Charten zijn vooral bekend uit de context van schuttersfeesten en rederijkersbijeekkomsten. Ze werden gebruikt door boden die gezelschappen uit andere steden officieel uitnodigden door het voorlezen en plechtig overhandigen van dit document.¹¹ Of ook het gedicht van De Castelein een dergelijke functie heeft vervuld is onduidelijk. Al roept de *charte* straten, wijken en gezelschappen ‘van buten en binnen’ op om mee te dingen naar de beloningen die door het stadsbestuur in het vooruitzicht worden gesteld, ze is toch in de eerste plaats gericht aan drie bij naam genoemde Oudenaardse gezelschappen – de rederijkerskamers Pax Vobis en De Kersauwe en de jongerenvereniging De Bloeiende Jeugd. Dit wijst erop dat groepen uit andere steden weliswaar de mogelijkheid werd gelaten om deel te nemen, maar dat de organisatoren daar niet echt op rekenden. De aanwezigheid van externen tijdens literaire wedstrijden ter ere van vorstenfeesten was dan ook een eerder zeldzaam fenomeen, niet alleen in Oudenaarde, maar overal in Vlaanderen en Brabant.¹² Het kwam echter wel voor, zo bleek al uit de deelname van ‘die van’ Oudenaarde, Mechelen en Dendermonde tijdens de geboortefeesten voor Joos van Bourgondië in Gent in 1432.

De beslissing om vreemde gezelschappen uit te nodigen lijkt in de eerste plaats te zijn ingegeven door het belang dat men aan een bepaalde viering wens te geven. Zo heeft de aanwezigheid van buitenstaanders na de geboorte van ‘Joose van ghend’ wellicht alles te maken met het feit dat het jongetje in de eigen stad ter wereld was gekomen. Prinsjes en prinsesjes die elders het levenslicht zagen, werden in de Arteveldestad alleen onder de lokale bevolking gevierd.¹³ Deelnemers die, zoals de Mechelaars in Gent in 1432, van meer dan zestig kilometer ver kwamen, waren uitzonderlijk. In Veurne lijkt een zekere traditie te hebben bestaan om nabijgelegen steden uit de eigen kasselrij uit te nodigen, zoals Nieuwpoort, Loo en Ramskapelle.¹⁴ Aan de Tieltsse viering van de keizerlijke overwinning bij Pavia in 1525 nam een rederijkerskamer deel uit Deinze.¹⁵ Deze stad bevindt zich, net als in het geval van de feesten te Veurne, nog binnen een straal van tien kilometer. De Tieltenaars trokken het jaar daarop, ter gelegenheid van een door de Spaanse kooplieden georganiseerde toneelwedstrijd na de vrede van Madrid, zelf naar het ongeveer dertig kilometer verderop gelegen Brugge.¹⁶

Naast het belang voor de eigen stad kan ook de betekenis van een bepaalde viering organisatoren ertoe hebben aangezet om groepen van elders uit te nodigen. Een Brugs Hallegebod uit 1493 deelt mee dat er ter verheerlijking van de Vrede van Senlis prijzen worden uitgereikt voor de beste esbattementen ‘alzo wel in vlaemsche als in walsche’.¹⁷ Deze uitzonderlijke bepaling kan mogelijk worden verklaard door de inhoud van het gevierde vredesverdrag. Er is in Senlis

namelijk overeengekomen dat de Franse koning Karel VIII (1470-1498) onder meer de Franstalige gebieden Franche-Comté, Charolais en Artesië aan Maximiliaan van Oostenrijk zou teruggeven.¹⁸ Dit kan de Brugse schepenen ertoe hebben geïnspireerd om ook Franstalige gezelschappen uit te nodigen. Misschien dachten ze daarbij in de eerste plaats aan groepen uit het nabijgelegen Artesië, waarvan de deelname dan de in het vredesverdrag overeengekomen uitbreiding van de Bourgondische gebieden symboliseerde. Het Brugse stadsbestuur zou in ieder geval niet alleen zijn geweest met dit initiatief. De enige andere bekende literaire competitie ter gelegenheid van een vorstenfeest waaraan Franstalige gezelschappen hebben deelgenomen, vond namelijk eveneens plaats naar aanleiding van de Vrede van Senlis. Op een toneelwedstrijd in Wervik deed toen een gezelschap mee uit het weliswaar in Vlaanderen gelegen, maar eveneens Franstalige Rijsel.¹⁹

Het lijkt op het eerste gezicht vreemd dat er ter gelegenheid van vorstenfeesten niet meer heen en weer werd gereisd. Voor schuttersfeesten en rederijkerswedstrijden verplaatsten gezelschappen zich immers gemakkelijk doorheen de Nederlanden.²⁰ Een dergelijke mobiliteit zou in feesten die het centrale bestuur waren toegewijd in het bijzonder op zijn plaats zijn geweest. Dat ze niettemin eerder zeldzaam was, komt vooral door de doorgaans uiterst korte tijdspanne tussen de aankondiging en de eigenlijke feesten. Vieringen van een prinselijke geboorte, een vredesverdrag of een militaire overwinning verloren uiteraard een groot deel van hun relevantie indien ze te lang na het bekend worden van het heuglijke feit plaatsvonden. Ook een bezoek van de vorst werd meestal slechts kort op voorhand aan de stedelijke overheden meegedeeld. Deelnemers aan literaire wedstrijden hadden dus bijzonder weinig tijd om hun bijdrage voor te bereiden. Dit geldt in het bijzonder voor teksten die over de gevierde gebeurtenis dienden te handelen en dus speciaal voor de gelegenheid werden gecomponeerd. De Brugse toneelwedstrijd ter gelegenheid van de slag bij Pavia (1525), waarvoor Cornelis Everaert het winnende *Hooghen Wynt ende Zoeten Reyn*, een allegorie op het treffen van Karel en de Franse koning, schreef, begon vier dagen nadat het heuglijke bericht en de wedstrijd in kwestie van de Halletoren waren afgekondigd.²¹ In 1547 maakte de Gentse stadsklerk expliciet melding van de grote 'haeste ende deligentie' waarmee de Fonteinisten een spel 'hebben doen maecten, stellen ende vertooghen in retorijsche' toen het nieuws van de keizerlijke overwinning bij Mühlberg de stad had bereikt.²²

Wanneer er alleen komische stukken werden gevraagd, was de voorbereidingstijd vaak nog korter. Hoewel esbattementen doorgaans niet aan een vooraf opgegeven onderwerp waren gebonden en er dus in principe uit het repertoire kon worden geput, werden nieuwe bijdragen ook hier sterk op prijs gesteld. Een Brugs Hallegebod van 13 januari 1509 bepaalde dat wie ter gelegenheid van de pas bekend geworden liga van Kamerijk enkele esbattementen wenste te tonen, zich de volgende dag om acht uur op de Burg diende te presenteren. Wie daar 'beste esbatement' zou 'spelen ghenouchelicxst ende minst ghesien', kon zich verheugen op een hoofdprijs van acht kannen wijn.²³

Gezien de uiterst korte voorbereidingstijd dienen we ons dan ook eerder te verbazen dat groepen er soms toch in slaagden aan wedstrijden buiten de eigen stad deel te nemen. Tussen de geboorte en de doopviering van Joos van Bour-

gondië in 1432 zaten twaalf dagen. In die periode werd een *charte* opgesteld, waarmee boden naar het meer dan zestig kilometer verderop gelegen Mechelen trokken, lieten de deelnemende groepen de vereiste lofspraak op het pasgeboren prinsje schrijven, studeerden die in en kwamen naar Gent om ze op te voeren. Ter vergelijking: bij de Gentse rederijkerswedstrijd van 1539 werden de eerste boden midden februari uitgestuurd, terwijl de refreincompetitie pas op 20 april en de eigenlijke toneelwedstrijd pas op 1 juni van start gingen.²⁴ Voor het Antwerpse landjuweel van 1561 gingen de *charten* eind april de deur uit en begon de wedstrijd op 3 augustus.²⁵

Organisatoren van literaire wedstrijden bij vorstenfeesten probeerden de tijdsdruk voor deelnemers uit andere steden duidelijk zo veel mogelijk te verlichten. Zo hoefden buitenstaanders vaak niet deel te nemen aan de loting waarop de volgorde werd bepaald waarin groepen hun toneelstuk, gedicht of lied naar voren zouden brengen. Ze mochten hun bijdrage tonen wanneer het hun beliefte.²⁶ Lotingen hadden namelijk ofwel enkele dagen vooraf ofwel vroeg op de dag van de wedstrijd zelf plaats en zouden de voorbereidingstijd voor externen dus nog meer hebben ingekort.²⁷ De Brugse toneelwedstrijd naar aanleiding van de Vrede van Senlis in 1493, waarvoor de schepenen ook Franstalige gezelschappen probeerden aan te trekken, werd gespreid over twee volle maanden. Tijdens deze periode waren iedere zondagavond kunnen wijn te winnen met esbatterementen in het Nederlands en het Frans.²⁸ Een dergelijke duur was courant voor schuttersbijeenkomsten, maar voor literaire competities in het kader van vorstenfeesten hoogst ongewoon. Deze laatste namen doorgaans een namiddag of een avond in beslag. In het geval van druk bijgewoonde evenementen, waarbij niet iedereen na elkaar aan bod kon komen, ging men de volgende dag of dagen gewoon op hetzelfde tijdstip verder.²⁹ Doordat er tijdens de competitie van 1493 echter over een langere periode gespeeld kon worden, zullen ook deelnemers van verder weg, en in het bijzonder uit de Franstalige Nederlanden, de kans hebben gehad om voor de gelegenheid naar Brugge te reizen.

Niet alleen organisatoren, maar ook de eigen stedelijke overheid lijkt gezelschappen te hebben gestimuleerd om elders te gaan meedingen naar prijzen die bij vorstenfeesten werden uitgereikt. Een eervolle overwinning straalde immers af op de stad van herkomst. Groepen ontvingen daarom vaak een vergoeding voor vervoer en verblijf.³⁰ Als dank schonken de spelers achteraf hun eventuele prijs aan het stadsbestuur.³¹ In 1432 vertoonden de Oudenaardse acteurs bij hun terugkeer voor de verzamelde magistraat nogmaals het spel waarmee ze op de Gentse wedstrijd ter ere van Joos van Bourgondië de tweede prijs hadden weggekaapt. Ze werden bij die gelegenheid uitgebreid op presentwijn getrakteerd.³²

2. Prijzen

Literaire wedstrijden hadden, zoals gezegd, als doel de toegankelijkheid en het feestelijke karakter van stedelijke vieringen voor de vorst te verhogen. Ze verzekerden tegelijk de deelname van verschillende literaire genootschappen door in te spelen op het sterke eergevoel en op de drang om zich als groep te profileren en te onderscheiden. Beide elementen, de algemene vrolijkheid en het eerge-

voel, werden extra geprikkeld door de te winnen prijzen. Het meest courant waren beloningen in natura, zoals stukken schap – doorgaans hamels (gesneden rammen) –, maar vooral kannen wijn. Alleen al omwille van hun aanwezigheid werden gezelschappen trouwens rijkelijk op presentwijn getrakteerd. Deze was traditioneel afkomstig uit het Rijndal. Rijnse wijn kende in de Nederlanden een bijzondere bijval. Hij werd in grote hoeveelheden ingevoerd en was daardoor relatief betaalbaar. Toch bedroeg de prijs van een pot van ongeveer anderhalve liter nog steeds even veel als het dagloon van een meester-metser.³³ Het betrof hier voor de gemiddelde stedeling dus zeker geen alledaagse dorstlesser, maar een feestelijk luxeproduct. Het edele druivenvocht werd soms betrokken bij lokale herbergen en blijkbaar streefden de schepenen er in dit geval naar verschillende drankgelegenheden in gelijke mate van dit door het vorstenfeest gecreëerde financiële voordeel te laten profiteren. Zo leren we uit de Brugse rekeningen dat twee plaatselijke etablissementen, Doornek en Inde Zwane, tijdens de viering van de Vrede van Trente (1501) een haast identieke hoeveelheid wijn mochten leveren.³⁴

Aangezien wijn in de vijftiende en zestiende eeuw nog niet in flessen werd verkocht, drukte men de hoeveelheid ervan uit in kannen van een variabele inhoud, in stopen of in gelten.³⁵ Het was ook in sierlijke kannen dat de drank aan de deelnemers werd geschonken. Het Bijlokemuseum in Gent herbergt een mooi tinnen exemplaar, dat dienst moet hebben gedaan voor in naam van de schepenen van de Gentse keure geschonken presentwijn (afbeelding 4).

Afbeelding 4: Vijftiende-eeuwse tinnen kan met het wapen van de stad Gent. Bijlokemuseum, Gent.

Op de buik prijkt het stadswapen en op het deksel een handvat in de vorm van een zittende leeuw. Op een houtsnede uit de *Excellente cronike van Vlaenderen* die het door Filips de Schone bijgewoonde Gentse voetboogschuttersfeest van 1498 evoceert, zijn achter de schutters een groot aantal vergelijkbare kannen te zien (afbeelding 3). Deze werden bij die gelegenheid blijkbaar tijdens de competitie in een open kast tentoongesteld. De praktijk was mogelijk ook gebruikelijk bij literaire wedstrijden, waarvoor we jammer genoeg geen afbeeldingen van dit type bezitten. De kostbaarheid van de Gentse overgeleverde kan doet vermoeden dat deze voorwerpen geen deel uitmaakten van de beloning en enkel dienst deden om de wijn te schenken, die ter plaatse werd genuttigd.

Uitgaven voor de aanschaf van presentwijn staan in de rekeningen van de meeste steden ook nadrukkelijk als zodanig aangegeven. De Gentse archivalia echter vermelden naast de namen van de deelnemers vaak niet meer dan een reeks ongelijke geldbedragen, variërend van 10 schellingen tot meer dan 1 pond. Blijkbaar kreeg een verantwoordelijke van het gezelschap, in het geval van de rederijerskamers de deken of de prins, rechtstreeks deze som overhandigd.³⁶ Hoogstwaarschijnlijk betrof het hier eveneens een soort van wijnprijs, die werd uitgereikt in de vorm van drinkgeld. De ontvanger kon daarmee dan achteraf zijn metgezellen trakteren.³⁷ Ook prijzen in natura werden trouwens op deze manier onderling verdeeld. Dit leverde soms problemen op. Zo diende de Brusselse ordonnantie die een esbattementwedstrijd naar aanleiding van de Vrede van Le Cateau-Cambrésis (1559) aankondigde nadrukkelijk te stipuleren dat '[a]lle [...] prijzen [...] byden ghenen die de zelve winnen eerlyck minnelyck ende vredelyck met malcanderen [moeten] worden vertheert'.³⁸

Werd de algemene vrolijkheid tijdens vorstenfeesten gestimuleerd door de overvloedige schenkingen van wijn, dan zal het eergevoel van de deelnemers in de eerste plaats zijn aangesproken door de zilverprijzen. Siervoorwerpen in zilver vormden in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Nederlanden een traditionele beloning bij allerhande stedelijke wedstrijden. Ze waren bijvoorbeeld ook te winnen bij de landjuwelen van schutters en rederijers. De waarde werd bepaald door het gewicht, uitgedrukt in ons (ongeveer 30 gram) of in *marc de Troyes* (244,753 gram³⁹ of ongeveer 8,15 ons). Schalen waren het zwaarst, gevolgd door drinkbekers of kroezen, zoutvaten en 'taergen', of kleine schildjes. Het gebruik om zilverprijzen uit te reiken was bij vorstenfeesten wel minder gebruikelijk en minder verspreid dan bij schutters- en rederijersbijeenkomsten. In de (fragmentarische) Brusselse rekeningen bijvoorbeeld staan ze in deze context nergens vermeld. Gezelschappen werden in de Zennestad systematisch getrakteerd op een variabel aantal gelten Rijnse wijn, eventueel aangevuld met enkele hamels. In vergelijking met wat bijvoorbeeld tijdens grote rederijersfeesten kon worden verdiend was de waarde van de zilverprijzen voor toneelspel en andere literaire vertoningen bij stedelijke vieringen ter ere van het vorstenhuis ook eerder bescheiden. Zo besteedden de organisatoren van de bekende Gentse wedstrijd van 1539 hieraan in totaal ongeveer 200 pond.⁴⁰ De hoofdprijs voor de 'batementen in 't sotte' bestond uit drie schalen met een totaal gewicht van 3 *marc de Troyes*, of ongeveer 24,5 ons. Wie als zesde eindigde kon zich nog steeds verheugen op een schaal van 3 ons.⁴¹ De beloningen voor de beste spelen van

zinne varieerden van vier kannen van samen 9 marc de Troyes (iets meer dan 73 ons) voor de winnaar tot één kan van 1 marc (iets meer dan 8 ons) voor wie op de zesde plaats eindigde.⁴² Als hoofdpijs bij vorstenfeesten lijkt nooit meer dan 8 ons zilver te zijn uitgereikt. Toch zal de geldwaarde van de zilverprijzen door de deelnemers als eerder relatief zijn ervaren. Deze kleinoden waren namelijk in de eerste plaats begeerd als trofee, als herinnering aan een buitengewone prestatie tijdens een bepaald feest. Ze werden ook speciaal voor de viering vervaardigd door lokale ambachtslieden, die er soms passende versieringen op aanbrachten. Zo voorzag Jan van den Moure, lid van een bekende Gentse familie van zilver-smeden, de schalen voor de beste dramatische prestaties ter gelegenheid van de intrede van Filips de Goede in de Arteveldestad in 1458 van het geëmailleerde stadswapen.⁴³ De zilverprijzen werden, mogelijk al voor het begin van de wedstrijd – kwestie van de participanten extra te stimuleren om het beste van zichzelf te geven – vastgehecht aan een laken ‘upgehanghen’⁴⁴ en na afloop wellicht met enig ceremonieel overhandigd.⁴⁵

Het bedrag dat door stedelijke overheden aan prijzen in zilver en in natura werd gespenderd, kon zowel naargelang van het feest als van het soort literaire bijdrage sterk variëren. Prijzenwaarden vormen dan ook een interessante, zij het niet altijd even eenduidige barometer voor het belang dat organisatoren hechtten aan types feesten en aan soorten teksten. Het duidelijkst is de correlatie met het tekstgenre. Vanaf het tweede kwart van de zestiende eeuw was er bij Brugse vieringen haast steeds een apart luik voor komische esbatterementen en een voor ernstige spelen van zinne. De eerste werden systematisch vergoed met kannen wijn, de tweede met voorwerpen in zilver. De motivatie achter deze verschillende beloningen ligt voor de hand. Ernstige stukken moesten over de gevierde gebeurtenis handelen en werden daarom speciaal voor de wedstrijd in kwestie gecomponeerd. Ze vereisten van de deelnemers een grotere inspanning dan esbatterementen, waarvoor uit het repertoire kon worden geput. Doordat de vorst erin werd verheerlijkt, dienden ernstige stukken daarnaast direct de politieke functie van het feest. Ze waren voor de schepenen dan ook van grotere waarde dan het alleen vermakelijke toneel.

Het onderscheid tussen ernstig en komisch toneel werd vóór de jaren twintig van de zestiende eeuw niet zo strikt gemaakt. Deelnemers zullen wat genre en inhoud van het vertoonde betreft wellicht over een relatief grote vrijheid hebben beschikt. Toch bestond de verschillende appreciatie voor qua onderwerp strikter afgelijnde, meestal ernstige, en vrijere, doorgaans komische stukken wel al. In Gent, in 1458, tijdens de verzoeningsintrede van Filips de Goede, waren er bijvoorbeeld aparte prijzen in zilver met een verschillende waarde voor respectievelijk het beste spel ‘up ’t vorseide blyde incomen’ en het beste spel dat enkel ‘sin’ moest hebben.⁴⁶ In 1492, bij de viering van de Vrede van Sluis, reserveerde het stadsbestuur van Veurne 25 pond 8 schellingen aan zilveren siervoorwerpen voor de gezelschappen die het sierlijkst in de processie gingen en ‘voor die best spelen souden spelen van misterien, ende daer naer spelewijis betoghen de gonne den paise best accorderende waren’. Toen er 34 jaar later met de Vrede van Madrid nog eens een belangrijke politieke gebeurtenis in de stad met toneelspel werd

geëerd, verzocht de magistraat alleen om esbattementen en beloonde deze met kannen wijn.⁴⁷

Alleen de *charte* van Matthijs de Castelein voor de Oudenaardse viering van de Vrede van Crépy (1544) vertelt ons iets over de appreciatie voor de in de context van het vorstenfeest minder frequent beoefende genres van het lied en het gedicht. Met het voorlezen van een *dyalogue* en het zingen van een lied, die beide de vrede tussen Karel V en Frans I tot onderwerp dienden te hebben, konden toen dezelfde prijzen worden gewonnen als met het tonen van een esbattement – zes, vier of twee kannen wijn.⁴⁸ Het opvoeren van ernstig toneel gebeurde bij die gelegenheid niet in wedstrijdverband. Dat spelen van zinne echter meer gehonoreerd werden blijkt wel uit het feit dat dezelfde De Castelein eveneens ter gelegenheid van de Vrede van Crépy uit de stadskas rechtstreeks 3 pond ontving ‘voor de occupatie by hem ghedaen, als men processie generael drouch vor den pays; metgaders vor diversche rondeelen, refereynen, baladen, ende anderssins, uutghelesen in de processie vorseyt’.⁴⁹ Achttien jaar daarvoor, na de geboorte van Filips II (1527), had hij ook al eens 5 pond gekregen voor het schrijven van een zinnespel op de jonge prins.⁵⁰

De variatie aan uitgaven voor het feest als geheel lijkt vooral bepaald te zijn geweest door de betekenis van de gevierde gebeurtenis voor de eigen stad. Hoe belangrijker het gememoreerde feit, hoe uitgebreider de feestelijkheden en hoe royaler de prijzen voor de literaire omkadering. Onder druk van de Staten-Generaal sloot Maximiliaan van Oostenrijk in december 1482 met de Franse koning Lodewijk XI de Vrede van Atrecht. Deze maakte voorlopig een eind aan de oorlog tussen Bourgondië en Frankrijk. Door de alsmar stijgende belastingen waarmee het werd gefinancierd, had het conflict een bijzonder zware last betekend voor de Vlaamse en Brabantse steden.⁵¹ Op het nieuws van deze vrede ‘daer men zo langhe ende meneghen tijt naer verlanct hadde’, werd volgens Nicolaes Despars dan ook ‘al Vlaenderen duere’ met ‘uytnemende groote blijtscepe ende ghenouchte [...] van vierene, batementene, zinghene, dansene ende andersins’ gereageerd.⁵² Ter wille van dat ‘batementene’ stelden de Gentse schepenen prijzen in geld en wijn ter beschikking met een totale waarde van 2 pond 18 schellingen.⁵³ In Brugge waren vijf zilveren prijzen te winnen die samen 7 pond 11 schellingen hadden gekost.⁵⁴ Ook de elf jaar later tussen Maximiliaan en Karel VIII, de opvolger van de in 1483 overleden Lodewijk XI, gesloten Vrede van Senlis (1493) werd in beide steden opgeluisterd met toneelspel. De voor Vlaanderen veel geringere betekenis van deze vrede, waarin onder andere de teruggave aan Bourgondië werd overeengekomen van Artois, Franche Comté en Charolais,⁵⁵ lijkt zich te hebben vertaald in de compensaties voor het toneelspel. In Gent was slechts half zoveel te verdienen als in 1482, terwijl de Brugse deelnemers zich tevreden dienden te stellen met maximaal vier kannen wijn in plaats van de gebruikelijke zilverbijzen.⁵⁶ Om dezelfde reden behoorden intredes of prinselijke geboortes in de eigen stad in de regel tot de meest royaal beloonde festiviteiten.

Moeilijker te verklaren is de algemene stijging van de prijzenwaarden tijdens de zestiende eeuw. Dit fenomeen manifesteert zich vooral bij de sterk door de centrale overheid gestimuleerde vieringen van vredesverdragen en van militaire overwinningen. In Brugge werden tussen 1525 en 1538 één militaire overwin-

ning en drie vredesverdragen opgeluisterd met een wedstrijd voor spelen van zinne. Bij iedere opeenvolgende competitie steeg de totale kost van de zilverprijzen: van 3 pond 9 schellingen na de slag van Pavia (1525), naar 4 pond 3 schellingen bij de Vrede van Madrid (1526), 5 pond 6 schellingen 4 penningen bij de Vrede van Kamerijk (1529) tot 6 pond 1 schelling bij de wapenstilstand van Nice (1538).⁵⁷ In Gent, waar het onderscheid tussen ernstig en komisch toneel blijkbaar niet zo strikt werd gemaakt, bedroeg de hoofdprijs voor het toneelspel tijdens de jaren 1500 zelden minder dan 1 pond, een bedrag dat tijdens de vijftiende eeuw slechts bij uitzondering voor dit doel werd gereserveerd. W. Hüskens suggereerde voor de Brugse situatie een verband met het aansteken van vreugdevuren. Aan deze vorm van stadsversiering was een niet onaanzienlijk brandgevaar verbonden. Daarom zouden de schepenen door middel van waardevollere prijzen het toneelspel ten koste van het vuren geprobeerd hebben te stimuleren.⁵⁸ Deze evolutie werd mogelijk versneld door het incident na de intrede van prins Karel in Brugge in 1515. Omdat de jonge vorst toen danig onder de indruk was geweest van zijn ontvangst, werd de intrede de eerstvolgende zondag bij daglicht nog eens overgedaan. Om de spektakelwaarde van hun eerste versiering wat op te drijven hadden de Aragonezen doorheen een toren die deel uitmaakte van hun tableau van onder tot boven een lijn buskruit gelegd. Deze moest tot ontploffing komen op het moment dat Karel en zijn gevolg zich op de Sint-Jansbrug bevonden. Vandaar zouden ze vanaf een veilige afstand een goed zicht hebben op het vuurwerk. Het buskruit ontvlamde echter te laat, toen de prins al gevaarlijk dicht bij de toren was. Door de vonken en de rook ontstond paniek in de menigte en verschillende toeschouwers werden door Karels paard onder de voet gelopen.

Een tweede mogelijke verklaring voor de stijgende prijzenwaarden tijdens de zestiende eeuw is de geringe populariteit van de tijdens het bewind van Karel V steeds frequentere vredesvieringen. In het vorige hoofdstuk (II.4) werd al aangevoerd dat vreugdevuren en toneelspel een grotere aantrekkingskracht moesten verlenen aan vredesfeesten, die oorspronkelijk slechts uit een religieuze dankprocessie bestonden. Misschien miste deze strategie in aanvang haar doel en probeerden stedelijke overheden door het verhogen van de prijzenwaarde alsnog het gewenste effect te bereiken.

3. Een delicate evenwichtsoefening

Het uitschrijven van prijzen voor toneelstukken, gedichten en liederen kon de algemene vrolijkheid tijdens vorstenfeesten verhogen, hun politieke functie versterken en de participatie van de bevolking stimuleren, maar het was wel een middel dat van de organisatoren een bijzondere omzichtigheid vereiste. Er moest namelijk op ieder moment rekening worden gehouden met gevoeligheden en eventuele reacties van zowel de uitvoerders, de vorsten als de toeschouwers. Zo is er eerst en vooral het in dit verband toch wel tweeslachtige karakter van het wedstrijdprincipe zelf. Competities dienden zo veel mogelijk groepen warm te maken om actief aan het feest deel te nemen en op die manier de stad in blijdschap om de heuglijke gebeurtenis te verenigen. Tegelijk moesten ze echter het

eergevoel van de deelnemers prikkelen. Deze waren er vooral op uit om te winnen en zich zo van de anderen te onderscheiden. Organisatoren probeerden deze tegenstrijdige effecten met elkaar te verzoenen door enerzijds een maximaal aantal groepen te belonen en anderzijds aan de wedstrijden een zo ernstig en objectief mogelijk karakter te geven. Iedereen kon zijn kans wagen in verschillende categorieën. Groepen die meedongen naar prijzen voor toneelstukken, gedichten of liederen probeerden vaak tegelijk iets te verdienen met bijvoorbeeld het aansteken van vreugdevuren. Binnen iedere categorie werd niet alleen de beste bijdrage beloond maar ook de tweede en de derde en soms zelfs de vierde en de vijfde. Vaak werden groepen alleen al omwille van hun aanwezigheid op presentwijn getrakteerd. Uiteindelijk zal iedereen wel iets hebben gekregen, al mocht niet de indruk ontstaan dat de wedstrijdcontext niet meer was dan een aantrekkelijke verpakking. Een sterk ontwikkeld eergevoel en het streven naar voorrang zorgden er namelijk voor dat deelnemers competities bijzonder ernstig namen. '[O]mme dat deen den anderen gheen belet doen en zoude', diende voor het begin van de wedstrijd een loting te worden georganiseerd. Deze bepaalde op objectieve wijze wie wanneer mocht optreden. Bij het Antwerpse landjuweel van 1561 werd speciaal een draaiend rad ontworpen dat in aanwezigheid van de stedelijke notabelen en van afgevaardigden van alle kamers de rangorde van spelen vastlegde.⁵⁹ Gezelschappen van buiten de stad werden van lotingen vaak vrijgesteld en mochten kiezen wanneer ze aan bod kwamen, wat een sterke stimulans voor hun komst zal hebben betekend. Hoeveel waarde groepen hechtten aan de voorrangskwestie blijkt uit een initiatief van de Gentse Fonteine in 1476. Deze klopte toen bij de landvorst Karel de Stoute zelf aan om via een hertogelijk privilege het recht te bekomen als oudste en voornaamste rederijderskamer van de stad niet meer aan lotingen te hoeven deel te nemen en bij lokale toneelwedstrijden steeds als eerste te mogen spelen.⁶⁰

Eenzelfde behoedzaamheid als die welke voorrangskonflikten moest voorkomen werd aan de dag gelegd bij het beoordelen van de teksten. We mogen ervan uitgaan dat hier net als bij rederijderswedstrijden een beëdigde jury werd samengesteld uit personen die in de stad aanzien en een reputatie van onpartijdigheid genoten.⁶¹ In zijn charte van 1544 verzoekt De Castelein gezelschappen om naast hun blazoen ook een kopie van hun teksten mee te brengen.⁶² Dit zal niet slechts de evaluatie hebben moeten vergemakkelijken, het gaf er ook een grotere ernst en objectiviteit aan. In Brugge in 1526, bij de viering van de Vrede van Madrid, dienden deelnemers na afloop van hun voorstelling een afschrift van hun liederen en zinnespelen aan de magistraat te overhandigen.⁶³ '[O]m elc hebbene dat hy verdient hadde' stuurde het stadsbestuur er soms ook iemand op uit om alle presentaties te bekijken en er ten behoeve van de jury een geschreven verslag van te maken. Deze werkwijze werd trouwens ook toegepast bij de beoordeling van het maken van vuren, het versieren van gevels en het oprichten van tableaux vivants.⁶⁴ Ondanks het vrolijke en verbroederende karakter dat literaire wedstrijden aan vorstenfeesten dienden te verlenen, hechtten gezelschappen er duidelijk het grootste belang aan dat ze kregen wat hen toekwam. Deelnemers waren tot veel bereid wanneer ze meenden dat hen tekort was gedaan. Zo diende een conflict uit 1494 tussen rederijders uit Rijsel en uit Ieper over wie nu het recht

had op de eerste prijs uitgerekte door de stad Wervik na een toneelwedstrijd ter gelegenheid van de vrede van Senlis uiteindelijk te worden beslecht voor de Raad van Vlaanderen.⁶⁵

Organisatoren dienden niet enkel toe te zien op een correcte en eerlijke organisatie van literaire competities, ook de inhoud van wat vertoond werd, moest van zo nabij mogelijk in de gaten worden gehouden. Wedstrijden waarbij groepen van stedelingen het ter gelegenheid van een aan de vorst toegewijd feest tegen elkaar opnamen met literaire teksten vormden een uitstekend medium om de Bourgondisch-Habsburgse machthebbers bij de brede bevolking te promoten. Ze waren echter een zwaard dat langs twee kanten sneed. Een auteur kon een toneelstuk, gedicht of lied namelijk even goed gebruiken om zijn ongenoegen te uiten over het landsheerlijke bestuur of over politieke, sociale of economische toestanden. Hoewel de Bourgondisch-Nederlandse literatuur die tot ons kwam slechts uiterst zelden, en dan nog op een verholen manier, kritiek laat horen, hoeft er niet aan te worden getwijfeld dat er tijdens de vijftiende en de zestiende eeuw in Vlaanderen en Brabant ook teksten circuleerden die nadrukkelijk anti-Bourgondisch waren. In het vorige hoofdstuk (II.4) werd de passage uit de *Excellente cronike* al eens aangehaald waarin vermeld staat dat de Franse koning Lodewijk XI 'liedekens [liet] singhen ende spelkins spelen contrarie den Hertoghe Kaerle'.⁶⁶ In Antwerpen diende in 1514 een bevel te worden uitgevaardigd om '[l]iedekens, gedichten en diergelyke niet te maken, te spreken of te singen in schimpe, cleyngheyden of versmadenissen van eenige Koningen, Vorsten, Princen oft andere groote Heeren'.⁶⁷

Het kwam er voor de organisatoren uiteraard op aan om kritische of ronduit vijandige stemmen zo veel mogelijk uit de literaire competities te weren. Vandaar de regelmatig in aankondigingen weerkerende aanmaningen dat de vertoonde teksten 'goede ende eerlike' zouden zijn en geen 'sc(h)imp' en 'vilon(n)ie' bevatten.⁶⁸ Er werd ook geprobeerd een voorafgaande controle in te bouwen op wat zou worden vertoond. Tijdens het grote Veurnse toneelconcours naar aanleiding van de Vrede van Sluis (1492) kreeg een lokale geestelijke, Lodewijk Rogiers, de opdracht om toezicht te houden op de uitvoering van de spelen.⁶⁹ Verschillende steden maakten voor hun vorstenfeesten gebruik van een soort van regisseur om de wedstrijden 'te ordineren ende te bestieren'.⁷⁰ Naast de bekendmaking van de gebeurtenis en de hulp bij de jurering en de uitreiking van de beloningen behelsden deze taken ongetwijfeld eveneens een zekere supervisie op de voorbereiding. Ook de verplichting om op voorhand, bij de loting, een kopie in te leveren van de tekst waarmee men wenste deel te nemen, moet door dezelfde voorzichtigheid zijn ingegeven. Deze praktijk vergemakkelijkte ongetwijfeld de beoordeling, maar hij stelde de schepenen tegelijk in staat om zich er van te vergewissen dat de teneur van de spelen, gedichten en liederen in overeenkomst was met die van het feest. Het moet tijdens een dergelijke inspectie zijn geweest dat *dOnghelycke Munte*, een stuk van de Brugse rederijker Cornelis Everaert ter verheerlijking van de Damesvrede (1529) en de kroning te Bologna van Karel V tot keizer van het Heilige Roomse Rijk (1530), voor de opvoering werd verboden. Volgens de auteur was de reden hiervoor dat de waarheid niet werd verzwegen.⁷¹

De Brugse schepenen waren wellicht eerder van mening dat het gejammer van personages als Menichte van Volcke en Den Scaemelen Aerbeyder over de sterke schommelingen in de muntwaarde, de achteruitgang van de Brugse economie en de traagheid waarmee het landsheerlijke bestuur deze problemen aanpakte de lofzang op de keizer al te zeer overstemden.⁷²

Bovenop het altijd aanwezige gevaar dat deelnemers vorstenfeesten zouden aangrijpen om de Bourgondische en Habsburgse machthebbers over de hekel te halen, voegde zich vanaf het tweede kwart van de zestiende eeuw nog eens de extreme gevoeligheid van het landsheerlijke bestuur voor alles wat geloofskwesties betrof. Bekend is de ongelukkige afloop van het Gentse rederijkersfeest van 1539. Weliswaar verliep de wedstrijd zelf zonder problemen: alle teksten passeerden de jury en er zijn geen vermeldingen bekend van ongeregelde heden tijdens de uitvoeringen. Achteraf achtte een commissie van dominicanen de spelen van zinne ook geschikt voor publicatie.⁷³ Al snel na het verschijnen van het boek echter gingen invloedrijke stemmen op tegen de 'malvaises et abusives doctrines et séductions, de tout tendant à l'opinion luthériaine' van de teksten, waardoor de druk op de Index terecht kwam.⁷⁴

Een zekere gelijkenis met de nasleep van Gent 1539, zij het op kleinere schaal en zonder rechtstreeks verband met de verspreiding van het reformatorische gedachtegoed, vertoont een incident na de Brusselse esbatementwedstrijd die op 9 april 1559 werd gehouden ter verheerlijking van de Vrede van Le Câteau-Cambrésis. De rederijkers van de plaatselijke Corenbloemkamer vertoonden toen het *Esbatement van de bervoete bruers*. Hierin werd de arme kruier Hans Goetbloet ten tonele gevoerd. Hij rijdt een rijkelijk maal dat voor de minderbroeders was bestemd naar zijn eigen huis, waar hij het samen met zijn familie verorbert, omdat hij zozegd dacht dat met de 'bervoete bruers' naar zijn acht behoeftige kinderen werd verwezen. De jury had duidelijk geen bezwaren tegen dit spel. Ze kende De Corenbloem zelfs de eerste prijs toe van drie hamelen en twaalf gelten wijn. De Brusselse franciscanen echter voelden zich persoonlijk aangevallen. Hun ongenoegen vond gehoor tot in de hoogste regionen van de Habsburgse macht in de Nederlanden. Zonder twijfel omwille van de religieuze teneur van de klacht liet de invloedrijke bisschop Granvelle de zaak uitgebreid door de Raad van Brabant onderzoeken.⁷⁵

De heisa rond de *Bervoete bruers* bleek uiteindelijk een storm in een glas water en de kamer die het spel had opgevoerd kwam er met een vermaning vanaf. Toch was een dergelijke reactie van de centrale autoriteiten net een van de dingen die door de controle van de teksten diende te worden vermeden. Tijdens vorstenfeesten probeerden stedelijke overheden immers niet alleen de verbondenheid van de bevolking met het vorstenhuis aan te wakkeren, ze gaven tegenover het landsheerlijke bestuur tegelijk blijk van hun eigen loyaliteit en rechtzinnigheid. Ondanks het weinig fraaie beeld van de bedelorden dat in het *Esbatement van de bervoete bruers* wordt opgehangen en de bekende gestrengheid van het landsheerlijke bestuur in religieuze zaken, die zich onder meer uitte in de her en der in Vlaanderen en Brabant opduikende verordeningen ter reglementering van de verspreiding van literaire teksten,⁷⁶ heeft de Brusselse jury het stuk toch laten passeren en kende ze het zelfs de eerste prijs toe. Dit wijst erop dat stadsbesturen

een relatieve soepelheid aan de dag legden in het bepalen van wat als ‘scimpe, cleenechede, diffamatie ofte vilonie’ ten aanzien van geestelijken diende te worden beschouwd. Daarnaast waren de Brusselse schepenen wellicht van mening dat de eventuele controle van bovenaf, vooral bij feesten waarbij het hof zelf niet aanwezig was, niet heel grondig gebeurde. Tenslotte was ook de kritiek op de Gentse wedstrijd van 1539 pas goed op gang gekomen door en na de publicatie van de spelen.⁷⁷

Wanneer een stuk wel werd verboden, zoals in het geval van Everaerts *dOnghelycke Munte*, dan lijkt dat niet in de eerste plaats te zijn gebeurd uit vrees voor de eventuele reactie van de centrale autoriteiten. Het moet vooral het effect op het stedelijke publiek zijn geweest dat organisatoren onrust inboezemde. In het geval van de klucht van de Corenbloem schatte de jury deze respons juist in. Uit de bewaarde verhoren van de Raad van Brabant blijkt dat de Brusselse toeschouwers de inventiviteit van Hans Goetbloet vooral grappig en onderhoudend hebben gevonden.⁷⁸ Anders hadden de zaken kunnen lopen bij een voorstelling van *dOnghelycke Munte*. Indien dit stuk bij de samengestroomde massa iets teweeg zou hebben gebracht, dan zal dat eerder een prikkel zijn geweest van haar onvrede over de economische toestand van Brugge en de aanhoudende oorlogen van Karel V dan van haar monarchale gevoelens. In de nauwelijks verholde sfeer van ontevredenheid over het landsheerlijke bestuur die door Everaerts tekst wordt geëvoeerd kon een dergelijke opvoering gemakkelijk gaan functioneren als de spreekwoordelijke lont in het kruitvat. Door de onvoorspelbare reactie van het publiek hield het ten gehore brengen van politiek geladen teksten in de publieke ruimte trouwens altijd een zeker risico in, ook wanneer het getoonde uitgesproken pro-Bourgondisch was. Zo lieten de Brugse wethouders in februari 1478 op de Markt een wagenspel tonen ‘in welc [...] beteekent was die groote dreeghinghe die ons ghedaen was vanden coninc van Vranckerijcke’. De voorstelling had als doel geld in te zamelen om de *Saudenieren*, de huursoldaten, van Maximiliaan te betalen. Blijkbaar schoot dit bij enkele toeschouwers in het verkeerde keelgat, want zij begonnen ‘grootte beroerte’ te maken. De acteurs werden bedreigd, een van hen werd gemolesteerd en de rest diende zich in allerijl uit de voeten te maken.⁷⁹

4. Rechtstreekse opdrachten

Het risico dat deelnemers literaire wedstrijden voor politiek geïnspireerde teksten zouden aangrijpen om kritiek of subversieve ideeën te uiten, de altijd moeilijk in te schatten respons van het stedelijke publiek en de argwanende blik van de centrale autoriteiten lijken de magistraat er soms toe te hebben gebracht om van het wedstrijdgebruik af te stappen en uitvoerders, en soms ook auteurs, rechtstreeks te vergoeden. Regelmatig vinden we in de rekeningen betalingen terug ter compensatie van ‘moeyte ende costen’ gedaan of gemaakt bij het schrijven en/of naar voren brengen van toneelstukken, gedichten en liederen of staan er schenkingen opgetekend van meestal gelijke hoeveelheden wijn of zilveren voorwerpen zonder dat er sprake is van een wedstrijd. Tijdens periodes van onrust en crisis achtten de schepenen de controlemechanismen wellicht niet effectief genoeg en de kans op onlusten te groot om een competitie op touw te zetten.

Zo is het bijvoorbeeld meer dan waarschijnlijk dat de afwezigheid van toneelcompetities tijdens vorstenfeesten in Gent tussen 1468 en 1478 iets te maken heeft met het catastrofale verloop van het eerste officiële bezoek aan de stad van Karel de Stoute in de hoedanigheid van graaf van Vlaanderen in 1467. Deze intrede viel samen met de belangrijke Sint-Lievensprocessie, waarbij de relieken van deze in Gent bijzonder populaire heilige naar het twintig kilometer verderop gelegen Houtem werden gedragen. De eigenlijke ceremoniële doortocht van Karel op zondag 28 juni verliep nog sereen, maar de dag erop begonnen terugkerende, vaak dronken pelgrims amok te maken. Het oproer breidde zich razendsnel uit en een op de Vrijdagmarkt samengestroomde massa eiste van de hertog dat de strafmaatregelen die door Filips de Goede na de Gentse Oorlog in het verdrag van Gavere (1453) waren opgelegd, ongedaan werden gemaakt.⁸⁰ Onder druk van de omstandigheden kwam Karel aan enkele van de eisen tegemoet. Achteraf diende een delegatie van de Gentse schepenen en van ambachtslieden echter tot tweemaal toe voor de hertog te verschijnen en om vergiffenis te smeken voor de ongeregelde tijdens zijn intrede. In 1469 liet de Bourgondische vorst de notabelen anderhalf uur in de sneeuw wachten vooraleer ze tot het Brusselse paleis van de Coudenberg werden toegelaten. Een jaar eerder had hij het opstandige Luik volledig met de grond gelijk gemaakt. Uit angst dat hun stad hetzelfde lot zou ondergaan, onderwierpen de Gentenaars zich onvoorwaardelijk aan het hertogelijke gezag. Ze moesten toekijken hoe het privilege uit 1301 dat hen zelfbestuur garandeerde voor hun ogen werd verscheurd. In de maanden daarop werden ook de hertogelijke toegevingen uit 1467 een voor een tenietgedaan.

Als gevolg van de incidenten van 1467 was de relatie van de Gentse schepenen met zowel de hertog als met de stedelijke handwerkslieden uiterst gespannen. Dit kan verklaren waarom eerstgenoemde vorstenfeesten tijdens de daaropvolgende jaren niet hebben laten opluisteren met literaire wedstrijden. Allerhande stedelijke groeperingen konden deze al te gemakkelijk aangrijpen als een forum voor het ventileren van hun ongenoegen en de gemoederen van de toeschouwers waren snel opgehitst. Zowel bij de viering van de Vrede van Péronne (1468), een volgende intrede van Karel de Stoute (1472), de huldiging van Maria van Bourgondië (1477) als de feestelijkheden na de doop te Brugge van Filips de Schone (1478) werd toneelgespeeld.⁸¹ Dit gebeurde echter geen enkele keer in competitieverband, terwijl er in 1468 wel prijzen te winnen waren met het aansteken van vreugdevuren en in 1472 met het versieren van de straten. Pas in 1482, na de Vrede van Atrecht, werd voor het eerst sinds de geboorte van de Franse dauphin Joachim van Valois 23 jaar eerder een toneelcompetitie georganiseerd tijdens een Gents vorstenfeest.⁸² Ook in 1486, bij een intrede van Maximiliaan, werden de beste esbattementen beloond. In 1500 echter, tijdens de grootse feestelijkheden in aanwezigheid van het hof en van talrijke genodigden ter ere van de geboorte in de stad van de latere Karel V, oordeelde de stedelijke overheid het wellicht opnieuw veiliger de vier Gentse rederijderskamers rechtstreeks te vergoeden voor het tonen van spelen en tableaux vivants.⁸³

Directe opdrachten kwamen niet alleen bij noodsituaties voor. Ook in minder gespannen omstandigheden boden ze bepaalde voordelen. Zo lieten ze stede-

lijke overheden een grotere inspraak toe in de boodschappen die door liederen, gedichten en toneelstukken werden verspreid. De teksten konden op die manier worden gebruikt om de publieke opinie met betrekking tot de vorst gericht te gaan beïnvloeden. Ook buiten de vorstenfeesten werd literatuur trouwens regelmatig voor dit doel aangewend. Een Engelse kroniek vermeldt bijvoorbeeld de opvoering van een spel in Brugge in 1435 dat de stedelijke milities moest mobiliseren om in het kielzog van Filips de Goede Calais, een Engelse enclave op Franse bodem, te gaan innemen.⁸⁴ Tal van zogenaamde historieliederden, waarvan de auteurs en de manier van ontstaan en verspreiding slechts bij uitzondering bekend zijn, dienden eveneens duidelijk het landsheerlijke beleid bij de bevolking aanvaardbaar te maken, of dit nu de feitelijke machtsovername door Maximiliaan van Oostenrijk na de dood van Maria van Bourgondië (1482) betrof,⁸⁵ of de aanhoudende krijgsverrichtingen van Karel V.⁸⁶ Dat dergelijke pogingen om de publieke opinie door middel van literaire teksten te sturen overigens niet steeds het gewenste effect sorteerden, bleek al uit het hierboven aangehaalde incident met het wagenspel dat in 1478 op de Brugse Markt werd vertoond om geld in te zamelen voor het huurlingenleger van Maximiliaan.

Een overgeleverde vorstenfeesttekst die wellicht met vergelijkbare motieven als de voornoemde Brugse spelen van 1435 en 1478 werd geschreven, is het in het handschrift-Leemans opgenomen *Menych Sympel*. R. Stein maakte aan de hand van een aantal tekstpassages aannemelijk dat dit korte, anonieme toneelstukje bestemd was voor een intrede van Karel van Charolais te Brussel in 1466.⁸⁷ In het stuk wordt een soort stedelijke Elckerlijc opgevoerd, *Menych Sympel*, die zich voorneemt '[d]ie hooghey, de edelhey, de inneghey crachtich' van de jonge graaf '[t]overdynckene' (v. 30-32).⁸⁸ Hij wordt hierin bijgestaan door *Outgedachte* en *Cronijcke*. Zij tonen aan de hand van een stamboom hoe Karel via de hertogen van Brabant rechtstreeks afstamt van Karel de Grote (742-814). De conclusie is dat de graaf van Charolais meer dan welke andere vorst in de christelijke wereld kan beschouwd worden als de opvolger van zijn illustere voorganger en naamgenoot. Deze stelling wordt op het einde van het spel nog eens bevestigd door een engel die neerdaalt uit de hemel.

Dit op zich eenvoudige gegeven krijgt in de Brusselse politieke context van die tijd echter een heel specifieke betekenis. Karels vader, Filips de Goede, sukkelde op het moment van de opvoering namelijk al enige tijd ernstig met zijn gezondheid. Aangezien Filips pas de eerste Bourgondische hertog was die ook in Brabant de touwtjes in handen had, was zijn opvolging door zijn zoon in dat vorstendom allesbehalve vanzelfsprekend. Bovendien maakte een naaste verwant van Karel, Jan van Nevers (1415-1491), eveneens aanspraak op de Brabantse hertogstitel. Een meerderheid van de stadsbevolking blijkt deze Jan van Nevers boven Karel te hebben verkozen. Een van de redenen hiervoor was dat de graaf van Charolais al verschillende keren zijn ongenoegen had laten blijken over de uitgesproken voorkeur van zijn vader voor Brussel en voor de gunsten die hij de stad had betoond.⁸⁹ Karel zou later trouwens de voorkeur geven aan Mechelen boven Brussel en een groot deel van het Bourgondische administratieve en juridische apparaat naar die stad verhuizen.⁹⁰ Niettemin slaagde hij er uiteindelijk toch in om de nieuwe hertog van Brabant te worden, dankzij de onvoorwaar-

delijke steun van de Brusselse patriciërs. Deze domineerden het stadsbestuur en lieten naar alle waarschijnlijkheid het spel *Menych Sympel* schrijven en opvoeren om de stedelijke publieke opinie in het voordeel van Karel te laten omslaan en op die manier zijn machtsovername voor te bereiden.

Langere, ernstige teksten waren door hun didactische en opiniërende mogelijkheden uiteraard vaker het voorwerp van directe opdrachten. Zo is het niet toevallig dat het 'spel van zinne [...] / Sorterende op den Goddelicken paey's', dat in Oudenaarde na de Vrede van Crépy is opgevoerd, in tegenstelling tot de esbattementen, liederen en dialogen, geen deel uitmaakte van een competitie. De auteur van dit spel was mogelijk Matthijs de Castelein. Hij componeerde ook de *charte* waarin het wordt vermeld en stelde zijn pen en talent wel vaker ter beschikking van het Oudenaardse stadsbestuur. Naar aanleiding van dezelfde Vrede van Crépy ontving De Castelein trouwens 3 pond voor allerlei gedichten die tijdens de generale processie werden voorgelezen.⁹¹ In 1527, bij de geboorte van Filips II, was hem al eens de royale som van 5 pond uitgekeerd voor een zinnespel op de jonge prins.⁹²

Naast politieke redenen konden ten slotte ook praktisch-organisatorische motieven aan de basis liggen van een rechtstreekse opdracht. Een dergelijke manier van werken maakte de inrichting van een literair evenement voor de schepenen namelijk een stuk eenvoudiger en goedkoper. Er hoefde geen *charte* te worden besteld en boden rondgestuurd, geen jury te worden samengesteld of loting georganiseerd en de bekendmaking binnen de eigen stad kon beperkt blijven tot een eenvoudige aankondiging. Bovendien leverden de gezelschappen in dit geval vaak niet alleen de tekst en de uitvoering, maar zorgden ze ook voor de podia, decors en attributen.⁹³ Stedelijke overheden lijkten dan ook hun toevlucht te hebben gezocht tot de directe opdracht wanneer ze organisatorisch niet in staat waren om een wedstrijd op touw te zetten. In een kleinere stad als Aalst bijvoorbeeld was tot omstreeks het midden van de zestiende eeuw slechts een enkele rederijderskamer actief.⁹⁴ Het waren dan ook steeds deze Catharinisten die bij vredesvieringen of zeldzame vorstelijke intredes vreugdevuren en toneelstukken verzorgden. Achteraf ontvingen de gezellen van de magistraat een beloning in wijn en/of een – steeds hogere – onkostenvergoeding.⁹⁵ Ook indien er op kleine schaal werd gevierd zullen de schepenen zich gemakkelijker hebben beperkt tot het rechtstreeks vergoeden van literaire bijdragen. Zo bepaalde een Brugs Hallegebod op 10 juni 1527 dat iedereen die de volgende dag tussen zeven en twaalf uur 's avonds voor het schepenhuis een esbattement opvoerde ter ere van de geboorte van prins Filips te Valladolid drie weken voordien, op 21 mei, hiervoor twee kannen wijn zou ontvangen.⁹⁶ Deze bescheiden compensatie, de afwezigheid van de traditionele vreugdevuren en de nadrukkelijke bepaling 'datmen zal moghen beghinnen ten zeven hueren ende niet der vooren ende zal moghen ghedueren totten xij hueren ende niet langhere' doen een bijzonder eenvoudige viering vermoeden. Twee jaar eerder, na de keizerlijke overwinning bij Pavia, werd eventuele deelnemers nog per Hallegebod meegedeeld dat, indien niet alle spelen op de eerste dag gespeeld raakten, men de twee daaropvolgende dagen gewoon verder zou gaan. Mogelijk weerspiegelden deze beperkte festiviteiten

een zekere teleurstelling om het feit dat de eerste zoon van Karel V buiten de Nederlanden ter wereld was gekomen. Misschien wilden de schepenen het na de uitgebreide en ongetwijfeld geldverslindende feesten ter ere van Pavia en van de Vrede van Madrid in 1525 en 1526 ook rustiger aan doen en de stadskas wat ademruimte gunnen. Doordat de spelen na zeven uur 's avonds werden opgevoerd, zal het onpopulaire werkverbod dat tijdens vorstenfeesten van kracht was zich bovendien hebben beperkt tot de duur van de generale processie die op de ochtend van diezelfde dag werd gelopen.⁹⁷

Financiële motieven lijken eveneens de belangrijkste beweegredenen te hebben gevormd achter de beslissing van de Gentse schepenen om vanaf 1532 helemaal geen toneelwedstrijden meer te organiseren ter gelegenheid van vorstenfeesten. In dat jaar ging het stadsbestuur namelijk in op het verzoek van De Fonteine, Sint-Barbara, Sint-Agneta en Marien Theeren om een vaste subsidie. De voorwaarde opdat ieder gezelschap voortaan jaarlijks 3 pond groten zou ontvangen was dat het bereid was twee wagenspelen op te voeren en verder

'in incomsten van princen ofte princessen doen vertooghden zulcke figueren, ende spelen als daer toe dienen en behooren zullen, alleenlic mits by der selver stede alsdan dooghende ende betalende den cost van den uutstellene van den scilderien ten selven figueren ende spelen dienende ende behoudende metten uutstellene van dien.'⁹⁸

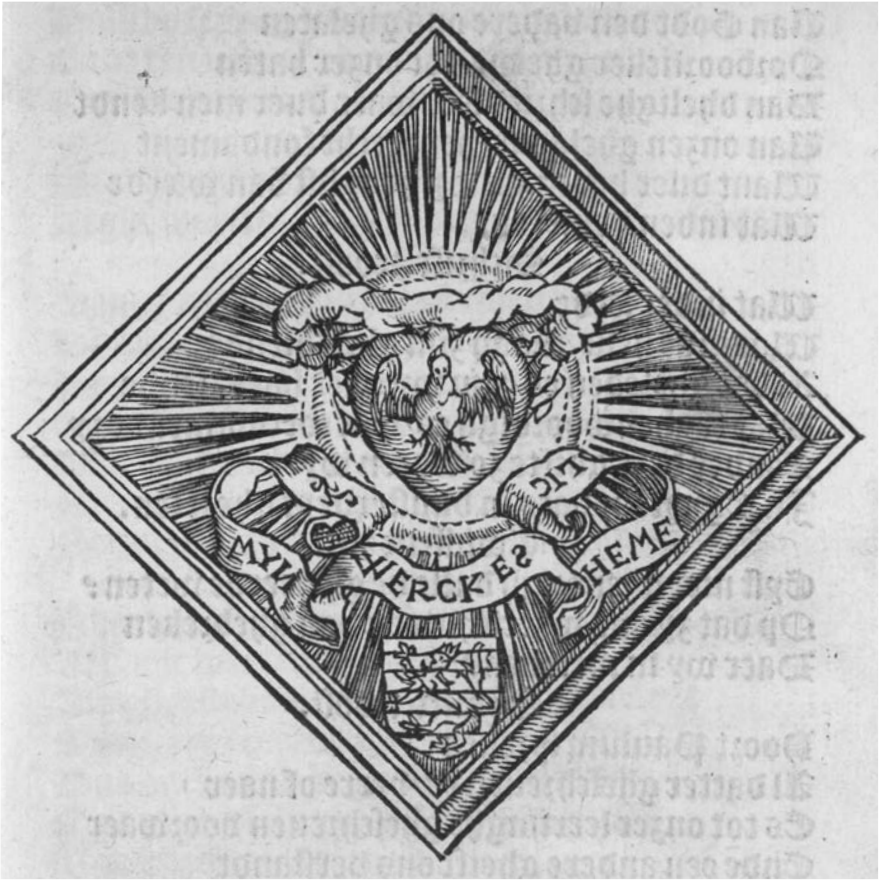
Verderop in het document wordt nog gespecificeerd dat de bepaling behalve op intredes ook betrekking had op 'paysen' en 'andere triumphen'.

Blijkbaar was de medewerking van de rederijkers aan deze feesten in het verleden een bijzonder dure zaak gebleken, want het jaargeld moest een einde maken aan

'de groote ende zware costen die de zelve stede altyts heeft moeten dooghden als men van der voorseide supplianten te doene ghehad heeft, ten incomste van princen, princessen, in 't maken van paysen ende andere triumphen ghedaen binnen deser stede ende andersins.'⁹⁹

Overeenkomstig de in de schenkingsakte opgenomen bepaling kregen de vier kamers bij het eerstvolgende vorstenfeest, de viering van de geboorte van Karel V's jongste dochter Johanna (1535), alleen de kosten terugbetaald die ze hadden gemaakt voor de materiële uitrusting (het 'uutstellen' en 'accoustreren') van hun spelen en figuren.

Meer nog dan de literaire competities toont het systeem van de rechtstreekse opdrachten dat stadsbesturen in Vlaanderen en Brabant, zelfs die uit kleinere plaatsen, tijdens de vijftiende en zestiende eeuw een beroep konden doen op een goed georganiseerde literaire scène. Hecht samenwerkende groepen van auteurs en uitvoerders werden ingeschakeld in het propageren van het stedelijke en landsheerlijke beleid. Deze unieke situatie is voor het grootste deel te danken aan een literair fenomeen dat zich gelijktijdig en in nauw verband met de stedelijke vorstenfeesten in de Vlaamse en Brabantse steden ontwikkelde: de kamers van retorica.

Afbeelding 5: Het blazoen van de Brugse rederijkerskamer De Heilige Geest. Spelen van zine by den XIX. gheconfirmeyden Cameren van rhetorijcken. Binnen der stede van Ghendt comparerende, vertooght ... op de questye, welc den mensche stervende meesten troost es?. Gent: Joos Lambrecht, 1539, fol. C2. Ex.: Universiteitsbibliotheek, Gent, BHSL. RES. 1627.

IV De triomf van retorica

1. Spelers en gezellen

Door het vertonen van *figureren* en het spelen van toneelstukken tijdens ‘incomsten’, ‘paysen’ en ‘andere triumphen’ in 1532 als voorwaarde te verbinden aan het jaargeld voor De Fonteine, Sint-Barbara, Sint-Agnetta en Marien Theeren snoeiden de Gentse schepenen niet alleen in hun uitgaven voor vorstenfeesten. Ze creëerden tegelijk een feitelijk monopolie op de dramatische omkadering van deze vieringen voor één specifiek type gezelschap: de plaatselijke kamers van retorica. Zowel het systeem van de wedstrijden als dat van de losse directe opdrachten werd door de overeenkomst immers overbodig gemaakt. Het waren voortaan automatisch de vier kamers die bij vorstenfeesten zouden optreden. Eventuele andere groepen kwamen er binnen deze constructie niet meer aan te pas. Hoewel ze hun deelname in de praktijk onmogelijk maakte, lijkt de overeenkomst van 1532 echter niet specifiek tegen niet-rederijdersgezelschappen te zijn gericht. Een blik op de Gentse stadsrekeningen uit de decennia vóór 1532 leert ons namelijk dat het in de praktijk sowieso enkel nog de rederijders waren die deze gelegenheden met toneelspel opluisterden. Het stadsbestuur deed, wat de uitvoerders betreft, dus niet meer dan een bestaande situatie formaliseren.

De kamers mogen tegen 1532 in Gent dan over het alleenrecht hebben beschikt in de literaire omkadering van stedelijke feesten ter ere van de vorst, deze activiteit heeft in de Arteveldestad zeker niet altijd synoniem gestaan met optredens van de plaatselijke rederijders. Precies een eeuw eerder, in 1432, na de doop van Joos van Bourgondië, waren het niet nader te specificeren, nauw aan hun stad van herkomst gelieerde gezelschappen uit Mechelen, Oudenaarde en Dendermonde geweest die de jonge prins hadden bezongen. Toen Maria van Bourgondië in 1457 in Brussel het levenslicht zag, speelden ‘ghesellen’, en niet de op dat moment al bijna tien jaar officieel als rederijderskamer erkende De Fonteine, toneel.¹ De oudste duidelijk aantoonbare rederijdersactiviteit tijdens een Gents vorstenfeest dateert van 1458 en betreft de feestelijkheden naar aanleiding van de verzoeningsintrede in de stad van Filips de Goede. In de bijzonder gedetailleerde beschrijving hiervan in de *Kronyk van Vlaenderen* wordt de deelname vermeld van De Fonteine en van Sint-Barbara. Deze laatste was geen Gentse kamer in de strikte zin van het woord, want gevestigd in het pas in 1795 bij de stad ingelijfde Sint-Pieters, maar ze werd destijds wel als zodanig beschouwd.² De Fonteine en Sint-Barbara namen het in 1458 op tegen vier wijkgezelschappen: de Groene Briel, de ‘Vierweghscheede voer den Augustinen’, de Vrijdagmarkt en de Ketel-

poort, en tegen een niet gespecificeerd gezelschap uit Oudenaarde en een zekere Jan de Cuelenare.³ De Fonteïnisten behaalden de prijs 'van esbatementene'. De kostbaardere beloning 'van speelne', met andere woorden voor het ernstige toneel, ging echter naar het gezelschap van de Vrijdagmarkt.⁴

De deelnemerslijst van de wedstrijd van 1458 biedt wellicht een getrouwe afspiegeling van het Gentse stedelijke literaire gezelschapsleven op dat moment. Naast de twee jonge rederijderskamers waren daarin vooral, ook in religieuze feesten regelmatig gesignaleerde, wijkgezelschappen actief. Intrigerend is daarnaast de aanwezigheid van Jan de Cuelenare, die volgens de *Kronyk van Vlaenderen* een spel vertoonde met daarin een *tooch* met Alexander de Grote. W.J.A. Jonckbloet wees in zijn literatuurgeschiedenis uit 1889 op de deelname van een 'Jan de Cuelenaere met sinen gesellen' aan een toneelcompetitie in Brugge in 1440. Jammer genoeg gaf de literatuurhistoricus daarbij niet aan waar hij het gegeven vandaan had en om wat voor wedstrijd het precies ging.⁵ De beperkte tijdsspanne tussen beide vermeldingen lijkt er in ieder geval op te wijzen dat het om dezelfde figuur gaat. De manier waarop het gezelschap wordt aangeduid, suggereert een gelijkenis met Jan Bijns en zijn gezellen, die volgens de rekeningen van Mechelen deze stad vertegenwoordigden op de Gentse wedstrijd van 1432.

Opvallend in de kroniekbeschrijving van 1458 is dat er in verband met Jan de Cuelenare nergens sprake is van gezellen. Heeft deze zijn spel dan misschien alleen opgevoerd? In dat geval zouden we niet zozeer moeten denken aan een stedelijke amateur, maar aan een professionele speler.⁶ Er zijn uit dezelfde periode namelijk wel meer verwijzingen overgeleverd naar solo-optredens van beroepsacteurs, of van acteurs die hun kunnen vanuit een commercieel oogmerk toonden. Door het gebruik van maskers en het moduleren van de stem konden ze binnen eenzelfde stuk verschillende rollen op zich nemen.⁷ Zo huurde een zekere Jacob van der Straten tussen 1461 en 1473 een bovenzaal van de Gentse Lakenhal voor het geven van dramatische voorstellingen. Hij lijkt daarin meestal alleen te zijn opgetreden. Toch wijst een overgeleverde akte waarin verwezen wordt naar mannen- en vrouwenkleren die Van der Straten voor dit doel wel eens van een rijke kennis leende dat er – en hier dringt zich een verband op met de aanwezigheid van De Cuelenaere in Brugge in 1440 – soms ook meerdere acteurs in de voorstellingen te zien waren.⁸

Een argument dat op het eerste gezicht tegen de identificatie van De Cuelenare met professionele spelers pleit is wel dat deze laatste, of ze nu alleen optraden of in groep, hun kunnen doorgaans toonden in een afgesloten ruimte, waar entreegeld kon worden geheven. Dat moet bijvoorbeeld ook de reden zijn geweest waarom Van der Straten binnenin de Lakenhal en niet buiten op straat speelde. Deze omstandigheid leverde dergelijke acteurs de benaming 'kamerspelers' op. W. Hummelen, die een groot aantal vermeldingen van 'kamerspelers' samenbracht, vermoedde echter al dat ze bijvoorbeeld tijdens markten en kermissen ook wel eens voorstellingen in de open lucht zullen hebben gegeven.⁹ Deze veronderstelling wordt gestaafd door twee, niet door Hummelen vermelde posten uit de Gentse stadsrekeningen. Over het boekjaar 1482-1483 staat een uitgave van vier kannen wijn opgetekend aan 'den camerspeelders' als beloning voor de vierde prijs behaald bij een esbatementwedstrijd 'voor scepenen huus vander

kuere' ter gelegenheid van het Verdrag van Atrecht (1482).¹⁰ Hoogstwaarschijnlijk hetzelfde gezelschap, of in ieder geval een dat met dezelfde benaming werd aangeduid, was eveneens van de partij bij een toneelcompetitie na de beëindiging van verbouwingswerken aan het Gentse schepenhuis in 1484.¹¹

Al laat de voornoemde rekeningpost betreffende de viering van de vrede van Atrecht er weinig twijfel over bestaan dat er aan literaire wedstrijden bij stedelijke vorstenfeesten ook professionele spelers, of spelers met commerciële motieven, hebben deelgenomen, een succesverhaal was hun rol in deze gelegenheden in geen geval. De twee hierboven beschreven vermeldingen vormen de enige van dit type in de Gentse archivalia. Niet veel beter verging het de Gentse buurtgezelschappen, die in 1458 nog de meest prominente groep vormden. Wanneer tien jaar later, in 1468, het Verdrag van Péronne werd gevierd, zijn ze geheel uit de lijst van uitvoerders verdwenen. Ze zouden er in wat restte van de vijftiende en tijdens de zestiende eeuw ook niet meer in terugkeren. Wel blijken straten en wijken zich nog regelmatig te hebben ingelaten met het aansteken van vreugdevuren en het oprichten van tableaux vivants.¹² In de jaren zeventig en tachtig van de vijftiende eeuw werd er tijdens Gentse vorstenfeesten vaak toneelgespeeld door aan de Gentse parochiekerken verbonden religieuze broederschappen, zoals 'den guldebroederen van sente Baerbelen tsente Jacops' in 1472 en 'die van sente barbelen sente jans' in 1486.¹³ Net als de buurtgezelschappen verdwijnen de namen van deze genootschappen echter al snel uit de rekeningen, die steeds meer gedomineerd worden door de kamers van retorica. De Fonteine en Sint-Barbara, in 1458 de enige twee Gentse rederijdersgezelschappen, zouden tijdens bijna ieder daaropvolgend vorstenfeest toneelstukken opvoeren. In 1472, naar aanleiding van een intrede van Karel de Stoute, is voor het eerst ook sprake van Sint-Agneta.¹⁴ Dit gezelschap was pas een jaar voordien door het stadsbestuur officieel als rederijderskamer erkend.¹⁵ In 1497 duikt in de rekeningen in verband met de literaire omkadering van een intrede van Filips de Schone voor het eerst de naam op van de vierde Gentse kamer, Marien Theeren.¹⁶ Na 1486 zijn in Gent tijdens vorstenfeesten geen literaire vertoningen van andere dan rederijdersgezelschappen meer bekend.

Omdat het bronnenmateriaal beperkter is en/of omdat er met minder grote regelmaat vorstenfeesten werden ingericht, kan voor andere Vlaamse en voor Brabantse steden met betrekking tot uitvoerders van liederen, gedichten, en vooral toneelstukken tijdens publieke feesten ter ere van de vorst niet zulk een gedetailleerd beeld worden geschetst als voor Gent. De beschikbare archivalia suggereren echter dat de situatie daar in grote lijnen overeenkwam met die in de Arteveldestad. Toch brengt een vergelijking eveneens een aantal opvallende nuances en regionaal bepaalde variaties aan het licht. Van professionele spelers zijn in dit verband buiten Gent bijvoorbeeld geen activiteiten bekend, wat niet betekent dat ze er niet zijn geweest. Zoals gezegd nam Jan de Cuelenare, wellicht een beroepsacteur en dezelfde die in 1458 in Gent een stuk vertoonde, in 1440 immers samen met gezellen deel aan een toneelwedstrijd in Brugge. Wel vinden we in de rekeningen, net zoals in Gent, verwijzingen naar allerlei types stedelijke gezelschappen. Opmerkelijk echter is dat de aard van deze groeperingen duide-

lijk verschilt van stad tot stad. Waar er in Gent eerst wijkgezelschappen en later ook religieuze broederschappen actief waren, vinden we in Brussel slechts schuttersverenigingen terug. In 1486, 1503, 1504 en 1505 toonde de Grote Gilde van de Kruisboog toneelstukken, net als de Gilde van de Handboog in 1504.¹⁷ Tijdens een intrede van Maximiliaan in 1486 blijken naast de Grote Gilde ook de Gilden van Sint-Joris en die van Sint-Antonius tableaux te hebben opgericht.¹⁸ In Oudenaarde zijn het jongerenverenigingen die tijdens vorstenfeesten regelmatig van zich laten horen, zoals de Jonge Gezellen van Retorijcken, de kinderen van Sint-Adriaan, die van Sint-Jan en De Bloeiende Jeugd.¹⁹ In de Veurnse archivalia ten slotte duiken vooral gezelschappen op die naar een straat of een plein zijn vernoemd.²⁰ Deze opvallende homogeniteit per stad wijst erop dat er zich ook vóór de doorbraak van het rederijkersfenomeen al een zekere specialisatie voerde van het letterkundige leven, waarbij specifieke types van verenigingen zich gingen profileren als uitvoerders van teksten in de publieke ruimte.

Jammer genoeg beschikken we voor Brugge, de meest prachtlievende stad van de Nederlanden, waar vooral tijdens geboortefeesten en vieringen van militaire overwinningen en van vredesverdragen intensief is gezongen, voorgedragen en toneel gespeeld, nauwelijks over gegevens van de uitvoerders. Dit ligt niet aan een tekort aan stedelijke archivalia, maar aan het feit dat de Brugse klerken wel het soort prijzen noteerden, evenals hun waarde en soms ook de ambachtslui en neringdoeners bij wie ze waren betrokken, maar niet de gewoonte hadden om daarbij ook de personen of groepen te vermelden die al dat moois in ontvangst mochten nemen. Uit de sociopolitieke spelen van Cornelis Everaert en het lied van Eduard de Dene op de Vrede van Crépy leren we dat de beide Brugse rederijderskamers, De Drie Santinnen en De Heilige Geest, tijdens het tweede kwart van de zestiende eeuw regelmatig deelnamen aan literaire wedstrijden ter gelegenheid van vorstenfeesten.²¹ Op het eind van de toneelteksten van Everaert worden ze steeds samen vermeld, wat erop wijst dat ze zijn stukken ook gemeenschappelijk opvoerden. Hierbij rijst uiteraard de vraag welke gezelschappen er dan nog meedongen. Uit rekeningen van andere steden blijkt dat groepen soms voor dit doel naar Brugge trokken, zoals de Tieltenaars (wellicht de rederijderskamer Sint-Jan-Baptist) die er in 1526 na de Vrede van Madrid een eerste prijs wegkaapten.²² Dergelijke vermeldingen zijn er echter lang niet voor iedere gedocumenteerde wedstrijd. Bovendien gaf eenzelfde gebeurtenis soms aanleiding tot verschillende literaire competities.²³ Hoewel De Drie Santinnen en De Heilige Geest bij dezelfde gelegenheid wel eens meer dan één spel opvoerden,²⁴ kan het toch haast niet anders of er waren in dit verband ook andere Brugse gezelschappen actief. Naar alle waarschijnlijkheid waren dit de gilden en ambachten. Het waren namelijk deze professionele organisaties die bij stedelijke vorstenfeesten het gros van de tableaux vivants voor hun rekening namen.²⁵ Deze taak werd in andere steden vaak vervuld door groepen waarvan we weten dat ze daarnaast ook teksten naar voren brachten. Uit het feit dat het kleermakersambacht bij de doopfeesten voor Filips de Schone prijzen uitreikte voor de mooiste esbattementen en loftuizingen blijkt in ieder geval dat deze organisaties ook literaire presentaties naar waarde konden schatten.

2. Het succes van de rederijkers als uitvoerders

Indien de Brugse ambachten en neringen inderdaad literair actief zijn geweest tijdens vorstenfeesten, dan zal hun rol, net als die van de Gentse wijken en religieuze broederschappen, de Brusselse schuttersverenigingen, de Oudenaardse jongerengroepen en de Veurnse straten en pleinen, echter nauwelijks hebben opgewogen tegen die van de rederijkers. Het zijn namelijk deze gezelschappen die in alle steden, in een enigszins variërend, maar overal gestaag toenemend aantal gevallen staan genoteerd als ontvangers van zowel wedstrijdprizen als rechtstreekse vergoedingen voor het opvoeren van toneelstukken, het zingen van liederen en het voordragen van gedichten ter gelegenheid van een stedelijk feest ter ere van de vorst. Alle overgeleverde teksten waarvan we kunnen aannemen dat ze in een dergelijke context hebben gefunctioneerd, werden door rederijkers geschreven of vertonen, indien de auteur niet gekend is, duidelijke rederijkerstrekken.

Het grote succes van rederijkers binnen de publieke feestcultuur is op het eerste gezicht gemakkelijk te verklaren door de aard en interne organisatie van deze verenigingen. Anders dan bijvoorbeeld toneelminnende schuttersgilden of religieuze broederschappen hadden de rederijkerskamers van de productie en het ten gehore brengen van teksten hun hoofdbezigheid gemaakt en waren ze ook in functie daarvan georganiseerd. Daardoor moeten ze veel beter dan andere soorten gezelschappen in staat zijn geweest tegemoet te komen aan de specifieke eisen die door deze feesten aan auteurs en uitvoerders werden gesteld. Zo beschikte de kamer over een vaste dichter, wiens taken contractueel waren vastgelegd en die hiervoor een jaargeld ontving. Naast het schrijven van teksten hield deze *factor of factur* zich ook bezig met het regisseren van de toneelstukken en leidde hij de wekelijkse dichtoefeningen in het lokaal.²⁶ Daarbij werden ook kamerbroeders getraind in zowel literaire compositie als in declamatie en acteerwerk. Dit goed georganiseerde, geoefende en vrijwel permanent beschikbare potentieel aan auteurs en uitvoerders verklaart hoe kamers in staat waren om in de meestal uiterst korte tijdspanne tussen een viering en de aankondiging daarvan soms meerdere teksten tegelijk geschreven en opgevoerd te krijgen.²⁷

Uit prosopografische analyses van het ledenbestand van rederijkerskamers is gebleken dat deze gezelschappen voor het grootste deel bevolkt werden door ambachtslieden. Tot deze groep behoorde bijvoorbeeld maar liefst 92% van de leden van het Gentse Marien Theeren waarvan het beroep kon worden achterhaald.²⁸ Vooral de kunstambachten, en dan vooral de schilders, waren bijzonder goed vertegenwoordigd.²⁹ De instelbrief van de Gentse Fonteine uit 1448 bepaalde trouwens nadrukkelijk dat wie tot de kamer wou toetreden, zich ofwel door geboorte of eigen verdienste een belangrijke maatschappelijke positie had moeten weten te verwerven, ofwel 'abel in eenighe const' moest zijn.³⁰ Het spreekt vanzelf dat de professionele vaardigheden van deze kunstenaars ook in de publieke optredens van de rederijkerskamers goed van pas kwamen, bijvoorbeeld bij het uitdenken en beschilderen van decors, vaandels en andere attributen. De talrijke gezellen die werkzaam waren in de textielindustrie konden goede diensten bewijzen in het maken van onder andere kostuums en gordijnen. Archivalia betreffende literaire wedstrijden zwijgen doorgaans over deze ma-

teriële vereisten van vooral het toneelspel. Het is slechts wanneer uitvoerders rechtstreeks voor verschillende taken werden vergoed dat we er enig zicht op krijgen. Zo leren we uit de Gentse stadsrekeningen over het boekjaar 1496-1497 dat de prins van De Fonteine en de dekens van Marien Theeren, Sint-Agneten en Sint-Barbara na een intrede van Filips de Schone de kosten die ze voor het tonen van becommentarieerde tableaux vivants hadden gemaakt aan onder andere schilderwerk ('scilderyen') en kostuums ('abillimenten') van het stadsbestuur kregen terugbetaald.³¹ In 1538, na de geboorte van Johanna, de jongste dochter van Karel V, werden de dekens van Marien Theeren, Sint-Agneten en Sint-Barbara op een gelijkaardige manier vergoed voor het inrichten en uitrusten ('uutstellen' en 'accoustreren') van spelen en figuren.³² In 1549 kregen de vier kamers samen 50 pond 'ter causen van ghelijcke somme daer vooren sy aenghenomen hebben te leveren t'haerlieder laste alle de accoutrements en chiragen van de personnagien, die ghestaen hebben up de vijf arken triumphale, metten balsanen [de wimpels] en vele andere toebehoorten'.³³ Voor de toneelstellages zorgde het organiserende stadsbestuur meestal zelf,³⁴ al deed het hiervoor in het geval van een directe opdracht ook wel eens een beroep op de uitvoerders. Zo ontvingen de Tieltsede rederijkers na de viering van de Vrede van Atrecht 3 pond, omdat zij 'ter ghenouchten ende blijtscepe van den paeijs stallaigen maecten om up te vierne ende te spelene ende den abielgementen ten spelen te makene'.³⁵ Het waren zonder twijfel de aan de kamer verbonden timmerlieden en schrijnwerkers die deze taak op zich namen.

Hoe vanzelfsprekend het ook mag lijken dat de rederijkerskamers hun succes als producenten van teksten tijdens publieke feesten te danken hadden aan hun efficiënte interne organisatie, toch is een dergelijke verklaring wat te kort door de bocht. Een blik op de ontwikkeling van het rederijkersfenomeen in Vlaanderen en Brabant leert ons namelijk dat de inrichting van de kamers evenzeer gevolg als oorzaak was van hun welslagen in publieke feesten. Wanneer we de vroegst overgeleverde statuten van een rederijkerskamer bekijken, namelijk die van de Gentse Fonteine, waaraan het stadsbestuur in 1448 haar zegel hechtte, dan blijken de inrichting en activiteiten van het gezelschap nog helemaal niet zo sterk op deelname aan de stedelijke feestcultuur te zijn gericht. Van de voor de snelle en efficiënte werking van de kamer zo essentiële factor is bijvoorbeeld nog geen sprake. In principe waren alle leden als auteur gelijkwaardig. Had iemand een stuk geschreven, dan ging hij binnen de kamer op zoek naar acteurs voor de opvoering. Vond hij er niet genoeg, dan kon hij hiervoor ook bij andere gezelschappen aankloppen.³⁶ Noch de statuten van 1448, noch de Gentse stadsrekeningen laten er enige twijfel over bestaan dat De Fonteine al heel vroeg heeft deelgenomen aan de dramatische omkadering van publieke feesten. Ze nam het daarbij op tegen allerlei andere toneelminnende gezelschappen. Zo vertoonden de Fonteinisten in 1458 naast vier buurtgezelschappen en Jan de Cuelenare spelen bij de intrede van Filips de Goede. Het verschil tussen De Fonteine en deze andere groepen, wat haar met andere woorden wél en de andere niet tot 'gheselschap vander const van Rethoriquen' maakte,³⁷ was echter niet de toneelpraktijk, maar de intensieve en creatieve beoefening van de poëzie binnen de kamer en in het bijzonder in het kader van een driewekelijkse refreinwedstrijd tussen de leden.³⁸

De inspiratie voor het oprichten van een gezelschap van retorica hadden de in De Fontaine verenigde gezellen wellicht gevonden bij oudere, eveneens aan de poëzie toegewijde Franse genootschappen, zoals de Confrérie Notre-Dame du Puy uit Amiens en het Parijse Cour Amoureuse.³⁹ Nog dichter bij deze Franse voorbeelden, en dan vooral bij het Cour Amoureuse, lijkt de wellicht oudste rederijkerskamer uit de Nederlanden, het Brusselse Den Boeck, te hebben gestaan. De enige artistieke activiteit waarvan we met zekerheid kunnen stellen dat ze door Den Boeck in de eerste decennia na 1402 – volgens een vermelding in een zestiende-eeuwse kroniek het stichtingsjaar van het gezelschap – werd beoefend is de muziek. In een aantal posten uit de rekeningen van het Brabantse hof blijkt namelijk dat Den Boeck regelmatig haar ‘pijpers’ uitleende aan hertog Jan IV. Gezien de gelijkaardige samenstelling als het Cour Amoureuse en het feit dat Den Boeck slechts een jaar later werd gesticht, is het echter zeer waarschijnlijk dat ook het Brusselse gezelschap zich bezighield met de beoefening van poëzie in besloten kring. Mogelijk vormde het zelfs een soort van Brabants pendant van de Cour Amoureuse.⁴⁰

Wanneer we nu de archivalia en activiteiten van jongere rederijdersgezelschappen vergelijken met die van de vroege Fontaine en Den Boeck, dan blijkt de poëziecompositie en -voordracht ook daar een essentiële rol te hebben gespeeld. Het grote verschil zit echter in de veel intensievere beoefening van het toneel, in het bijzonder tijdens stedelijke feesten. Dit wordt trouwens weerspiegeld in een preciezer beschrijving en reglementering van deze activiteit in latere statuten. Een van de sterkste impulsen voor deze evolutie van wat D. Coigneau ‘kamers oude stijl’ naar ‘kamers nieuwe stijl’ noemde, was de zich, niet in het minst door het toenemende aantal vieringen ter ere van de vorst, sterk ontwikkelende stedelijke feestcultuur.⁴¹ De populariteit van het toneel bij de bevolking, gecombineerd met een groeiend besef bij zowel stedelijke als landsheerlijke overheden van de mogelijkheden van dit genre als middel ter beïnvloeding van de publieke opinie, moet een ruimte hebben gecreëerd waarbinnen goed georganiseerde, exclusief aan de creatieve beoefening van de letterkunde toegewijde gezelschappen zoals de kamers van retorica zich snel konden ontwikkelen. Stedelijke overheden gingen deze evolutie actief stimuleren door literaire gezelschappen omwille van hun dramatische bijdrage aan publieke feesten de officiële status van rederijkerskamer te verlenen. Veelzeggend in dit verband is de oorkonde van 11 augustus 1477 waarmee de Gentse magistraat inging op het verzoek van de deken en de proviseerders van Sint-Agneta om de statuten van hun kamer te erkennen. Het waren, zo werd in het document aangevoerd, niet alleen de devotie en affectie van het gezelschap voor de heilige maagd Agneta die de schepenen tot hun beslissing hadden gebracht, maar ook ‘den ghewilleghen dienst die de voorseide vanden gulde/ doen ter eere van dezer stede in esbatementen ende andersins/ als zij dies versocht zijn’.⁴² Gezelschappen hechtten veel belang aan een officiële bekrachtiging, omdat hun statuten er een grotere validiteit door kregen. De erkenning verleende een stevige juridische basis aan de bepalingen die in de statuten waren vastgelegd en die het goede functioneren en het voortbestaan van de vereniging moesten garanderen.⁴³ Bepaalde steden gingen nog een stap verder en bezorgden hun rederijdersgezelschappen naast rechtelijke ook een structurele

financiële steun.⁴⁴ De Catharinisten uit Aalst kregen vanaf 1481 een periodieke vergoeding van 18 pond als bijdrage voor het onderhouden van hun altaar en voor 'thuereen costen waert van vele scoone spelen van geestelike moralizatie die zij binnen desen jaere te diversschen stonden ghespeelt hebben';⁴⁵ De Violieren en De Goudbloem uit Antwerpen ontvingen met ingang van 1490 jaarlijks elk 12 Rijngulden 'om genuchte te hanteren van den Retorique'.⁴⁶ Dat de specifieke bijdrage van de rederijkers aan vorstenfeesten sterk doorwoog in het toekennen van deze toelagen blijkt duidelijk uit de eerder aangehaalde verantwoording van het jaargeld van 4 pond dat in 1532 aan elk van de vier Gentse gezelschappen werd toegestaan. Deze laatste verbonden zich er toen toe voortaan 'in incomsten van princen ofte princessen [te] doen vertooghden zulcke figueren, ende spelen als daer toe dienen en behooren zullen', daarnaast ook 'paysen' en 'andere triumphen' te verzorgen en voor dit alles alleen nog hun materiële kosten aan het stadsbestuur aan te rekenen.⁴⁷

De betekenis van de juridische en in sommige gevallen ook financiële erkenning die kamers 'nieuwe stijl' van stadswege genoten voor de ontwikkeling van het rederijkersfenomeen in Vlaanderen en Brabant kan moeilijk worden overschat. Wellicht zette deze steun literatuurminnende amateurs ertoe aan om zich in een dergelijke kamer te verenigen. Dit lijkt tenminste het geval te zijn geweest bij het ontstaan van het Gentse Sint-Barbara en van de Brusselse Lelie. Beide duiken namelijk voor het eerst in de archieven op omwille van hun bijdrage aan een stedelijk vorstenfeest, respectievelijk de intredes van Filips de Goede in Gent in 1458 en van Maximiliaan van Oostenrijk in Brussel in 1486.⁴⁸ Mogelijk betreft het hier dus gezelschappen die als toneelgroep zijn opgericht en zich, in tegenstelling tot de vroegste kamers, pas in tweede instantie op de poëzie richtten. Daarnaast begonnen bestaande groepen zich steeds duidelijker binnen de publieke feestcultuur te profileren. Dit konden rederijkerskamers 'oude stijl' zijn, zoals het Brusselse Den Boeck, dat ter gelegenheid van een toneelwedstrijd na een intrede van Maximiliaan van Oostenrijk in 1486 en ook nog regelmatig daarna in de rekeningen verschijnt als de 'Tyteloetze'.⁴⁹ Zoals blijkt uit deze vermeldingen was het gezelschap zich eveneens met dramatische opvoeringen bij stedelijke feesten gaan bezighouden. Het had daarbij, naar analogie met de jongere Brusselse rederijkerskamers De Violette, De Corenbloem en De Lelie, een bloemennaam aangenomen.⁵⁰ Couranter echter dan nieuw opgerichte kamers of kamers 'oude stijl' die zich als 'nieuwe stijl' gingen profileren, waren verenigingen van diverse pluimage die al langer toneelspeelden en een erkenning als rederijkerskamer gingen nastreven door zich tijdens publieke feesten met dramatische opvoeringen te doen opmerken. Een goed gedocumenteerd voorbeeld hiervan biedt de ontstaansgeschiedenis van de Gentse kamer MarienTheeren, die een kapel onderhield in de Sint-Jacobskerk. Meer dan tien jaar eerder al, in 1465-1466, verzorgde een aan hetzelfde godshuis verbonden religieuze broederschap, het 'gheselschap van sente Jacobs prochie', dramatische opvoeringen'.⁵¹ In 1472, naar aanleiding van een toneelwedstrijd na een intrede van Karel de Stoute, werd een beloning uitgereikt aan 'den guldebroederen van sente Baerbelen tsente Jacops';⁵² in 1477, bij een intrede van Maria van Bourgondië, deden er opnieuw 'ghesellen van sent Jacobs prochie' mee, net als in juni 1478, bij de viering van

de doop van Filips de Schone.⁵³ De patroonheilige van deze laatste spelers was wel niet de heilige Barbara maar Onze-Lieve-Vrouw. Het feit echter dat er in de rekeningen nooit tegelijk twee gezelschappen voorkomen waarvan het ene de heilige Barbara en het andere Maria als patrones heeft, doet vermoeden dat het hier om dezelfde groep gaat. Deze verandering van patroonheilige had dan wellicht alles te maken met de ambitie van deze in oorsprong religieuze broederschap om door de magistraat als rederijkerskamer te worden erkend. Gent beschikte op dat moment namelijk al over een kamer die Sint-Barbara vereerde en deze heilige ook als naam voerde. In augustus 1478, twee maanden na hun optreden bij de doop van Filips de Schone, werd de gezellen uit de Sint-Jacobskerk effectief het begeerde statuut toegekend. Uit de betreffende oorkonde blijkt dat een van de essentiële voorwaarden die de magistraat daartoe had gesteld was dat

'zo dat deser stede eenighe feeste toequame/ ende dat wij of onse naercommeren in wette begheerden datmen ghenouchte voortstelde ende maecte het ware van spele te spelene figueren te tooghene of andersins So zoude de voorseide dekin met ziinen proviserers ghehouden zijn/ de zelve begheerte te vulcommene naer al hueren vermoghene.'⁵⁴

Uit de manier waarop sommige rederijkerskamers in de bronnen staan aangeduid kan worden afgeleid dat deze een vergelijkbare ontstaansgeschiedenis moeten hebben gekend als het Gentse Marien Theeren. Zo worden De Kersauwe en Pax Vobis, de twee kamers uit Oudenaarde, waar naast de rederijkers vooral jongerenverenigingen toneelspeelden bij publieke feesten, in de stadsrekeningen van 1482 'scole' genoemd.⁵⁵ In 1508, na de liga van Kamerijk, stelt het Oudenaardse stadsbestuur 44 kannen wijn ter beschikking als beloning voor de dialogen en esbattementen die naar voren zijn gebracht door 'den scolen ende andere gheselscepen van rhetorijcke'.⁵⁶ De Veurnse archivalia refereren regelmatig aan de rederijkers van Arm in de beurs als de 'Markt'.⁵⁷ Mogelijk betreft het hier verwijzingen naar de verenigingen waar de kamers in kwestie uit voortkwamen.

Een rederijkerskamer hoefde echter niet noodzakelijk in de plaats te komen van een ouder gezelschap. Soms werden de activiteiten gewoon gesplitst. Dit suggereren de nauwe banden die de Brusselse kamer De Corenbloem onderhield met de in dezelfde stad gevestigde Sint-Sebastiaansgilde. Beide verenigingen hadden een identieke patroonheilige en wie tot de rederijkerskamer wou toetreden, diende eerst lid te worden van de schuttersgilde. De rederijkers van De Corenbloem vergezelden de schutters van Sint-Sebastiaan ook naar schietspelen, waar ze deelnamen aan de toneelwedstrijden die in de marge van schutterswedstrijden werden georganiseerd.⁵⁸ Een en ander doet vermoeden dat aan de Sint-Sebastiaansgilde verbonden acteurs de rederijkerskamer hebben opgericht, maar dat de verplichtingen van henzelf en van hun opvolgers ten opzichte van het moedergezelschap zijn blijven gelden.⁵⁹

Rederijkerskamers namen hun rol in stedelijke feesten bijzonder ernstig. In de statuten van de meeste gezelschappen staan de verplichtingen van de leden in

dit verband en de boetes bij het niet naleven ervan precies opgetekend. Gezellen van de Tielse kamer Sint-Jan-Baptist die op de repetities voor een bijdrage aan een publieke viering niet kwamen opdagen, moesten bijvoorbeeld 2 schellingen betalen, wegblijven op de dag van de uitvoering kostte maar liefst 10 schellingen, een rol weigeren 2 schellingen en een rol aanvaarden, maar achteraf op zijn beslissing terugkomen 6 schellingen.⁶⁰ Hun dienstwerk aan de stedelijke feestcultuur legde de kamers van retorica dan ook geen windeieren. Ze zagen hun genootschappen niet alleen officieel en soms ook financieel erkend, maar genoten daarnaast vaak bijkomende eerbewijzen vanwege de stedelijke overheid. Opdat ze hun activiteiten naarstig zouden verder zetten, 'ende wel bijzonderlick in tvereeren de processien vanden Heleghen Sacramente, tvieren van eerlycke paeysen ende de blyde incompsten of alle andre solempniteyten, daer de eere van stede inne gheleghen es' kregen de gezellen van Sint-Jan-Baptist uit Tiel ter gelegenheid van de hernieuwing van hun statuten in 1518 de toestemming een eigen uniform te dragen met het devies van de kamer.⁶¹ De Leuvense Roose liep samen met twee schuttersgilden en de traditionele geestelijke en wereldlijke hoogwaardigheidsbekleders mee in de stoet die Karel V bij zijn blijde inkomst aan de poorten van de stad ging verwelkomen.⁶² De Fonteine uit Gent slaagde er in 1476 zelfs in om van Karel de Stoute de toestemming te verkrijgen om de hertogelijke kleuren te dragen. Al wordt dit hoge eerbetoon in het betreffende privilege vooral onderbouwd met verwijzingen naar het moreel en religieus hoogstaande gedrag van het gezelschap, toch vermeldt het document ook de uitgesproken voorkeur van de voorgangers van de hertog 'et aultres barons seigneurs et notables' voor De Fonteine als uitvoerders van 'misteres histoires et personnaiges'.⁶³ De meest waarschijnlijke omgeving waar die hoge heren kennis hebben kunnen nemen van de kunsten van De Fonteine waren de vorstenfeesten die door dit gezelschap met toneelspel waren opgeluisterd, zoals de viering van de Vrede van Péronne in 1468 en de intrede van Karel de Stoute uit 1472. De medewerking van de Leuvense kamers aan de intrede in hun stad van Filips II in 1549 was voor Calvete de Estrella (ca. 1500/1510-1593) aanleiding om in zijn verslag van de intredetournee van de opvolger van Karel V een korte paragraaf aan het rederijkersfenomeen te wijden. De Spaanse hoveling en humanist was duidelijk getroffen door de grote achting die de rederijkers genoten in de steden waar ze waren gevestigd en door de vrijheden en privileges waarover ze beschikten. Volgens De Estrella waren deze veel uitgebreider dan die van om het even welke andere broederschap.⁶⁴

Minstens even belangrijk als de erkenning en het prestige was het forum voor de brede verspreiding van hun kunst dat de rederijkers door de stedelijke feesten werd geboden. Hun talrijke landjuwelen, haagspelen en andere openbare feesten getuigen al van het streven van de gezellen om zo veel mogelijk mensen van hun kunnen te laten genieten. 'Den aert, daer elcx aert toe es gheneghen, / doet gheerne allomme hueren aert blycken', legde Cornelis Everaert de rederijkerproloogspreker van zijn *Van Groot Labuer ende Sober Wasdom* op de Damesvrede en op de keizerskroning van Karel V in de mond.⁶⁵ In nogal wat toneelteksten beklagen de rederijkers zich over de beperkte belangstelling voor hun letterkundige arbeid.⁶⁶ Rekening houdende met het aantoonbare succes onder brede lagen van

de bevolking van wedstrijden als die in Gent in 1539 en in Antwerpen in 1561 en met het beroep dat stedelijke overheden voor publieke feesten graag op de gezellen van retorica deden, zal dit wel zijn meegevallen. Wat er ook van zij, hun voorname positie in vorstenfeesten was voor de rederijkers een ideale aanleiding om een groot publiek regelmatig met hun kunnen te verblijden. Ze lijken deze vieringen dan ook zo veel mogelijk naar hun eigen feesten te hebben gemodelleerd. Zoals uit het volgende hoofdstuk meer in detail zal blijken, introduceerden ze daarbij waar mogelijk typische rederijkersgenres zoals het spel van zinne en de factie en gebruiken zoals de gezongen intrede.⁶⁷

De overlevingskansen van andere soorten amateurgezelschappen dan de kamers als uitvoerders van toneel, gedichten en liederen tijdens vorstenfeesten werd in hoofdzaak bepaald door de situatie van het rederijkerswezen in de stad waar deze waren gevestigd. In Gent, waar al sinds het laatste kwart van de vijftiende eeuw vier erkende kamers tijdens publieke feesten het mooie weer maakten, bleef er voor andere groepen gewoonweg geen plaats meer over. Tijdens wedstrijden zullen ze nauwelijks hebben kunnen concurreren met de beter georganiseerde kamers, die bovendien in hun activiteiten door de stedelijke overheden werden gesteund. Rederijkersgenootschappen lieten ook al vroeg exclusiviteitsrechten gelden op het literaire talent dat ze in huis hadden. De instelbrief van De Fonteyne uit 1448 bepaalde weliswaar dat leden bij een toneelwedstrijd mochten meespelen met de buurt- en wijkgezelschappen waartoe ze eventueel behoorden,⁶⁸ maar van auteurs werd verwacht dat ze voor de uitvoering van een stuk dat ze voor een dergelijke gelegenheid hadden geschreven in de eerste plaats een beroep deden op de eigen kamer. Alleen wanneer de kamerbroeders de rollen weigerden, mochten buitenstaanders worden aangesproken.⁶⁹

Door het overwicht van de rederijkersgenootschappen lieten groepen die het statuut van kamer niet konden of wilden nastreven, hun dramatische activiteiten gaandeweg voor wat ze waren. Zo blijken de Gentse straten en wijken hun bijdrage aan vorstenfeesten al snel te hebben beperkt tot het aansteken van vreugdevuren en het oprichten van tableaux vivants.⁷⁰ Waar een aan de Sint-Jacobskerk verbonden broederschap zich steeds meer als rederijkerskamer ging profileren en dat uiteindelijk onder de benaming Marien Theeren ook officieel werd, deed 'het gheselscepe van der helegheer maeght ende martelesse Sente Baerbelen, Sente Appolonien, Sente Elizabeth van Dueringhen', dat een kapel onderhield in de Sint-Janskerk (de huidige Sint-Baafskathedraal) net het tegenovergestelde. In de statuten staat deze broederschap, die in augustus 1478 officieel werd erkend, niet letterlijk aangeduid als een rederijkerskamer, maar vier van de twaalf provi-seerders moesten wel 'van der Rethorique' zijn. In 1486 werden ze in de stadsrekeningen vanwege hun bijdrage aan een toneelwedstrijd na een intrede van Maximiliaan vermeld als 'die van sente barbelen sente jans'. Daarna komen ze in dit verband echter niet meer voor. Wel blijkt het genootschap als zuiver religieuze broederschap te hebben voortbestaan.⁷¹

Bovenaange verklaring voor het verdwijnen van niet-rederijkersgezelschappen in Gent lijkt op het eerste gezicht te worden tegengesproken door de Brusselse archivalia. Ook in de Zennestad waren immers vier rederijkerskamers

actief, maar dat belette de Grote Gilde van de Kruisboog niet om tot in de zestiende eeuw met succes stukken te blijven opvoeren tijdens vorstenfeesten.⁷² De situatie in Brussel is echter uitzonderlijk vanwege de bijzondere positie die de grootste schuttersvereniging van de stad had weten te verwerven in de jaarlijkse Mariaprocessie. De relatie tussen de Grote Gilde en de Ommegang vindt haar oorsprong in 1348. In dat jaar zou een Mariabeeldje op miraculeuze wijze zijn overgebracht van Antwerpen naar Brussel. Volgens de legende vond het kleinood een onderkomen in de kapel van de plaatselijke kruisbooggilde aan de Zavel. Samen met de geestelijkheid van de kerk van Onze-Lieve-Vrouw ten Zavel, die de kapel ondertussen had vervangen, stond de Gilde in voor de organisatie van een eenvoudige processie, waarvan de voornoemde geestelijken en schutters aanvankelijk wellicht de enige deelnemers uitmaakten. Tijdens de vijftiende eeuw won het evenement echter zo aan populariteit dat de Brusselse schepenen, die hierin een uitstekend promotiemiddel voor zichzelf en hun stad moeten hebben gezien, zich met de organisatie gingen bemoeien en deze financieel begonnen te ondersteunen. Uit een stedelijke verordening van 1448 blijkt dat er werd gestreefd naar een vlotter verloop van de optocht, dat kerkelijke en wereldlijke hoogwaardigheidsbekleders werden gestimuleerd om het evenement bij te wonen en dat er een aanvang werd gemaakt met het gebruik om jaarlijks na afloop van de processie een toneelstuk op te voeren uit een reeks van zeven op de evenzoveel vreugdevolle momenten uit het leven van Maria.⁷³ De opvoering van deze *Bliscappen* werd toevertrouwd aan de Grote Gilde, die tijdens schuttersfeesten wellicht al de nodige ervaring met toneelspel had opgedaan. De kruisboogschutters behielden meer dan honderd jaar lang het alleenrecht hierop. Pas vanaf 1559 speelden ook leden van de rederijkerskamer De Corenbloem mee.⁷⁴ Het *Bliscappen*-privilege en de luister van de Ommegang – het hoogtepunt van het Brusselse stedelijke feestjaar – hebben de Grote Gilde stevig gevestigd als toneelgezelschap binnen de publieke feestcultuur van de stad en zorgden ervoor dat ze naast de rederijkerskamers kon standhouden. Het moet als het ware als vanzelfsprekend zijn beschouwd dat ze ook tijdens vieringen voor de vorsten zou meedoen, temeer omdat ook de Ommegang en de *Bliscappen* al een duidelijke rol speelden in de symbolische communicatie tussen de stad en het hertogelijk-landsheerlijke bestuur. Zo beeldden de ambachtsgilden ter gelegenheid van de grote jaarlijkse Mariaprocessie steeds een levende stamboom uit van de Brabantse hertogen⁷⁵ en begint het overgeleverde afschrift van de eerste *Bliscap* met een gebed aan de Moeder Gods ter bescherming van Filips de Goede, de jonge prins Karel, hun echtgenotes, al hun vrienden, hun hertogdom Brabant en Brussel in het bijzonder.⁷⁶ Wellicht profiteerden ook andere schuttersgroepen van het door de Grote Gilde geschapen precedent, zoals de Gilde van de handboog, die in 1504 een proloog en een esbattement opvoerde tijdens een intrede van Johanna van Castilië.

In steden die slechts een beperkt aantal rederijkersgenootschappen herbergden, konden ook andere amateurverenigingen aan literaire vertoningen bij stedelijke feesten blijven participeren en op die manier een zekere diversiteit in de uitvoeringen garanderen. De Oudenaardse schepenen zagen er strikt op toe dat het aantal kamers in de stad beperkt bleef tot twee.⁷⁷ Dit verklaart waarom de

jongelingen van De Bloeiende Jeugd bij de vieringen van de geboorte van Filips II in 1527 nog een spel van zinne konden opvoeren⁷⁸ en in de *charte* voor de Vrede van Crépy in één adem met De Kersauwe en Pax Vobis als potentiële deelnemers worden vermeld.⁷⁹ Hetzelfde document nodigt trouwens ook straten en wijken uit om hun kans te wagen. Ook in Veurne waren slechts twee kamers gevestigd, Arm in de beurs en Van zinnen jong. Deze namen het in 1526 nog steeds op tegen de wijkgezelschappen De Weststraat, De Zuidstraat en De Ooststraat.⁸⁰

Was het eventuele verdwijnen van amateurgezelschappen een min of meer 'natuurlijk' gevolg van de opkomst van de efficiënter georganiseerde rederijderskamers, dan laat de neergang van de rol van beroepsacteurs en kamerspelers in vorstenfeesten zich niet op zulk een logische manier verklaren. Het ligt voor de hand dat spelers om den brode zouden zijn aangetrokken door de prijzen die met stedelijke toneelwedstrijden te winnen waren. In tegenstelling tot wijkgezelschappen, religieuze broederschappen en jongelingenverenigingen moeten ze zowel literair als organisatorisch in staat zijn geweest om het tegen de rederijders op te nemen. Veel moeite kan het hen niet hebben gekost om bij dergelijke gelegenheden met een spel op de proppen te komen. Bovendien blijken ze bij het stedelijke publiek behoorlijk populair te zijn geweest,⁸¹ wat de participatie van de bevolking aan de feesten beslist zou hebben bevorderd. Dat we beroepsacteurs en kamerspelers vanaf het laatste kwart van de vijftiende eeuw desondanks niet meer tegenkomen, wordt begrijpelijk als we rekening houden met de afkeer van de rederijders van deze individuen die speelden om louter geldgewin. 'Mijn leden beven, therte es ontsteldt, / Als ic Rhetoricam sie vercoopen om gheldt' jammerde Anna Bijns met betrekking tot de sprooksprekers, die volgens haar '[d]ie conste onteeren, niet weerd't datse leven'.⁸² Ook uit rederijderswedstrijden werden professionelen trouwens actief geweerd. De *caerte* van het in 1496 door de Antwerpse Violieren ingerichte landjuweel sloot alle 'camer spelders [...] die op cameran gespelt hebben ofte noch doen', evenals 'spraeck sprekers rolleschrijvers ende diergelijcken' van deelname uit. De reden die hiervoor wordt opgegeven laat iets doorschemeren van andere motieven die de rederijders ten opzichte van deze spelers ongunstig kunnen hebben gestemd. De uitsluiting gebeurde, zo voert de auteur van de Antwerpse uitnodigingskaart in wellicht bewust vaag gehouden bewoordingen aan, niet uit minachting voor voornoemden, 'maer om te laetene allen hertten ende goetwilligen den wegh te badt ende genueghelijcxste besoigneren'.⁸³ De komst en het plezier in de deelname van andere geïnteresseerden mocht met andere woorden niet in het gedrang worden gebracht.⁸⁴ Vreesden de rederijders misschien ook de grotere competentie van de professionele acteurs en hun populariteit bij het publiek?

3. De organisatorische bijdrage

Indien de rederijders er inderdaad voor hebben gezorgd dat beroepsacteurs en kamerspelers tijdens vorstenfeesten niet meer aan de bak kwamen, dan kan een dergelijke ingreep moeilijk enkel verklaard worden vanuit hun succes als auteurs en uitvoerders. Dat ze een zo verregaande invloed op de feesten zouden hebben kunnen uitoefenen, wordt echter een stuk waarschijnlijker wanneer we reke-

ning houden met de belangrijke organisatorische rol die gezellen van retorica in deze gelegenheden speelden, een functie die zich overigens niet beperkte tot het literaire aspect van de vieringen. Zo ontvingen de Gentse Fonteïnisten na een intrede van Karel de Stoute in 1466 4 pond en 4 schellingen 'thaer costen die zij te diversschen tijden daden int ordineren vander figueren ende anderssins ter voorseider incomst';⁸⁵ twee jaar later krijgen Jan van den Vivere en de 'ghesellen van retorike' uit Oudenaarde een vergelijkbare vergoeding, omdat 'zij besich gheweest hebben ende ghestelt in ordonnancie hoe men onsen gheduchten heere tsijnen blijden eersten incomme deser stede ontfanghen zoude'.⁸⁶ Meestal echter waren het geen gezelschappen, maar individuele rederijkers die voor organisatorische taken werden aangezocht. De magistraat vergoedde hen hiervoor ook apart. De oudste sporen van een dergelijke bijdrage van een rederijker aan een vorstenfeest zijn afkomstig uit Brugge. Kort na het bezoek aan de stad van Filips de Goede en zijn zus Agnes van Bourgondië (1407-1476) in 1463 ontvingen verschillende rederijkers een financiële beloning voor hun medewerking aan de tableaux vivants: Anthonis Goosin en Pieter van Bouchoute, beide stichtende leden van de Heilige Geestkamer, waarbinnen eerstgenoemde ook de functie van deken uitoefende,⁸⁷ en Anthonis de Roovere, die op dat moment mogelijk al factor van het gezelschap was.⁸⁸ In de daaropvolgende jaren duikt de naam van De Roovere op in verband met zowat iedere vorstelijke intrede in Brugge. Hoogstwaarschijnlijk was hij betrokken bij het bezoek van Karel de Stoute in 1466, maar dit kan, bij gebrek aan een gedetailleerde opsomming van de uitgaven voor die intrede, niet met zekerheid worden vastgesteld. In 1468, bij de eedaflegging van dezelfde Karel, werd hij in ieder geval opnieuw betaald voor de opbouw ('doen betimmerene') van 'stallagen' [...] 'met alle den cleedren, schilderien ende personagen diere toebehoorden'. Vergelijkbare taken, die steeds verband houden met het coördineren van de oprichting en van het eigenlijke vertonen van tableaux vivants, oefende De Roovere volgens de Brugse stadsrekeningen ook nog uit in 1468, 1475 en 1477 bij intredes van respectievelijk Margareta van York, Karel de Stoute en Maria van Bourgondië.⁸⁹

De medewerking van De Roovere en andere rederijkers aan plaatselijke vorstenfeesten moet het Brugse stadsbestuur zijn bevallen. Uit het gedetailleerde archiefmateriaal betreffende de intrede van de latere Karel V in de stad in 1515 blijkt immers dat toen opnieuw gezellen werden ingeschakeld. Niet onbelangrijk is dat de personen in kwestie in de stadsrekeningen nadrukkelijk als '(de) retorzienien' staan aangeduid. Het was dus duidelijk uit hoofde van hun rederijerschap dat ze bij de organisatie zijn betrokken, een omstandigheid die de documenten betreffende De Roovere nog in het midden laten. Zes rederijkers (Jan de Scheerere, Gillis Ruebs, Cornelis van Wynghene, Guydo vande Riviere, Andries de Smet en Jacob Kempe) kregen toen elk, samen met een raadslid en een stedelijke klerk, de verantwoordelijkheid over het goede verloop van twee of drie van de togen die in opdracht van het Brugse stadsbestuur werden opgericht,⁹⁰ een taak die overeen lijkt te komen met die van De Roovere enkele decennia voordien. Daarnaast kregen de rederijkers in 1515 ook een meer inhoudelijke verantwoordelijkheid: ze dienden eveneens te zorgen voor het uitdenken ('concipiëren') en het organiseren ('ordonneren') van de tableaux vivants.⁹¹ Eén

van hen, Jan de Scheerere, maakte in opdracht van de Brugse schepenkamer ook een beschrijving in verzen van de intrede,⁹² waarvan iets meer dan twee maand na het evenement in Antwerpen bij Adriaen van Berghen een gedrukte versie op de markt verscheen (afbeelding 9).⁹³ Jan de Scheerere, Gillis Ruebs, Cornelis van Wynghene en Andries de Smet behoorden bij het bezoek van Karel aan Brugge in 1520 opnieuw tot het organisatiecomité. Guydo vande Riviere en Jacob Kempe waren toen om onbekende redenen vervangen door Lenaert Cloet en Lauwe-reins Baert.⁹⁴ Ter voorbereiding van de intrede van 1520 reisden Lenaert Cloet en Andries de Smet ook naar Gent om te zien hoe de vorst daar werd ontvangen.⁹⁵ In 1549, bij de intrede van Karel en zijn zoon Filips, bedachten en begeleidten de rederijkers Stevin vander Gheenste en Eduard de Dene, factor van de Brugse kamer De Drie Santinnen, de versieringen van het Brugse Vrije.⁹⁶

Het was niet alleen in Brugge dat individuele rederijkers bij de organisatie van vorstenfeesten werden betrokken. In de Gentse stadsrekeningen duikt in de eerste jaren van de vijftiende eeuw in dit verband regelmatig de naam op van Jan van Melle, die in 1504 prins was van De Fonteine.⁹⁷ Van Melle hield zich vooral bezig met het aankondigen van de feesten en van de wedstrijden voor vuren en toneel. Hij organiseerde en begeleidde ook competities en hielp bij de jurering door alle versieringen te gaan bekijken en er een geschreven verslag van te maken. Hij trad daarnaast op als een soort van contactpersoon tussen het stadsbestuur en de rederijkerskamers en nam in naam van de verschillende gezelschappen de vergoeding in ontvangst voor hun deelname.⁹⁸ In Brussel bleek rond de eeuwwende vooral Jan Smeken, factor van de Brusselse kamer De Lelie en later van Het Mariacransken, actief in de stedelijke feestcultuur.⁹⁹ In 1498 en in 1500 was hij samen met Jan Steemaer, alias Pertcheval (†1523), prins van De Lelie, en Hendrik de Lichte in de weer met het op poten zetten en in goede banen leiden ('ordineren' en 'bestieren') van de wedstrijden voor vuren en toneelspel ter ere van respectievelijk een vrede met Frankrijk en de geboorte van de latere Karel V. Bij de doop van Eleonora (1498) en intredes van Filips de Schone (1503) en van diens gemalin Johanna van Castilië (1504) bedacht hij, daarin eveneens bijgestaan door Pertcheval en De Lichte, en in 1498 ook door Jan van den Dale (ca. 1460-1522), factor van De Violette en later opvolger van Smeken bij Het Mariacransken, de stadsversieringen, waaronder de tableaux vivants. Samen dichtten ze ook verzen in het Nederlands en het Frans voor de benderollen die aan de tableaux werden bevestigd. In 1501 en 1503 ging hij, twee keer samen met Pertcheval en één keer met De Lichte, de wedstrijdversieringen voor de doop van Isabella van Habsburg (1501-1526) en een intrede van Filips de Schone inspecteren ('visiterene') en maakte er, wellicht ten behoeve van de jury, een geschreven verslag van ('scrivene'). Kort na de geboorte van Karel in 1500 bevond Smeken zich in Gent om te kijken hoe de doop van de jonge prins daar werd gevierd. In opdracht van de magistraat van zijn stad rapporteerde de rederijker eveneens dit feest. In 1502 en 1503 bevond hij zich om dezelfde reden met Pertcheval in Mechelen tussen de menigte die de intredes gadesloeg van respectievelijk Maximiliaan van Oostenrijk en Filips de Schone.

De taken die rederijkers in het kader van stedelijke vorstenfeesten, met een lichte regionale en temporele variatie, kregen toegewezen zijn minder hetero-

geen dan ze op het eerste gezicht misschien lijken. Er werd namelijk een beroep gedaan op vaardigheden die de gezellen, en dan vooral factors, want die vormden het merendeel van de hierboven opgesomde figuren, binnen het kamerverband hadden ontwikkeld.¹⁰⁰ Door het organiseren van hun eigen interstedelijke competities beschikten ze over de nodige ervaring in het op touw zetten van publieke evenementen en dan vooral van wedstrijden. Dit ging van de aankondiging, over de materiële organisatie en het zorgen voor een vlot verloop, tot de jurering. Het voorbereiden en begeleiden van een tableau vivant tijdens een blijde intrede verschilde weinig van de taken van een factor bij de uitvoering van een toneelstuk door de kamer. In beide gevallen moesten rollen worden verdeeld, een podium opgebouwd, beschilderd en aangekleed, diende er voor attributen en kostuums te worden gezorgd en er op te worden toegezien dat de acteurs aanwezig waren en zich behoorlijk van hun taak kweten. Dit laatste zal met de enorme hoeveelheden presentwijn die tijdens openbare feesten werden geschonken niet altijd even vanzelfsprekend zijn geweest. Door deze ervaring moeten rederijkers ook beter dan wie ook in staat zijn geweest om de betekenis en waarde van een spektakel in te schatten, of dit nu de vreugdevuren, de versieringen van straten en gevels of de toneelstukken waren waar ze ten behoeve van een jury een geschreven verslag van maakten, of de feesten in andere steden die ze in opdracht van hun stadsbestuur gingen bekijken en beschreven.

Uit deze laatste activiteit blijkt ook de tweede bijzondere bekwaamheid waarvoor op de rederijkers, naast hun organisatorische talenten, graag een beroep werd gedaan: het schrijven van teksten. Opvallend is wel dat rechtstreekse vergoedingen aan individuele rederijkers meestal betrekking hebben op de productie van leesteksten, zoals ambtelijke verslagen, uitnodigingen, korte verzen voor de banderrollen en versbeschrijvingen van feesten. Betalingen voor teksten die voor uitvoering bestemd waren en waarbij dus het rederijkersgezelschap als geheel was betrokken, gebeurden meestal ook aan de kamer. Het betrof doorgaans een enkel bedrag voor het schrijven, het voorbereiden en het uitvoeren samen. Situaties zoals bij de Oudenaardse viering van de geboorte van Filips II in 1527, toen de rederijkers Jan van Asselt, Matthijs de Castelein en Jan van den Vivere een bijkomende persoonlijke vergoeding ontvingen voor het maken van elk één zinspel,¹⁰¹ waren hoogst uitzonderlijk. De rekeningen vermelden in ieder geval geen vergoedingen aan individuele auteurs voor het schrijven van opvoeringsteksten voor vorstenfeesten. Literaire activiteiten waarbij de kamer betrokken was, vonden meestal ook in naam van de kamer plaats, die duidelijk niet kon worden herleid tot een gezelschap ten dienste van een factor. Ook beroemde auteurs zoals Anthonis de Roovere en Jan Smeken lijken in dergelijke gevallen in de eerste plaats factor te zijn geweest van een bepaalde kamer. Individuele roem en een geprivilegieerde verhouding tot het stadsbestuur waren ondergeschikt aan het groepsgevoel en de loyaliteit ten opzichte van het gezelschap. Zelfs wanneer een individuele auteur werd aangezocht voor het maken van een tekst die niet voor uitvoering bestemd was en waarvoor hij zijn literaire broeders dus niet nodig had, kweet hij zich soms toch in naam van de kamer van zijn taak. Zo weten we uit de Brugse stadsrekeningen dat Jan de Scheerere van de plaatselijke schepenkamer de opdracht heeft ontvangen om een versbeschrijving te maken

van de intrede van Karel V in Brugge in 1515 en daar ook persoonlijk voor is vergoed.¹⁰² Niettemin werd zijn gedicht anoniem gedrukt en vermeldde de rederijker op het eind van de tekst dat 'Tstellen rethorijckelic te brughe binnen dede / tgeselschap shelichs gheests en der drie sanctinnen mede'.¹⁰³

Het feit dat stedelijke overheden voor organisatorische taken een beroep gingen doen op rederijkers is wellicht in de eerste plaats een gevolg van het frequenter, uitgebreider en complexer worden van deze vieringen.¹⁰⁴ Vooral in grotere steden werkten steeds meer mensen aan de evenementen mee en zal dus ook de nood zijn toegenomen aan een professionalisering van de organisatie en aan het soort van vooral coördinerende arbeid waar de rederijkers bedreven in waren. De taken die de gezellen kregen toevertrouwd lijken ook gaandeweg te zijn uitgebreid. Waar De Roovere in Brugge in de jaren zestig van de vijftiende eeuw slechts verantwoordelijk was voor de opbouw en het goede verloop van één of meer tableaux vivants, zorgden zijn collega's enkele decennia later ook voor het concept van de versieringen, gingen ze kijken hoe de vorst elders werd ontvangen en schreef Jan de Scheerere een evocatie in verzen.

Naast een toegenomen behoefte aan een professionelere organisatie en coördinatie komt uit de deelname van rederijkers tevens een groeiend besef naar voren van de verhalende mogelijkheden van stadsdecoraties en vooral van tableaux vivants, wat heeft geleid tot een streven naar een grotere coherentie tussen de versieringen.¹⁰⁵ Dit blijkt duidelijk wanneer we feesten waaraan rederijkers hebben meegewerkt vergelijken met vroegere vieringen waarbij ze op organisatorisch vlak niet waren betrokken. Tot de tweede groep behoren de intredes van Filips de Goede te Brugge in 1440 en te Gent in 1457. Uit de overgeleverde kroniekbeschrijvingen van deze feesten blijkt weliswaar dat de scènes die op de togen waren uitgebeeld eenzelfde geest van berouw, verzoening en vergevingsgezindheid uitdroegen – wat gezien de aanleiding van de vorstelijke bezoeken niet meer dan normaal is –, maar een bewust geconstrueerde samenhang lijkt er niet te zijn geweest.¹⁰⁶ Iedere groep stond wellicht in voor de conceptie en de uitvoering van zijn eigen tableau(x). Alles wijst erop dat ze daarbij over een grote vormelijke en inhoudelijke vrijheid beschikten. In Brugge in 1440 werden bepaalde tableaux trouwens gewoon overgenomen uit de Heilig Bloedprocessie.¹⁰⁷ Een duidelijke onderlinge coherentie was er wel in intredes waarvan zowel de decoraties als de organisatorische bijdrage van rederijkers zijn gedocumenteerd. Toen Margareta van York in 1468, enkele uren na haar huwelijk met Karel de Stoute, Brugge officieel binnentrad, kreeg ze een reeks van tien tableaux te zien.¹⁰⁸ Negen daarvan beeldden metaforische, bijbelse en historische echtverbintenissen uit; in een laatste *toech*, die door Anthonis de Roovere voor de Brugse poorters was ingericht, werd de Engelse prinses zelf opgevoerd, terwijl personificaties van Vlaanderen en van Brugge haar een boek aanboden met daarop een doorschoten hart en een gouden kroon.¹⁰⁹

Bijbelse en historische huwelijken leverden ook de stof voor de tableaux bij de intrede van Johanna van Castilië in Brussel in 1496. Ze werden bij die gelegenheid aangevuld met heroïsche vrouwen die zich hadden ingezet voor hun volk en de verdediging van het geloof, waaronder Isabella van Castilië (1451-1504), de moeder van de prinses (afbeelding 6).¹¹⁰

Afbeelding 6: De Moorse koning Boabdil maakt een knieval voor Isabella van Castilië. Tableau vivant vertoond tijdens de intrede van Johanna van Castilië in Brussel in 1496. Kupfurstichkabinett, Staatliche Museen zu Berlin, Preussischer Kulturbesitz, ms. 78 D5, fol. 42.

De stadsrekeningen met de uitgaven voor het bezoek van Johanna zijn niet overgeleverd, maar het evenement viel wel midden in de periode waarin Smeken, Pertcheval, Hendrik de Lichte en Jan van den Dale actief deelnamen aan de organisatie van Brusselse vorstenfeesten. Dit maakt hun bijdrage ook in dit geval meer dan waarschijnlijk. Er is trouwens gesuggereerd dat de exemplumlijst met historische, mythologische en bijbelse vrouwenfiguren uit het handschrift-Leemans, een Brusselse verzameling rederijkersteksten met onder andere een spel van Jan Smeken, als inspiratiebron kan hebben gediend voor de tableaux van 1496.¹¹¹

Het duidelijkst blijkt de correlatie tussen de aanwezigheid van rederijkers in het organisatiecomité van een stedelijk vorstenfeest en een samenhangend discours in de versieringen daarvan uit de blijde intrede van Karel in Brugge in 1515. Het stadsbestuur deed voor het uitdenken van haar tableaux vivants toen een beroep op een commissie van zes rederijkers. Die bedachten een reeks van elf togen die niet alleen thematisch en vormelijk coherent waren, maar ook een temporele ontwikkeling vertoonden. Ieder tableau was op een gelijke manier onderverdeeld in twee aparte kastonelen. In het ene werd een moment getoond uit de Brugse geschiedenis. Het betrof hier meestal een van de weldaden die de voorgangers van de jonge graaf, van Liedric de Buc, de eerste forestier van Vlaanderen, tot en met Karel de Stoute de stad Brugge – in de tableaux voorgesteld

door de stadsmaagd – hadden bewezen. Maria van Bourgondië, Maximiliaan van Oostenrijk en Filips de Schone, die Vlaanderen bestuurden tijdens de economische recessie van de stad, werden wellicht uit kiesheid niet opgevoerd. Hier kregen de voorbijgangers alleen scènes te zien met een verzwakte en treurende stadsmaagd in de hoofdrol. In het tweede kasttoneel werden de historische momentopnamen in verband gebracht met acht episodes uit het Oude Testament en één uit de klassieke mythologie.¹¹²

4. De ‘stadsrederijker’

Naast de rekeningposten waarin de vergoeding staat opgetekend voor hun bijdrage aan de organisatie van publieke feesten verschijnen enkele van de bovenvermelde rederijkers in de archivalia soms ook als begunstigten van een soort van jaargeld dat ze van de magistraat van hun stad ontvingen. De vroegste vermelding van een dergelijke financiële beloning betreft (alweer) Anthonis de Roovere. Een overgeleverde akte van 28 februari 1466 beschrijft hoe Ridder Jan III de Baenst in naam van Karel van Charolais voor het verzamelde Brugse stadsbestuur had uiteengezet

‘hoe dat Antheunis de Roovere poortere vander voorseide stede langhe jaren ten diverschen stonden veel ende hoofschelicke ghedient hadde ende menighe ghenouchte van spelen van goeden moralitheden ende van anderen eerbaren esbatementen ghedaen ende ghespeelt hadden ende diversche andere blyde rethorike gheuseert hadde, ende dat hy mids dien wel waerdich ware, dat menne binnen der voorseider stede behilde ende verzaghe van eeneghen officie of anderssins te dien hende dat hy te bet ghehouden ware binnen der voorseider stede te blivene, ende de ghenouchte vander Rethorike aldaer te meer tantierene ter eeren ende blyspeye vanden ghemeen vander zelve stede, zonder cause thebbene hem in andren plaetsen te vervreemdene ende te vertreckene.’¹¹³

Het verzoek viel bij de Brugse notabelen in goede aarde en ze besloten de rederijker voortaan, in twee gelijke zesmaandelijks schijven, jaarlijks 6 pond groten uit te keren, een uitgave waarvan de rekeningen tot aan het overlijden van De Roovere in 1482 inderdaad steevast melding maken.¹¹⁴

De aan De Roovere toegekende financiële steun lijkt ook buiten Brugge niet onopgemerkt te zijn voorbijgegaan. Uit de Brusselse stedelijke administratie is een vergelijkbaar document overgeleverd als de Brugse schenkingsakte van 1466. Het werd opgesteld in 1474 en vermeldt de beslissing van burgemeesters, schepenen en raadslieden om een rederijker uit de stad, Colijn Caillieu, jaarlijks 12 peters toe te kennen.¹¹⁵ Caillieu had blijkbaar zelf om dit pensioen verzocht en de gedetailleerde akte maakt melding van de redenen die hij daarbij had aangevoerd. Twee daarvan waren acht jaar eerder ook door Jan de Baenst tegenover de Brugse magistraat gebruikt: betrokkene stond Brussel sinds jaar en dag, tot haar eer ‘ende in recretien van den gemeynen volke’, bij ‘met der cunst van retoriken, dichten, spelen, esbatementen, baladden, refreyne ende dieregelike’; hij mocht geen reden hebben om de stad, ‘daer hy gheboren ende geseten’ was, te verlaten voor

een van de ‘vele steden ende plaetsen’ waar zijn kunst hem vermaardheid had bezorgd. Caillieu voerde echter nog een extra argument aan, waarmee hij ongetwijfeld wilde inspelen op de trots en het zelfbewustzijn van de bestuurders van de Zennestad, namelijk ‘dat men cunsteners in anderen steden als Antwerpen, Brugge, Oedenaerde ende dieregelike gemeynlic [op dezelfde wijze] pleeght te versiene’.

De verwijzing naar Brugge in het Brusselse document uit 1474 kan alleen op De Roovere slaan. Blijkbaar had het gebruik in de tussentijd ook in Antwerpen en Oudenaarde ingang gevonden. Welke rederijker in de eerste van deze twee steden een structurele financiële tussenkomst vanwege de schepenen heeft genoten, kan bij gebrek aan overgeleverde stadsrekeningen niet meer worden achterhaald. Wat Oudenaarde betreft echter zijn de namen van Jan van den Vivere en Andries vander Meulen (†ca. 1520) gesuggereerd.¹¹⁶ Sporen van betalingen zoals aan De Roovere en Caillieu zijn er met betrekking tot deze personen niet, maar we weten wel dat Van den Vivere in 1468 verantwoordelijk was voor de voorbereiding van de intrede in Oudenaarde van Karel de Stoute. Vander Meulen was onder andere stadsomroeper en maakte politiek geïnspireerde teksten. Zo schreef hij in 1484 een schimpschrift waarin hij de kant koos van Maximiliaan in diens conflict met de stad Gent. Later componeerde hij ook nog een refrein op de verloving van Karel V met prinses Claude van Frankrijk. In de vroege zestiende eeuw lijken aan een Oudenaardse rederijker gedurende een korte periode gunsten te zijn toegekend die doen denken aan de behandeling van De Roovere en Caillieu: in 1513 en 1514 ontving een zekere Joos van Coije maar liefst 12 pond. Kort daarvoor moet hij het voornemen hebben geuit – het argument begint langzamerhand vertrouwd in de oren te klinken – om de stad te verlaten en te verhuizen naar Aalst, ‘daer hij versocht was te commene om zijne conste van Retorijcken’.¹¹⁷

De vergoeding voor Colijn Caillieu ging in het boekjaar 1485-1486 over op Jan Smeken. Een rekeningpost vermeldt hoe laatstgenoemde ‘in de stad van Colijne Caillieu als rethorigeen ende op alsulcken wedden, als deselve van der stad hadde, bij den drie lieden der selver aengenomen es’.¹¹⁸ In de daaropvolgende jaren wordt de betaling aan Smeken regelmatig in de rekeningen vermeld. Tijdens de zestiende eeuw blijken ook twee rederijkers uit Mechelen, Jan Verbeek, alias Platyn, die factor was van De Peoene, en Francois de Costere, vanwege hun stadsbestuur een vergelijkbaar jaargeld te hebben ontvangen.¹¹⁹ In dit geval beschikken we echter niet over documenten waaruit het structurele karakter van deze tussenkomsten blijkt.

Het is hoogstwaarschijnlijk Paul de Keyser die voor de rederijkers die van hun magistraat een jaargeld ontvingen de benaming ‘stadsrederijker’ of ‘stadsretorisien’ heeft bedacht. De Gentse taalkundige en folklorist lanceerde de termen in een artikel uit 1934 waarin hij voor het eerst zowel de passages uit de Brusselse archiefstukken uitgaf die melding maken van de pensioenen aan Colijn Caillieu en aan Jan Smeken, als die waarin de losse betalingen aan deze laatste voor zijn bijdragen aan openbare, meestal met het vorstenhuis verbonden, feesten staan genoteerd.¹²⁰ De Keyser bracht beide types uitgaven met elkaar in verband en

beschouwde de publieke activiteiten van Smeken als de taken die aan het jaargeld, en dus aan het stadsrederijderschap, waren verbonden. Hij relateerde het document dat Caillieu van een subsidie verzekerde logischerwijze aan de oudere Brugse schenkingsakte betreffende Anthonis de Roovere, die in eenzelfde beweging eveneens met de titel van 'stadsrederijker' werd begiftigd.

De Keyser vond de inspiratie voor zijn neologisme wellicht in de parallelle van de door hem besproken auteurs met het geval van de eveneens in zijn artikel vermelde Rogier van der Weyden (1399/1400-1464). Zoals blijkt uit een Brusselse besparingsordonnantie uit 1463, waarin werd bepaald 'dat men na meester Rogiers doet gheenen anderen scilder aennemen en sal',¹²¹ stond deze Vlaamse Primitief namelijk eveneens op de betaalrol van het stadsbestuur. In een ander van de uiterst schaarse Brusselse archiefstukken betreffende Van der Weyden wordt de schilder aangeduid als 'potrateur der stadt van Bruessele' en 'protatuer der voischreven stadt'.¹²² Een vergelijkbare term, 'Portratuerdere', wordt ook in de rekeningen van Leuven gebruikt voor Dirk Bouts (ca. 1410-1475), naast het wellicht officiële 'stad schilder'. Leuven had daarnaast, net als Mechelen, sinds het begin van de vijftiende eeuw ook een 'stadsmeester-schilder' in dienst, een functie die ten tijde van Bouts' activiteit in de stad werd waargenomen door de schilder en beeldhouwer Hubrecht Stuerbout (ca. 1439-1482).¹²³

De termen 'stadsrederijker', 'stadsretoricien', of ook wel 'stadsdichter' zijn bijzonder aantrekkelijk. Ze verbinden de rederijders in kwestie namelijk nadrukkelijk aan de stad en schrijven ze op die manier impliciet een rol toe in de prestigieuze cultuurpolitiek van de grote Zuid-Nederlandse steden aan het einde van de middeleeuwen en het begin van de vroegmoderne tijd. Daardoor worden deze individuen beladen met een niet onbelangrijke maatschappelijke invloed en komen de 'stadsrederijders' bijvoorbeeld in het geval van Brussel als het ware op gelijke voet te staan met de 'stadsarchitect' Jan van Ruysbroec, die de toren van het stadhuis bouwde,¹²⁴ en met de al eerder vermelde Rogier van der Weyden. Dit alles verklaart wellicht het succes van het concept van de 'stadsrederijker' in de moderne literatuur- en cultuurstudie, waarin de term als een epitheton vast hangt aan zowat iedere vermelding van Anthonis de Roovere, Colijn Caillieu en Jan Smeken. Problematisch is echter dat de aard van de door de samenstelling opgeroepen relatie tussen de rederijker en de stad daarbij nooit duidelijk wordt geëxpliciteerd. De aanleiding voor De Keyser om van 'stadsrederijders' te spreken, was het jaargeld dat voornoemde auteurs van hun magistraat genoten.¹²⁵ Hij beschouwde dit als de verloning van een soort van ambt, waaraan een aantal werkzaamheden, vooral in het kader van de stedelijke publieke feestcultuur, waren verbonden.¹²⁶ Veel latere auteurs zijn hem daarin impliciet gevolgd, getuige bepalingen als 'officiële' stadsdichter, de 'aanstelling' van stadsdichters, en de 'opvolging' van Colijn Caillieu door Jan Smeken.¹²⁷

In het geval van Jan Smeken, dat er duidelijk model voor stond, is er voor De Keyser's typologie van de stadsrederijker enige grond aan te wijzen. Smeken blijkt inderdaad in een soort van dienstverband te hebben gestaan met de stedelijke overheid. De al eerder aangehaalde rekeningpost uit 1485-1486 vermeldt immers dat hij 'als rethorigeen [...] aengenomen es' (mijn cursivering). Net als alle stadsambtenaren kreeg Smeken regelmatig een stuk laken voor zijn officiële

kleed. In 1504-1505 was dit 6 el groot.¹²⁸ Wanneer hij in 1497-1498 4 pond 10 schellingen groten ontvangt, wordt dit nadrukkelijk gepresenteerd als 'synen loen van den jare' (mijn cursivering).¹²⁹

Gezien zijn ambtelijke verhouding tot het stadsbestuur is het waarschijnlijk dat er aan Smekens aanstelling een aantal min of meer concrete taken waren verbonden, al zijn er geen archivalia overgeleverd waarin deze worden opgesomd. We zouden zijn functie, in navolging van De Keyser, in verband kunnen brengen met zijn door talrijke posten uit de rekeningen geattesteerde bezigheden vóór en tijdens stedelijke feesten. De auteur werd daarvoor wel telkens ook nog eens apart, doorgaans in natura, vergoed. Hoewel ook andere rederijkers dergelijke taken vervulden, waren deze bij niemand tegelijk zo gevarieerd en frequent als bij Smeken. Zijn ambt zou dan kaderen in de toegenomen professionalisering van de stedelijke feestcultuur die in het vorige punt werd beschreven. Dit beeld komt bovendien mooi overeen met wat we bijvoorbeeld weten over de taken van de 'stadsmeester-schilder' in Leuven en Mechelen. Hubrecht Stuerbout stond in Leuven in voor het 'ordineren' van de Ommegang en was daarnaast ook verantwoordelijk voor de constructie en eventuele reparatie van de praalwagens.¹³⁰ Ook bij vorstelijke intredes was de 'stadsmeester-schilder' actief. In beide types vieringen werkte hij trouwens regelmatig samen met de rederijkers van de Leuvense kamer De Roose.¹³¹

Naast zijn organisatorische en coördinerende activiteiten tijdens publieke feesten kan Smeken voor of naar aanleiding van deze gelegenheden ook literaire teksten hebben geschreven. We denken hier in de eerste plaats aan zijn versbeschrijvingen van het sneeuwpoppenfestival dat in 1511 in de Zennestad is gehouden en van het achttiende kapittel van de Orde van het Gulden Vlies in 1516.¹³² Voor geen enkele van deze composities bestaan er echter duidelijke aanwijzingen dat ze in rechtstreekse opdracht van het Brusselse stadsbestuur zijn gemaakt.

Is er wat Jan Smeken betreft wel iets te zeggen voor het hanteren van de term 'stadsrederijker', dan is het nog maar zeer de vraag in hoeverre zijn situatie kan worden terugprojecteerd op Colijn Caillieu en Anthonis de Roovere. Het toekennen van een jaargeld aan deze rederijkers was namelijk duidelijk niet verbonden aan een ambtelijke functie. Ridder Jan de Baenst suggereerde weliswaar dat men De Roovere 'verzaghe van eeneghen officie of anderssins', maar de schepenen gingen daar niet op in en besloten na enig beraad om hem jaarlijks 6 pond toe te kennen 'ter hulpe van zine theere ende costen'. Bij de betalingen van het jaargeld wordt nooit naar een officiële betrekking verwezen, maar wel steeds naar de buitengewone omstandigheid dat De Roovere 'ter bede van onzen gheduchten heere byder wet, hoofdmannen ende deken van deser stede tandre tyden' de betreffende 6 pond 'gheconsenteert heeft geweest zyn leven lang'.¹³³ De schenkingsakte betreffende Caillieu bepaalt op het eind dat betrokkene jaarlijks 12 'peters' zal ontvangen

'alsoe lange als hij leven ende binnen der voirs. stad van Bruessele woenen sol [...] ofte totter tijt toe datmen hem van ennegher officien van deser stad hem nut sijnde sol hebben versien, na sijnen staet.'¹³⁴

Een 'officie' wordt hier dus wel in het vooruitzicht gesteld, maar hangt niet samen met het jaargeld. Dit zal immers komen te vervallen wanneer er een officieel ambt wordt gevonden of gecreëerd, wat op het moment waarop Smeken Caillieu vervangt ook lijkt te zijn gebeurd.

Blijft uiteraard de vraag hoe we de stedelijke financiële steun aan De Roovere en Caillieu dan moeten begrijpen. In de eerste plaats gewoon, zoals de enige concrete vereiste in de beide schenkingsaktes aangeeft, als een aanmoediging aan de begunstigden om in de stad te blijven wonen en hun kunst daar ook in de toekomst voort te beoefenen. De schepenen dachten daarbij uiteraard vooral aan het werk van deze rederijkers in het kader van publieke stedelijke feesten, 'ter eeren ende blyscepe vanden ghemeen en vander zelve stede' en 'ter eeren van deser stad ende in recreation van den gemeynen volke der selver stad', zoals het in het Brusselse, respectievelijk het Brugse document in haast identieke bewoordingen staat omschreven. In wezen hebben De Roovere en Caillieu hun pensioen dus wel degelijk te danken aan hun bijdrage aan de publieke feestcultuur. Deze activiteit is echter niet het gevolg van het jaargeld, wat door de term 'stadsrederijker' wordt gesuggereerd, maar wel de oorzaak. De rederijkers in kwestie hadden door hun bijdragen aan openbare vieringen een goede reputatie verworven, die afstraalde op de eer van de stad, en waarvan deze zich door middel van een financiële premie ook in de toekomst wilde verzekeren. Ook bij de aanstelling van Jan Smeken moet dit motief hebben meegespeeld, al lijkt de financiële steun in zijn geval ingepast te zijn in een officiële structuur, en hing er mogelijk ook een takenpakket aan vast. Na Smekens overlijden in 1517 is zijn functie voor zover we weten in ieder geval niet opnieuw ingevuld, hoewel rederijkers vergelijkbare bijdragen zijn blijven leveren aan de stedelijke feestcultuur.

De in de schenkingsakten van De Roovere en Caillieu uitgedrukte bezorgdheid dat de rederijkers in kwestie hun stad zouden verlaten om hun kunst elders te gaan beoefenen, mag als realistisch worden beschouwd. Er zijn wel meer aanwijzingen dat steden verdienstelijke kunstenaars actief probeerden aan te trekken. Een relatief duidelijk voorbeeld is de schilder Rogier van der Weyden, die omstreeks 1432 Doornik en het atelier van Robert Campin verliet om zich in Brussel te vestigen.¹³⁵ Er bestaat onder kunsthistorici een zekere consensus dat de beroemde Vlaamse Primitief niet zelf het initiatief heeft genomen om zijn geluk in de grootste stad van Brabant te gaan beproeven, maar dat Brussel, zoals D. de Vos het verwoordde, 'zo aantrekkelijke voorwaarden voor de Doornikse meesterschilder schiep dat hij er wel mee moest instemmen'.¹³⁶ Een van die voorwaarden was het bezoldigde ambt van 'potrateur der stadt van Bruessele'. We moeten echter opletten met deze benaming: ze is namelijk afkomstig uit een notariële eigendomsakte en niet uit de stedelijke administratie.¹³⁷ Net als bij de jaargelden voor De Roovere, Caillieu en Smeken ging het hier in de eerste plaats om een uitzonderlijk blijk van erkenning voor een buitengewoon geacht kunstenaar. Er zijn geen bewijsplaatsen dat andere schilders in Brussel vóór of na Van der Weyden een dergelijke functie hebben bekleed.¹³⁸

Dat een van de hier besproken rederijkers ooit om vergelijkbare redenen als Rogier van der Weyden is verhuisd, kan niet als zodanig worden aangetoond.

Zeker is wel dat sommigen van hen ook buiten hun stad bekendheid genoten en dat steden pogingen hebben ondernomen om bekende auteurs van elders aan te trekken. Dit laatste bleek hiervoor al in verband met de Oudenaardse rederijker Joos van Coije. Hij was op een gegeven moment van plan om in te gaan op de uitnodiging van de stad Aalst om zich daar te vestigen en er zijn kunst te beoefenen, een voornemen waar de Oudenaardse magistraat Van Coije hem middels een jaargeld wist vanaf te brengen.¹³⁹ Van De Roovere is bekend dat zijn werk ook buiten Brugge een ruime verspreiding kende en dat hij ook wel eens teksten schreef in opdracht van andere steden.¹⁴⁰ De Roovere resideerde echter zijn hele leven in Brugge.¹⁴¹ Ook voor Colijn Caillieu zijn geen aanwijzingen te vinden dat hij ooit buiten zijn geboortestad Brussel heeft gewoond. Indien hij, zoals is gesuggereerd, inderdaad dezelfde dichter is als Colijn van Rijssle, dan zou de plaatsbepaling in zijn naam eerder betrekking hebben op de herkomst van zijn familie dan van hemzelf. In dat geval was Colijn mogelijk verwant met Eustasse Caill(i)eu. Deze arts en raadsman van Filips de Goede en Isabella van Portugal overleed vóór 1466 in Brussel en was proost geweest van het Sint-Pieterskapittel in Rijsel.¹⁴²

Eenzelfde honkvastheid als van De Roovere en Caillieu is minder zeker in het geval van Jan Smeken. In de jaren veertig van de vorige eeuw woedde tussen enkele medioneerlandici een hevige discussie over het auteurschap van *De Sacramente vander Nyeuwervaert*, een mirakelspel dat werd geschreven voor De Broederschap van het Heilig Sacrament uit Breda.¹⁴³ Zowel de proloog als de eigenlijke tekst van het spel besluit met de mededeling 'Smeken fecit'. Dit is als een aanwijzing opgevat om het stuk toe te schrijven aan de auteur die rond de eeuwwende in Brussel actief was en dezelfde naam als alias voerde. Een bijkomend argument hiervoor, dat destijds vreemd genoeg niet in de discussie is betrokken, is dat het spel *Hertoge Karle* eindigt met de zeer gelijkaardige formule 'Jan Smeken maectet'.¹⁴⁴ Indien hij er inderdaad de auteur van is, schreef de Brusselaar Smeken het mirakelspel misschien in opdracht van de Bredase broederschap, zoals De Roovere in 1466 een aantal stukken maakte in opdracht van de Brabantse stad Lier.¹⁴⁵ Een andere mogelijkheid echter is dat Smeken zelf uit de buurt van Breda afkomstig was. In dat geval zou hij eventueel kunnen worden vereenzelvd met de Johan Smeken uit het eveneens in noordelijk Brabant gelegen 's-Hertogenbosch die in 1465 als student in de vrije kunsten aan de universiteit van Keulen werd ingeschreven.¹⁴⁶ Indien de auteur achter het 'Smeken fecit' uit *De Sacramente vander Nyeuwervaert*, de Johan Smeken uit Keulen en de Jan de Baertmaker, alias Smeken, uit Brussel één en dezelfde figuur zijn, dan hebben we hier te maken met een dichter die afkomstig was uit Noord-Brabant, daar een zekere literaire reputatie genoot – de opdracht tot het schrijven van een toneelstuk zal immers niet aan de eerste de beste zijn gegeven – en die zich op een gegeven moment in Brussel heeft gevestigd, waar hij vanwege de stad een jaargeld ontving. Over de beweegredenen die Smeken dan naar Brussel zouden hebben gebracht, kan alleen worden gespeculeerd, al liggen de parallellen met de beter gedocumenteerde situatie van Rogier van der Weyden toch verleidelijk te lonken. Het is een aantrekkelijke hypothese dat Smeken, net als de Vlaamse Primitief, omwille van zijn artistieke reputatie met een jaargeld en een belangrijke functie in de stedelijke cultuurpolitiek naar Brussel

is gelokt. Deze veronderstelling wordt enigszins ondersteund door het feit dat Smeken vóór het boekjaar 1485-1486, waarin hem zijn ‘wedde’ werd toegekend, niet in de stadsrekeningen, noch in andere Brusselse archivalia, voorkomt. Toch zijn de biografische gegevens betreffende deze auteur te vaag, divers en weinig gefundeerd om hier wat dan ook met zekerheid aan te kunnen nemen.

We mogen ervan uitgaan dat de goede reputatie die auteurs als De Roovere, Caillieu en Smeken zich ten schepenhuize hadden weten te verwerven ook gold in het rederijersmilieu van de steden waarin ze actief waren. Van De Roovere en Smeken is in ieder geval bekend dat ze de invloedrijke functie van factor hebben uitgeoefend in de belangrijkste rederijerskamer van hun stad – De Roovere in De Heilige Geest, Smeken achtereenvolgens in De Lelie en in Het Mariacransken. Dit laatste gezelschap was voortgekomen uit de fusie van De Lelie en De Violette in 1507. Naast het binden van de rederijers in kwestie aan de stad lag hier wellicht een tweede motief voor de schepenen om deze personen een jaargeld toe te kennen. Door zich op deze manier te verzekeren van de loyaliteit van auteurs die in rederijerskringen een zekere reputatie en autoriteit genoten, versterkten de schepenen indirect hun controle over en invloed in dat milieu. Zo ligt het voor de hand dat bijvoorbeeld Jan Smeken ernaar zal hebben gestreefd om de belangen van zijn twee broodheren, namelijk zijn kamer en de stedelijke overheid, niet met elkaar te laten botsen.

Hoewel het uitkeren van een jaargeld aan een verdienstelijk rederijker een duidelijke functie vervulde binnen de stedelijke cultuurpolitiek, mag niet uit het oog worden verloren dat het hoogstwaarschijnlijk een hertogelijk initiatief was dat er aan de basis van lag. Het pensioen voor Anthonis de Roovere – het oudste voorbeeld van een dergelijke beloning en wellicht de inspiratiebron voor een vergelijkbare praktijk in andere steden – kwam er immers enkele dagen na een intrede in Brugge van Karel de Stoute.¹⁴⁷ Het was bovendien een Bourgondische getrouwe, ridder Jan III de Baenst, die deze ‘begheerte’ van de vorst bij het Brugse stadsbestuur bepleitte. In de verantwoording van de uitbetaling werd ook steeds nadrukkelijk naar de hertogelijke tussenkomst ten voordele van De Roovere verwezen. Dit deed ook de dichter zelf, toen hij het jaargeld in 1478, twaalf jaar nadat het was ingesteld, kort ter sprake bracht in zijn *Den droom van Rovere op die doot van hertoge Kaerle van Borgonyen*.¹⁴⁸

Een aanknopingspunt om zicht te krijgen op de mogelijke motieven van de hertog om ten gunste van Anthonis de Roovere in het Brugse stadsbestuur zijn invloed te laten gelden, biedt het voorstel van De Baenst ‘dat menne [= De Roovere] [...] verzaghe van eeneghen officie’. De schepenen gingen hier, zoals gezegd, niet op in en kenden de rederijker een forfaitaire vergoeding op jaarbasis toe voor zijn uitgaven en kosten. De reden waarom de Brugse magistraat De Roovere geen ambt verleende, was wellicht dat de traditie om verdienstelijke kunstenaars en ambachtslui op deze manier aan de stad te binden in Vlaanderen, in tegenstelling tot in Brabant, gewoonweg niet bestond. Dit bleek eerder al uit kunsthistorisch onderzoek naar aan de stad verbonden schilders,¹⁴⁹ en wordt door het geval van De Roovere bevestigd. Misschien liet De Baenst zich door het Brabantse gebruik inspireren. Waarschijnlijker echter is dat hij een praktijk aan

het Bourgondische hof voor ogen had. Daar waren immers al langer schrijvers actief, of beter gezegd hovelingen die zich ook met literaire activiteiten inlieten. Deze bekleedden vaak een officiële functie in het huishouden, of *hôtel* van de hertog. Dergelijke titels waren honorair en hielden, behalve een aanwezigheidsplicht, weinig concrete taken in.¹⁵⁰ Olivier de la Marche (1426-1501/1502), bijvoorbeeld, mocht zich achtereenvolgens ‘écuyer panetier’ (broodmeester), ‘écuyer tranchant’ (voorsnijder), ‘maître d’hôtel’ (hofmeester) en ‘grand maître d’hôtel’ (hoofdhofmeester) van het huis van Bourgondië noemen. De la Marche was op jonge leeftijd als page tot het Bourgondische hof toegetreden en had daar een briljante carrière ontwikkeld. Hij was niet alleen militair, raadgever, diplomaat en opvoeder, maar hield zich ook bezig met het schrijven van uitgesproken pro-Bourgondische literaire teksten en kronieken.¹⁵¹ Met de aanstelling van George Chastelain als *indiciaire*, of officieel *hofchroniqueur*, was in 1455 aan het Bourgondische hof voor het eerst ook een specifiek schrijversambt gecreëerd.¹⁵² Uit de instelling van deze goedbetaalde functie, die na het overlijden van Chastelain overging op zijn leerling en collega Jean Molinet, blijkt hoezeer de Bourgondiërs zich bewust waren van het nut van auteurs in het beeldvormingsproces rond hun persoon en beleid.

De literaire producten van de Franstalige *indiciaire* waren in de eerste plaats voor adellijke milieus en voor het nageslacht bedoeld. Het is niet onlogisch dat de hertogen zouden hebben geprobeerd om ook in de steden een vergelijkbare functie in te stellen voor een auteur die het hof promoveert bij de Nederlandstalige stadsbevolking. Mogelijk is dat het ‘officie’ tot de instelling waarvan De Baenst de Brugse schepenen probeerde te bewegen. Dat de keuze hierbij specifiek op De Roovere lijkt te zijn gevallen kan een gevolg zijn van het feit dat het hof, naast zijn literaire en organisatorische kwaliteiten in het oprichten van *tableaux vivants*, ook al kennis had kunnen nemen van de Bourgondische sympathieën van deze auteur. In juli 1468 heeft de Brugse rederijker hoogstwaarschijnlijk samengewerkt met Olivier de la Marche bij de voorbereiding van de huwelijksplechtigheden van Karel de Stoute en Margareta van York. De la Marche verzag toen een en ander als vertegenwoordiger van het hof,¹⁵³ De Roovere hield zich bezig met de oprichting van het *tableau* van de Brugse poorters naast de oude halle. Laatstgenoemde ontving op dat moment al twee jaar lang zijn pensioen, maar niets belette dat beide auteurs elkaar ook daarvoor al hadden ontmoet, bijvoorbeeld bij de voorbereiding van de bezoeken aan Brugge van Filips de Goede en zijn zus Agnes in 1463 of van Karel van Charolais in 1466. Hoewel het ambt als zodanig er niet is gekomen, werd met het jaargeld voor de Brugse rederijker wel het beoogde effect bereikt. De loyaliteit van De Roovere ten opzichte van de hertog was groot, getuige het hierboven aangehaalde citaat uit zijn droomgedicht op de dood van Karel de Stoute. Hij bleef na 1466 actief meewerken aan de organisatie van vorstenfeesten en schreef ter verheerlijking van de hertogelijke familie talrijke literaire teksten. Sommige daarvan werden opgenomen in de *Excellente cronike van Vlaenderen*, die wat de beschrijving van de jaren 1437 tot 1482 betreft hoogstwaarschijnlijk het werk is van De Roovere.¹⁵⁴ Door de opvallend pro-Bourgondische visie op de feiten kan de *Excellente cronike* worden beschouwd als een stedelijk pendant van de *Chronique* van de *indiciaire* George Chastelain.

Dat het van het hof uitgaande voorstel om zich door middel van een jaargeld van de loyaliteit van een verdienstelijk dichter te verzekeren bij de Brugse schepenen in goede aarde viel en later ook in andere steden navolging vond, zonder dat daarbij een vergelijkbare hertogelijke inmenging in het spel lijkt te zijn geweest, toont aan hoezeer een dergelijk initiatief ook op het stedelijke niveau aan een concrete behoefte beantwoordde. De verschillende aspecten die het rederijkersfenomeen voor stedelijke overheden in het kader van publieke feesten aantrekkelijk maakten, waren in deze figuren dan ook in één persoon verenigd. Rederijkers als De Roovere en Smeken waren in staat een organisatorische bijdrage te leveren aan de vieringen en er allerhande teksten voor te vervaardigen. Hun reputatie en roem oversteeg de stadsgrenzen en verhoogde daardoor de eer van de stad, waaraan ook de feesten zelf uitdrukking moesten geven. Tegelijkertijd bekleedden deze individuen een belangrijke functie in de goed georganiseerde rederijkerskamers, die eveneens als producenten, maar vooral als uitvoerders van teksten werden ingeschakeld en die stedelijke overheden ook door het creëren van een financiële en juridische basis aan zich probeerden te binden en te controleren.

Afbeelding 7: Gedicht uit de *Excellente cronike van Vlaenderen* waarin verwezen wordt naar een Brugse generale processie ter ondersteuning van Karel de Stoute op het slagveld. Dits die *excellente cronike van Vlaenderen*. Antwerpen: Willem Vorsterman, 1531, fol. C.lix. v. Ex.: Universiteitsbibliotheek, Gent, ACC. 12770.

V ‘Als daer toe dienen ende behooren zullen’ – feesten en teksten

1. ‘Incomsten van princen ofte princessen’, ‘paysen’ en ‘andere triumphen’

De al meermaals ter sprake gebrachte akte betreffende het jaargeld van 3 pond dat de vier Gentse rederijkerskamers vanaf augustus 1532 vanwege hun stadsbestuur genoten, gaf in grote lijnen aan wat de magistraat in ruil voor deze financiële steun verwachtte. Begunstigden zouden jaarlijks elk twee wagenspelen vertonen, ‘in incomsten van princen ofte princessen doen vertooghen zulcke figuren, ende spelen als daer toe dienen ende behooren zullen’ en verder instaan voor ‘t maken van paysen’ en ‘andere triumphen’.¹ Alleen de eventuele voor de opvoeringen aan schilderwerk gemaakte kosten zouden nog van de schepenen kunnen worden teruggevorderd. Door dit min of meer nauwkeurige karakter onderscheidt de akte van 1532 zich van vergelijkbare oudere documenten uit andere steden, waarin de taken van de rederijkers eerder algemeen worden omschreven als bijvoorbeeld het tonen van ‘scoone spelen’ of het ‘genuchte [...] hanteren van den Retorique’.² De reden voor dit verschil is dat waar oudere financiële tussenkomsten vooral als doel hadden om de zich nog volop ontwikkelende bijdrage van de rederijkers aan de stedelijke feestcultuur te stimuleren en te sturen, het jaargeld voor de Gentse gezelschappen een bestaande situatie in een concrete en duidelijke regeling wou formaliseren. Het apart vergoeden van de rederijkers per vorstenfeest was voor de magistraat een al te kostelijke zaak gebleken. Door middel van een jaarlijks forfaitair bedrag voor de kamers probeerde deze dan ook zijn kosten te drukken. Hierdoor biedt het document ons een zeldzaam eigentijds overzicht van de bijdrage van de Gentse rederijkers aan de stedelijke feestcultuur. Afgezien van de blijkbaar niet aan een vaste aanleiding verbonden opvoering van een aantal wagenspelen, ‘omme tvolck ende insetenen deser [...] stede te verblydene’, omvatte deze vooral met het vorstenhuis verbonden vieringen: ‘incomsten van princen ofte princessen’, ‘paysen’ en ‘andere triumphen’. Met dit laatste worden allerlei andere soorten stedelijke vieringen bedoeld die verband houden met het regerende vorstenhuis, zoals militaire overwinningen, prinselijke geboortes, een belangrijke verandering van de status van de vorst, zoals de verkiezing van Karel tot koning en later ook tot keizer van het Heilige Roomse Rijk, zijn behouden aankomst na een lange reis of de aankondiging van een prinselijk huwelijk.

Over het soort teksten dat de magistraat in ruil voor het jaargeld verwachtte, blijft de Gentse akte vaag. Er werd blijkbaar van uitgegaan dat de rederijkers hier-

van wel op de hoogte waren. Toch maakt het document duidelijk dat de literaire omkadering niet bij alle feesten gelijk was en dat de aard van de viering dus een invloed had op het genre en de inhoud van wat naar voren werd gebracht. Hierbij maakte men een duidelijke tweedeling tussen aan de ene kant 'incomsten', en aan de andere kant 'paysen' en 'andere triumphen'. In het eerste geval werd blijkbaar een specifiek soort teksten verwacht, dat bij dergelijke gelegenheden gebruikelijk en toepasselijk was. De bijdrage van de rederijkers aan de andere vieringen is vager omschreven, maar, getuige het gebruik van het werkwoord 'maken' – met andere woorden 'klaarmaken' of 'voorbereiden' – tegelijk ook breder en vrijer. Vertrekkende vanuit het in het Gentse archiefstuk gemaakte onderscheid wordt in dit hoofdstuk geprobeerd structuur te vinden in de op het eerste gezicht heterogene massa aan literaire genres waarmee stedelijke vorstenfeesten werden opgeluisterd. Er wordt eerst nagegaan welke de typische intreteksten waren waarvan sprake is in de akte. Vervolgens wordt gekeken naar de correlatie tussen feesten en teksten tijdens 'paysen' en 'andere triumphen' en naar de mate waarin de literaire producten de vieringen ook hier 'dien[d]en' en daartoe 'behoor[d]en'. Tot slot wordt stilgestaan bij een soort tekst die weliswaar geen rol speelde tijdens de feesten maar wel naar aanleiding ervan werd geproduceerd.

2. 'Incomsten van princen ofte princessen'

Vorstelijke intredes in laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Vlaamse en Brabantse steden vormden op het eerste gezicht een weinig vruchtbare voedingsbodem voor de productie van Nederlandstalige literaire teksten. Doordat het hier een ambulante ceremonie betrof, konden meer uitgebreide genres zoals het geliefde toneel er sowieso moeilijk worden ingepast. Deze zouden immers een te lang oponthoud van de stoet hebben vereist. De dramatische vorm bij uitstek was hier dan ook het tableau vivant. Toeschouwers konden de betekenis van deze doorgaans woord- en bewegingloze scènes relatief snel in zich opnemen. Door een opeenvolging van met elkaar verwante togen kon er tegelijk toch een zeker verhaal worden gecreëerd en meer gedifferentieerde boodschappen overgedragen. Kortere teksten waren er tijdens intredes in overvloed: een al dan niet in verzen gegoten verwelkoming buiten de muren, opschriften bij de tableaux vivants, teksten op de banderollen die door de personages werden vastgehouden en liederen en gedichten die vanaf de tableaux weerklonken. Deze teksten waren echter slechts bij uitzondering in het Nederlands gesteld. In het merendeel van de gevallen koos men hier voor het Latijn. Dit was deels een gevolg van de klerikale oorsprong van de kern van de blijde intredes, namelijk de bezwering van de stedelijke rechten en privileges. Deze gebruiken waren aanvankelijk in een kerkelijke, en dus Latijnse, ceremonie gevat. De religieuze processies naar het model waarvan intredes gaandeweg werden uitgebreid, lieten duidelijke sporen na in het overvloedige gebruik van (Vulgaat)bijbelcitaten. Ook elders in Europa was het Latijn om deze redenen courant. Toch kan men zich niet van de indruk ontdoen dat het Latijn zijn eersterangsrol in intredes in Vlaanderen en Brabant evenzeer te danken heeft aan het neutrale karakter van deze *lingua franca*. Dit maakte

de taal uitermate geschikt als voertaal voor een ceremonie die een communicatiemedium en een symbool van de goede verstandhouding wou zijn tussen een Franstalige vorst en zijn Nederlandstalige steden. In Parijse intredes bijvoorbeeld, waar de taal van het hof en de stad dezelfde was, werd er beduidend meer Frans gebruikt dan Latijn. Dit geldt zowel voor de begroeting, de liederen en verzen die door figuranten op de tableaux werden gezongen en gedeclameerd, de gesproken toelichtingen als voor de teksten op de banderollen.³

Hoezeer het gebruik van het Nederlands en het Frans in de context van een intrede politiek geladen kon zijn bleek al uit de aan de Gentenaars als vernedering opgelegde verplichting om Filips de Goede in 1458 tijdens de begroeting buiten de muren in het Frans om vergiffenis te smeken voor hun opstandige gedrag (ook het vredesverdrag tussen de hertog en de stad was om dezelfde reden eentalig in het Frans opgesteld⁴). De stad voldeed aan deze eis, maar niet zonder dezelfde tekst binnen de stadsmuren in het Nederlands te laten herhalen.⁵ Het beperkte gebruik van het Nederlands tijdens de eigenlijke intredeceremonie kan dan ook worden begrepen als een teken van hoffelijkheid vanwege de steden tegenover de Bourgondische vorsten. Deze schijnen doorgaans weliswaar over een behoorlijke kennis van het Nederlands te hebben beschikt, maar het was nooit hun moedertaal.⁶ Tegelijk werd het stedelijke identiteitsgevoel, dat met het gebruik van het Nederlands werd geassocieerd, niet te nadrukkelijk beklemtoond. Intredes zoals die van Karel V en Filips II in Leuven in 1549, waar het merendeel van de tableaux Nederlandstalige opschriften droeg,⁷ waren daarom hoogst uitzonderlijk. Als er al Nederlands aan te pas kwam, dan vervulde deze taal meestal slechts een discrete bijrol. Zo werd Filips II, toen hij tijdens dezelfde intredetournee van 1549 Brugge aandeed, door de leerlingen van de Bogardenschool vergast op een Vlaams lied. Voor het overige kreeg hij echter alleen opschriften in het Latijn te zien.⁸ Tijdens de Gentse halte enkele dagen eerder had de leraar klassieke talen Jean Oste voor de inscripties gebruikgemaakt van het Nederlands, maar ook van het Grieks, het Frankisch, het Oud-Nederlands, het Hebreeuws en het Latijn.⁹ Bij de intredes in Brussel van Filips de Schone en van zijn gemalin Johanna van Castilië in 1503 en 1504 dichtten de rederijkers Jan Smeken, Jan Pertcheval en Hendrik de Lichte zowel opschriften in het Nederlands als in het Frans.¹⁰ Een doorgedreven gebruik van deze laatste taal was voor de steden dan weer duidelijk een brug te ver. Het enige spoor van een langere literaire tekst in het Frans die een rol heeft gespeeld tijdens een intocht betreft het in de *Kronyk van Vlaenderen* aangehaalde *Vive Bourgogne! est nostre cry*, dat niet toevallig tijdens het verzoeningsbezoek van Filips de Goede in Gent in 1458 naar voren is gebracht.¹¹

Ondanks de beperkte bruikbaarheid van het Nederlands tijdens de eigenlijke doortocht van de hoge gasten door de stad gaven blijde intredes in laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Vlaamse en Brabantse steden toch aanleiding tot een niet onbelangrijke literaire productie in deze taal. Een enkele uitzondering niet te na gesproken, zoals het refreinfeest van de Antwerpse rederijderskamer De Violieren na een intrede in 1494 van Bianca Maria Sforza (1472-1510), de tweede echtgenote van Maximiliaan van Oostenrijk,¹² betrof het hier steeds toneel. De opvoering van de stukken maakte meestal deel uit van de publieke vieringen

die doorgaans op een vorstelijke intrede volgden. De hoofdbedoeling van deze feesten en van het toneelspel was de bevolking te laten meevieren en haar bewust te maken van het belang van de gebeurtenis. Daardoor lag het gebruik van de moedertaal uiteraard meer voor de hand dan tijdens de eigenlijke intrede. Toch waren de vrolijkheden zeker niet exclusief op de stadsbewoners gericht. De vorst bleef bij een bezoek doorgaans enige tijd in de stad. Het ligt voor de hand dat hij dan interesse toonde in de feestelijkheden die te zijner ere werden aangericht. Op de avond van zijn grote verzoeningsintrede in Brugge in 1440 ging Filips de Goede, vergezeld van Isabella van Portugal en van de hertog van Orléans

‘in grooter hoocheit ende magnificentie, te peerde [...], spaceren ende wandelen van strate te strate [...] zeer neerstelick anmerckende [nauwkeurig aandacht schenkend aan] ende anhoorende allomme, by goeder moete, de triumphe, vreucht, blijtscepe ende ghenouchte die mer bedreef.’¹³

De vorst zal dan ook regelmatig kennis hebben kunnen nemen van het toneelspel. Op de intrede van Karel de Stoute in Mechelen in 1467 volgden achtdaagse feesten. De wijken vertoonden bij die gelegenheid spelen, ‘alwaer de hertog groot plesier in hadde’.¹⁴ Soms werden speciaal voor de hoge gasten voorstellingen gegeven. In Gent in 1458 werd een toneelstuk dat eerder aan de bevolking was vertoond voor Filips de Goede in het Frans vertaald en op het schepenhuis opnieuw opgevoerd.¹⁵ Op de avond van de intrede van Margareta van York in Aalst in 1481 toonden de plaatselijke rederijders voor het adellijke gezelschap ‘twee ghenouchliken esbattementen’.¹⁶ Nadat de Antwerpse Violieren ter gelegenheid van het tweede bezoek van Filips II aan de stad in 1555 vóór hun kamer verschillende esbattementen ten beste hadden gegeven, trokken ze naar het Sint-Michielsklooster om voor de koning persoonlijk een spel op te voeren.¹⁷

De bij mijn weten enige publicatie waarin aandacht wordt besteed aan het ontstaan en de aard van het Nederlandstalige intredetoneel dateert van 1944 en is van de hand van de Amerikaanse theaterwetenschapper G.R. Kernodle. In *From art to theatre. Form and convention in the Renaissance* onderzocht Kernodle de verbanden tussen theater en de plastische kunsten tijdens de renaissance. Binnen deze opzet wijdde hij enkele bladzijden aan de relatie tussen tableaux vivants en toneel bij vorstelijke intredes.¹⁸ Hij verdedigde daarin de stelling dat het gesproken intredetoneel zowel in Frankrijk, Engeland als de Nederlanden voortkwam uit de tableaux vivants die tijdens de intocht werden vertoond. Kernodle beschreef de overgang van tableau naar theater als een organische evolutie van toenemende complexiteit. Om de beperkte narratieve mogelijkheden van het tableau te doorbreken werd beweging toegevoegd aan de aanvankelijk bevroren scènes. Een volgende stap was volgens Kernodle de introductie van tekst in de pantomimes. Dit kon door het gebruik van verklarende banderollen, die aan de toneelstellige waren bevestigd of door de figuranten werden vastgehouden, of door het optreden van een expositor of uitlegger. Deze figuur sprak de prins rechtstreeks toe en gaf duiding bij het getoonde. De laatste fase bestond erin het gesproken woord in het tafereel te integreren. De personages gingen de banderolteksten voordragen,

waardoor dialoog ontstond. Ook kon de uitlegger, die zich aanvankelijk vóór de stellage bevond, op het toneel zelf plaatsnemen. Hij richtte zich dan niet meer rechtstreeks tot de vorst maar tot een acteur die deze laatste uitbeelde.

Kernodle formuleerde zelf enig voorbehoud bij zijn theorie door erop te wijzen dat de opkomst van meer dramatische elementen de vroegere gebruiken, door hem de 'simpler conventions' genoemd, niet uitsluit. De verschillende vormen, van woord- en bewegingloos tableau over pantomime met toegevoegde tekst tot volwaardig toneel met dialoog konden tijdens de zestiende eeuw in dezelfde intrede naast elkaar voorkomen. Kernodle geeft ook toe dat de evolutie die hij beschrijft maar beperkt verifieerbaar is.¹⁹ De opkomst van het gesproken toneel in intredes zou hebben plaatsgevonden tijdens het tweede kwart van de vijftiende eeuw. Alle voorbeelden die hij geeft dateren echter van na die datum.

Ondanks hun onvaste bewijsgrond blijven Kernodles opvattingen tot op vandaag doorleven. Zo beschrijft D. Perret in een recente publicatie over de toneelpraktijk bij Franse, voornamelijk Parijse intredes uit de periode 1328-1498, een gelijkaardige ontwikkeling van *tableau vivant*, over *mystère mimé*, naar *mystère parlé*.²⁰ Hij verklaart de noodzaak van spraak en beweging in de tableaux door de toegenomen complexiteit van de getoonde scènes. De oorzaak hiervan zou liggen in het feit dat het vanaf de late vijftiende eeuw niet langer gilden waren die de thematiek van de scènes uitdachten maar humanisten. Deze wilden de vorst niet alleen verheerlijken maar hem ook adviseren en onderwijzen. Gevolg was dat mythologische figuren de vertrouwde bijbelse personages van het toneel verdrongen en dat in de iconografie steeds ingewikkelder politieke boodschappen werden verwerkt. Door de acteurs te laten spreken en bewegen werd volgens Perret verwarring onder het publiek voorkomen.

Ondanks haar aantrekkelijke eenvoud en de schijnbare logica in de geschetste ontwikkeling, kan bovenstaande voorstelling van het ontstaan van gesproken theater bij vorstelijke inkomsten, voor Vlaanderen en Brabant althans, moeilijk worden volgehouden. Een eerste reden hiervoor is dat het opvoeren van spelen in sommige steden tijdens intredes eenvoudigweg niet lijkt te zijn voorgekomen. Zo zijn er geen sporen van vinden in documenten die betrekking hebben op Oudenaarde en Brugge. Deze laatste stad maakte er nochtans een erezaak van de vorsten te vergasten op een rijkelijke ontvangst met vertoning van grootse en complexe tableaux vivants. Volgens de gedachtegang van Kernodle zouden hieruit gaandeweg vormen van gesproken toneel moeten zijn voortgekomen. Dit wordt echter door geen enkele bron bevestigd.

Een tweede probleem met de theorie van de Amerikaanse theaterwetenschapper is dat tableaux vivants er in worden beschouwd als een primitieve vorm van gesproken toneel.²¹ Wanneer we de beschrijvingen van de stellages die zijn getoond tijdens de intredes van bijvoorbeeld Filips de Goede te Gent in 1458 en van de latere Karel V te Brugge in 1515 naast het enige overgeleverde intredespel leggen, dan steekt het eenvoudige *Menych Sympel* zowel inhoudelijk als toneelmatig maar schraal af tegen de somptueuze stille vertoningen waarvan het volgens Kernodle en Perret een volmaktere vorm zou moeten vertegenwoordigen. Ook Perrets bewering dat tableaux geen verhaal konden vertellen en geen narratieve

lijn bezaten,²² gaat voor de situatie in de Nederlanden niet op. Tijdens de Brugse intrede van prins Karel in 1515 werd in opdracht van de plaatselijke ambachten en het stadsbestuur een samenhangende reeks tableaux getoond met scènes uit de geschiedenis van de stad Brugge.²³

Ten slotte is er nog het gebrek aan beschrijvingen van intredes uit de periode dat het gesproken toneel nog geen deel uitmaakte van de feestelijkheden. In de hoofdstukken I en II werd aangevoerd dat het uiterst summiere karakter van de evocaties van veertiende- en vroeg-vijftiende-eeuwse intochten in zowel hof- als stadskronieken erop wijst dat deze gebeurtenissen nauwelijks meer waren dan het formeel uitwisselen van eden en slechts met zeer beperkte feestelijkheden gepaard gingen.²⁴ De eerste intocht in de Nederlanden die aanleiding gaf tot meer uitgebreide vieringen was het bezoek van Filips de Goede aan Brugge in 1440. Bij die gelegenheid werden 'schoonen personagien ende spelen ende hystorien' getoond en de inwoners van de stad konden 's avonds 'esbatementen'.²⁵ Het is echter weinig waarschijnlijk dat met deze termen ook naar gesproken toneel werd verwezen. Zoals latere administratieve documenten met betrekking tot Brugse intredes duidelijk maken, bestond deze traditie daar namelijk niet. Toen er in 1458 in Gent een aanvang werd gemaakt met het uitgebreid vieren van intredes werden daarbij, zo blijkt ondubbelzinnig uit de beschrijving van dit evenement in de *Kronyk van Vlaenderen*, naast de tableaux vivants al onmiddellijk toneelstukken opgevoerd.

Het grote probleem met de theorie van Kernodle is dus gelegen in de duiding van de oorsprong van het intredetoneel. Wat Vlaanderen en Brabant betreft zijn er namelijk geen aanwijzingen dat het opvoeren van spelen rechtstreeks uit het tonen van tableaux vivants zou zijn voortgekomen. Het intredetoneel ontwikkelde zich daar naast en niet uit het tableau vivant. In steden waar toneel werd gespeeld tijdens intredes lijkt deze traditie te zijn ontstaan op hetzelfde moment waarop men bij deze gelegenheden tableaux begon op te richten. Toneelopvoeringen bij intredes moeten dan ook eerder gesitueerd worden binnen het in 1.4 beschreven gebruik om feestelijke gebeurtenissen op te luisteren met de presentatie van, meestal dramatische, literaire teksten. De oudste voorbeelden van deze praktijk dateren van het begin van de vijftiende eeuw en zijn te situeren in de sfeer van religieuze processies, schuttersfeesten, kerkelijke hoogtijdagen en vastenavondvieringen. Vanaf het moment dat stedelijke vorstenfeesten uitgebreider gevierd werden, zien we de vermeldingen van toneelspel ook daar de kop op steken, meestal als deelname aan een wedstrijd.²⁶

Ondanks bovenstaande bedenkingen zijn de ideeën die de Amerikaanse theaterwetenschapper in 1944 formuleerde bijzonder waardevol voor het begrijpen van het intredetoneel in Vlaanderen en Brabant. Hij wees namelijk terecht op de hechte verbondenheid tussen stomme en gesproken vertoningen. Uit de beperkte bronnen die ons iets vertellen over de aard van het intredetoneel – bronnen waar Kernodle slechts deels toegang toe had – blijkt namelijk dat het weliswaar niet uit het tableau vivant is voortgekomen, maar dat dit laatste er wel een primordiale rol in speelde. De meest gedetailleerde niet-literaire bron in dit verband is de *Kronyk van Vlaenderen*. Deze bevat een ongewoon uitgebreide beschrijving van

de feestelijkheden na de intrede van Filips de Goede in Gent in 1458. '[T]er vermeerdinghe van der blyder incomste' loofde het stadsbestuur toen beloningen uit voor het mooiste *vieren*, het versieren van straten en gebouwen en het tonen van *tableaux vivants*. Daarnaast werd ook een toneelwedstrijd georganiseerd, waarbij prijzen te winnen waren in twee aparte categorieën. De magistraat had verordonneerd dat

'wat gheselschepe van buten oft van binnen, neringhen, wyken oft ghebuerten ghenouchelijcst up 't vorseide blyde incomen [...] esbatementen soude [...] in iij^e. versen ende niet daer onder, in iij^e ende L. veersen ende niet daer boven, in reynen, nieuwen wel gestelden dichte'

zich mocht verheugen op een zilveren schaal van 6 ons met het wapenschild van de stad erop. Wie daarnaast 'ghenouchlijcst esbatemente, sin hebbende', kreeg een vergelijkbare schaal van 4 ons.²⁷

De Gentse toneelwedstrijd van 1458 was gepland op maandag 24 april, daags na de eigenlijke intrede. Om tien uur 's ochtends bepaalde een loting op het schepenhuis van de keure de volgorde waarin de deelnemers zouden optreden. Een gezelschap uit Oudenaarde werd hiervan vrijgesteld omdat het van buiten de stad kwam. Het mocht zelf kiezen wanneer het zijn spel zou vertonen. De eigenlijke opvoeringen begonnen om vier uur in de namiddag en vonden plaats vóór het schepenhuis. Voorafgaand aan de wedstrijd werd echter eerst nog, buiten competitie, 'der steede spel van Gendt' gespeeld. Dit stuk wordt in de kroniek omschreven als 'de propere interpretacie van alle den figuren, die heere ende wet van der steede van Gendt hadden doen stellen in de voornoemde intree'. Het betrof hier dus een interpretatie of verklaring van alle *tableaux vivants* uit de intrede. Het duurde tot dinsdagavond eer alle wedstrijdspelen de revue waren gepasseerd. Volgens de *Kronyk van Vlaenderen* werden ze diezelfde avond op het schepenhuis opnieuw vertoond in het bijzijn van de hertog. Wellicht overdrijft de kroniekschrijver hier enigszins, aangezien de oorspronkelijke opvoering bijna anderhalve dag had geduurd. Wat Filips zeker te zien kreeg en wat ook de reden vormde voor zijn bezoek aan het stadhuis, was de 'exposicie' van de 'figuren in walsche', naar alle waarschijnlijkheid dus een vertaling in het Frans van het 'spel van Gendt'.

De prijs voor wie 'ghenouchlijcst esbatemente, sin hebbende', had wellicht betrekking op alleen als *divertissement* bedoelde komische opvoeringen zonder verband met de aanleiding en het thema van de viering. Toch diende het om meer te gaan dan bijvoorbeeld wat gekdoenerij of het optreden van narren. Het geheel moest een zekere betekenis ('sin') hebben. Ook bij latere intredes blijkt geregeld komisch toneel te zijn vertoond.²⁸ Wat twee van de ernstige stukken betreft, blijkt uit de *Kronyk van Vlaenderen* echter duidelijk dat het *tableau vivant* er, conform de theorie van Kernodle, een belangrijke rol in speelde. Het 'spel van Gendt' was gebaseerd op stomme tonelen die daags voordien, op 23 april, tijdens de intrede waren vertoond. Het enige wedstrijdstuk dat door de kroniekschrijver wordt vermeld, dat van Jan de Cuelenare, bevatte een *figure* met Alexander de Grote die vergiffenis schenkt aan *Sarabal*. Anders dan in het *Spel van*

Gent ging deze vertoning niet rechtstreeks terug op tableaux uit de intrede. In de bijzonder gedetailleerde beschrijving van deze stomme vertoningen in de *Kronyk van Vlaenderen* is nergens sprake van een scène met Alexander. Het spel van De Cuelenare en de erin vertoonde figuur waren wel, zoals de wedstrijdaankondiging het vereiste, ‘up ’t vorseide blyde incomen’, met andere woorden op het thema van de inkomst, namelijk de vorstelijke vergevingsgezindheid. Dit is trouwens ook de auteur van de kroniek niet ontgaan: ‘Nemende comparacie van deser figuren’, zo noteerde hij, ‘up onsen voernoemden hardde gheduchten heere, dat hy oec alsoe doen soude’. Indien Filips een voorbeeld nam aan de vergevingsgezindheid van Alexander zou hij zich misschien even mild opstellen ten opzichte van de Gentenaars.

Wanneer we in de twee enigszins gedocumenteerde Gentse opvoeringen van 1458 kijken naar de verhouding tussen tekst en tableau, dan blijkt de eerste ten opzichte van het tweede een verklarende functie te hebben vervuld. De auteur van de *Kronyk van Vlaenderen* beperkte zijn evocatie van het stuk van Jan de Cuelenare tot de beschrijving van een *figure* met Alexander de Grote. Dit doet vermoeden dat de tekst die daarbij werd uitgesproken inhoudelijk weinig toevoegde en vooral een soort van gedramatiseerde verklaring vormde van het tableau. Het Spel van Gent wordt aangeduid als de ‘propere interpretatie’ en de ‘exposicie’ van de intredetableaux. De bedoeling van het stuk was dus uitleg te geven bij de stomme vertoningen. Blijkbaar vreesde het stadsbestuur dat deze niet voldoende duidelijk zouden zijn en enige verbale ondersteuning behoefden. Deze duiding was zowel bestemd voor de stadsbevolking als voor de hertog, die op de tweede dag na zijn intrede speciaal naar het stadhuis kwam om naar een Franse vertaling van het spel te luisteren.

Het gebruik van de term ‘exposicie’ doet vermoeden dat er bij de vertoning van het Spel van Gent een zogenaamde *expositor*, uitlegger of presentator aan het werk was. Dergelijke figuren zijn vooral bekend uit beschrijvingen van intredes in Frankrijk en Engeland.²⁹ De *expositor* maakte ofwel deel uit van het tableau, waar hij zich op of voor bevond, of hij vergezelde de vorst om duiding te geven bij de opeenvolgende stellages. Ook in de Zuidelijke Nederlanden lijken deze uitleggers te zijn opgetreden. Na het eerste bezoek van Filips de Schone aan Gent als graaf van Vlaenderen in 1496 bijvoorbeeld kregen de vier Gentse rederijkerskamers van het stadsbestuur een vergoeding voor de kosten die ze hadden gemaakt bij het tonen en ‘bereedene’ van elk twee, wellicht geschilderde figuren;³⁰ bij de Brusselse intrede van Willem van Oranje (1533-1584) in 1577 bevond zich naast een van de stomme vertoningen een allegorisch personage dat uitleg gaf aan het publiek;³¹ in 1582, bij de inkomst van Frans van Anjou (1555-1584) in Gent begeleidde de organisator van het feest, de dichter en schilder Lucas d’Heere (1534-1584), de vorst langs het parcours en gaf in het Frans toelichting bij de tableaux.³² De *expositor* was tijdens Vlaamse en Brabantse intredes echter een zeldzamer fenomeen dan bij bijvoorbeeld Engelse of Franse. De reden hiervoor is wellicht het verschil in moedertaal tussen de steden en de vorst en de hierboven al gesignaleerde politieke geladenheid van het gebruik van het Nederlands en het Frans tijdens de intrede. Het lijkt erop dat men deze talen omwille van de neutraliteit tijdens de eigenlijke optocht zo veel mogelijk probeerde te vermijden

om het feest geen te uitgesproken hoofs dan wel stedelijk karakter te geven. Deze taalkwestie was in Frankrijk en Engeland niet of veel minder aan de orde.

Een belangrijk verschil tussen de 'exposic'ie' van tableaux vivants tijdens een intrede en in het Spel van Gent is dat zij in het laatste geval plaatsvond op de dag na de tocht van de vorst door de stad. De uitleg zal ook niet vóór de eigenlijke figuren zijn gebeurd. Deze kunnen onmogelijk allemaal zijn samengebracht binnen in het stadhuis waar de hertog de Franse vertaling van het Spel van Gent kwam bekijken. Misschien moeten we ons hier een presentatie voorstellen zoals deze wordt geëvoceerd in het verslag dat een zekere Rouen Pinel maakte van de blijde intrede van de Franse koning Karel VII (1403-1461) in Rouen op 14 april 1458 (dus op slechts enkele dagen afstand van de opvoering van het Spel van Gent). De zeven figuranten van het eerste tableau ('establie'), personificaties van vorstendeugden waarvan de eerste letters het acrostichon CHARLES vormden, namen toen na afloop van de intocht de rol van expositor op zich en

'firent le recit et explication de toutes les cinq establies, par ung traicté moral qui faisoit beau veoir et plaisant a ouyr, car le tout desditz estages en signification y estoient expliquez et donnés a entendre au roy et aux seigneurs du sang que c'estoit a dire. Et plus, en faisant cedit recit, chantoient les chansons dictes aux aultres establies ensuivantes ceste presente, qui faisoit beau ouyr chanter, car ilz chantoient fort melodieusement et estoient bien accoustrés a toutes choses faire.'³³

In de door Pinel beschreven voorstelling traden allegorische personages op, er werd in gezongen en het geheel was 'beau [à] veoir et plaisant a ouyr'. Dit doet vermoeden dat er meer te zien en te horen was dan een nuchtere duiding van de tableaux. Hetzelfde wordt gesuggereerd door de in de *Kronyk van Vlaenderen* gebezigde term 'spel' om aan te duiden wat de Gentenaars en later ook Filips de Goede als verklaring van de Gentse figuren van 1458 kregen voorgeschoteld. Mogelijk was aan de uitleg een gedramatiseerd karakter gegeven. Dit kan bijvoorbeeld zijn gebeurd door bepaalde stomme scènes uit de intrede door acteurs te laten 'uitspelen' in korte toneelstukjes met dialoog en deze aan elkaar te laten praten door de expositor. Vergelijkbare gebruiken zijn namelijk bekend uit het buitenlandse processietoneel. Zo werden Duitse *Fronleichnamsspiele* tijdens de jaarlijkse Sacramentsprocessie soms zowel los van elkaar pantomimisch voorgesteld als samen onder de vorm van korte spelen met dialoog. In het laatste geval werden de opeenvolgende stukken ingeleid en aaneengepraat door een zogenaamde *Spielleiter*.³⁴ Van enkele Engelse *Corpus Christi cycles* of *cycle plays* is bekend dat ze, net als het Gentse spel, na de processie zijn opgevoerd. Ze gingen eveneens terug op daarin getoonde tableaux en werden aaneengepraat door een expositor.³⁵

Het mogelijke verband tussen dramatische voorstellingen na intredes, en Duitse *Fronleichnamsspiele* en Engelse *cycle plays* is niet zo willekeurig als het op het eerste gezicht misschien lijkt. Er zijn namelijk nogal wat gelijkenissen aan te wijzen tussen intredetoneel en processietoneel. Zoals uit bovenstaande buitenlandse voorbeelden blijkt, werd ook in het processietoneel vaak gebruikgemaakt van een expositor en bestond er een hecht verband tussen de toneeltekst en het tableau. De eerste diende daarbij meestal ter verklaring van het tweede. Soms

werden in de spelen tableaux uit de processie gebruikt, maar ook als dit niet het geval was, waren spelen en figuren thematisch met elkaar verbonden. Ook het Nederlandse processietoneel blijkt deze kenmerken te hebben bezeten. De *Spiegel der behoudenessen* bijvoorbeeld, een door Jan Smeken tot rijmtekst omgewerkt spel dat wellicht oorspronkelijk tijdens een Brusselse Ommegang is vertoond, bevat nog duidelijke sporen van een *expositor*.³⁶ Op Sacramentsdag 1628 voerde de rederijkerskamer De Kersauwe in Oudenaarde het spel *Het Paradijs* op. Dit komt zowel qua titel als thema overeen met een figuur die al in de zestiende eeuw tijdens de Oudenaardse ommegang te zien was. Mogelijk werd ook het toneelstuk toen al opgevoerd.³⁷ Een fictief voorbeeld, dat echter naar alle waarschijnlijkheid een bestaande praktijk weerspiegelde, is het Wagenspel van Masscheroen uit de *Mariken van Nieumeghen*.³⁸ Het was op de Nijmeegse ommengangsdag dat Mariken en Moenen getuige waren van de opvoering van dit stuk en de wagen waarop het werd opgevoerd was waarschijnlijk met een tableau vivant in de processie rondgereden.³⁹

De opvallende verbanden tussen processie- en intredetoneel moeten worden gezien binnen het bredere kader van de respectievelijke feesten waarin ze waren ingebed. In hoofdstuk II werd aangevoerd dat blijde intredes in hun vorm en verloop sterk beïnvloed waren door religieuze processies.⁴⁰ Het heeft er alles van weg dat ook het toneel bij intredes, als gevolg van de gelijkenis van dit soort viering met religieuze processies, inhoudelijk en genrematig bepaald werd door de oudere theaterpraktijk bij processies.⁴¹ Deze invloed van het processietoneel, en in het bijzonder het na de optocht getoonde ommengangsdatoneel,⁴² op het intredetoneel wordt nog duidelijker wanneer we het enige overgeleverde specimen van dit laatste genre van naderbij gaan bekijken. Het betreft hier het spel *Menych Sympel*,⁴³ dat wellicht is opgevoerd tijdens een intrede in Brussel van Karel van Charolais in 1466.

Net als in de Gentse spelen van 1458 speelde het tableau vivant een belangrijke rol in *Menych Sympel*. Bij de opvoering kregen de toeschouwers een *figure* te zien in de vorm van een soort stamboom met daarop de voorouders van Karel van Charolais tot aan Karel de Grote. Deze voorstelling voldoet aan de twee voornaamste criteria die volgens Hummelen noodzakelijk zijn om van een toog te kunnen spreken.⁴⁴ Ten eerste vormde ze niet zomaar de achtergrond van het decor maar een afzonderlijk, afsluitbaar compartiment. Uit de verwondering van *Menych Sympel* wanneer hij de stamboom voor het eerst aanschouwt (v. 310-312), blijkt duidelijk dat deze aan het begin van de opvoering niet zichtbaar was. Wellicht zat hij verstopt achter een gordijn, dat bij vers 308 werd weggeschoven. Daarnaast zijn Cronijke, *Menych Sympel* en *Outgedachte* typische voorbeelden van wat Hummelen aanduidt als een 'vertoner' en 'spel-interne toeschouwers'. De 'vertoner' (Cronijke) biedt de figuur aan de 'spel-interne toeschouwers' (*Menych Sympel* en *Outgedachte*) aan (v. 308: 'Soe sie wij nu dan herwers alledrije'), waarna zich tussen de personages een gesprek ontspint over het vertoonde.

Op zich is het gebruik van een toog in het Brusselse spel niet echt opzienbarend. We vinden tableaux vivants namelijk terug in een groot aantal rederijkersstukken. Dit kenmerk maakt het laatmiddeleeuwse toneel uit onze streken trou-

wens uniek ten opzichte van het theater in Frankrijk en Engeland, waar stomme vertoningen niet voorkwamen in dit verband. Wel bijzonder zijn de plaats en de functie van de toog in *Menych Sympel*. Doorgaans werden tableaux vertoond aan het eind van een spel, waar ze fungeerden als een soort van apotheose van wat voorafging.⁴⁵ De toog in *Menych Sympel* echter vormt niet, in de terminologie van Hummelen, het ‘culminatiepunt’ of het ‘intensiveringsmoment dat de stap tot het culminatiepunt inleidt’,⁴⁶ maar dient eerder beschouwd te worden als het gegeven waar het hele stuk rond is opgebouwd. De eenvoudige volksman *Menych Sympel* heeft zich voorgenomen ‘Die hoogheyt, de edelheyt, de innegheyt crachtich / Van Chaerloos onsen yongen prience machtich / Toverdynckene’ (v. 30-32). Hij krijgt hierbij de hulp van *Outgedachte*, een vertegenwoordiger van de stedelijke elite en als zodanig beter thuis in dit soort zaken. *Outgedachte* wijst *Menych Sympel* op het belang van de adel als beschermers van het christengeloof en behoeders van orde en rust. Niemand heeft deze taken beter vervuld dan Karel de Grote, uit wiens geslacht Karel van Charolais is voortgesproten. *Menych Sympel* wil graag de precieze bloedverwantschap tussen beide heersers kennen. Omdat *Outgedachte* vreest dat zijn ‘crancke memorije’ (v. 142) hem niet zal toelaten aan dit verzoek te voldoen, roept hij de hulp in van vrouw *Cronijcke*. Uit de korte dialoog die volgt, blijkt duidelijk het belang van de toog in dit stuk.

Cronijcke

‘Mijn vrienden, die materije es lastich en groot,
Dus siet oft ic se in corter talen
U bij redene hier wille verhalen
Oft dat ict toogen wille bij fijgueren.’

Outgedachte

‘Och weerde vrouwe, mocht ons gebueren
Mydts dat ghij soe gewillych poogt,
Fijguerlijc, waert u alsoe gereet,
Myds Meneghen Sympelen, die hier steet.’ (v. 293-301)⁴⁷

In de rest van het spel zal *Cronijcke* aan de hand van deze toog of togen de afkomst van Karel van Charolais via een aantal Brabantse hertogen en hertoginnen terugvoeren tot Karel de Grote.

B. Ramakers introduceerde voor dit soort spelen, die in feite niet meer zijn dan één of meer tableaux vivants, die door een aantal personages worden ingeleid en van uitleg en commentaar voorzien,⁴⁸ de term ‘toogspel’. Hij definieerde deze als ‘een spel waarin, binnen het allegorisch raamwerk van een spel van zinne, een reeks van figuren of tableaux vivants wordt vertoond of getoogd’.⁴⁹ Volgens Ramakers hoorden toogspelen thuis op ommegangsdagen en waren ze opgebouwd rond tableaux vivants die eerder op de dag in de processie te zien waren geweest. Uit *Menych Sympel* blijkt dat toogspelen ook tijdens vorstelijke intredes werden opgevoerd, waar ze eenzelfde hechte band lijken te hebben onderhouden met de tableaux uit de intocht. Dit versterkt de hierboven geformuleerde hypothese in verband met de spelen die ter gelegenheid van het bezoek

van Filips de Goede aan Gent zijn opgevoerd. Daar werd gesuggereerd dat de toneelpraktijk bij intredes beïnvloed was door die bij ommegangen, vooral in het gebruik van togen, die ofwel uit de processie/intrede afkomstig waren of er thematisch mee verbonden. Het feit dat de auteur van de *Kronyk van Vlaenderen* zijn beschrijving van Jan de Cuelenares spel uit 1458 beperkte tot het erin vertoonde tableau, lijkt trouwens aan te geven dat het ook daar een toogspel betrof. Van het Spel van Gent weten we niet of er bij de opvoering al dan niet tableaux vivants werden gebruikt, al ging het stuk wel terug op de vertoning daarvan.

3. 'Paysen' en 'andere triumphen'

Anders dan wat blijde intredes betreft, blijft de Gentse akte uit 1532 eerder vaag over de taken van de vier plaatselijke rederijderskamers tijdens vieringen van vredesverdragen of 'paysen' en 'andere triumphen'. Onder dit laatste mogen we zoals gezegd de viering verstaan van allerhande heuglijke momenten uit het leven van de vorst: militaire overwinningen, prinselijke geboortes of huwelijken, een belangrijke verandering van status of de behouden aankomst na een lange reis. Het Gentse archiefstuk vermeldt slechts dat dergelijke feesten door de rederijders werden 'gemaakt'. Deze algemene terminologie weerspiegelt wellicht het minder vaste scenario van deze gelegenheden. In vergelijking met intredes waren ze namelijk enerzijds minder aan een strikt ceremonieel gebonden en minder symbolisch geladen, terwijl hun aanleidingen anderzijds veel variabelere waren. Toch tekent zich in de literaire omkadering van 'paysen' en 'andere triumphen' doorheen Vlaanderen en Brabant een duidelijke tweedeling af. Deze was niet zozeer bepaald door de precieze aanleiding van het feest dan wel door het feit dat de vorst en het hof daarbij al of niet aanwezig waren.

Blijde intredes uitgezonderd waren stedelijke vorstenfeesten in tegenwoordigheid van de vorst en het hof eerder zeldzaam. Sporen van literaire activiteiten in dit verband zijn dan ook beperkt. Er zijn hier in de eerste plaats enkele vieringen van een prinselijke geboorte en een doop in de eigen stad, zoals die werden georganiseerd voor Joos van Bourgondië in Gent in 1432, voor Filips de Schone in Brugge in 1478, voor Margareta van Oostenrijk in Brussel in 1480 en voor de latere Karel V in Gent in 1500. Voorts werden eveneens teksten voorgedragen na het huwelijk van Filips de Schone en Johanna van Castilië in Lier in 1496 – een uitzonderlijke gebeurtenis aangezien vorstelijke echtverbintenissen doorgaans geen aanleiding gaven tot stedelijke vrolijkheden – en tijdens een bezoek van Filips II aan Antwerpen in 1556, een evenement dat samenviel met de viering van de Vrede van Vaucelles. Uit het overgeleverde *Hertoge Karle* van Jan Smeken blijkt dat ook dit stuk moet zijn opgevoerd tijdens een feest in aanwezigheid van ten minste een deel van het hof, al kan uit de speltekst niet worden afgeleid welke de precieze aanleiding daarvan was.⁵⁰

Een voor de literaire omkadering belangrijk verschil tussen bovenvermelde vieringen en intredes is dat er slechts zelden tableaux vivants werden vertoond. Alleen in Gent in 1500 lijkt dit het geval te zijn geweest. Langs de speciaal voor de gelegenheid getimmerde gaanderij waarop de pasgeboren Karel met groot ceremonieel van het Prinsenhof naar de Sint-Janskerk werd gedragen, stond een

reeks figuren opgesteld die gewijd waren aan de heilzame eigenschappen van water. Tijdens dezelfde viering voerde elk van de vier Gentse kamers verschillende spelen op. Volgens de beschrijving die Lieven Bautken, kapelaan en factor van Sint-Barbara, van de gebeurtenis naliet, waren dit '[s]taende spelen, ende bate-menten vol duechden'.⁵¹ Met deze terminologie gaf de rederijker wellicht een onderscheid aan tussen ernstige en komische stukken. Jammer genoeg vertellen de bronnen niets over de inhoud daarvan. Het is daarom onmogelijk te achterhalen of er, net zoals bij het intredetoneel, een verband was met de eerder getoonde figuren. Het feit dat de rederijkers in 1500 zowel instonden voor het toneel als de tableaux en bovendien voor beide genres samen werden vergeoed, maakt dit echter wel aannemelijk.⁵² Tenslotte waren deze gezellen goed vertrouwd met toneelstukken die 'dien[d]en ende behoer[d]en' bij intredes.

Een duidelijker verwantschap met intredes ligt in het feit dat bij de opvoering van de teksten rekening werd gehouden met de aanwezigheid van de vorst en het hof. Zo koos het Brugse kleermakersambacht in 1478 de herberg De Witte Ram als decor voor zijn wedstrijd voor lofdichten op de geboorte van Filips de Schone. Dit gebouw bevond zich tegenover het Prinsenhof, waar op dat moment Maria van Bourgondië en haar pasgeboren zoontje verbleven.⁵³ Toen dezelfde Filips in 1496 in Lier in het huwelijk trad met Johanna van Castilië voerden de rederijkers enkele esbattementen op vóór het huis van Mechelen, het logement van het hertogelijke paar.⁵⁴ Of de vorsten de voorstellingen in 1478 en 1496 ook effectief hebben gadeslaan is onduidelijk. Het was in ieder geval niet ongewoon om vanuit een raam of op een balkon een opvoering mee te maken. Zo hielden de Gentse schepenen op het moment dat er bij stedelijke feesten vóór het stadhuis toneel werd gespeeld ergens in de onmiddellijke nabijheid soms een maaltijd.⁵⁵ Van daar konden, zo mogen we veronderstellen, de stukken worden gevolgd. Dat voordrachtteksten voor feesten waarbij het hof in de stad aanwezig was naast de stadsbevolking ook de hoge gasten als doelpubliek hadden, wordt in twee overgeleverde toneelstukken ook met zoveel woorden gezegd. In Jan Smekens *Hertoge Karle*, een zinnespel ter ere van de jonge Karel V, worden verschillende sociale groepen onder het publiek een voor een aangesproken. Daartoe behoorden, naast het 'puepel des lants', 'heeren en vrouwen' en de 'vij geslachten en negen naciën', ook 'priencelijke herten' en 'vergulden sporen'.⁵⁶ Het titelblad van de door de Antwerpse drukker Gillis van Diest verzorgde uitgave van Peter de Herpeners 'factie' voor de Antwerpse viering van de Vrede van Vaucelles (1556) vermeldt dat het stuk is gespeeld '[v]oer den Coninck Philippus onsen ghenadigste Lantsheere, met vele andere Edele heeren, [...] tot verhueghinghe der ghemeynen'.⁵⁷ Het betreft hier een op wagens opgevoerd revueachtig stuk waarin maar liefst 56 personages reageren op het pas gesloten vredesverdrag.⁵⁸

Stedelijke feesten in aanwezigheid van de vorst en het hof, andere dan intredes, kwamen weinig voor en ze verliepen zelden volgens een identiek patroon. Daardoor lijkt er zich rondom deze gebeurtenissen nergens een typische literaire omkadering te hebben ontwikkeld, zoals dit wel het geval was bij intredes. In overgeleverde teksten en verwijzingen valt op genologisch vlak in ieder geval moeilijk enige coherentie te ontwaren. Indien de zeldzame gelegenheid zich

voordeed, werd wellicht gewoon nagegaan welk soort tekst op dat moment het meest gepast zou zijn. De situatie is een stuk duidelijker bij feesten waarbij de vorst en het hof niet in de stad aanwezig waren. Deze waren veel talrijker, kenden een vrijer verloop en waren exclusief op de Nederlandstalige stadsbevolking gericht. Daardoor kon ook de opvoering van bij het publiek geliefde volkstalige teksten zich breder en coherenter ontwikkelen. Het grootste deel van zowel de overgeleverde bronverwijzingen naar literaire activiteiten tijdens vorstenfeesten als van het beschikbare tekstmateriaal heeft op deze feesten betrekking. Drie ‘momenten’ konden daarin aanleiding geven tot de productie van teksten: de aankondiging, de generale processie en de vrolijkheden in de stedelijke ruimte.

De bekendmaking van een publieke viering lijkt in steden als Brugge en Antwerpen steeds te hebben plaatsgevonden door middel van een prozaïsche stedelijke verordening. Deze werd vanaf een centrale plaats voorgelezen en vervolgens zichtbaar opgehangen. Aankondigingen konden echter ook in een feestelijker literair kleedje worden verpakt. In de voorafgaande hoofdstukken kwam de *charte* van Matthijs de Castelein uit 1544 al meermaals ter sprake. Dit fraaie gedicht, opgebouwd uit negen zevenregelige balladestrofen, moest de Oudenaardse bevolking op de hoogte brengen van de viering van de Vrede van Crépy. Ook naar aanleiding van de Damesvrede en van de kroning van Karel V in Bologna een jaar later vervaardigde de Oudenaardse rederijker volgens de stadsrekeningen dergelijke uitnodigingen.⁵⁹ In de *charte* van 1544 wordt gesuggereerd dat het document bedoeld was om te worden voorgelezen (str. 3: ‘Hoord wies heere ende wet sijn ordonerende’; str. 8: ‘Hoort wien men roupt duer den paeys vul minnen’). Mogelijk werd het, net als de ordonnanties, achteraf op een of meer centrale plaatsen geafficheerd. Het ligt voor de hand dat ook de voordracht van *charten* op een kunstige manier gebeurde. In Gent werd Jan van Melle, prins van De Fonteine, een paar keer vergoed, soms samen met een trompetspeler, omdat hij ‘den volcke condichde / de processie generale ende de vieringhe ende prysen upghestelt van soonst esbatementen’.⁶⁰ De Brusselse schepenen deden geregeld een beroep op de rederijkers Jan Smeken, Jan Pertcheval en Hendrik de Lichte voor het ‘ordineren’ (organiseren, op touw zetten) van de festiviteiten. Daartoe behoorde naar alle waarschijnlijkheid ook de aankondiging.⁶¹

Breder, tegelijk moeilijker te reconstrueren, is de manier waarop generale processies – dankoptochten voor de goddelijke tussenkomst in het tot stand komen van het gevierde heuglijke feit – literair werden omkaderd. Hoewel het hier net als bij intredes om een rondgang door de stad ging, waren generale processies veel bescheidener ceremonies.⁶² *Tableaux vivants* vormden bijvoorbeeld eerder de uitzondering dan de regel. Waren ze er toch, dan werden, net als bij intredes, soms figuren gebruikt die eerder al bij andere gelegenheden hadden gediend. In Oudenaarde in 1459, na de geboorte van Joachim van Valois, toonden de straten de *tableaux* die ze normaal voor de jaarlijkse sacramentsprocessie oprichtten.⁶³ Stomme tonelen konden echter ook speciaal voor de generale processie worden uitgedacht. In Geraardsbergen in 1519, toen Karel V tot koning van Duitsland was verkozen, ‘toonden de ghesellen van der rethorycken scone figuren accorderende up de voornoemde electie’.⁶⁴

Ook bij generale processies kon het vertonen van *tableaux vivants* aanleiding

geven tot gedramatiseerde verklaringen achteraf. Ter gelegenheid van de Vrede van Sluis (1492) reikte het stadsbestuur van Veurne verschillende zilverprijzen uit voor wie tijdens de ommegang 'best spelen souden spelen van misterien' en daarna op de Grote Markt 'spelewijs betoghen de gonne den paise best accorderende waren'.⁶⁵ Een verschil met de toneeluitvoeringen na de intrede van Filips de Goede in Gent in 1458 is wel dat er blijkbaar van iedere groep die een tableau had vertoond werd verwacht dat hij na afloop van de processie ook een verklarend spel zou opvoeren. Er was dus een directer verband tussen tableaux en toneel, wat wellicht werd mogelijk gemaakt door het beperkter aantal deelnemers. De situatie in Veurne in 1492 doet daardoor denken aan wat gebruikelijk was in de grote jaarlijkse Mariaomwegang in het Franstalige Rijsel. Al sinds het einde van de veertiende eeuw namen allerlei jongerenverenigingen het daar tegen elkaar op met dramatische vertoningen. Deelnemers moesten 's ochtends tijdens de processie langs de route een 'mystère' uitbeelden op wagens. In de namiddag werden deze samengebracht op het centrale marktplein, waar de acteurs dezelfde spelen opvoerden 'en bonne et vraie retorique'.⁶⁶

Naast verklarende dramatische voorstellingen achteraf konden ook tijdens de generale processie zelf kortere literaire teksten worden gepresenteerd. Na de Oudenaardse viering van de Vrede van Crépy ontving Matthijs de Castelein van stadswege een bedrag van 3 pond 'voor de occupatie by hem ghedaen, als men processie generael drouch vor den pays; metgaders vor diversche rondeelen, refereynen, baladen, ende anderssins, uutghelesen in de processie vorseyt'.⁶⁷ Een van de vermelde 'baladen' moet de *Baladen van achten*. Op den *Paeis* zijn, die door De Castelein werd opgenomen in zijn *Const van Rhetoriken* en daar, naast de titel, het jaartal '44' draagt.⁶⁸ De herhaalde oproepen in de tekst aan de toehoorders om God voor Zijn aandeel in de vrede te loven,⁶⁹ wijzen inderdaad naar een rol binnen een dankprocessie. Mogelijk werd dit gedicht tijdens het opstappen, als een soort van gebed ('O God wiens hulpe wy propijs naturich scauwen / Wy bidden wild ons desen paeis gedurich hauwen' luidt het in strofe 13), voorgelezen.⁷⁰ Een gelijkaardige manier van opvoeren kan worden vermoed voor de *Baladen oversleghen*. Op den *Paeis*,⁷¹ die zich iets verderop in de *Const* bevindt. Deze compositie werd geschreven naar aanleiding van de samenkomst van Karel V en Frans I te Aigues-Mortes in 1538. Met haar strofen van dezelfde lengte als het Crépy-gedicht en vergelijkbare oproepen tot bezinning over de rol van de Allerhoogste lijkt ze de ballade van 1544 zowel vormelijk als inhoudelijk aan te kondigen.⁷²

Aansporingen tot inkeer, gecombineerd met vaak expliciete verwijzingen naar het lopen van een politiek geïnspireerde generale dank- of smeekprocessie, vinden we eveneens terug in een aantal gedichten uit de *Excellente cronike van Vlaenderen* (afbeelding 7).⁷³ Het betreft hier relatief korte, doorgaans eenstrofische composities, wellicht van de hand van Anthonis de Roovere. Hij was hoogstwaarschijnlijk ook de auteur van het stuk van de *Excellente cronike* waarin de teksten voorkomen, namelijk de beschrijving van de jaren zestig tot tachtig van de vijftiende eeuw.⁷⁴ Een groot deel van deze composities zijn naam- en jaardichten, of *carnacioenen*, zoals ze bijvoorbeeld ook in het *Testament Rhetoricael* van de zestiende-eeuwse Brugse rederijker Eduard de Dene veelvuldig voorkomen. Vermoedelijk werden op zijn minst sommige van de gedichtjes niet speciaal geschreven voor

de verzamelingen waarin ze tot ons kwamen. Ze lijken oorspronkelijk een rol te hebben gespeeld in of rond de generale processies waarnaar ze verwijzen en moeten dan achteraf omwille van hun historisch-documentaire waarde zijn hergebruikt.

Een van de functies van processiegedichten was blijkbaar het levendig houden van de herinnering aan de ommegang en van de daarin geuite intenties.

‘Vrient thuwer weerdicheyt ic dit scrijve
Om dat menschen qualic tonthouden pleghen
Int iaer .M.iiij^e. tsestich ende vijfve
Was thelich bloet ten wijngaerde gedreghen’⁷⁵

luit het in een van de composities uit de *Excellente cronike*, gemaakt voor een processie ter ondersteuning van Karel de Stoute tijdens de slag bij Monthéry in Île-de-France (1465). Mogelijk werden deze composities tijdens of kort na de optocht als souvenir aan de deelnemers uitgedeeld of verkocht. In een van de korte bindtekstjes uit zijn *Testament Rhetoricael* merkt Eduard de Dene aan het adres van ‘Les walons de bruges’ en met betrekking tot de vernietiging van Terwaan (1553) door Karel V op: ‘Oock diveerssche carnations wil ick hu laeten / die ghy voorts huwer neefkens *huutdeelen mueght*’.⁷⁶ J. Oosterman suggereerde met betrekking tot de gedichten uit de *Excellente cronike* voorzichtig een verband met de gedocumenteerde experimenten van Brugse auteurs en drukkers uit het laatste kwart van de vijftiende eeuw om korte losse devotionele teksten via het medium van de boekdrukkunst onder een breed publiek te verspreiden.⁷⁷

Presenteren sommige gedichten de processie als een voltooid gebeuren,⁷⁸ dan lijkt de optocht in andere teksten juist te worden aangekondigd. Een van de strofen uit de *Excellente cronike* vermeldt een negenjarig bestand tussen Karel de Stoute en de Franse koning Lodewijk XI en herinnert aan de goddelijke tussenkomst daarin. De passage besluit met de regels ‘Tsint salvators salmen vrolic gaen / In processie te brugghe maria lof hu’.⁷⁹ ‘O devote hertkins voucht hu ter bede’, spoort een ander tekstje de Bruggelingen aan. Hertog Karel moet namelijk op het doorweekte koude slagveld standhouden.

‘Die passie christi wille hem verblijden
Dies wi nu ten tijden processie draghen
Den laetsten in Maerte, om gode behaghen’⁸⁰

Dit type gedichtjes is volgens een vast schema opgebouwd: meestal eerst een oproep tot bezinning, waarna de aanleiding van de processie wordt gegeven en ten slotte het moment waarop deze zal plaatsvinden. De teksten lijken dus eerder zinvol te zijn geweest als aankondiging van de ommegang dan als herinnering eraan. Mogelijk werden ze samen met de Hallegeboden voorgelezen en/of op een publieke plaats opgehangen.⁸¹

Naast gedichten waarin de processie in herinnering wordt gebracht of aangekondigd, bevat de *Excellente cronike* ten slotte nog twee in de tegenwoordige tijd gestelde verstekstjes die zich van de andere onderscheiden door de instantie die

wordt aangesproken.⁸² Dit is niet de lezer/toehoorder maar het Heilig Bloed, dat als reliek in de processie wordt meegedragen en waarvan de heilzame tussenkomst wordt afgesmeekt. Het gaat in beide gevallen om chronogrammen. Bij het tweede vormen zelfs zowel de eerste als de laatste letters van de opeenvolgende verzen een jaartal. Aangezien een chronogram slechts duidelijk wordt wanneer men de tekst voor ogen heeft, lijken we hier op het eerste gezicht met leesteksten te maken te hebben. Toch mogen we deze verzen wellicht niet te zeer aan één enkele gebruiksfunctie vastpinnen (ze werden tenslotte ook achteraf in de kroniek opgenomen). In tegenstelling tot kortere, meestal tweeregelige jaardichten, zoals die ook vandaag nog te zien zijn op monumenten allerhande, zijn beide composities inhoudelijk coherent genoeg om eveneens als voorleestekst te hebben gefunctioneerd. Als gebeden zouden ze, net als de hierboven besproken 'baladen' van De Castelein, dan ook een rol hebben kunnen spelen tijdens het eigenlijke lopen van de processie.

Ondanks de onduidelijkheid over hun moment en manier van verspreiding kan er niet aan worden getwijfeld dat literaire teksten in het Nederlands in het kader van generale processies tijdens vorstenfeesten zowel mondeling als schriftelijk een rol hebben gespeeld. Voornamelijk de aan minder ceremonieel gebonden vieringen waarbij de vorst en het hof niet in de stad aanwezig waren, blijken hiertoe aanleiding te hebben gegeven. Toch moet de letterkundige productie in dit verband beperkt zijn geweest, vooral in vergelijking met wat er te beleven viel tijdens de publieke vrolijkheden die doorgaans op de generale processies volgden. Hoewel de oudste overgeleverde teksten hier pas dateren van de keizerlijke overwinning bij Pavia in 1525, gaan bronverwijzingen naar dit gebruik, vooral in stadsrekeningen en stedelijke verordeningen, terug tot de late jaren vijftig van de vijftiende eeuw. Zoals uit het voorafgaande al vaker bleek, zijn de formuleringen van stadsklerken daarin niet altijd even precies en betrouwbaar. Toch tekent zich in het beschikbare Vlaamse en Brabantse materiaal een aantal duidelijke evoluties af. Zo was ook hier het meest – en lange tijd ook het enige – beoefende genre het bij de bevolking geliefde toneel. Vaak werd in de verzoekschriften waarmee vanwege de centrale overheid in Brussel tot de viering van een of ander heuglijk feit werd opgeroepen nadrukkelijk gevraagd om toneelstukken te vertonen.⁸³ Doordat de opvoeringen niet aan een processie waren gerelateerd en er ook geen rekening diende te worden gehouden met de aanwezigheid van de vorst, kon er op een vaste, centrale plaats in de stad worden gespeeld, zoals de Grote Markt in Brussel, de Burg in Brugge of de Hoogpoort in Gent. Het betrof hier plekken in de onmiddellijke nabijheid van het schepenhuis, hét symbool van de eenheid binnen de stad en vooral van de macht van haar bestuurders. Zij waren meestal ook de initiatiefnemers van het toneelspel en stonden in voor de beloning ervan. Soms lieten de schepenen de rederijders eveneens in de meer besloten kring van het stadhuis zelf en tot genoegen van een beperkt gezelschap enkele stukken vertonen.⁸⁴ Doorgaans hadden de opvoeringen echter plaats in de open lucht en voor de brede stadsbevolking.

Wat het genre betreft van het toneel dat tijdens het op de generale processie volgende deel van de feestelijkheden werd vertoond, valt in de vroege vermel-

dingen vooral het ontbreken op van nadere bepalingen. Tijdens competities namen deelnemers het tegen elkaar op in het 'scoenst', 'best', dan wel 'ghenouchelicxst' 'esbatementen' of in het 'maken' van esbatementen. Het *Middelnederlandsch Woordenboek* verklaart het werkwoord 'esbatementen' als '[e]ne toneelvertooning geven'; J.J. Maks *Rhetoricaal glossarium* definieert iets enger en heeft het over het dichten of spelen van een esbattement. Deze laatste term dient daarbij te worden opgevat als '[r]ecreatief toneelspel'.⁸⁵ Het is echter maar de vraag in hoeverre we de niet, of slechts vaag gespecificeerde vermeldingen van 'esbatementen (maken)' uit het midden van de vijftiende eeuw al effectief mogen begrijpen als het opvoeren van een toneelstuk in de betekenis 'een verhaal dat bestemd is om uitgebeeld te worden' (Van Dale). Het kan bij het vroege gebruik van de term even goed gaan om een galliciserende navolging van het Middelfranse 'ébattre' (vermaken, amuseren). Deze benaming sluit toneelspel in de nauwere betekenis niet uit, maar er kan even goed naar wat gekdoenerij of acrobatie met narren mee worden verwezen. In de met aquarellen versierde beschrijving van de intrede van Johanna van Castilië in Brussel in 1496 werden verschillende narren afgebeeld (afbeelding 8).⁸⁶ In het bijzonder tijdens feesten waarbij de vorst aanwezig was, vinden we ze terug in de archivalia betreffende de Brugse viering van de Vrede van Madrid (1526), toen de Tieltse rederijkers hun 'zot' hadden meegebracht, bij die van Kamerijk (1529), toen de stadsnar speciaal een nieuw kleed kreeg aangemeten, en tijdens de Antwerpse viering van de Vrede van Vaucelles.⁸⁷

Afbeelding 8: Narren tijdens de intrede van Johanna van Castilië in Brussel in 1496. Kupferstichkabinet, Staatliche Museen zu Berlin, Preussischer Kulturbesitz, ms. 78 D5, fol. 11.

Bij de aankondiging van de prijzen voor toneel die zijn uitgereikt na de intrede van Filips de Goede in Gent in 1458 werd nadrukkelijk aangegeven dat de esbatementen 'sin' moesten hebben.⁸⁸ Een dergelijke specificatie was uiteraard alleen nuttig indien er in dergelijke omstandigheden soms ook esbatementen werden getoond waarbij dit niet het geval was.

Wat de precieze lading ervan ook mag zijn geweest, het algemene gebruik van de term 'esbatementen' wijst vooral op het gemakkelijke karakter dat van deze optredens werd verwacht. De bedoeling zal in de eerste plaats hebben gelegen in het amuseren van het publiek. Het feest werd op die manier tot een heuglijke en memorabele gebeurtenis. De vieringen onderscheiden zich op dit punt van die in aanwezigheid van de vorst en het hof. Daarbij werden namelijk al vroeg teksten naar voren gebracht met een duidelijk verband met het feest: in Gent in 1432 dienden deelnemende composities de pasgeboren Joos van Bourgondië te verheerlijken; in dezelfde stad waren er bij het bezoek van Filips de Goede in 1458 prijzen voor spelen op de thematiek van de intrede.

De vrijere invulling die bij afwezigheid van de vorst aan 'de' of 'het' 'esbatementen' werd gegeven, sloot de opvoering van een ernstig spel niet uit. Zo waren in Brugge in 1482, na de Vrede van Atrecht, zilverbijzaten voorzien voor 'die best abatementen zoude [...] also wel int vroede als anders'.⁸⁹ Zes jaar later, bij de vrijlating van Maximiliaan na zijn gevangenneming door de opstandige Bruggelingen, reikte de stad acht kannen wijn uit voor 'tbeste spel [...] in tvroede of in tsoete'.⁹⁰ De formulering is haast identiek aan die uit 1482, met dit verschil echter dat het hier om de opvoering van een spel, met andere woorden een toneelstuk, diende te gaan. Pure gekdoenerij, acrobatie en dergelijke werden dus uitgesloten. Het onderwerp van het spel kon blijkbaar vrij worden bepaald. De teksten 'in tvroede' behandelden mogelijk de gevierde gebeurtenis, al kunnen deelnemers bijvoorbeeld ook een religieus stuk uit hun repertoire hebben getoond.

De archivalische onduidelijkheid over het onderwerp van de spelen verdwijnt met de Gentse rekeningen betreffende de viering van de behouden aankomst van Filips de Schone in Spanje in 1502. De vier plaatselijke rederijderskamers werden toen vergoed

'ter causen ende thulpen den cost die zy ghedaen hebben int vertooghen ende spelen vanden esbatementen by hemlieden vertoocht *nopende* der blyder tidinghe vander ontfanghe ons gheduchts heeren / ende princen / inden landen van spaengen'.⁹¹

Hier wordt dus met zoveel woorden vermeld dat er stukken zijn opgevoerd die betrekking hadden op ('*nopende*') de aanleiding van het feest. In de daaropvolgende jaren wordt ernstig toneel op de gevierde gebeurtenis steeds preciezer aangeduid, als 'spel van Rethorijcken' (Gent 1516) en als het bekendere 'spel van zinne(n)' (Brugge 1525).⁹² Het is voor de prijzen die met dit laatste type tekst konden worden verdiend dat Cornelis Everaert zeker vier van zijn zes overgeleverde politieke spelen dichtte.⁹³ In Oudenaarde in 1525 blijkt voor het eerst onduidelijk dat er aparte wedstrijden werden georganiseerd voor 'spelen van zinne' en voor (komische) esbatementen, een gebruik dat we een jaar later voor het eerst ook in Brugge tegenkomen.⁹⁴

Uit de archivalia over de opvoering van toneel tijdens de publieke vrolijkheden in het kader van stedelijke vorstenfeesten waarbij de vorst zelf niet aanwezig was, blijkt dus dat er aan auteurs en acteurs gaandeweg steeds specifiekere eisen werden gesteld. Inhoudelijk kwam er een onderscheid tussen ernstige en komische spelen. De eerste dienden de aanleiding van het feest te behandelen; van de tweede werd verwacht dat ze onderhoudend ('ghenouchelic') en zo origineel mogelijk ('minst ghesien') waren. De variatie in dramatische genres beperkte zich echter niet tot het esbattement en het spel van zinne. In Oudenaarde waren in 1508, na de liga van Kamerijk, en in 1544, na de Vrede van Crépy,⁹⁵ prijzen te winnen met dialogen, die in 1544 'den paeyts recommanderende' waren. Het ging hier wellicht om korte stukjes met slechts twee personages. In Mechelen in 1538 en in Brussel in 1559 kon ook met prologen op respectievelijk de wapenstilstand van Nice en de Vrede van Le Cateau-Cambrésis iets worden verdiend.⁹⁶ Het gebruik van de term 'proloog' is in het Mechelse geval misleidend. In de archivalia wordt namelijk met geen woord gerept over teksten die na de proloog zouden zijn opgevoerd. Het begrip moet hier dan ook op de beperkte lengte en vooral op het gelegenheidskarakter van de stukken slaan. Inspiratie voor het gebruik van deze term vonden de organisatoren wellicht bij rederijkerswedstrijden, waar de ontvangende kamer voor de andere gezelschappen soms een kort inleidend welkomstspel opvoerde.⁹⁷

In Brussel in 1559 werden blijkens de ordonnantie ter aankondiging van de vieringen van de Vrede van Le Cateau-Cambrésis naast prologen wél andere stukken, namelijk esbattementen beloond. Eén daarvan is ook overgeleverd: het winnende *Esbatement van de bervoete bruers*. Dit wordt voorafgegaan door een ook op het titelblad als zodanig aangeduide *prologhe*,⁹⁸ zoals de rederijkers er vaak een voor hun spelen zetten. Regelmatig weerkerende elementen daarin zijn een inleiding op wat komen gaat, een heilwens aan de autoriteiten, in dit geval Filips II en landvoogdes Margareta van Parma, een oproep aan de toeschouwers tot stilte en het verzoek om het getoonde niet te streng te beoordelen.⁹⁹ Er kan met dit tekstje echter onmogelijk zijn deelgenomen aan de proloogwedstrijd waarvan sprake is in de overgeleverde ordonnantie. De proloog, een korte dialoog van 40 verzen tussen Legwerckere, een tapijtwever, en Prologue, de Corenbloem-factor François van Ballaer, werd namelijk geschreven voor een reprise van het esbattement in september 1559. Het korte voorwerk handelt over een incident dat plaatsvond na de eerste opvoering van *De Bervoete Bruers* tijdens de vredesviering in april. De franciscanen hadden zich daarbij geschoffeerd getoond door het weinig flatterende beeld van hun orde dat door het stuk werd opgehangen.¹⁰⁰ Mogelijk is er bij de eerste voorstelling dus een vergelijkbaar inleidend stukje gespeeld. De prijzen voor 'de beste prologhe den peijse aengaende' kunnen, net als in Mechelen in 1538, echter ook bestemd zijn geweest voor een opzichzelfstaande gelegenheidstekst op de vrede.¹⁰¹ Heel uitgebreid zullen deze spelen echter niet zijn geweest. Er konden in 1559 met de beste proloog slechts 4 gelten wijn worden verdiend. Het 'schoonste genoechelycxste ende blyste' esbattement daarentegen – dat in tegenstelling tot de proloog niet eens over de vrede hoefde te handelen – werd beloond met 3 hamels en 12 gelten wijn.¹⁰²

Naast allerlei dramatische voorstellingen vinden we vanaf het laatste decennium van de vijftiende eeuw ook verwijzingen terug naar de voordracht van gedichten, in het bijzonder refreinen, tijdens vorstenfeesten in afwezigheid van de vorst. Opmerkelijk is dat dergelijke teksten vroeger dan het toneel inhoudelijk op de gevierde gebeurtenis lijken te zijn betrokken. In 1493 al was in Veurne een prijs te winnen met het mooiste refrein op de Vrede van Senlis.¹⁰³ De presentatie van refreinen kon een sterk dramatisch karakter hebben, waardoor de grens tussen toneelspel en poëzievoordracht voor de toeschouwers niet altijd even duidelijk zal zijn geweest. In *De Casteleins Const van Rhetoriken* bevindt zich een veertienregelig refrein op de stokregel 'Clouckelick vindick mij nu ghevaen',¹⁰⁴ geschreven naar aanleiding van de gevangename van Frans I tijdens de slag bij Pavia in 1525. De rederijker nam met deze tekst misschien deel aan een refreinedstrijd zoals er in de Oudenaardse stadsrekeningen een wordt vermeld bij de viering van de Vrede van Le Cateau-Cambrésis (1559).¹⁰⁵ De Castelein legde de Franse koning in dit gedicht een klaagzang in de mond op de hem kwalijk gezinde Fortuin ('der aventueren rat'). Het refrein kreeg daardoor de vorm van een dramatische monoloog, die wellicht werd voorgedragen door een acteur die Frans I personifieerde.¹⁰⁶

Een Brugs Hallegebod uit 1493 kondigde aan dat er naar aanleiding van de Vrede van Senlis 4 en 2 kannen wijn te verdienen waren voor 'wie de beste ende schoonste refreynen up de blyde comste van mynen [...] gheduchten heere boven inde zale vanden ghysselhuse publiceren zal'.¹⁰⁷ Met dit 'ghysselhuse' werd gewoon naar het Brugse stadhuis op de Burg verwezen, waarvan de grote zaal op de eerste verdieping blijkbaar het decor vormde van de refreinedstrijd.¹⁰⁸ Dubbelzinnig echter is het gebruik van de term 'publiceren', een navolging van het Middelfranse 'publier', dat 'publiek maken' betekent. Dit kon zowel mondeling als schriftelijk gebeuren. Rekening houdende met het feit dat het bij gedocumenteerde literaire wedstrijden bij vorstenfeesten steeds de opvoering van teksten betreft, zijn we geneigd ook hier aan een voordrachtssituatie te denken. Daar staat echter tegenover dat de term 'publiceren' in dit verband nergens anders wordt gebruikt en dat refreinen ook tijdens rederijkerswedstrijden soms werden geafficheerd in plaats van voorgedragen.¹⁰⁹

Pas relatief laat deed ook het Nederlandstalige lied zijn intrede in de literaire omkadering van vorstenfeesten. De oudste overgeleverde liedtekst, tegelijk het oudste spoor, is Matthijs de Casteleins *Uut vreughden werdt hier een liedt ghesonghen*, ter verheerlijking van de keizerlijke overwinning bij Pavia in 1525. In de daaropvolgende decennia lijkt het genre hier echter een stevige positie te hebben verworven. Ghileyn Manilius' postume editie van *De Casteleins Diversche Liedekens* (1574) bevat, naast de Pavia-compositie, nog vier andere liedteksten op vergelijkbare gebeurtenissen: twee op de Vrede van Madrid (1526), één op de geboorte van Filips II (1527) en één op de bijeenkomst van Karel V en Frans I in het Zuidfranse Aigues-Mortes (1538).¹¹⁰ Een zesde overgeleverde specimen is het *Liedeken vanden paeys* uit Eduard de Denes *Testament Rhetoricael*.¹¹¹ Dit werd gemaakt, zo vermeldt een bijschrift in de autograaf, 'voor die vanden helighen gheeste ende ghezonghen Teender intreye upden burch daer mede ghewonnen wierd den wynPrys'.¹¹²

Aanleiding was wellicht een liedwedstrijd ter verheerlijking van de Vrede van Crépy (1544), die in een aan dit liedje voorafgaand *carnation* wordt vermeld. Soortgelijke competities werden ook gehouden in Brugge in 1526 en 1529, in Oostende in 1526 en 1529, in Veurne in 1526 en in Oudenaarde in 1544 en 1559.¹¹³

Zoals De Dene zelf aangaf, weerklonk zijn vredeslied tijdens een intrede van De Heilige Geestkamer, waarvan de auteur factor was, op de Burg in Brugge. Ook in 1526 en 1529, bij de vieringen van respectievelijk de Vrede van Madrid en de Damesvrede, werden in Brugge zowel prijzen uitgereikt voor liederen als voor de mooiste intrede. In de archivalia wordt echter niet letterlijk aangegeven dat zang en optocht zoals in 1544 samenvielen. Dit was zeker wel het geval bij de presentatie van het lied waarmee Peter de Herpeners factie voor de Antwerpse viering van de Vrede van Vaucelles (1556) besluit. ‘Singt nae, ick heffe op sonder vermijdinghe’, sprak een jonge maagd, de verzinnebeelding van de uitvoerende Violierenkamer, de toehoorders toen vanaf een rondredende wagen toe. Deze oproep om mee, of eerder na, te zingen lijkt niet alleen aan de overige kamerleden te zijn gericht, maar ook aan het publiek. Dit kan een blaadje met de liedtekst hebben ontvangen van het in de druk vermelde ‘cramerken met een meersse [mand] met liedekens’ dat naast de wagens meestapte.¹¹⁴ Het zingen was hier dus een collectieve activiteit, in dit geval in afwisseling met een solist/voorzanger. Ook voor De Denes lied kan een dergelijke opvoeringswijze worden vermoed. In een tussenkomst van de Aucteur onmiddellijk vóór de tekst wordt aangegeven dat het liedje ‘sprynghende int wambays [...] met blydevoyseghe tonghen’ door ‘tshelichs gheest broeders’ werd gezongen.¹¹⁵ Het voorkomen van een refrein op het eind van iedere strofe suggereert dat ook daarbij met afwisseling werd gespeeld. Mogelijk ondersteunden enkele stadsmuzikanten het geheel. Deze verledenden namelijk traditioneel hun medewerking aan allerhande stedelijke optochten.¹¹⁶

Intredes van rederijkerskamers waren zeker niet het enige moment waarop tijdens vorstenfeesten kon worden gezongen. De Oudenaardse liedwedstrijd na de Vrede van Crépy vond plaats ’s avonds op de eerste dag van de festiviteiten, tussen de wedstrijd voor dialogen en het aansteken van de vreugdevuren. Van een vrolijke optocht is in De Casteleins *charte* geen sprake. Opvallend daarin is wel dat zowel mannen als vrouwen naar de prijzen konden dingen.¹¹⁷ Dit impliceert dat er niet (enkel) werd deelgenomen in kamerverband, waarvan vrouwen waren uitgesloten, maar ook individueel. Een dergelijke gang van zaken wordt bevestigd door de stadsrekeningen van Oostende. In 1526 en 1529 werden daar zowel gezelschappen als enkelingen beloond voor het zingen van een lied.¹¹⁸ Minder uitbundige, eventuele solo-uitvoeringen lijken ook het meest geschikt voor de overgeleverde liederen van De Castelein zelf. Met hun op het refrein geïnspireerde stokregel en prince-strofe en hun religieuze verwijzingen zijn deze namelijk vormelijk verfijnder en inhoudelijk ingetogener dan de teksten van De Dene en De Herpener. Jammer genoeg bevatten de composities van de Oudenaardse rederijker geen enkele concrete aanwijzing betreffende hun oorspronkelijke gebruikscontext.

De toenemende diversificatie in de omkadering van stedelijke vorstenfeesten, en dan vooral van die vieringen waarbij de vorst en het hof zelf niet in de stad aanwezig waren, heeft alles te maken met de toenemende rol van de rederijkers als uitvoerders en organisatoren binnen deze gelegenheden. De meeste genres die hier gaandeweg opduiken, zoals het spel van zinne, het refrein, de factie en de proloog, kunnen eenduidig aan het fenomeen van de rederijkers worden gelieerd. Soms duidde men literaire opvoeringen zelfs gewoon aan als 'rhetoricken'.¹¹⁹ Ook de almaar sterkere thematische band van de teksten met de aanleiding van de vieringen, die de opvoeringen naast een vermakelijk ook een meer uitgesproken informerend en opiniërend karakter gaf, kan op het conto van de kamers worden geschreven. Door hun dichtoefeningen in het kamerlokaal en hun wedstrijdtraditie waren de gezellen van retorica immers meer dan andere soorten gezelschappen geoefend in de creatieve literaire praktijk van het snel schrijven van teksten op een vooraf opgegeven onderwerp. Ook bij de vieringen van bijvoorbeeld de doop van Joos van Bourgondië en van de intrede van Filips de Goede in Gent in 1458, waarin de rederijkers geen of slechts een minimale rol speelden, werden al teksten op de gevierde gebeurtenis verwacht. Het is echter weinig waarschijnlijk dat het 'declareren' van de adeldom en de doop van Joos' of Jan Bijns' eenmansoptreden rond de vorstelijke vergevingsgezindheid van Alexander de Grote de vorm zullen hebben aangenomen van even uitgebreide toneelstukken als Jan Smekens *Hertoge Karle* of Cornelis Everaerts politieke spelen. Ook binnen intredes en andere stedelijke feesten in aanwezigheid van de vorst en het hof was de invloed van de rederijkers wellicht aanzienlijk. Door het sporadische karakter van deze vieringen en de grotere ceremoniële vereisten kon deze zich echter minder breed en consistent ontwikkelen. Bovendien had er zich rond intredes al vóór de opkomst van de kamers een sterk aan religieuze processies schatplichtige toneeltraditie ontwikkeld, die de gezellen van retorica minder vrij spel liet.

Hoe ver de vereenzelviging van rederijkers en stedelijke vorstenfeesten wel ging, blijkt uit het octrooi dat de Gentse Fonteine op 2 februari 1539 uit naam van keizer Karel V de toestemming gaf om tijdens de daaropvolgende zomer haar bekend geworden rederijkersfeest te organiseren. Het document was een reactie op een verzoekschrift van de Gentse schepenen en dekens waarmee deze het landsheerlijke fiat hadden proberen te bekomen over de voorwaardelijke goedkeuring die zij eerder al aan De Fonteinisten verleenden. De burgervaders schaarden zich achter het initiatief van de rederijkers, zo was in de verloren gegane aanvraag blijkbaar aangevoerd, 'uut consideratie van den goeden payse' tussen Karel en de koning van Frankrijk.¹²⁰ Ze meenden met andere woorden dat het enkele maanden eerder, op 18 juni 1539 tussen Karel V en Frans I gesloten Bestand van Nice de omstandigheid had gecreëerd waarbinnen een dergelijk feest op zijn plaats zou zijn. Een echte vredesviering was het Gentse festival van 1539 echter niet. Het was veel uitgebreider en de overgeleverde refreinen en spelen van zinne die ervoor werden geschreven refereren, in tegenstelling tot de traditionelere vorstenfeestliteratuur, slechts zelden en dan nog maar terloops aan de aanleiding van de viering.¹²¹ De vrede vormde hier dan ook eerder een ad-hocargument voor de feesten, waarvan de plannen ouder waren dan het mili-

taire verdrag in het kader waarvan ze werden georganiseerd. Het opmerkelijke is echter dat rederijkers en vredesvieringen zodanig met elkaar geassocieerd waren geraakt dat een rederijkerswedstrijd zonder problemen als een vredesviering kon worden gepresenteerd.

Dat de Fontaine in 1539 een vredesverdrag aangreep om de toestemming te verkrijgen om haar eigen wedstrijd te organiseren en daar door de sterke associatie die blijkbaar in de hoofden van de centrale en stedelijke overheden – en naar we mogen veronderstellen ook in die van de stadsbevolking – leefde tussen rederijkers- en vorstenfeesten ook in slaagden, betekent niet dat de tweede slechts een zwakke doorslag waren van de eerste. Weliswaar was de traditie van het zich met elkaar meten in bijvoorbeeld het refrein, de factie of het spel van zinne afkomstig uit de rederijkerswedstrijden, maar deze genres kregen, zoals verderop nog zal blijken, binnen de context van het vorstenfeest een geheel eigen invulling. Andere gebruiken lijken zich eerst binnen het vorstenfeest te hebben ontwikkeld en doken pas later in aangepaste vorm op in rederijkerscompetities. Zo was er in 1526 in Brugge naar aanleiding van de Vrede van Madrid al een prijs voor ‘tegenouchelicste liedeken’ op het heuglijke feit, terwijl de eerste rederijkerswedstrijd waarbij met dit soort teksten iets kon worden verdiend die van Gent 1539 is.¹²² De rederijkers achtten het genre van het lied, dat vooral werd geassocieerd met het uitdrukken van vreugde en vrolijkheid, dan ook in het bijzonder gepast voor het stedelijke vorstenfeest. Op het Antwerpse landjuweel van 1561 moesten de deelnemende kamers een ‘poëtelijs punt’ presenteren.¹²³ Het betrof hier een soort van toog, die aan de hand van een gedicht verklaard werd en die diende te handelen over de twee jaar eerder gesloten Vrede van Le Cateau-Cambrésis. Voor dit onderdeel van de wedstrijd werd wellicht teruggegrepen naar een gebruik dat zich tijdens vorstenfeesten, en dan vooral tijdens intredes had ontwikkeld, namelijk de mondelinge duiding bij tableaux vivants.¹²⁴

4. ‘Rhetorijkelick ghestelt’

Een wat apart soort vorstenfeestteksten zijn die welke een beschrijving bieden van de feestelijkheden. Het betreft hier geschriften die geen rol speelden tijdens de eigenlijke vieringen, maar wel naar aanleiding ervan werden geproduceerd.¹²⁵ Gedrukte verslagen van een intrede of een ander met de vorst verbonden feest zouden vanaf de zestiende eeuw zowat overal in Europa en tijdens de volgende eeuw zelfs tot in Mexico en Peru een enorme opgang maken.¹²⁶ Ze bleven tot het einde van het ancien régime in zwang en werden een symbool van de vroegmoderne drukpers. Om een idee te krijgen van wat er op Europees niveau tot ons is gekomen kan men een kijkje nemen op de aan ‘Renaissance Festival Books’ gewijde internetsite van de British Library. Daarop kunnen 253 van de meer dan tweeduizend van dergelijke drukjes uit de verzameling van de Britse nationale bibliotheek digitaal worden geconsulteerd.¹²⁷ De teksten zijn afkomstig uit Engeland, de Nederlanden, Duitsland, Italië, Scandinavië, Spanje en Polen. In 1971 al bracht de Nederlandse boekhistoricus John Landwehr in zijn *Splendid Ceremonies* bibliografische gegevens samen van 267 overgeleverde gedrukte beschrijvingen in het Nederlands, Latijn, Frans, Spaans en Italiaans van blijde intredes en vorste-

lijke begrafenissen in de Lage Landen uit de periode 1515-1791.¹²⁸ Drie daarvan vallen binnen het bestek van dit onderzoek: de door Jan de Scheerere geschreven en door de Antwerpse drukker Adriaen van Berghen gedrukte evocatie van de intrede van Karel V in Brugge in 1515 (afbeelding 9), het zogenaamde *Guldenvliesgedicht* van Jan Smeken, een beschrijving van het achttiende Guldenvlieskapitel dat in oktober 1516 in Brussel werd gehouden, door de eveneens in Brussel gevestigde Thomas van der Noot op de persen gelegd, en de *Declaratie* van de intrede van Filips II in Gent in 1549, geschreven en gedrukt door de Gentenaar Cornelius Manilius.

Net als de samenstellers van de British Library-internetsite beperkte Landwehr zich in zijn selectie tot afzonderlijke gelegenheidspublicaties. Dit is vanuit bibliografisch oogpunt een verantwoorde keuze. Voor wie in het genre van deze teksten geïnteresseerd is, creëert ze echter een onvolledig beeld. Vergelijkbare beschrijvingen in het Nederlands werden ons namelijk ook langs andere weg overgeleverd. Aan het begin van *Die warachtighe gheschiednisse van allen ghelooftweerdighen saken vanden alder onverwinnelijcsten ende alder moghensten keyser van Roomen Carolus de vijfste...*, een door de Gentse drukker Gheeraerdt van Salenson samengestelde en met tal van gedichten opgeluisterde kroniek uit 1564 over het leven van Karel V, bevindt zich een evocatie van de feesten ter ere van de geboorte en het doopsel van de latere keizer te Gent in 1500. Als auteur vermeldt de kroniek de verder onbekende Lieven Bautken, ‘Capellaen ende Facteur van den Barbaristen binnen der stede van

**De trufpe ghedaen te brugghe binnen
 Ter intrede van caerie die wij beminnen
 Gheonstich ons edel princelic ingien
 Achtene in april mochtme vrueghe ghewinē
 Vijftien hondert vijftiene veil ore inder jinen
 Deden tijnder eeren solaes gheschien
 Alle constenaers biddic die hier faute in zien
 Om de const der rethorjcken te heerne
 Dat hem ghelicue in beste te keerne**

Afbeelding 9: Jan de Scheereres beschrijving van de intrede van Karel V in Brugge in 1515. Antwerpen: Adriaen van Berghen, 1515, fol. A1 r. Ex.: Koninklijke Bibliotheek van Nederland, Den Haag, 225G11.

Ghendt'.¹²⁹ Een verzamelhandschrift uit het midden van de zestiende eeuw bevat *Die ontflankenisse des hertoghen in die stadt van Gentte en Hoe hertoghe Philips te Brugge ontfanghen werdt*, twee gedichten over intredes van Filips de Schone, respectievelijk te Gent op 10 en te Brugge op 18 maart 1497. Deze teksten behoren tot een groepje van vier gedichten dat met het opschrift 'Poema flandricum de archiduce Philippo et Margareta eius sorore' in de verzamelband wordt aangekondigd. Het omvat verder nog *Dy Scedinghe van den edelen aertshertoghe Philips van Oostenrijk, Brabant, etc. ende van sijnder suster die schone Margriete en Anno XCVJ hoe dat vrou Margriete hertoghe Philips suster in Spaengien ontfanghen was*.¹³⁰ In deze laatste twee teksten wordt het afscheid verhaald tussen Filips en Margareta van Oostenrijk in Middelburg op 25 november 1496, voor het vertrek van deze laatste naar Spanje om er te huwen met Juan van Castilië en Aragon, en haar aankomst op het Iberische schiereiland enkele maanden later.

Zowel de intredegedichten van 1497 als de tekst van Bautken werden bijna zeker niet geschreven voor de collecties waarin ze tot ons kwamen. In het eerste geval hebben we namelijk te maken met een verzamelband bestaande uit een heterogene bundeling historiografische teksten in het Latijn en het Nederlands die op verschillende momenten tot stand zijn gekomen.¹³¹ Het gedicht van Bautken is dan weer duidelijk heel wat ouder dan de kroniek van Salenson. Bij de voorstelling van de tekst wordt de auteur namelijk voorgesteld als zijnde overleden.¹³² Bovendien is in het gedicht nog sprake van de Sint-Janskerk, die in 1540 werd omgedoopt tot Sint-Baafs.¹³³ Ten slotte wordt Filips de Schone nog niet aangeduid met de koningstitel, die hij in 1504, bij het overlijden van zijn schoonmoeder Isabella van Castilië zou verwerven.¹³⁴ We kunnen dan ook vermoeden dat deze teksten, net als de eerder vermelde drukjes van De Scheerere, Smeken en Manilius, in losse vorm hebben gecirculeerd en later omwille van hun historisch-documentaire waarde in een groter geheel zijn opgenomen.

Ondanks de verschillende manieren waarop ze werden overgeleverd, hun sterk variërende lengte (de *Triumphe* van Jan de Scheerere is met zijn 911 verzen meer dan tien keer zo lang als de intredegedichten uit 1497, die 88 en 91 verzen tellen; de lengte van de overige teksten ligt daar tussenin¹³⁵) en dito detail waarin de feesten in kwestie worden beschreven, vertonen bovenvermelde teksten naast hun onderwerp nog een opvallende gelijkenis. Ze zijn namelijk allemaal in zogenaamde balladestrofen gesteld. Deze bestaan in principe uit een gelijk aantal dichtregels, met identiek gekruist rijmschema, en eindigen vaak op een spreukachtig vers of *sententie*.¹³⁶ Door dit consequente gebruik van de versvorm, en in het bijzonder de balladestrofe, nemen deze teksten binnen de Europese context van het genre een wat aparte plaats in. Ook in andere talen bestaan vergelijkbare beschrijvingen in verzen van vorstenfeesten, maar deze dateren bijna zonder uitzondering uit de vijftiende eeuw. Bij het begin van de zestiende eeuw opteerde men in niet-Nederlandstalige teksten al consequent voor het proza. Veelzeggend in dit opzicht zijn de twee overgeleverde evocaties van de intrede van hertog Karel in Brugge in 1515. De plaatselijke rederijker Jan de Scheerere koos daarvoor negenregelige balladestrofen, terwijl de Franstalige Bourgondische hofhistoriograaf Remy du Puys hoofdzakelijk proza gebruikte.¹³⁷ Alleen bij de vertalingen

van het Latijnse welkomstgedicht voor de vorst en van de banderolopschriften aan de tableaux vivants behield hij de versvorm.¹³⁸

Dit opvallende kenmerk van het materiaal uit de Nederlanden is wellicht in de eerste plaats te wijten – en mijn verhaal begint hier enigszins eentonig te klinken – aan de auteurs die voor het maken van beschrijvingen van vorstenfeesten werden aangezocht, namelijk de rederijkers. Van de gedichten op de geboorte van Karel V, zijn intrede te Brugge in 1515 en het door hem voorgezeten Brusselse Guldenvlieskapittel weten we met zekerheid dat ze uit de pen van rederijkers vloeiden, respectievelijk Lieven Bautken, Jan de Scheerere en Jan Smeken. Of ook Cornelius Manilius, auteur van de *Declaratie* uit 1549, rederijker was, is niet helemaal zeker maar wel waarschijnlijk. In het voorwerk bij Matthijs de Casteleins *Const van Rhetoriken* vermeldt de drukker Jan Cauweel hem in een opsomming van auteurs van wie werk in druk verscheen, namelijk samen met rederijkers als Jan vanden Dale, Jan vanden Berghe, Andries vander Meulen en Marcus van Vaerne-wijck.¹³⁹ De korte gedichtjes naar aanleiding van intredes van Filips de Schone, ten slotte, zijn anoniem. De twee verwante teksten waarmee ze samen in een verzamelband werden opgenomen, vertonen echter duidelijke rederijkerstrekken, zoals een prince-achtige laatste strofe in *Dy Scëidinghe* en de vermelding van mythologische figuren in het gedicht op de ontvangst van Margareta in Spanje.

De nauwe associatie die moet hebben bestaan tussen het auteurschap van een rederijker en het gebruik van de versvorm blijkt ook uit de terminologie die werd gebruikt om naar versbeschrijvingen te verwijzen. De evocatie van Lieven Bautken wordt in de kroniek van Salenson aangeduid als zijnde 'Rhetorijckelic ghestelt';¹⁴⁰ op het eind van zijn *Triumph* uit 1515 omschrijft Jan de Scheerere het maken van het gedicht als het 'rethorijckelic stellen'.¹⁴¹ Vergelijkbare bewoordingen vinden we eveneens terug in een post uit de Gentse stadsrekeningen over het jaar 1508-1509. Enige tijd na de intrede van Maximiliaan, de jonge Karel en Margareta van Oostenrijk in 1509 keerde het stadsbestuur een bedrag van 5 gouden Filipsgulden uit aan een zekere Jacob van Zeveren '[o]m dat hy heeft in *Retorycke Doen stellen* alle de solempnityten ghenouchten ende tryumphen van viere ter incomste vander K[eizerlijke] M[ajesteit] Ende daerof ghedaen maken tot iij^c boucken in prenten'.¹⁴² Jammer genoeg kwam niet één van de driehonderd boekjes tot ons, waaruit moge blijken hoe kwetsbaar dergelijk sterk aan de actualiteit gebonden drukwerk binnen de overlevering is.

De door bovenvermelde teksten gesuggereerde correlatie tussen de beschrijving van een vorstenfeest door een rederijker en het gebruik van de balladestrofe wordt bevestigd door de enige overgeleverde rederijkerspoëtica: Matthijs de Casteleins *Const van Rhetoriken*. De Castelein raadde de ballade, in het bijzonder die van acht regels, aan voor 'Al dat groote meesters competeerd, / Ghelijck Pausen, Keyzers, Cuenijnghen en Graven'.¹⁴³ De ballade van acht regels en een half, of een 'steert', is bijzonder geschikt voor het dichten van 'vry edel croonementen, Aventueren, fabelen, incidenten, Triumphen, tornoyen, loven, electien, Sublimatien [...], / Met gaders intreyen ende zulck sorteersele'.¹⁴⁴ De Oudenaardse rederijker beveelt deze vorm dus niet alleen aan voor beschrijvingen van blijde intredes en dergelijke, maar voor alle teksten die handelen over vorsten. Zo gebruikte De Castelein zelf ook balladestrofen voor zijn *Balladen van Doornicke* op de herove-

ring op de Fransen van de stad Doornik door de troepen van Karel V in 1521¹⁴⁵, voor zijn *charte* voor de Vrede van Crépy en voor zijn balladen op dezelfde vrede en op de samenkomst van Karel V en Frans I in Aigues-Mortes. De balladevorm lijkt niet exclusief te zijn voorbehouden voor vorstelijke stof – Smeken hanteerde hem bijvoorbeeld ook voor zijn bekende evocatie van het Brusselse sneeuwpoppenfestival in 1511¹⁴⁶ –, maar wanneer er een dergelijk onderwerp beschreven diende te worden, maakte men er wel consequent gebruik van. De praktijk lijkt daarbij vrijer te zijn geweest dan de theorie van De Castelein. Voor hem telde een balladestrofe tussen de zeven en de negen regels. Vorstelijke stof paste in het bijzonder in strofen van acht of achteneenhalve regels. Strofen langer dan negen regels werden door de Oudenaardse rederijker alleen behandeld in de context van het refrein. In de hier besproken teksten vinden we echter ook balladestrofen van tien en zelfs van twaalf regels.

Hoe sterk de associatie vorstelijke stof-balladevorm in de Nederlanden wel was blijkt wel uit de anonieme vertaling van *L'Entreprise de Venise* van de Franse dichter en toneelauteur Pierre Gringore (1475-1539).¹⁴⁷ De Franse tekst is opgebouwd uit strofen van variabele lengte (hoofdzakelijk *septains*, strofen van zeven regels, maar ook drie *neuvains* en één *huitain*), een kenmerk dat we terugvinden in de meeste van Gringores langere gedichten.¹⁴⁸ In het Nederlandse *Venegien* echter werden alle strofen even lang gemaakt en tellen ze steeds acht regels, precies zoals het later door De Castelein zou worden voorgeschreven. Bovendien eindigen ze consequent op een *sententie*, terwijl Gringore deze slechts af en toe gebruikt.

Het auteurschap van rederijkers van voornoemde gedichten dient uiteraard begrepen te worden in het bredere kader van hun rol in de geëvoceerde feesten. Als uitvoerders en soms ook als organisatoren waren de gezellen nauw bij de vieringen betrokken en ze waren bovendien bedreven in het snel produceren van teksten.¹⁴⁹ In het geval van Jan de Scheerere is er een gedocumenteerd verband tussen de medewerking van een rederijker aan de organisatie van een vorstenfeest en zijn auteurschap van de evocatie ervan. De auteur van de *Triumphe* maakte namelijk deel uit van de commissie die zorgde voor het 'concipiëren' en 'ordonneren' van de *tableaux vivants*. Ook voor de ballade van Bautken en het *Guldenvliesgedicht* van Smeken is een dergelijke gang van zaken niet uitgesloten: uit de Gentse stadsrekeningen weten we dat de plaatselijke kamers, waaronder Bautkens Sint-Barbara, in 1500 instonden voor het opvoeren van spelen en het tonen van *tableaux vivants*; Jan Smeken was in de periode van het *Guldenvlieskapittel* als Brussels *rethorigen* verantwoordelijk voor allerlei organisatorische taken in het kader van vorstenfeesten.¹⁵⁰ De gedetailleerdheid van de langere beschrijvingen suggereert trouwens op zich al dat de auteurs bij de voorbereiding van de vieringen waren betrokken of op zijn minst toegang hadden tot documenten waarin het verloop van de feesten en de betekenis van de versieringen beschreven en de belangrijkste vorstelijke deelnemers opgesomd werden. Hoewel de teksten vaak als ooggetuigenverslagen worden gepresenteerd, is het ondenkbaar dat de dichters een dergelijke massa informatie als toeschouwer in zich konden opnemen en achteraf min of meer correct weergeven.

De dubbele rol van sommige rederijkers als organisator en auteur raakt aan

een eerste functie van beschrijvingen van stedelijke vorstenfeesten. Net als het toneel dat soms na intredes en generale processies werd vertoond, boden deze teksten de initiatiefnemers van het evenement een medium om het verloop en de betekenis van het feest en de vaak complexe versieringen die erbij waren getoond, nader te verklaren. Uiteraard was de persoon die de decoraties had bedacht het meest geschikt om deze achteraf te duiden. Dit was echter geen absolute voorwaarde. Cornelius Manilius was voor zover bekend niet bij de voorbereiding van de tableaux voor de Gentse intocht van Filips II betrokken, al is zijn tekst tegelijk te gedetailleerd om alleen op zijn eigen waarneming te zijn gebaseerd. Bij sommige intredes werd ter verklaring van de decoraties al op voorhand een soort van programmaboekje gedrukt, en kort vóór of tijdens de doortocht van de vorst aan de toeschouwers te koop aangeboden. In het dagboek dat hij bijhield tijdens zijn reis doorheen de Nederlanden in 1520 vermeldde Albrecht Dürer (1471-1528) dat hij naar aanleiding van de intocht van Karel V in Antwerpen, waarvan hij getuige was, voor een stuiver ‘das gedruckt Einreiten zu Antorff, wie der könig mit ein köstlichen triumphff empfangen ist worden’ kocht.¹⁵¹ Wellicht betrof het hier de Latijnse Hypotheses van de Antwerpse stadsgriffier Pieter Gillis (Petrus Aegidius), waarin deze duiding geeft bij de dertien tableaux die hij in opdracht van het Antwerpse stadsbestuur had uitgedacht.¹⁵² Bij de intrede van Karel V te Utrecht in 1540 werden dergelijke verklarende pamfletten niet alleen in het Latijn, maar ook in het Nederlands verspreid.¹⁵³ Uit Vlaanderen en Brabant zijn er echter geen teksten van dit type overgeleverd, noch concrete verwijzingen naar het gebruik ervan.

Naast het bieden van een verklaring, en tegelijk een soort van souvenir, voor wie bij het feest aanwezig was, speelden beschrijvingen van vorstenfeesten meer algemeen in op een interesse onder de bevolking voor het gaan en staan van vorstelijke personen. Van deze belangstelling getuigen bijvoorbeeld ook de talrijk overgeleverde historieliederden en de gedrukte pamfletten met kopieën van officiële documenten als brieven, verslagen van militaire campagnes, vredes- en huwelijksverdragen, kroningen, muntordonnanties en keizerrechten.¹⁵⁴ Daardoor zullen deze teksten ook buiten de stad waar het evenement in kwestie plaats had een publiek hebben gevonden. Dit verklaart waarom er tussen de ‘Poema flandricum de archiduce Philippo et Margareta eius sorore’ een beschrijving zit van de ontvangst van Margareta van Oostenrijk in Spanje en waarom een Parijse drukker Remy du Puys’ verslag van een intrede van Karel V in Brugge op zijn persen legde. Al vanaf de zestiende eeuw lijken dergelijke documenten ook begeerde verzamelobjecten te zijn geworden, die in private collecties werden samengebracht.¹⁵⁵ Dit is wellicht een van de redenen waarom ze ons ondanks hun zeer tijdsgebonden karakter en hun fragiele aard toch in relatief grote mate zijn overgeleverd.

Beschrijvingen van vorstenfeesten droegen in niet onaanzienlijke mate bij aan het prestige van de organiserende stad. Niet alleen gaven ze tot in de verre omtrek rechtvaardigheid aan het vertoon van pracht en praal waartoe de stedelijke gemeenschap in staat was, ze verzekerden tegelijk de herinnering aan het feest. Het is dan ook niet verwonderlijk dat het doorgaans de organiserende schepenen waren die bij een – meestal lokale – dichter een beschrijving bestelden. Dit was

zeker het geval bij de intrede van Maximiliaan van Oostenrijk, Karel V en Margareta van Oostenrijk te Gent in 1509, bij die van Karel V te Brugge in 1515 en bij die van Karel V en zijn zoon Filips II te Gent in 1549. In elk van de betreffende stadsrekeningen staan de vergoedingen voor deze opdrachten geregistreerd.¹⁵⁶ Achteraf zijn de gedichten dan in gedrukte vorm verspreid. In Gent in 1509 en in 1549 droeg het stadsbestuur ook daar de kosten voor. In de nochtans gedetailleerde verantwoording van de uitgaven voor de intrede van Karel te Brugge in 1515 werd echter geen betaling vermeld aan de drukker Adriaen van Berghen. Mogelijk drukte hij *De Scheereres* gedicht dus op eigen kosten. Hij meende in dat geval voor een dergelijke tekst genoeg afnemers te zullen vinden om zijn investering rendabel te maken.

Op het commerciële potentieel van beschrijvingen van stedelijke feesten wijzen ook enkele overgeleverde stukken uit het fonds van de Brusselse drukker Thomas van der Noot. Deze verzorgde de uitgave van het *Guldenvliesgedicht* van Jan Smeken en gaf mogelijk ook de opdracht tot het schrijven ervan. De tekst moet een succes zijn geweest, want hij werd herdrukt.¹⁵⁷ Smeken en Van der Noot waren in 1516 trouwens niet aan hun proefstuk toe. Beiden hadden eerder samengewerkt bij de uitgave van Smekens versbeschrijving van een sneeuwpoppenfestival dat in januari 1511 plaats had in de Brusselse binnenstad.¹⁵⁸ Maar ook vóór die datum lijkt Van der Noot al aan het experimenteren te zijn geweest met aan stedelijke feesten gerelateerde teksten. H. Pleij heeft namelijk beargumenteerd dat de *Spieghel der behoudenessen* van rond 1508 en de *Siecten der broosser naturen* van rond 1510, twee allegorisch-moraliserende gedichten, teruggingen op een reeks tableaux vivants of toneelstukken die kort daarvoor vertoond waren in de straten van Brussel.¹⁵⁹

Verslagen mogen dan hebben bijgedragen aan het levendig houden van de herinnering aan een vorstenfeest en deels ook met het oog hierop zijn geschreven, ze waren toch in de eerste plaats zinvol in de onmiddellijke nasleep van de viering. Het kwam er dan ook op aan de teksten zo snel mogelijk in de openbaarheid te brengen. De Brugse blijde intrede van Karel V vond plaats op 18 april 1515. Zoals vermeld in het colofon voltooide de Antwerpenaar Adriaen van Berghen het drukken van het gedicht van Jan de Scheerere op 25 juni van hetzelfde jaar. Smekens beschrijving van het *Guldenvlieskapittel* op 26 oktober 1516, die weliswaar slechts de helft zo lang is als de tekst van zijn Brugse confrater, kwam zelfs al op 15 november, dus minder dan drie weken later, van de persen van Thomas van der Noot. Later lijkt de toegenomen achterdocht van de centrale overheid tegenover de producten van de drukpers een dergelijke snelle verspreiding echter te hebben bemoeilijkt. Cornelius Manilius verkreeg het vereiste octrooi voor het drukken van zijn *Triumphe* van Filips II in Gent pas op 3 december 1549, net geen vijf maand na de intrede.¹⁶⁰

Gezien de uiterst korte tijdsspanne die auteurs en drukkers ter beschikking stond, kan men zich afvragen wanneer de beschrijvingen van vorstenfeesten precies werden gemaakt. Stedelijke ceremoniën in aanwezigheid van de vorst werden in samenspraak tussen het hof en het stadsbestuur nauwkeurig voorbereid.¹⁶¹ Indien de auteur op de hoogte was van het draaiboek en wist wie er zou deelnemen, was er in principe dus niets wat hem belette om zijn evo-

catie al op voorhand te schrijven. Achteraf bestond nog altijd de mogelijkheid om details in te voegen of aan te passen.¹⁶² Alleen wanneer er omwille van onvoorziene omstandigheden grondig van het scenario werd afgeweken, kon een dergelijke werkwijze de dichter in de problemen brengen, wat tijdens de door Jan de Scheerere beschreven intrede van Karel V in Brugge in 1515 ook lijkt te zijn gebeurd. Zoals in III.2 werd uiteengezet, verlangde de jonge prins toen dat de intocht de eerstvolgende zondag zou worden overgedaan. Het buskruit waarmee de Aragonese kooplieden natie haar versiering bij die gelegenheid extra aantrekkelijk wilde maken, kwam echter te vroeg tot ontploffing. Daardoor brak paniek uit en verschillende toeschouwers werden door Karels paard onder de voet gelopen. We danken deze anekdote aan de beschrijving van Remy du Puys, waarvan jammer genoeg niet bekend is wanneer ze tot stand kwam. Noch de prachtige verluchte versie in handschrift,¹⁶³ die wellicht aan Karel ten geschenke is gegeven, noch de Parijse druk van Gilles de Gourmont bevatten gegevens hieromtrent. De grotere lengte en gedetailleerdheid doen echter vermoeden dat Du Puys' werkstuk na dat van De Scheerere en, in tegenstelling tot dat van zijn Brugse confrater, ook na afloop van de intrede moet zijn geschreven. Bij vergelijking van beide teksten valt op hoe weinig De Scheerere in vergelijking met Du Puys afwijkt van het officiële programma.¹⁶⁴ Zo schenkt hij nauwelijks aandacht aan de versieringen die particulieren aan hun huizen hadden aangebracht of aan de reacties van het publiek, niet toevallig twee elementen die niet precies van tevoren konden worden gepland. Als De Scheerere het publiek al eens aan bod laat komen, is het om aan te geven hoe een aantal arme drommels komt aangelopen wanneer er muntstukken worden rondgestrooid (v. 448-450), een clichésène die voorkomt in zowat elke bekende beschrijving van een intrede.

Het feit dat De Scheerere zijn tekst al op voorhand had geschreven zou verklaren waarom hij niets zegt over het incident tijdens de reprise van de intrede. Hij vermeldt slechts dat de prins de versieringen graag nog eens opnieuw wou zien en dat er 'seer minlic' (v. 899) op dit verzoek werd ingegaan. Misschien verzweeg de dichter het ongeluk, omdat hij het beschouwde als een zo snel mogelijk te vergeten smet op het grootse feest. Een tweede mogelijkheid is dat De Scheerere gewoonweg geen tijd meer had om deze onvoorziene gebeurtenis in verzen te gieten en in zijn gedicht in te passen. Hij beperkte zich daarom tot de inlas van de voorlaatste strofe, waarin hij de onvoorziene herneming van de intrede vermeldde. Dit zou het vreemde aantal strofen en verzen van De Scheereres tekst verklaren, respectievelijk 909 en 101. Is het te ver gezocht om te veronderstellen dat de dichter aanvankelijk, vóór het begin van de intrede, een gedicht van 900 verzen, verdeeld over 100 strofen, schreef en zich na afloop genoodzaakt zag een extra strofe in te lassen?

Bieden de overgeleverde los gedrukte beschrijvingen van stedelijke vorstenfeesten ons in combinatie met stadsrekeningen een relatief helder inzicht in de functie en manier van ontstaan en verspreiding van deze teksten, dan is het nog maar de vraag in hoeverre dergelijke gegevens relevant zijn voor de twee gedichten ter gelegenheid van intredes van Filips de Schone en voor Lieven Bautkens beschrijving van de geboorte- en doopfeesten ter ere van prins Karel. Deze teksten

kwamen als onderdeel van een groter geheel tot ons, waardoor de manier van overlevering weinig houvast geeft. Tot op heden is er bovendien nog niemand in geslaagd externe verwijzingen naar deze gedichten terug te vinden. Indien we iets te weten willen komen over hun ontstaan, functie en verspreiding, dan zijn we dus volledig aangewezen op de teksten zelf. Door de gedetailleerdheid en precisie in het weergeven van namen, maten en gewichten sluit de ballade van Bautken inhoudelijk dicht aan bij latere exponenten van het genre. Een vergelijkbare verspreidingswijze in losse gedrukte vorm kan daardoor worden vermoed, al zijn daar verder weinig concrete bewijzen voor. Deze nauwkeurigheid is opvallend afwezig in de twee korte intredegedichten uit 1497. De nadruk ligt daar vooral op de blijdschap van de bevolking bij het zien van hun vorst. Namen van leden van het vorstelijk gevolg, waar zowel Bautken als Smecken zo graag mee uitpakken, worden niet genoemd en stadsversieringen, die door De Scheerere en Manilius tot in het kleinste detail worden geschilderd, nauwelijks beschreven. Een eveneens in het oog springend verschil zijn de verwijzingen naar een situatie van mondelinge overdracht in deze tekstjes. Beide beginnen met een wervende eerste strofe, die er vooral op gericht lijkt de aandacht van potentiële toehoorders te trekken. De auteur van het Gentse gedicht geeft aan dat hij de intrede moet 'verhalen' (v. 45); in het Brugse wordt een beschrijving van al het moois dat tijdens de intrede te zien was, aangekondigd met de woorden 'so elck mach horen' (v. 5). In de twee teksten wordt ook regelmatig de directe rede gebruikt, die als retorisch procédé effectiever is in een voorleessituatie dan in een leessituatie.

Een derde punt van discrepantie tussen de intredegedichtjes van 1497 en de latere beschrijvingen van vorstentochten is de afstand die in het eerste geval wordt gecreëerd tussen de vertelinstantie en de stad waar het feest zich afspeelt. De ik-figuur in het Gentse gedicht geeft aan dat hij ten minste een deel van wat hij beschrijft van horen zeggen heeft: 'hoordick gewaghen' (v. 70), 'hoordick vermaen' (v. 77), 'heb ick verstaen' (v. 78). De verteller van de Brugse intrede gebruikt nadrukkelijk de derde persoon om de inwoners van Brugge aan te duiden: 'Hoe Brugge bedruet was voorleden, / Door tderven ons princen, hoge gheboren, / Sgelijcs so sijns nu bat te vreden, / [...] / Door dincoemste [...]' (v. 1-5 (mijn cursief)). (Net zo droevig als Brugge [bedoeld worden de inwoners van Brugge] voorheen was, doordat ze hun prins moesten missen, zo heel blij zijn ze nu door de intrede.) Hierdoor lijkt de auteur aan te geven dat hijzelf en/of zijn toehoorders zelf geen Bruggelingen zijn.

Indien mijn interpretatie van deze enkele passages correct is, dan waren de evocaties van de intredes van Filips de Goede en Johanna van Castilië oorspronkelijk bedoeld om te worden voorgelezen buiten de steden waar de festiviteiten plaatsvonden. Dit laatste lijkt ook G. Degroote al te hebben vermoed, die de gedichten in 1950 uitgaf. Hij meende namelijk dat ze in Brussel waren geschreven, echter zonder hier veel argumenten voor aan te leveren. In voorzichtige navolging van Van Eeghem suggereerde hij als mogelijke auteur Jan Smecken, destijds de enige bij naam bekende dichter van een dergelijke tekst, namelijk het *Guldenvliesgedicht* uit 1516.¹⁶⁵ Zowel de politieke context waarin deze intredes plaatsvonden als de gedichten zelf wijzen als plaats van ontstaan echter niet naar Brussel of Brabant, maar wel naar Vlaanderen.

Filips de Schone was in 1494 officieel meerderjarig verklaard en kon de macht opnemen in de territoria waar hij via zijn overleden moeder Maria van Bourgondië recht op had. Een blijde intrede in Leuven op 9 september van datzelfde jaar opende een lange reeks van huldgingen in de belangrijkste steden van het rijk. Op advies van zijn vader Maximiliaan weigerde Filips aanvankelijk echter Vlaanderen aan te doen. Dit had zich tijdens de laatste jaren van Maximiliaans regentschap namelijk bijzonder opstandig getoond. Pas met de intredes in Gent en in Brugge in maart 1497, waarvan in de hier besproken gedichten verslag wordt gedaan, liet Filips zich in het graafschap zien, drie jaar dus na zijn troonsbestijging. Dit bezoek symboliseerde de verzoening tussen Vlaanderen en zijn vorstenhuis na een lange periode van opstand. Filips beperkte zijn bezoeken aanvankelijk tot de grote steden van het graafschap. Pas maanden later bezocht hij ook kleinere plaatsen als Sint-Niklaas en Ieper.¹⁶⁶ Het is daarom goed mogelijk dat men het in Gent en/of Brugge gepast achtte de kleinere steden uit het achterland aan de hand van de twee hier besproken gedichten zo snel mogelijk op de hoogte te brengen van de aanwezigheid van hun nieuwe vorst in Vlaanderen. De eerste regel van het Gentse gedicht: 'Verhuecht u Vlaanderen, int ghemeene' mag dan letterlijk worden genomen. Beide gedichten thematiseren ook nadrukkelijk het bange wachten en de uiteindelijke vreugde bij de eerste bezoeken van Filips de Schone. Uit het zonet al geciteerde 'Verhuecht u Vlaanderen, int ghemeene' komen de volgende verzen.

'Verhuecht u al dat verhueghen mach:
Cesseert nu van uwen weene,
Elck mach verhueghen groot ende cleene,
In die triumphe die men sach,
In meerte den veertiensten dach,
Mids dincomste, [...]' (v. 2-7)

In het Brugse gedicht luidt het als volgt.

'Hoe Brugge bedruet was voorleden,
Door tderven ons princen, hoge gheboren,
Sgelijcs so sijnse nu bat te vreden,
Ende hebben ghe-toont vele vrolicheden,
Door dincoemste, [...]' (v. 1-5)

Ondanks hun vormelijke overeenkomst met latere beschrijvingen van vorstenfeesten verschillen de intredegedichten van 1497 hiervan dus zowel qua verspreidingswijze als qua functie. Hun primaire overdracht gebeurde wellicht mondeling, al belet dit uiteraard niet dat ze achteraf ook schriftelijk hebben gecirculeerd. Hun doel was in de eerste plaats politiek-informatief: het ging niet zozeer om het verloop en de decoraties van het feest als wel om de betekenis ervan. Door deze nieuwe functie zijn de gedichten verwant aan nogal wat politieke historieliederen. De auteurs van het *Repertorium van het Nederlandse lied* suggereerden trouwens dat het hier om dergelijke liederen zou kunnen gaan, al is

er geen spoor van de wijs waarop ze zouden moeten worden gezongen.¹⁶⁷ Met één specifiek, weinig bekend historielied vertonen de gedichtjes ter gelegenheid van de bezoeken van Filips de Goede en Johanna van Castilië opvallende gelijkenissen. In een klein, wellicht te Brugge ontstaan handschrift met hoofdzakelijk Nederlandse en Franse liederen uit de eerste helft van de zestiende eeuw bevindt zich een zwaar gehavende strofische tekst naar aanleiding van de terugkeer op de Engelse troon van Eduard IV in 1471 nadat deze vorst door Richard Neville, hertog van Warwick (1428-1471), tot ballingschap aan het Bourgondische hof was gedwongen.¹⁶⁸ Warwick streefde een verbond na van Engeland met Frankrijk dat het einde van het Bourgondische landencomplex zou betekenen. Ook dit lied brengt, zij het heel kort, verslag uit van een stedelijk vorstenfeest. Dit had plaats in Gent en werd met vreugdevuren en esbatterementen opgeluisterd.¹⁶⁹ De viering was aangericht, zo meldt de zanger, nadat een bode van Karel de Stoute het nieuws van het verdrijven van Warwick aan de Gentenaars bekend had gemaakt. Met oproepen tot blijdschap, die sterk verwant zijn aan de evocatie van de Gentse intrede (v. 1: 'Verhuecht ghi, blide van zynnen'; v. 25: 'Alle landen wilt verbliden') wordt de toehoorders tot slot nog gewezen op de heuglijke gevolgen van de recente politieke ontwikkelingen voor de bevolking en op de rol van de goddelijke machten hierin.

In welke mate de korte evocaties van de intredes van Filips de Schone in Gent en in Brugge beschouwd moeten worden als rechtstreekse voorlopers van latere beschrijvingen van vorstenfeesten, waarmee ze naast hun onderwerp ook een opbouw in balladestrofen en het daarmee verband houdende auteurschap van een rederijker gemeen hebben, kan moeilijk precies worden aangegeven. Bij het langer, gedetailleerder en schijnbaar objectiever worden gespeelde ongetwijfeld ook de invloed mee van dergelijke teksten in andere talen, en dan vooral in het Frans. Het moet trouwens in navolging zijn van wat al langer in het buitenland gebruikelijk was dat laat-zestiende-eeuwse rederijkers als Jan Baptist Houwaert (1533-1599) en Lucas d'Heere (1534-1584) de typische vers- en balladevorm gingen verlaten.¹⁷⁰ Zoals uit dit hoofdstuk al vaker mocht blijken, dienen we bij een onderzoek naar de soorten teksten die voor vorstenfeesten in Vlaanderen en Brabant werden gemaakt echter niet te zeer naar precies definieerbare genres te speuren. Hoewel er zich op dit vlak onmiskenbaar tradities hebben gevormd, kwam het er voor de rederijkers toch in de eerste plaats op aan om ieder feest van de gepaste teksten te voorzien, of om de theoreticus-rederijker Matthijs de Castelein te citeren, 'elck propoost zijn propre snede' te geven. Bekwame dichters zijn, nog volgens De Castelein, immers

'Zij [die] weten haer stilen ende haer manieren.
 Naer Homérus scholieren wies zij ons leeren,
 Hoe zij Commedien zullen fabriqueren
 Hoe zij Tragedien moeten hantieren [omgaan met het genre van de tragedie],
 Of Gesten verchieren [grote daden opluisteren] van grooten heeren,
 Met wat veersen iemends lof vermeerren,

Amoruesheyd ontdecken [de liefde beschrijven], of schandighe zonden blend [onzichtbaar],
Willen zij iemend verheffen oft oock verseeren [kwellen],
Elck met zijn propre snede zuldy dit vermonden gent.¹⁷¹

De enorme verscheidenheid aan soorten teksten die dit rederijkersstreven binnen de context van vorstenfeesten voortbracht, mocht blijken uit de bladzijden die voorafgaan. Aan de inhoudelijke diversiteit van deze literaire producten en aan de factoren waardoor deze werd bepaald is het tweede deel van deze studie gewijd.

Deel 2

De vorst en de stad in beeld

Abbeelding 10: Titelpagina van het handschrift-Leemans. Koninklijke bibliotheek van België, Brussel, ms. IV 1171, fol. 1 r.

VI Diplomatie in verzen – De verzameling- Leemans

1. Een Brussels handschrift

'[U]it geschied- en letterkundig oogpunt niet van belang ontbloomt.' Zo typeerde algemeen rijksarchivaris Jozef Cuvelier in 1937 voorzichtig de kwaliteiten van een papieren handschrift met daarin drie toneelstukken, die respectievelijk betrekking hebben op Karel van Charolais, de geboorte van Margareta van Oostenrijk en de jonge Karel V. Naast dit toneelwerk bevat de codex tevens een lang gedicht naar aanleiding van het overlijden van Karel de Stoute en een soort van exemplumlijst met bijbelse, mythologische en historische vrouwenfiguren. De collectie was in 1912 door een particulier geschonken aan het instituut dat onder Cuveliers hoede stond. Door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog zou het echter een kwarteeuw duren voor Cuvelier er in de *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor taal- en letterkunde* een artikel aan wijdde.¹ Waar het geschied- en letterkundige belang van de verzameling nu precies in gelegen was, komt daaruit niet echt naar voren. De auteur beperkte zich tot het geven van een algemene beschrijving van de codex en een korte inhoud van de erin opgenomen teksten. Toch hebben de recentere inzichten betreffende de literaire en historische context waarin het betreffende manuscript is ontstaan Cuveliers vermoeden uit 1937 in ruime mate bevestigd. De collectie, die vandaag de dag in de Belgische Koninklijke Bibliotheek onder de signatuur IV 1171 wordt bewaard, bevat namelijk de oudste overgeleverde teksten die zijn opgevoerd tijdens een stedelijk vorstenfeest. De spelen behoren daarnaast tot de vroegste bekende voorbeelden van wereldlijk toneel in het Nederlands. Bovendien is de verzameling de enige die integraal is samengesteld uit teksten die een rol hebben gespeeld in stedelijke vorstenfeesten en waarvan we dus mogen aannemen dat ze ook omwille van hun functie in dergelijke vieringen werden samengebracht.

Handschrift KB Brussel IV 1171 kwam, zo kan uit de combinatie van een verwijzing naar het keizerschap van Karel V in de titel van een van de erin opgenomen spelen en het watermerk in het papier worden afgeleid, tot stand tussen juni 1519 en 1526.² De plaats van ontstaan is bijna zeker Brussel. In de drie toneelstukken uit de verzameling, *Een spel van Colyn op die geboorte van vrou Margriete dochter van vrou Marye van Bourgonyen perfect*, *Van Menych Sympel ende Outgedachte ende van Cronijcke* en *Een spel op hertoge Karle ons keyser nu es*, wordt duidelijk naar de Brusselse situatie verwezen; de twee spelen die een auteursnaam dragen, zijn het werk van bekende Brusselse rederijkers: Colijn Caillieu en Jan Smeken. Een vierde tekst, *Den droom van Rovere op die doot van hertoge Kaerle van Borgonyen saleger gedagten* werd geschreven door

de Brugse rederijker Anthonis de Roovere en dient ook inhoudelijk in de Brugse context te worden gesitueerd. De herkomst van dit gedicht pleit echter niet tegen het Brusselse karakter van de verzameling. De Roovere was een bekend auteur wiens werk ver buiten zijn eigen stad bijval genoot.

De samensteller en kopiist van het manuscript was mogelijk een zekere Gillys Leemans. In een nog uit de eerste helft van de zestiende eeuw daterende notitie op het eerste blad verklaart hij namelijk de eigenaar van de collectie te zijn.³ Het handschrift wordt tegenwoordig gemakshalve ook naar hem genoemd. Cuvelier suggereerde dat deze Leemans misschien lid was van een Brusselse rederijkerskamer.⁴ Hoewel er vooralsnog geen andere vermeldingen van de naam zijn opgedoken, is deze hypothese aannemelijk. Indien Leemans inderdaad de compiler was, zou zijn herkomst uit het rederijkersmilieu verklaren hoe hij aan zijn leggers voor deze rederijkersteksten is gekomen. De vroegste daarvan, het spel *Menych Sympel*, was op het moment van het samenstellen namelijk al minstens een halve eeuw oud.

Over het belangrijkste selectie criterium bij het bijeenbrengen van de verzameling-Leemans kan zoals gezegd weinig twijfel bestaan. De drie erin opgenomen toneelstukken en het gedicht handelen alle over leden van het Bourgondisch-Habsburgse vorstenhuis. Ze werden bijna zeker tijdens stedelijke feesten ter ere van deze vorsten opgevoerd/voorgedragen. Wie de samensteller ook mag geweest zijn, hij koesterde een bijzondere interesse voor dergelijke teksten en bij uitbreiding voor stedelijke vorstenfeesten in het algemeen. Daarbij kan men uiteraard de vraag stellen naar de precieze aard van deze belangstelling en dus naar de oorspronkelijke functie van dit vanuit thematisch oogpunt voor de Nederlanden unieke handschrift. Mogelijk is de collectie de vrucht van een persoonlijke belangstelling voor stedelijke vorstenfeesten en in het bijzonder voor teksten die binnen dergelijke gelegenheden een rol hebben gespeeld. Uit het vorige hoofdstuk (V.4) bleek al dat ook beschrijvingen van vorstenfeesten om hun historisch-documentaire waarde werden gecollectieerd. Tegen deze hypothese pleit echter de slordige hand waarin de teksten werden overgeschreven.⁵ Indien het hier aanvankelijk inderdaad een verzamelobject betrof, dan mogen we ervan uitgaan dat er aan de uitvoering meer aandacht zou zijn besteed. De onverzorgde vorm suggereert eerder dat het handschrift in de eerste plaats uit praktische motieven, als een gebruiksvoorwerp, is samengesteld. Daarop wijst ook de lijst met 'Uut gelesen vrouwen oft priencerssen om in cameran te ordyneren'.⁶ Uit dit opschrift blijkt dat de opsomming bedoeld was als hulpmiddel voor rederijkers die bijbelse, mythologische of historische vrouwen in een van hun creaties wilden 'ordineren' [tonen, oprichten]. Dit konden zinnespelen zijn, maar bijvoorbeeld ook de tableaux vivants die de gezellen regelmatig tijdens vorstenfeesten, en dan vooral blijde intredes, verzorgden, en die vaak door heroïsche figuren uit de bijbel, mythologie en geschiedenis werden bevolkt.⁷

Waarvoor kunnen de literaire teksten in de collectie dan precies zijn gebruikt? Dat we hier met een repertoirehandschrift van een rederijkerskamer te maken hebben zoals de bekende collectie van het Haarlemse gezelschap Trou Moet Blijcken is weinig waarschijnlijk. Daarvoor zijn de teksten te zeer tijdsgebonden. Een publiek uit het midden van de zestiende eeuw zal niet meer geïnteresseerd zijn

geweest in de vertoning van bijvoorbeeld een toneelstuk ter gelegenheid van de geboorte van Margareta van Oostenrijk in 1480. Het motief om de teksten te bewaren moet dan ook eerder in hun voorbeeldfunctie hebben gelegen. Wanneer we de collectie vanuit dit oogpunt bekijken, gaat trouwens iets van de logica oplichten waarmee ze is samengesteld. Ze bevat teksten van wat wellicht de drie bekendste rederijkers waren die binnen vorstenfeesten actief zijn geweest: Anthonis de Roovere, Colijn Caillieu en Jan Smeken. Het betreft hier niet toevallig de enige auteurs van wie we met zekerheid weten dat hen de grote eer te beurt is gevallen voor deze arbeid door hun stadsbestuur een structurele vergoeding te ontvangen. Slechts bij twee teksten is helemaal duidelijk voor welk type vorstenfeest ze zijn gemaakt: *Menych Sympel* voor een intrede en *Die geboorte van vrou Margriete* voor een geboorteviering. *Den droom van Rovere* speelde, zoals verderop in dit hoofdstuk zal worden beargumenteerd, wellicht een rol tijdens een processie generaal. De precieze gelegenheid waarbij *Hertoge Karle* is opgevoerd kan niet meer worden achterhaald.

Naast deze diversiteit in feesten valt ten slotte ook de variatie op in stofkeuze. In *Menych Sympel* wordt de aanleiding tot het stuk aan de hand van vooral historisch materiaal aanschouwelijk gemaakt, in *Die geboorte van vrou Margriete* is dit primair bijbels, in *Hertoge Karle* mythologisch en in *Den droom van Rovere* allegorisch. Op die manier leverde het handschrift-Leemans de rederijker die een literaire bijdrage voor een vorstenfeest diende te verzorgen een gevarieerde staalkaart van composities die illustere voorgangers in gelijkaardige omstandigheden hadden geproduceerd.

Of Gillys Leemans in het kader van Brusselse vorstenfeesten zelf van zijn verzameling gebruik heeft gemaakt is niet geweten. Zoals gezegd is deze figuur niet uit andere bronnen bekend. Dit laatste is echter geen argument om aan te nemen dat Leemans niet binnen de stadsfeestcultuur actief is geweest. Ook van bijvoorbeeld de Gentse Sint-Barbara-factor Lieven Bautken bestaat slechts een enkel spoor, terwijl zijn auteurschap van de ballade op de geboorte van Karel V impliceert dat hij toch een zeker prestige genoot. Een rederijker voor wie op iets vastere gronden kan worden aangenomen dat hij met de verzameling-Leemans zijn voordeel heeft gedaan, is de dichter en bibliofoon Jan Baptist Houwaert (1533-1599). Op de eerste bladzijde van de codex staan namelijk de naam en het motto van diens zoon Raphael, die het boek naar alle waarschijnlijkheid van zijn vader heeft geërfd (afbeelding 10).⁸ Anders dan in het geval van Leemans is de activiteit van Jan Baptist Houwaert in Brusselse vorstenfeesten goed gedocumenteerd. Hij coördineerde de feestelijkheden voor de intredes van onder anderen Willem van Oranje (1577), aartshertog Matthias (1578) en Ernest van Oostenrijk (1594). Hij schreef voor die gelegenheden ook verschillende teksten, waaronder uitvoerige verslagen van de intredes, lofdichten en een reeks tafelspelen. Tijdens de intocht van aartshertog Albrecht in 1599 zouden ook nog twee zinnespelen en een dialoog van de eerder dat jaar overleden dichter zijn opgevoerd.⁹

Niets belet dat er ook elders in Brabant, of in Vlaanderen collecties zijn aangelegd waarin literaire teksten voor stedelijke vorstenfeesten werden samengebracht.

Toch is het op zijn minst toepasselijk dat de enige bekende codex van dit type juist uit Brussel afkomstig is. Het ligt namelijk voor de hand dat de interesse voor vorstenfeestliteratuur daar groter zou zijn geweest dan elders. Dit heeft alles te maken met de ambities van Brussel als hofstad. Al sinds de tweede helft van de dertiende eeuw hadden de Brabantse hertogen min of meer permanent in de Zennestad verbleven. Na de machtsovername door Filips de Goede in 1430 was het Brusselse stadsbestuur er veel aan gelegen het hof binnen zijn muren te houden. Het had daar verschillende redenen voor. De aanwezigheid van de hertogen verleende Brussel eerst en vooral het prestige eigen aan een residentiestad. Belangrijker echter waren de politieke en economische voordelen, vooral voor die sociale groepen die de stedelijke macht in handen hadden. Dit waren de zogenaamde geslachten, de zeven families die het stedelijke patriciaat vormden, en de luxeambachten. De hertog consolideerde de macht van de geslachten en toonde zich een nuttige bondgenoot in hun strijd tegen stedelijke opstanden. Daarnaast vormde het hof ook een belangrijke afzetmarkt voor de goederen die door de luxeambachten werden geproduceerd en verhandeld en die een compensatie vormden voor de afkalkende Brusselse lakenindustrie.¹⁰

De Brusselse schepenen deden hun uiterste best om het de hertog en zijn naasten in de Zennestad zo veel mogelijk naar hun zin te maken. Daarop wijzen de talrijke initiatieven die na 1430 ten gunste van de Bourgondiërs werden genomen. Zo droeg de stad aanzienlijk bij aan de uitbreiding en verfraaiing van het paleis op de Coudenberg; invloedrijke edelen uit de onmiddellijke nabijheid van de hertog werden met geschenken overladen; in Scheut bij Anderlecht werd een Kartuizerklooster gebouwd, een orde waarvoor zowel Filips de Goede als Isabella van Portugal een bijzondere verering koesterden, en iedere keer wanneer de vorsten de stad aandedden, werden hen grote feesten bereid.¹¹

Filips bleek niet ongevoelig voor het charmeoffensief van de Brusselaars. Hij bracht na 1430 meer tijd in Brussel door dan in om het even welke van zijn andere steden.¹² Hetzelfde kan niet worden gezegd van zijn opvolgers. Karel de Stoute toonde na zijn machtsovername al snel zijn ongenoege over de uitgesproken voorkeur van zijn vader voor Brussel en maakte van het nabijgelegen Mechelen de administratieve hoofdstad van de Bourgondische landen van herwaarts over.¹³ Een min of meer vaste residentieplaats heeft Karel de Stoute tijdens zijn bewind nooit gekend. Daarvoor leidde hij een te ambulant bestaan. Dit was na zijn dood in 1477 eveneens het geval voor zijn schoonzoon Maximiliaan van Oostenrijk. Wel verbleven Karels weduwe Margareta van York en zijn dochter Maria van Bourgondië regelmatig in de Zennestad. Na het overlijden van Maria raakte de relatie tussen Maximiliaan en de Brusselaars grondig verstoord door een lange reeks stedelijke opstanden tegen de aartshertog en latere Duitse keizer. Deze lagen ook aan de basis van de voorkeur van Maximiliaans kinderen Margareta van Oostenrijk en Filips de Schone voor Mechelen ten koste van Brussel.¹⁴

Hoewel de opvolgers van Filips de Goede Brussel beduidend minder goedgezind waren, bleven de lokale schepenen grote inspanningen leveren om hun stad voor de vorsten zo aantrekkelijk mogelijk te maken. De magistraat was bijzonder gul in het toekennen van subsidies en giften aan de hertogen en hun getrouwen; het paleis op de Coudenberg en de buurt er rondom werden onafgebro-

ken verfraaid en de stad zette haar hoofdstedelijke ambities, ondanks een zware economische recessie vanaf de jaren 1480, kracht bij met een prestigieus cultuurbeleid.¹⁵ Tegen het begin van de zestiende eeuw zou deze politiek opnieuw haar vruchten afwerpen: net als Filips de Goede maakte Karel V van Brussel zijn belangrijkste verblijfplaats in de Nederlanden. Hij bracht er bovendien een voor een zijn centrale instellingen onder.¹⁶

De aspiraties van Brussel als residentiestad lieten duidelijke sporen na in het stedelijke literaire leven. Dit lijkt namelijk beduidend dichter bij het hof en de hofcultuur te hebben gestaan dan elders in Brabant en in Vlaanderen. Deze situatie heeft haar oorsprong lang voor de Bourgondische machtsovername. Anders dan in Vlaanderen bestond er in Brabant een hoofse literaire cultuur in het Nederlands. Samen met het Frans, Duits en Latijn was het Nederlands een van de voertalen aan het Brabantse hof, wat resulteerde in een belangrijke literaire productie onder hoofs mecenaat.¹⁷ Toen het gezag in 1406 overging op Antoon van Bourgondië, de tweede zoon van Filips de Stoute, veranderde er weinig aan het statuut van het Nederlands aan het hof. Een van de voorwaarden voor de opvolging van Antoon was trouwens dat deze Franse prins Nederlands zou leren.¹⁸ De talenkennis van de hertog vergemakkelijkte uiteraard de contacten met het prille stedelijke literaire milieu. Zo werden 'Jan d'Oude van Brussel ende sinen medegesellen' in 1414 betaald, omdat ze voor Antoon en zijn vrouw 'een spel speelden'.¹⁹ Antoons zoon en opvolger Jan IV (1403-1427) onderhield hartelijke betrekkingen met de rederijkers van Den Boeck. Hij nodigde ze onder andere uit op zijn paleis, trakteerde ze meermaals op een maaltijd en werd in maart 1417 ook effectief lid van het gezelschap.²⁰

Na de installatie van Filips de Goede in het paleis op de Coudenberg verloor het Nederlands zijn belang aan het Brabantse hof vrijwel volledig. Uit de inventaris van de Bourgondische bibliotheek blijkt dat de literaire voorkeur van Filips en zijn opvolgers haast uitsluitend uitging naar Franse en Latijnse teksten.²¹ Toch bleven de raakvlakken tussen het hof en het stedelijke literatuurbedrijf talrijk, ook in de periode dat de hertogen de Zennestad meer en meer gingen mijden. Net als Jan IV trad Filips de Goede toe tot Den Boeck. Enkele decennia later namen Maximiliaan van Oostenrijk, Filips de Schone en Margareta van Oostenrijk een vergelijkbaar initiatief door zich te laten inschrijven op de ledenlijst van de broederschap van de Zeven Weeën. Dit genootschap was in 1499 opgericht door vier leden van de Brusselse rederijkerskamer De Lelie, onder wie Jan Smeken en Jan Pertcheval.²² Al sinds 1499 was ook de hooggeplaatste Bourgondische hoveling Olivier de la Marche lid van de Zeven Weeën. Hoewel De la Marche een even zwerfend bestaan leidde als zijn broodheren, lijkt hij toch een bijzondere voorliefde te hebben gekoesterd voor de stad Brussel. Hij bezat er een huis, dat hem – mogelijk in het kader van de residentiepolitiek – door het stadsbestuur ten geschenke was gegeven. Volgens zijn eigen wens werd hij ook in de stad begraven.²³

Meer dan waarschijnlijk onderhield Olivier de la Marche contacten met stedelijke literatoren. Het ligt voor de hand dat hij deze tijdens de voorbereiding van publieke vorstenfeesten heeft ontmoet. Het werk van Bourgondische auteurs zoals De la Marche lijkt onder Brusselse auteurs een bijzondere bewondering te hebben genoten. Colijn Caillieu vertaalde het lange allegorische gedicht *Le pas de*

la mort (tDal sonder wederkeeren) van Arné de Montgesoie, varlet de chambre van Karel de Stoutes tweede echtgenote Isabella van Bourbon (1436-1465) en later huissier d'armes van Maria van Bourgondië.²⁴ In 1503 verscheen onder de titel *Den camp vander doot Jan Pertchevals verdietsing van De la Marches Chevalier délibéré* (1483).²⁵ De invloed van dit werk blijkt een halve eeuw na de dood van de Bourgondische hoveling nog duidelijk in *Den generalen loop der werelt* van de Brusselse dichter Jan Baptist Houwaert.²⁶ In 1514 drukte Thomas van der Noot ook *Den triumph ende tpalleersel van den vrouwen*, zijn eigen vertaling van De la Marches *Le pament des dames*.²⁷ Van der Noots motieven hiervoor zullen in de eerste plaats commercieel zijn geweest. Dit wijst erop dat de interesse voor het hof en de hofcultuur niet beperkt bleef tot de Brusselse literatoren, maar ook onder bredere lagen van de plaatselijke bevolking bestond. Dit laatste blijkt ook uit het eveneens door Van der Noot gedrukte *Guldenvliesgedicht* van Jan Smeken. Anders dan bijvoorbeeld de ballade van Lieven Bautken op de geboorte van Karel V of de evocatie die Jan de Scheerere maakte van de intrede van dezelfde vorst in Brugge in 1515 betreft het hier de beschrijving van een feest waarbij de stedelijke gemeenschap nauwelijks was betrokken. Het gaat in de tekst ook nergens om het belang van de viering voor de stad. In plaats daarvan kregen de lezers een lange opsomming met naam en toenaam van de aanwezige edelen en een gedetailleerde evocatie van al wat er te zien was aan kostbare gewaden en ornamenten. De tekst viel bij het publiek in de smaak, mogen we veronderstellen, want hij werd als enige overgeleverde van zijn type herdrukt (NK 3057 en NK 3058).

Er zijn geen aanwijzingen dat Brusselse rederijkers frequenter aan stedelijke vorstenfeesten meewerkten dan bijvoorbeeld hun Gentse of Brugse collega's, noch dat dergelijke veringen in de Zennestad talrijker of grootser waren dan elders. Toch suggereert het voorgaande dat de bijdrage van de gezellen er een bijzonder, eigen karakter had. Dit was een gevolg van de hoofdstedelijke ambities van Brussel, van de hechtere relatie tussen stads- en hofcultuur en van de interesse van stedelijke literatoren en hun publiek voor Bourgondische literaire teksten. Mogelijk bestonden er ook meer persoonlijke banden tussen auteurs aan het hof en in de stad. Het is niet onaannemelijk dat aan het schrijven van teksten voor vorstenfeesten in de 'hofstad' Brussel meer prestige was verbonden en dat auteurs zich met een grotere betrokkenheid van deze taak kweten. Deze activiteit is vooral goed gedocumenteerd voor de periode waaruit de teksten zelf dateren. Uit de jaren waarin het handschrift-Leemans vermoedelijk is samengesteld (1519-1526) zijn ons geen stadsrekeningen overgeleverd. Toch toont het geval van Jan Baptist Houwaert, die de collectie mogelijk in zijn bezit heeft gehad, dat zowel de hoofdstedelijke ambities van Brussel, de bijdrage van rederijkers aan stedelijke vorstenfeesten als hun interesse voor de hofcultuur naar het midden van de zestiende eeuw toe intact waren gebleven en dat een verzameling als die van Leemans daarin nog steeds een grote waarde had.

2. Van Karel tot Karel

De oudste tekst in het handschrift-Leemans, het spel *Menych Sympel*, werd hoogstwaarschijnlijk geschreven ter gelegenheid van een intrede van Karel van Cha-

rolais te Brussel. Deze moet hebben plaatsgehad, zo beargumenteerde R. Stein in de uitvoerige inleiding bij zijn uitgave van dit stuk, tussen 31 januari en 12 februari 1466. Het was wellicht de bezwering van de Brabantse oorkonden door de Bourgondische prins die de aanleiding vormde voor het officiële bezoek.²⁸

Over wie bij de creatie van *Menych Sympel* betrokken was is niets met zekerheid bekend. Als auteur van het anoniem overgeleverde stuk werd al meermaals de naam van Colijn Caillieu naar voren geschoven.²⁹ Deze schreef zeker het eveneens in de verzameling-Leemans opgenomen *Die geboorte van vrou Margriete*. De toekenning van een jaargeld aan Caillieu, deels omwille van zijn bijdrage aan de stadsfeestcultuur, dateert pas van 1474. Zoals blijkt uit een document uit de Brusselse stedelijke administratie genoot de dichter echter ook daarvoor al een regelmatige financiële tussenkomst van de schepenen.³⁰ Indien dit reeds in 1466 het geval was, dan zou het voor de hand liggen dat het stadsbestuur de opdracht tot het schrijven van *Menych Sympel* aan de blijkbaar zeer gewaardeerde Caillieu had gegeven. Echt sluitende argumenten voor zijn auteurschap zijn vooralsnog echter niet opgedoken.

Nog meer in het duister tasten we met betrekking tot de uitvoerders van het intredespel van 1466. Meer dan waarschijnlijk ging het hier om een Brussels gezelschap waartoe ook de auteur zal hebben behoord. De oudste vermeldingen van toneelspel tijdens stedelijke feesten door de rederijkerskamers Den Boeck (als *De Tyteloeze*), *De Corenbloem*, *De Lelie* en *De Violette* dateren van de jaren zeventig en tachtig van de vijftiende eeuw.³¹ Gezien de bijzonder onvolledige staat van de Brusselse stadsrekeningen belet echter niets dat op zijn minst sommige van deze groepen ook daarvoor al actief waren. Vers 580, 'yonst vor die const van weerden bekynnen' is mogelijk het devies van de uitvoerders.³² Het was onder de rederijkers gebruikelijk om het motto van de kamer op het eind van een stuk in de dialoog te integreren. In dat geval kan de medewerking van Den Boeck en De Corenbloem worden uitgesloten, aangezien deze een andere zinspreuk voerden.³³ De deviezen van *De Lelie* en *De Violette* zijn niet bekend. Maar *Menych Sympel* hoeft niet noodzakelijk door een rederijkerskamer te zijn vertoond. Ook het Grote Gilde van de Kruisboog kan hiervoor hebben ingestaan. Dit gezelschap voerde al sinds 1448 na de jaarlijkse Ommevang een van de zeven *Bliscappen* op en verschijnt vanaf de jaren tachtig eveneens in de stadsrekeningen als producent van toneel tijdens intredes.³⁴ Het 'yonst vor die const van weerden bekynnen' uit *Menych Sympel* doet trouwens sterk denken aan de laatste verzen van de proloog tot de eerste *Bliscap*.

'Ons meyn es reyn [ons opzet is zuiver], slecht [eenvoudig] es ons conste.

Verstaedt ende vaedt ons goede jonste [genegenheid].

Wy doet uut minnen, wilt dat bekinnen,

Om vruecht vermeerren'³⁵

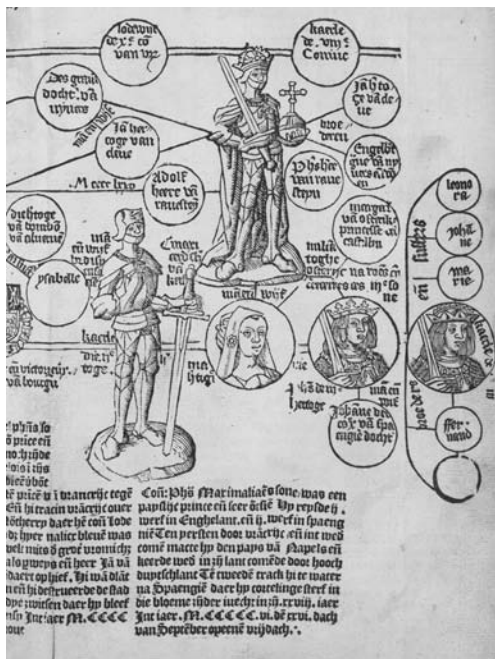
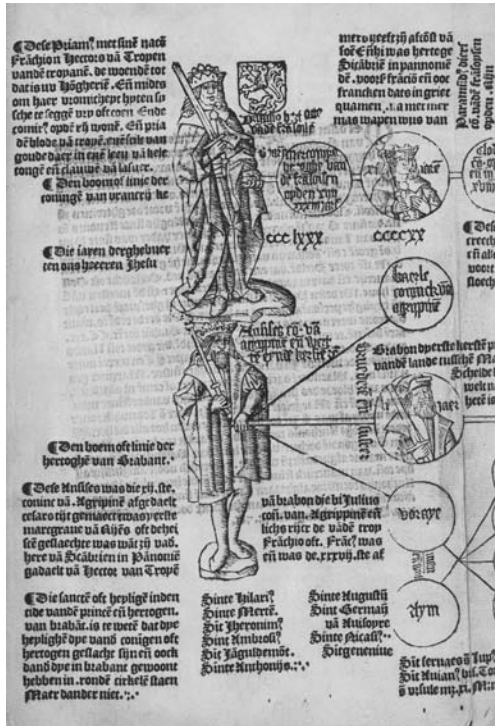
Menych Sympel kan, zo werd in het vorige hoofdstuk aangevoerd, qua genre worden geïdentificeerd als een toespel of gedramatiseerde verklaring van een tableau vivant. De grammaticaal wat wankele opmerking van *Menych Sympel*, dat Karel 'stappans wesen [b]ynnen Bruesel' (v. 45-46), suggereert dat het stuk werd

gespeeld in afwachting van de doortocht van de vorst. Het is weinig waarschijnlijk dat Karel nog net getuige kon zijn van het einde van de opvoering, zoals Stein suggereerde.³⁶ Daarvoor zou de voortgang van de intredestoet tot op de minuut geregeld moeten zijn, wat praktisch onhaalbaar lijkt.³⁷ Aangezien de komst van de vorst in het stuk in de heel nabije toekomst wordt geplaatst, mogen we ervan uitgaan dat het publiek zich al langs het intredeparcours bevond. Mogelijk maakte de toeg uit *Menych Sympel* dus deel uit van een reeks tableaux vivants die Karel tijdens zijn passage werden gepresenteerd. Hoewel er geen beschrijvingen of afbeeldingen van deze decoratieve constructie zijn overgeleverd, kunnen we er ons op basis van de tekst toch een behoorlijk goed beeld van vormen. De opsomming van onderling verwante vorsten en de uitroep van *Menych Sympel* 'Helpe maegt Marye, / Soe en sag ic noyt boom soe reyn gewracht [zo mooi gevormd]' (v. 309-310), suggereren dat het hier een soort van stamboom betrof. Daarop moet de bloedlijn zijn geëvoeerd die van Karel de Grote over het Brabantse vorstenhuis naar Karel van Charolais liep.

Het is niet helemaal duidelijk hoe de geslachtslijst van 1466 precies is voorgesteld: werd ze uitgebeeld of waren er slechts geschilderde portretten te zien? Dat de meer dan vijftig vorsten die in het stuk met naam worden genoemd allemaal door figuranten zouden zijn verbeeld is hoogst onwaarschijnlijk. Dit zou immers impliceren dat ze allen in één tableau vivant zaten gestouwd, waarvoor het spel kon worden getoond. Anderzijds is ook een eenvoudige geschilderde beeltenis van de hoofden, zoals op de bekende stamboom uit *Die alder excellenste Cronyke van Brabant*, die de Trojaanse koning Priamus met Karel V verbindt,³⁸ weinig aannemelijk (afbeeldingen 11 en 12). Sommige vorsten waren voor het publiek namelijk goed zichtbaar en ten voeten uit afgebeeld. Lodewijk de Stotteraar ('balbus') (846-879) was bijvoorbeeld gezeten op zijn troon te zien (v. 360: 'Dese Lodewijcus Balbus in sijn tsege daer'). Het meest plausibel is dan ook een presentatie waarbij alleen de belangrijkste figuren (levend en/of geschilderd) werden gepresenteerd.

Een blik op de politieke context waarbinnen de intrede van Karel van Charolais plaatsvond, laat weinig twijfel bestaan over de boodschap die de hierboven geëvoeerde stamboom diende uit te dragen. Karels vader Filips de Goede sukkelde in 1466 al enige tijd met zijn gezondheid. Het was duidelijk dat hij binnen afzienbare tijd in zijn verschillende vorstendommen zou moeten worden opgevolgd. Aangezien Filips nog maar de eerste Bourgondische hertog was die ook de titel hertog van Brabant voerde, was zijn successie in dit vorstendom door zijn zoon Karel allesbehalve vanzelfsprekend. Bovendien maakte een naaste verwant van Karel, Jan van Nevers, eveneens aanspraak op de hertogstitel en genoot deze onder het gemeen een bijzondere populariteit.³⁹ Met het stamboomtableau zullen de schepenen Karel van Charolais daarom hebben willen presenteren als de 'natuurlijke' nieuwe hertog van Brabant. Tegenover de vorst toonden ze op die manier hun loyaliteit en hun erkenning van zijn gezag; de stedelijke bevolking werd door de scène doordrongen van de legitimiteit van de dynastieke aanspraken van de jonge Bourgondiër.

Dat de legitimering van Karel gebeurde door een verwijzing naar zijn afstamming wekt weinig verbazing. Binnen de sterk teleologisch bepaalde middel-

Afbeeldingen 11 en 12: Twee fragmenten van de stamboom uit *Die alder excellente Cronyke van Brabant* [...]. Antwerpen: Jan van Doesborch, 1518. Ex.: Universiteitsbibliotheek, Gent, ACC. 3518.

eeuwse wereldvisie ontrolde de geschiedenis zich namelijk volgens een goddelijk heilsplan. Dit maakte continuïteit, over een liefst zo lang mogelijke periode, tot een primaire factor in het bepalen van de rechtsgeldigheid van het bestuur. Illustere voorouders verleenden de vorst bovendien een belangrijk prestige. Om die reden werden bloedlijnen vaak doorgetrokken tot in de (althans in moderne ogen) mythische voorgeschiedenis. Vooral de Trojanen, die zich na de verwoesting van hun stad overal doorheen Europa zouden hebben verspreid, genoten in dit verband een bijzondere populariteit en staan aan de wieg van een ontelbaar aantal Europese adellijke geslachten. Vanaf de dertiende eeuw, op het moment dat sommige vorstenhuizen (soms behoorlijk twijfelachtige) aanspraken lieten gelden over steeds grotere gebieden, kende de genealogische of dynastieke kroniek dan ook een enorme opgang. In *Menych Sympel* wordt Cronijcke, de verpersoonlijking van dergelijke geschriften, toepasselijk – en naar we mogen veronderstellen zonder bedoelde ironie – aangeduid als ‘een bloemme voer alle prienchieren’ (v. 157) en iemand ‘die dedelhey seer begeert’ (v. 466). In de genealogische kroniek werd de afstamming van een specifieke dynastie uit de doeken gedaan, in functie uiteraard van het vorstendom waarover ze haar gezag probeerde te vestigen.⁴⁰

De oudste sporen van de Brabantse historiografische traditie, waarbij de stamboom uit *Menych Sympel* aansluit, gaan terug tot Jan I (1254-1294). Ter legitimering van zijn gecontesteerde opvolging als hertog van Brabant (1267) liet deze vorst een aantal geschiedwerkjes schrijven, de zogenaamde genealogieën. Daarin werden de voorouders van Jan I in rechte lijn teruggevoerd tot de Karolingische koningen en keizers.⁴¹ Deze vroege Brabantse historiografie kende haar hoogtepunt in de *Brabantse Yesten* van Jan van Boendale (1279-1351) uit de eerste helft van de veertiende eeuw. Het was (onder andere) op dit werk dat Edmond de Dynter (1370-1449) zijn *Chronica nobilissimorum ducum Lotharingiae et Brabantiae ac regum Francorum* (1443-1446) baseerde. In deze laatste tekst werd de Brabantse genealogie doorgetrokken tot en met de Bourgondische hertog Filips de Goede. Aan de politieke bedoelingen achter de kroniek hoeft niet te worden getwijfeld. De Dynter was secretaris van Filips de Goede en zijn geschrift diende de aanspraken van zijn broodheer op de Brabantse hertogstroon tijdens de perikelen rond de opvolging van Jan IV historiografisch te schragen.⁴² In *Menych Sympel* werd Filips’ zoon Karel van Charolais, met vergelijkbare motieven, aan de bloedlijn toegevoegd.

De dynastieke kroniek kende haar visuele tegenhanger in de stamboom. Hiermee kon dezelfde verheerlijkende en rechtvaardigende boodschap veel rechtstreekser en aan een breder publiek worden overgedragen. Vandaar dat we stambomen veelvuldig tegenkomen tijdens publieke feesten. Na de jaarlijkse Mariaommegang vormden de Brusselse ambachtsgilden traditioneel een levende genealogie van alle Brabantse hertogen.⁴³ Vooral voor Franse intredes is het gebruik van stambomen goed gedocumenteerd.⁴⁴ Ze kwamen, zo bewijst de *Menych Sympel*-toog, eveneens in de Nederlanden voor. Tijdens zijn Brugse verzoeningsintrede van 1440 had ook Karels vader Filips de Goede trouwens al eens ‘eene groten boom up elcken tack sittende een cleen kindekin in witte ghecleet ende met een crone up thooff’ te zien gekregen.⁴⁵ Hoe sterk werd gerekend op de effectiviteit van genealogische schema’s om de bevolking van een bepaald gebied van de legitimiteit van een vorst te overtuigen, blijkt wel uit een initiatief van

Jan van Lancaster, hertog van Bedford (1389-1435), in 1423. Om de aanspraken op de Franse troon van zijn minderjarige neefje Hendrik VI (1421-1471) te schragen liet deze aan de toegangsdeuren van talrijke Franse kerken een stemma van het prinsje met een verklarend gedicht ophangen. Op deze manier kon het Franse publiek zich vergewissen van de geldigheid van Hendrik als koning van zowel Engeland als Frankrijk.⁴⁶

Doordat in grote lijnen duidelijk is hoe de toog uit *Menych Sympel* eruit moet hebben gezien, kunnen we ons eveneens een idee vormen van de specifieke bijdrage van de toneeltekst aan de voorstelling, met andere woorden van de manier waarop de dichter het tableau doorheen zijn stuk duidt en becommentarieert. Wanneer we de tekst als geheel vergelijken met de erin geëvoceerde stamboom, dan blijkt de eerste een soort van allegorisering te vormen van de verhoopte werking van de tweede. Met het tableau wou de stedelijke elite het stedelijke gemeen naar aanleiding van de intrede van Karel van Charolais aan de hand van historisch materiaal de legitimiteit en geschiktheid aantonen van de jonge Bourgondiër als nieuwe hertog van Brabant. Zowel de stedelijke elite, het gemeen als het historische materiaal krijgt daarom een (in functie van de ambities van de schepenen uiteraard sterk geïdealiseerde) allegorische vertegenwoordiger. Outgedachte is een geleerd en respectabel man, die zich omwille van zijn 'eere' regelmatig 'in alder heeren hove' beweegt (v. 226), *Menych Sympel* een 'persoon van slychten lien' [van eenvoudige komaf] (v. 135) met een bijzondere genegenheid voor al wat des adels is, en Cronijcke de waarachtige 'suster van scryftueren' (v. 237). Samen gaan zij het effect uitspelen dat de stamboom idealiter op het publiek zou moeten hebben. Terwijl hij wacht op de doortocht van de vorst, die 'stappans' in Brussel zal aankomen, mediteert *Menych Sympel* over '[d]ie hooghey, de edelhey, de inneghey crachtich' (v. 30) van Karel van Charolais. Outgedachte bemerkt dat dit *Menych Sympel* 'te groot om gronden' (v. 34) is en besluit hem te helpen. Hij doet dit door de eenvoudige volksman te wijzen op de betekenis van 'edelhey'. 'Edelhey' brengt bescherming aan de hele wereld (v. 62-63) en houdt het christelijke geloof in stand (v. 64); zonder adellijke heren is het gewone volk niet meer dan beesten, er is geen handel mogelijk, noch deugdzaamheid, orde en recht (v. 66-69). Zonder 'edelhey' zou de wereld tenietgaan. Om dit laatste te bewijzen haalt Outgedachte het voorbeeld aan van het Romeinse Rijk, dat na het overlijden van Constantijn de Grote (ca. 280-337) 330 jaar 'ongeregeert' bleef. Er kwam slechts een eind aan de barbarij toen Karel de Grote werd geboren. Hij bracht opnieuw orde en herstelde het christelijke geloof in eer. Nooit heeft iemand het christendom meer gediend (v. 100-102). *Menych Sympel* wil daarop graag weten waar Karel geboren is. Dat was in Neder-Oostenrijk, antwoordt Outgedachte, wat betekent dat hij van Lotharingen en dus van Brabant afkomstig was. In één adem voegt Outgedachte er nog aan toe dat Karel van Charolais uit hetzelfde geslacht is voortgekomen. *Menych Sympel* wil daarop graag het fijne weten van deze verwantschap. Omdat Outgedachte vreest dat zijn 'crancke memorije' hem zou beletten naar behoren aan dit verzoek te voldoen, roept hij de hulp in van vrouw Cronijcke. '[V]an grade te gra' (v. 285) toont deze vervolgens aan de hand van het stamboomtableau hoe de herkomst van Karel van

Charolais via de Brabantse geslachtslijn tot aan Karel de Grote kan worden teruggevoerd. Haar conclusie is dat Karel van Charolais '[y]n rechter lygnijen' van zijn illustere naamgenoot afstamt en 'Dat van Kaerels name op desen dach / Geen eelder in kerstenrijck leven mach, / Dat daer up rustende es Kaerels geslachte' (v. 515-517). Tot slot van het stuk komt nog een engel neergedaald, die meedeelt dat Karel de Grote zich in de hemel bevindt en dat God zijn nakomelingen zeer welgezind is. De hemelse boodschapper spoort de Bourgondische prins aan om zijn grote voorganger in diens nobele werken na te volgen en verzekert dat God hem daarbij zal steunen en sterken.

De anonieme dichter van *Menych Sympel* liet zich bij zijn gedramatiseerde duiding bij een intredetooget duidelijk inspireren door het model van het religieuze processietooget. Ramakers typeerde dit dramatische genre door te wijzen op de verbanden ervan met het explicatieve of allegorische toneel en met het historaaltoneel. Met het explicatieve toneel heeft het tooget het optreden gemeen 'van allegorische raadgevers, die de centrale mensfiguur uit zijn staat van onkunde (of zonde) bevrijden en hem een staat van inzicht (of genade) binnenleiden'.⁴⁷ De belangrijkste overeenkomst met het historaaltoneel bestaat uit het gebruik van heilshistorisch materiaal in de vorm van tableaux vivants. Deze werden gebruikt als 'argument voor de centrale these die de allegorische verklaarders met de mensfiguur bespreken'.⁴⁸ De auteur van *Menych Sympel* herleidde de centrale mensfiguur tot *Menych Sympel*, een vertegenwoordiger van de stadsbevolking. Dit komt eigenlijk op hetzelfde neer, aangezien deze groep wellicht de overgrote meerderheid van de toeschouwers van het stuk uitmaakte. Cronijcke en Outgedachte treden op als allegorische raadgevers van deze stedelijke Elckerlijc. De centrale these die ze met *Menych Sympel* bespreken is dat Karel van Charolais rechtstreeks, via de Brabantse geslachtslijn, van Karel de Grote afstamt en dat geen andere levende vorst meer aanspraak kan maken op diens erfenis. Het is deze stelling die aan de hand van het stamboomtableau wordt beargumentteerd. Dit bevat geen heilshistorisch materiaal, maar gegevens uit de wereldlijke geschiedenis. Net als in de processietoogetspelen nodigen deze het publiek echter uit tot het leggen van typologische verbanden, in dit geval tussen Karel de Grote en Karel van Charolais.

De belangrijkste implicatie van de centrale these en de toog in *Menych Sympel* is uiteraard dat Karel van Charolais de 'natuurlijke' nieuwe hertog van Brabant is. Dit is, om nogmaals de terminologie van Ramakers te gebruiken, ook de 'staat van inzicht' waar de allegorische raadgevers de centrale mensfiguur – en met hem uiteraard het publiek dat hij vertegenwoordigt – naartoe leiden. Nergens in de toneeltekst wordt deze conclusie echter expliciet geformuleerd. Geen enkele keer duiden de personages Karel aan als de toekomstige hertog. Weliswaar spreekt de engel hem in vers 552 aan als 'ghij Karel, die nu regnerende es', maar daarmee wordt alleen verwezen naar zijn status van kapitein-generaal van de Bourgondische landen, een functie die Karel van Charolais sinds 1465 uitvoerde ter ondersteuning van zijn zieke vader.⁴⁹ Elders wordt hij duidelijk verheerlijkend en affectief, maar wat zijn titulatuur betreft steeds neutraal aangeduid als 'Ons edels priencen' (v. 11), 'onsen jongen prience machtich' (v. 31), 'onsen jongen

prience gemynt' (v. 511) of 'ons prience van grooter macht' (v. 585). De reden voor deze neutraliteit laat zich gemakkelijk raden. De successie van Filips de Goede door Karel van Charolais was, zoals gezegd, niet onomstreden. Vooral het stedelijke gemeen, dat het gros van de toeschouwers van *Menych Sympel* uitmaakte, lijkt meer te hebben gezien in Jan van Nevers als nieuwe hertog. Door de opvolging door Karel als een uitgemaakte zaak te presenteren en de publieke opinie op die manier openlijk te negeren, zou het stuk in plaats van sympathie wellicht eerder antipathie en zelfs opstandigheid tegenover de Bourgondische prins hebben opgeroepen.

Het is zonder twijfel omwille van de gevoeligheid van het publiek dat de auteur van *Menych Sympel* de overduidelijke dynastieke consequenties van het tableau vivant niet nadrukkelijk heeft uitgewerkt. In plaats daarvan legde hij de klemtoon op de morele en religieuze implicaties van de nauwe bloedband tussen Karel de Grote en Karel van Charolais. Deze draaien vooral rond de 'edelheyt' die *Menych Sympel* in het begin van het stuk met betrekking tot Karel van Charolais is '[t] overdynckene'. 'Edelheyt', een begrip waarin zowel de edele aard als het behoren tot de stand van de edelen (Van Dale) besloten ligt, garandeert bescherming, orde en welvaart en houdt het christengeloof in ere. Geen enkele christenvorst heeft deze deugd in grotere mate bezeten dan Karel de Grote, 'Den welck soe edelen wercke dede / Dat sijnen name des moet vermeer sijn' (v. 117). Deze uitzonderlijke kwaliteit straalt af op zijn nazaten, zodat zij 'die van hem comende te voerder geëert [moeten] sijn' (v. 118). Dit geldt in het bijzonder die ene prins, die 'waerachtichlic es comen van sijnen geslachte' (v. 120), '[d]ie hoogste sijns namen, van sijnen bloe' (v. 213): Karel van Charolais. Het is om die reden dat ook God, in wiens nabijheid de grote Karolingische vorst permanent vertoeft, de jonge Bourgondiër in het bijzonder genegen is en zal bijstaan. Hierdoor komt Karel niet zozeer naar voren als de rechtmatige erfgenaam van de Brabantse troon, maar wel als een uiterst bekwaam vorst, die omwille van zijn kwaliteiten een bijzondere goddelijke bescherming geniet. De suggestie van samenwerking tussen wereldlijk en goddelijk gezag waarvan Dyngel getuigenis komt afleggen moet nog zijn versterkt door het genre van het religieuze toespel dat voor het stuk model heeft gestaan en het wereldlijke oppervlak ervan als het ware zal hebben doorstraald.

We mogen ervan uitgaan dat de Brusselse toeschouwers niet ongevoelig waren voor de morele verwantschap die in *Menych Sympel* tussen Karel de Grote en Karel van Charolais wordt gesuggereerd. Als typologische voorafspiegeling kon de grote Karolinger namelijk tellen. Karel de Grote werd beschouwd als een van de grootste vorsten aller tijden. Dit imago werd geschraagd en gevoed door de talrijke voorstellingen die deze heerser vanaf het begin van de dertiende eeuw presenterden als een van de zogenaamde Negen Besten, de negen meest exemplarische vorsten uit de wereldgeschiedenis. Daarbinnen vormde Karel samen met Koning Arthur en Godfried van Bouillon het trio christelijke vorsten.⁵⁰ In *Menych Sympel* wordt trouwens expliciet aan Karels lidmaatschap van dit selecte clubje gerefereerd: 'Hij sterf een van den negen besten' merkt Cronijcke in vers 273 op. Specifiek in de literatuur was een apart genre aan de grote christenvorst gewijd: de Karelepiek. Daarin werd eindeloos voortgeborduurd op de helden-

daden van Karel en zijn paladijnen. In alle grote Europese literaturen vinden we middeleeuwse Karelverhalen terug.⁵¹ Onder de Germaanse talen waren deze echter nergens zo talrijk als in het Nederlands. Dit mag wellicht gelden als een indicatie voor de bijzondere verering die Karel de Grote in de Lage Landen genoot.⁵² Vanaf de vijftiende eeuw werden de teksten ook gedrukt, waardoor ze een nog breder publiek konden bereiken. Opvallend, en niet onbelangrijk in de context van *Menych Sympel*, is dat vrijwel al deze drukken afkomstig zijn uit Brabant.⁵³

3. Een kind is ons geboren

De door het *Menych Sympel*-spel gepropageerde beeldvorming rond Karel van Charolais steunde op de nauwe bloedverwantschap van de jonge Bourgondische prins met Karel de Grote. Als rechtstreekse afstammeling van deze vorst erfde Karel van Charolais als het ware diens aanspraak op de Brabantse troon. De band die tussen beide heersers werd gesuggereerd was echter niet alleen biologisch, maar ook typologisch. Naast een voorouder kwam Karel de Grote tegelijk naar voren als een voorafspiegeling van Karel van Charolais' grote 'edelheyt'. Met deze laatste voorstelling speelde de anonieme auteur in op de sterk typologisch gekleurde waarneming van de werkelijkheid in de middeleeuwen. Personen en gebeurtenissen werden daarbij niet alleen op zichzelf beschouwd, maar ook in het licht van parallellen met het verleden. Deze perceptie werd gevoed door de middeleeuwse bijbellektuur, die in grote mate gericht was op het blootleggen van verbanden tussen het Nieuwe en het Oude Testament. De verhalen uit de Joodse traditie werden gezien als de prefiguratie van het leven, het lijden, de dood en de verrijzenis van Christus. In Hem werd het voorafgaande niet alleen vervolmaakt, het ontleende er ook zijn zin en betekenis aan. Deze evolutie stopte echter niet bij de verrijzenis van Christus. De ontwikkelingen uit het Oude en het Nieuwe Testament waren slechts fasen in de realisatie van het goddelijke heilsplan. Dit zou zijn eindpunt pas kennen in de instelling van het koninkrijk Gods.⁵⁴

Zijn teleologische wereldvisie bracht de middeleeuwer ertoe om ook de eigen tijd te gaan lezen in het licht van het verleden en van de grote ontwikkeling van de geschiedenis.⁵⁵ De suggestie van allerlei typologische verbanden tussen contemporaine vorsten en figuren uit het verleden werd daardoor uiteraard een beproefd middel om eerstgenoemden te verheerlijken en hen bij de brede bevolking te promoten. Deze band hoefde niet noodzakelijk historisch gefundeerd te zijn zoals in *Menych Sympel*. Een schijnbaar toevallige parallel kon volstaan om het heden in de verhelderende en verheerlijkende gloed van het verleden te zetten. Zo was het feit dat Margareta van Oostenrijk ter wereld kwam op 10 januari 1480, in de octaaf van het feest van Driekoningen, de periode van acht dagen waarin de Openbaring van Christus werd herdacht,⁵⁶ voor Colijn Caillieu voldoende om dit voorval naast de geboorte van de Messias te plaatsen. Hij creëerde daartoe in zijn *Die geboorte van vrou Margriete* een allegorische vertelling waarbinnen de geboorte van Christus en die van Margareta maximaal op elkaar werden betrokken. Drie koningen, 'die cuenyne der scyencyen', 'die cuenyne der edelheyt' en 'die cuenyne des aerbeys', ontmoeten elkaar, terwijl ze elk afzonderlijk met geschenken op weg zijn naar Betlehem. Daar heeft Maria, de nicht van David,

het leven geschonken aan een kind. De ‘cuenync der scyencyen’ bracht een roos mee uit de tempel van Salomon, de ‘cuenync der edelheyt’ een gouden appel uit de boomgaard van Hercules en de ‘cuenync des aerbeyts’ bladeren van de levensboom uit de tuin van Eden. De personages proberen elkaar de betekenis van hun geschenken en het doel van hun reis te verklaren, maar slagen daar slechts gedeeltelijk in. Plotseling verschijnt ‘experencye’, die, zo blijkt, de koningen met hun geschenken had uitgestuurd. Zij verklaart dat Betlehem, het huis van vrede en het huis van liefde één en dezelfde plaats zijn, namelijk Brussel. Daar heeft Maria van Bourgondië, de nicht van David van Bourgondië (1427-1496), de bisschop van Utrecht, het leven gegeven aan een prachtige dochter. De herders zijn de landsheren die de geboorte van de prinses zonet hebben bekendgemaakt. Voor ze hun geschenken overhandigen, duiden de koningen eerst nog de allegorische betekenis ervan, die hen door de aanwezigheid van ‘experencye’ plots duidelijk is geworden. De gouden appel symboliseert de ‘muegentheyt’ van het kind, de roos haar ‘edelheyt’ en de bladeren haar ‘getrouwicheyt’. Deze kunnen met goud, wierook en mirre worden vergeleken, zo luidt de redenering. Net zoals de appel de mens voedt, krijgt deze door het goud al wat hij wenst en nodig heeft, de roos vervult de lucht net als wierook van een zoete geur en bladeren zijn bitter als mirre. Op het eind presenteren de koningen de geschenken symbolisch aan moeder en kind, die in een toog waren afgebeeld.

De drie koningen uit *Die geboorte van vrou Margriete* zijn niet de drie wijzen uit het Oosten waarvan sprake is in Mattheus 2:1-18.⁵⁷ Het kind waar ze met hun geschenken naar op weg zijn, is ook niet Christus, zoon van Davids nicht Maria, maar het dochtertje van Maria van Bourgondië, nicht van David van Bourgondië. Hun geschenken, ten slotte, zijn geen goud, wierook en mirre, maar een roos, een appel en bladeren. Wel worden de koningen (en het publiek met hen) zich, met de hulp van ‘experencye’, gaandeweg bewust van de parallellen tussen hun situatie en die van de drie oriëntaalse wijzen aan het begin van onze jaartelling. De gebeurtenissen in het Brussel van 1480 krijgen daardoor een uitzonderlijke betekenis. Zo wordt de geboorte van Margareta al snel beschouwd binnen de heilsgeschiedenis.

‘soude die heere willen herboren syn
om die menschelyke kettyvychede [ellende]
op eerde te lydene’ (v. 62-64)

merkt ‘die cuenync der scyencyen’ op. En ‘die cuenync der edelheyt’.

‘hola hier mede
sou die vermaledyde yoderye
confoormeren huer prophesye
nu comen ware die wy lange hebben vernomen [hij die wij sinds lang hebben leren
kennen]
waer die gesontmaker [De Heiland] ter werelt comen
Messyas soe ghy ons hier verclaert’ (v. 65-70)

Dat de Messias in Margareta van Oostenrijk herboren zou zijn wordt uiteraard nergens met zoveel woorden gezegd. Een dergelijke voorstelling zou immers gelijk staan aan heiligschennis. De parallel suggereert echter wel dat haar geboorte een even grootse en veelbelovende gebeurtenis is als die in Betlehem vijftien eeuwen eerder. Dit verband wordt doorheen het stuk extra ondersteund door de lustig rondgestrooide bijbelse beelden van zaligheid en belofte die aan de komst van het prinsesje worden verbonden. Vergelijkbare associaties werden bijvoorbeeld ook al door Jean Molinet opgeroepen in zijn kroniekbeschrijving van de geboorte van Margareta's oudere broertje Filips (vgl. II.2). Ze waren, naar we mogen veronderstellen, het Bourgondische hof dan ook zeer welgevallig. De geboorte van het prinsesje zal dezelfde blijdschap opwekken 'die men hanteerde / doen Davyd golyas bracht int gequel' [deed lijden] (v. 91-92); 'die verlossynge van ysrahel / wort noch by desen kynde ontfanen' (v. 93-94), 'dant van beloften open gedaen / en alle bedructe herten verblyt' (v. 95-96) en de wereld bevrijd 'van trybelacyen en van plagen' (v. 97-98).

Colijn Caillieu liet zich door het moment waarop Margareta van Oostenrijk ter wereld kwam niet enkel inspireren tot het thema van zijn spel, maar ook tot het genre. Door de duidelijke referenties aan het Driekoningenverhaal moet het stuk verwant zijn aan de Driekoningenspelen, zoals De Peone er bijvoorbeeld in 1502 een toonde op de Mechelse Markt.⁵⁸ Daarin werd de bijbelepisode naar alle waarschijnlijkheid voor een breed publiek aanschouwelijk gemaakt. Structureel vertoont *Die geboorte van vrou Margriete* echter veel sterkere gelijkenissen met een ander soort Driekoningenspel, namelijk het Driekoningenpresentspel. De opvoering van dergelijke stukken vond plaats binnen de beslotener maar naar we mogen aannemen toch breed verspreide viering van het feest van Driekoningen, of *Dertiendaq*. Een beperkt gezelschap deed zich daarbij onder andere te goed aan een taart waarin een boon zat verstoppt. De persoon die het stuk met de boon kreeg, werd uitgeroepen tot koning voor de avond. De enige buitenstaanders op het feest waren een rondtrekkende groep acteurs, die een kort komisch spel opvoerden ter ere van de spotvorst en hem een geschenk aanboden.⁵⁹ Eén zo'n stuk is ook overgeleverd. De verwantschap ervan met het Brusselse geboortespel is overduidelijk. In *Een tafelspeelken van twee personagen om up der drij conijnghen avond te spelen* worden twee allegorische figuren, 'Gewonelicke vruecht' en 'Alwarich Voortstel' [Dol Plan], aangetrokken door het 'grootte ghescallen' [rumoer] van een gezelschap dat Driekoningen zit te vieren. Ze groeten wat beschaamd de koning en bieden hem na enig onderling gekibbel als geschenk een mispel aan. Deze wordt vervolgens 'upden conijnc' [...] '[b]ediet' (v. 56). De mispel is een toepasselijke gift voor een koning, zo wordt aangevoerd, want de vijf takken ervan kunnen worden gezien als evenzoveel vorstendeugden: rechtvaardigheid, wijsheid, zachtmoedigheid, voorzienigheid en macht. Het feit dat de mispel bruin en rijp is symboliseert de ernst en gematigdheid waarmee een vorst met zijn onderdanen omgaat.⁶⁰

Ondanks de onmiskenbare gelijkenissen tussen *Die geboorte van vrou Margriete* en het overgeleverde Driekoningenpresentspel is het onwaarschijnlijk dat beide ook op een analoge manier zijn vertoond. Het geboortespel is met zijn 527 verzen

meer dan zes keer zo lang als het *Tafelspeelken van twee personagen*, dat slechts 85 verzen telt. Bovendien is het eigenlijk geen echt presentspel. Het aanbieden van de geschenken vormde slechts een symbolische handeling, vóór een toog met daarin een afbeelding van Maria van Bourgondië en haar dochtertje (v. 436-437: 'doet open bethlem – / Wylt u verhoogen [verheugen] / hier es die moeder met hueren kynde'). Wellicht maakte de opvoering deel uit van de Brusselse publieke festiviteiten die volgden op de geboorte en/of de doop van Margareta van Oostenrijk. Op een presentatie voor een breed en anoniem publiek wijzen ook het ontbreken van de voor het traditionelere presentspel typische toespelingen op de aanwezigheid.⁶¹ Door zijn toneelstuk op de geboorte van Margareta echter te modelleren naar het bekende presentspelgenre liet de auteur de opvoering ervan aansluiten bij de festiviteiten van Driekoningen. Hij maakte de tekst op die manier aantrekkelijker en begrijpelijker voor de toeschouwers. Deze manier van werken liet hem in het bijzonder toe om binnen het kader van een voor het publiek vertrouwd genre complexe allegorische personages en voorwerpen ten tonele te voeren en breed te gaan uitweiden over hun betekenissen en onderlinge verbanden. Het is namelijk door deze interpretatie van de drie koningen en de appel, de roos en de bladeren dat het grootste gedeelte van *Die geboorte van vrou Margriete* wordt ingenomen.⁶²

Door de koningen uit zijn stuk en hun geschenken te beladen met figuurlijke betekenissen sloot Caillieu aan bij een traditie die ook het bijbelse Driekoningenverhaal van allerlei zinnebeeldige interpretaties voorzag. In de schilderkunst werden de oriëntaalse wijzen/koningen bijvoorbeeld eerder al in verband gebracht met de drie fasen van een mensenleven en met de drie toen bekende continenten: Azië, Afrika en Europa.⁶³ In navolging van de *Historia scolastica* van de Franse theoloog Petrus Comestor († ca. 1178) beschouwde Jacob van Maerlant (ca. 1225-ca. 1300) het goud, de wierook en de mirre in zijn *Rijmbijbel* (1271) als symbolen voor respectievelijk de koninklijke, goddelijke en menselijke staat van Christus.⁶⁴ Net als in de bijbelexegese is de duiding bij Caillieu in de eerste plaats verheerlijkend. De aangehaalde schriftlezingen beschouwen de drie koningen als vertegenwoordigers van het hele mensdom, ingedeeld volgens leeftijd dan wel geografische herkomst, die aan de pasgeboren Heiland hun eer en onderdanigheid bewijzen. De koningen in het Brusselse spel representeren de verschillende sociale geledingen die hetzelfde doen met de Bourgondische prinses. Net als bij Comestor en Van Maerlant staan de geschenken symbool voor wezenskenmerken van de ontvanger, in dit geval de 'muegentheyt' (macht, aanzien), 'edelheyt' (adeldom, edelheid) en 'getrouwicheyt' (trouw) van de jonge Margareta.

We mogen ervan uitgaan dat zelfs een begenadigd rederijker als Colijn Caillieu zich ernstig de hersens heeft moeten pijnigen bij het schrijven van een toneelstuk ter verheerlijking van een pas ter wereld gekomen prinsesje. Anders dan de geboorte van een zoon – en dus een mogelijke troonopvolger – betrof het hier vanuit dynastiek oogpunt namelijk niet echt een belangwekkende gebeurtenis. In wat voorafging werd George Chastelain in dit verband al eens aangehaald. De Bourgondische *indiciaire* beschreef hoe Filips de Goede het niet de moeite waard vond om bij de doopplechtigheid van zijn kleindochter Maria van Bourgondië

aanwezig te zijn, 'pour cause que ce n'était qu'une fille'.⁶⁵ Toen François Villon (1431-ca. 1474) in 1457, wellicht om aan de galg te ontsnappen, ter gelegenheid van de geboorte van het dochtertje van zijn broodheer Karel van Orléans (1394-1465) een *Dit de la naissance de Marie d'Orléans* maakte, kwam hij ter weerlegging van '[a]ucunes gens, [...] [d]ésirant que fussiez un fils' ook niet veel verder dan een 'Dieu fait tout pour le mieux'.⁶⁶

Hoeveel bijbelse parallellen en citaten Caillieu in het begin van zijn stuk daarom ook tegen de geboorte van Margareta van Oostenrijk aangooide, hij kon niet heen om het feit dat zijn publiek – en wellicht ook de hertogelijke familie zelf – toch liever een zoon had gezien. '[Y]c meendet een sone sou hebben geweest' (v. 288), merkt 'die cuenync der edelheyt' ietwat teleurgesteld op, nadat 'experencye' heeft uitgelegd naar welk kind ze precies op weg zijn. De auteur gebruikte daarom ook het grootste deel van zijn allegorische duiding van de geschenken (de passage neemt bijna een kwart van het toneelstuk in beslag) om zijn personages het belang van de geboorte, en dus het nut van een prinses binnen het Bourgondische staatsbestel, te laten uitleggen. Ze doen heel hard hun best, maar hun uiteenzetting valt toch maar schraal uit na de paradijselijke toestanden waarmee de gebeurtenis en de geschenken aanvankelijk zijn geassocieerd. '[D]ie een dochter heeft talder duegt gewoene / die vercrygt wel eenen yongen soene' (v. 290-291) en 'dese dochter mocht sulken prience gecrygen / alle landen die souwender by verstercken / yn peyse en in mynnen' (v. 305-307), probeert 'experencye' eerst. De drie koningen brengen het er met hun duiding van hun presenten en de eraan gelieerde vorstendeugden iets beter vanaf. Om de 'muegentyt' van Margareta zal 'menych edel feyt' bedreven worden,

'dese muegende vrucht groot van perfectyen
sal landen en steden doen in subiectyen
van huerder liefden verbonden blyven
en alle die onruste des lands verdryven' (v. 338-341)

De uitmuntendheid van haar naam en 'edelheyt'

'sal die bien uutter locht doen dalen
op dese rose daer sy huenich in halen
welc bien dat wy gelyken muegen
voert gemeyn puepele' (v. 352-357)

Haar 'getrouwicheyt', ten slotte, zal niet alleen 'den boem des levens huerder weerdeger moederen / en die bloeme der edelheyt huers yongen broedere' versieren (v. 375-377). Onder de bladeren die deze trouw symboliseren

'maegt al scuylen dat liefde draegt
peys vruegt en onderdanychede
want coreuptcyen en wederspanychede
wort onder dees bladeren te nyente gedaen' (v. 387-390)

Als geboortes van prinsesjes in de Nederlanden, ondanks hun beperkte dynastieke betekenis, toch uitgebreid gevierd werden en aanleiding gaven tot de productie van teksten zoals *Die geboorte van vrou Margriete*, dan was dit in de eerste plaats, zo bleek al uit II.2, omdat ze de magistraat de gelegenheid boden om zijn loyaliteit en onderdanigheid aan de Bourgondiërs te betonen en de vorsten tegelijk bij de brede stadsbevolking te promoten. '[D]ie die vrucht bemynt van tpryeel / die bemynt thoeften oic int geheele' (v. 300-301), merkt 'experencye' in dit verband toepasselijk op. Het is dan ook, naast de stadsbevolking, aan de vorsten, Maximiliaan van Oostenrijk en Maria van Bourgondië, en hun gevolg, en uiteraard niet aan een kind van een paar dagen oud, dat dit stuk is gericht. Hoe verheerlijkend het naast elkaar plaatsen van de geboortes van Margareta van Oostenrijk en van Christus voor het Bourgondische huis ook geweest moge zijn en hoezeer de auteur zich ook uitslooft om het belang van de gebeurtenis aan te geven, toch zouden we *Die geboorte van vrou Margriete* zeer te kort doen indien we het spel slechts beschouwden als een blinde ophemeling van het landsheerlijke gezag. Zo geeft de tekst al vanaf de aanvang blijk van een sterk Brabants en Brussels zelfbewustzijn. De koning der edelheid begon zijn tocht naar het huis van vrede, nadat hij in de boomgaard van Hercules 'een sterre met eenen kynde / en eenen guldene lybaert mynlyc' had aanschouwd. Deze laatste 'verhyef tkynt tusschen syn clauwen synlyc' (v. 37-39). De gouden liebaard die het prinsesje behoedzaam de hoogte in stak zal wel de Brabantse leeuw zijn geweest. Met dit beeld werd Margareta's afkomst uit dit vorstendom dik in de verf gezet, net zoals de Gentenaars de uit hun stad geboortige zoon van Filips de Goede graag als 'Joose van ghend' plachten aan te duiden. Ook de parallel met het bijbelse Driekoningenverhaal is niet alleen voor de vorsten eervol. Wanneer Margareta in verband wordt gebracht met Christus en Maria van Bourgondië met de Heilige Maagd, dan staat Betlehem uiteraard gelijk aan Brussel, een stad 'vol duegdelyker seden / daer vrede en mynne es in beloken [besloten]' (v. 265-266).

Naast een blijk van loyaliteit en onderdanigheid heeft de voorstelling van de drie standen die deugden offeren aan een nieuw lid van het vorstenhuis ook iets van een vorstenspiegel. Aan de hand daarvan gaven de verschillende sociale gedingen samen aan wat ze van het landsheerlijke beleid verwachtten. Doorheen het stuk blijft de duiding van de geschenken eerder algemeen en is ze vooral verheerlijkend. Op het eind, bij het eigenlijke (symbolische) overhandigen ervan bij de toog, wordt ze echter opvallend concreet: 'o vrucht der muegentheyt', zo richt 'die cuenync der edelheyt', die de adel representeert, het woord tot de prinses,

'doer die hoecheyt die ic in u bevynde
bringic u desen appel ter eeren [...]
blust ons alynde
met ouwen duegdelyken bewynde' (v. 438-444 – mijn cursief)

'[O] rose der edelheyt excelente' luidt het bij 'die cuenync der scyencyen', al-
legorisch vertegenwoordiger van de clerus,

'dese rose soe bryngic u teenen presente
die de weerdicheyt uus persoons bewysen sal
waer wy hopen als die obediente
rose yente [bevallige roos]
als dat noch uut ouwen regemente [bestuur]
die welvaert van alle landen rysen sal
dies peys en nerynge ons veryolysen sal' [die ons met vrede en welvaart zal verblijden] (v. 450-
458 – mijn cursief)

En 'die cuenyne des aerbeys', representant van de derde stand, ten slotte:

'o bladerkens van trouwen menegertiere [van vele vormen van trouw]
maget fiere
yc brynge u dies ic solaes hantiere
dese bladeren ouwer getrouwicheyt te baten
hopende dat ghy reyn balsemyere [balsemboom]
yn geenen dengiere
met ouwen duegdelyken bestiere
ons nemmermeer ongetroosten sult laten
maer alle die serpente die ons haten
holpen vernielen met ouwer daet
o meegdelyc beraet' (v. 462-472 – mijn cursief)

Bij hun evocatie van een staat van ellende, het uiten van een verlangen naar welvaart, vrede en handel, en de oproep om 'die serpente die ons haten' te vernietigen, zal Colijns publiek zich moeiteloos met de drie koningen hebben kunnen identificeren. Het is meer dan waarschijnlijk dat de auteur hier niet met een dichterlijke overdrijving de afhankelijkheid van de drie standen ten opzichte van de jonge vorstin wou aangeven, maar dat hij refereerde aan een reële toestand in Brussel en Brabant anno 1480. Net als de rest van de Nederlanden bevond het vorstendom zich op dat moment namelijk in een allesbehalve rooskleurige situatie. De onophoudelijke oorlogen van Margareta's grootvader Karel de Stoute hadden de landen van herwaarts over financieel uitgeput. Na de dood van de laatste Bourgondische hertog uit het huis van Valois in 1477 braken overal opstanden uit. Tegelijk begon de Franse koning Lodewijk XI, die zonder twijfel als een van de 'serpente' kan worden geïdentificeerd, de grenzen van de Bourgondische bezittingen onophoudelijk te bestoken. De oorlogssituatie had zware gevolgen voor de Brusselse economie en de levensstandaard van de inwoners van de stad: het geld devalueerde en de prijzen stegen constant, waardoor regelmatig hongersnood uitbrak.⁶⁷

Ook het beeld van de drie standenkoningen zal niet alleen associaties van verheerlijking en onderdanigheid hebben opgeroepen. Zo is het opvallend dat deze figuren bepaald geen bescheiden Menych Sympels 'van slychten lien' zijn. De 'cuenyne der scyencyen' (de clerus) stelt zich aan de anderen voor als iemand 'die alle der werelt es een exempele', en afkomstig uit de tempel van Salomon (v. 23-25), de verpersoonlijking van de wijsheid; 'die cuenyne der edelheyt' (de

adel) verheft de ‘muegentheyt van aerde’ en komt uit de boomgaard van Hercules (v. 33-35), symbool van buitengewone kracht; de ‘cuenync des aerbeyts’ (de derde stand), ten slotte, heeft zijn standplaats in het aards paradijs en neemt de welvaart van het land ter harte (v. 45-47). De auteur legt met deze voorstelling sterk de nadruk op de taken en het belang van de drie standen in de maatschappij: de clerus is een voorbeeld van wijsheid, de adel verdedigt het land en de derde stand werkt en zorgt voor welvaart. Anders dan het intrudespel van 1466 is het stuk van Caillieu dus zeker geen eenzijdige verheerlijking van adel en edelheid. Die *geboorte van vrou Margriete* beklemtoont juist het grote en evenwaardige belang van alle drie de standen in de maatschappij. Op het eind van het spel wordt eveneens uitdrukking gegeven aan de onderlinge afhankelijkheid van deze drie sociale groepen. ‘[L]aet u namen perfect luyen’ draagt ‘experyencye’ de andere drie personages op. ‘[D]ie cuenync der scyencyen’, ‘die cuenync der edelheyt’ en ‘die cuenync des aerbeyts’ stellen zich vervolgens met een duidelijke verwijzing naar de traditionele metafoor van het lichaam van de staat voor als respectievelijk het hoofd, het hart en de ledematen (v. 501-503).⁶⁸ Voor het geval de toeschouwers de betekenis van de standenallegorie nog niet begrepen zouden hebben, geeft de koning van de arbeid deze nog eens met zoveel woorden mee: ‘elc es een conync in synen staet / soe salment nemen’ (v. 505-506). Met andere woorden: elke stand bezit een eigen, gelijkwaardige soevereiniteit; samen vormen ze de staat.

Niet alleen de drie maatschappelijke geledingen zijn onderling afhankelijk, ook de standen als groep en het vorstenhuis. Hoe dienen we anders het beeld te begrijpen van de drie koningen die vorstendeugden aan de jonge prinses schenken. In het *Tafelspeelken van twee personagen om up der drij conijngghen avond te spelen* stonden de presenten vooral symbool voor kwaliteiten van de ontvanger. Hier echter wordt gesuggereerd dat de geschenken de ermee verbonden vorstendeugden als het ware in zich dragen. ‘[D]ie cuenync des aerbeyts’ offert bladeren ‘daer fernyge corrupcy onder sterft / [...] die men loven en nygen sal [waarvoor men zal buigen] / daer die siecke gesontheyt onder crygen sal’ (v. 110-112). ‘[M]en mach desen appel wel exalteren’, zo prijst ‘die cuenync der edelheyt’ zijn geschenk:

‘hy doet landen en steden obederen [gehoorzamen]
 tvol acoederen [overeenkomen] en leven in vreden
 hy verdryft eruer [het kwade] in dorpen in steden
 boven en beneden met synder cracht’ (v. 229-233)

De conclusie kan niet anders zijn dan dat de prinses, en bij uitbreiding de Bourgondische vorsten, hun macht en gezag niet alleen aan zichzelf, maar evenzeer aan de drie standen te danken hebben.

Duidelijker nog dan de beschrijving van de deplorabele toestand waarin het land zich bevindt, krijgt de nadruk op het belang van de drie standen en hun afhankelijkheid onderling en ten opzichte van het hof een bijzondere betekenis wanneer we ze bekijken in het licht van de politieke situatie van die tijd. Het bewind van Maria van Bourgondiës vader, Karel de Stoute, werd gekenmerkt door een ver doorgedreven centralisatie. Door de invloed van de drie standen, in casu

de grote abdijen, de feodale heren en de grote steden, systematisch te beknotten, probeerde deze vorst de macht in de Bourgondische landen volledig naar zich toe te trekken. Na Karels dood in 1477 kwam het ongenoegen over het hertogelijke beleid tot een uitbarsting en doorheen de Lage Landen braken opstanden uit. In Brussel flakkerde het altijd al latent aanwezige verzet van de gilden tegen het machtsmisbruik van bepaalde leden van de geslachten in het stadsbestuur gevaarlijk op. Verschillende patriciërs werden onthoofd, anderen gevangengezet. Het bestuur over de stad kwam in handen van een groep vertegenwoordigers van de gilden, aangevuld met een aantal patriciërs die de revolutie steunden. Maria van Bourgondië kon niet anders dan deze veranderingen aanvaarden en was verplicht om belangrijke concessies te doen. Privileges die door Karel de Stoute waren afgeschaft, werden opnieuw van kracht. Het nieuwe stadsbestuur hoopte dat Maximiliaan van Oostenrijk, met wie Maria in augustus 1477 in het huwelijk trad, de 'democratische' veranderingen zou respecteren. Het werd echter al snel duidelijk dat de sympathieën van de aartshertog bij de patriciërs lagen en niet bij de opstandelingen. Hij zag erop toe dat de gevangen edelen werden vrijgelaten en verplichtte het stadsbestuur om hen te vergoeden voor eventueel geleden schade. De revolutionairen verzetten zich uiteraard tegen Maximiliaans behoudsgezinde reactie en stuurden verschillende delegaties naar hun landsheer.⁶⁹ Margareta van Oostenrijk werd geboren op het hoogtepunt van deze periode van spanning en moeizame onderhandelingen tussen Maximiliaan en het Brusselse stadsbestuur. Het is dan ook niet onwaarschijnlijk dat de schepenen de aanwezigheid van het hof in de stad ter gelegenheid van Margareta's doop en de opgewekte stemming die de gebeurtenis omringde, hebben aangegrepen om hun zaak te bepleiten. Ze gaven de beroemde Colijn Caillieu daarom de opdracht om een toneelstuk te maken dat het Bourgondische prinsesje de grootst mogelijke eer bewees door haar geboorte in verband te brengen met die van Christus in Betlehem. Tegelijk werd het hof, en vooral Maximiliaan, vriendelijk maar duidelijk gewezen op de ellendige toestand waarin de Nederlanden zich bevonden. Er werd eveneens geprobeerd de jonge vorst tot een democratischer visie op het bestuur te bewegen, waarin rekening werd gehouden met het belang en de noodzaak van de drie standen.

De pogingen van het Brusselse stadsbestuur om de politiek van Maximiliaan te beïnvloeden bleken vruchteloos. Op 22 juni 1480, zes maanden na de doop van Margareta, werden de patriciërs door de aartshertog in al hun rechten en privileges hersteld. In april 1481 bracht een bevelschrift de samenstelling van het stadsbestuur terug naar de toestand van vóór 1477. Verschillende opstandelingen werden gevangengezet, gemarteld en onthoofd.⁷⁰ Heeft zijn dienstwerk aan het revolutionaire bewind, onder andere door het schrijven van het spel ter gelegenheid van de geboorte van Margareta van Oostenrijk, ook gevolgen gehad voor Colijn Caillieu? Het is niet met zekerheid te zeggen. Wel zouden de politieke sympathieën van de dichter een eventuele verklaring kunnen bieden voor het feit dat het jaargeld dat Caillieu sinds 1474 van de schepenen ontving in 1485 overging op Jan Smeken. Zowel Smeken als Anthonis de Roovere genoten deze steun tot aan hun dood. Caillieu lijkt echter geleefd te hebben tot 1503, dus nog bijna

twintig jaar na de aanstelling van Smeken. Hij is na 1485 niet uit Brussel weggetrokken, want hij werd nog in 1498 ingeschreven als lid van de Brusselse Broederschap van de Zeven Weeën.⁷¹ Misschien was hij door ziekte niet meer in staat het stadsbestuur bij openbare feestelijkheden artistiek en organisatorisch van dienst te zijn. Een andere mogelijkheid echter is dat zijn geprivilegeerde positie als structureel gesubsidieerd auteur na het herstel van de patriciërs onhoudbaar was geworden. Of heeft de dichter uit onvrede met de politieke ontwikkelingen kort na 1481 misschien zelf een stap opzij gezet? Wat er ook van zij, zeker is dat *Die geboorte van vrou Margriete* niet de liefelijke en eenzijdig verheerlijkende tekst is die hij op het eerste gezicht misschien lijkt. Hij bevat eveneens enkele niet mis te verstane boodschappen aan het hertogelijke paar en het hof.

4. Het licht van Troje

Hoewel Colijn Caillieus *Die geboorte van vrou Margriete* op het politieke vlak zonder gevolg lijkt te zijn gebleven, moet het toneelstuk op tijdgenoten-literatoren toch een zekere indruk hebben nagelaten. Daarop wijst uiteraard het voorkomen van de tekst in de verzameling-Leemans. Veelzeggender nog is het feit dat Caillieus jongere collega-rederijker Jan Smeken minstens twee decennia na het ontstaan van het geboortespel voor Margareta van Oostenrijk een haast identiek patroon en motiefcomplex hanteerde voor zijn *Spel op hertoge Karle ons keyser nu es*, het meest recente stuk uit hetzelfde handschrift. In tegenstelling tot wat de titel suggereert, dateert deze tekst van vóór de keizersverkiezing van Karel V. De bepaling 'ons keyser nu es' kan onmogelijk door Smeken zelf boven de tekst geplaatst zijn. De auteur overleed immers in 1517, terwijl de Habsburgse vorst pas twee jaar later tot het hoogste wereldlijke ambt werd verheven. Het stuk refereert duidelijk aan de piepjonge Karel. Het kan echter, zoals verderop zal blijken, niet geschreven zijn voor de feestelijkheden na zijn geboorte en doop.⁷²

Net als in het spel van Colijn Caillieu voerde Jan Smeken een aantal figuren ten tonele die geschenken offeren aan een in een toog voorgesteld jong lid van het vorstenhuis. De presenten worden ook hier uitgebreid allegorisch als vorstendeugden gedeut. Smeken breidde dit basisschema echter sterk uit. Waar in *Die geboorte van vrou Margriete* slechts vier sprekende personages voorkomen, creëerde hij er zeven, plus vier stomme rollen. Bovendien is Smekens tekst bijna driehonderd verzen langer dan die van zijn oudere collega. Een groot deel van deze extra lengte wordt ingenomen door een soort van proloog in de hemel. Venus en Berekynthia beklagen zich daarin over de dramatische oorlogstoestand waarin het land verkeert. De twee godinnen menen dat de wereld spoedig ten onder zal gaan, tot Prometheus en Cupido hen vertellen dat de krijg voorbij is: 'Vulcanus es uut sijn foorneys verdreven' (v. 110). In het preeel van Troje, binnen in het paleis van Iliion, is namelijk een wonder gebeurd. Jupiters zoon heeft in het zoete Palladion een licht van gratie geplaatst. Berekynthia en Venus vragen Prometheus en Cupido daarop de vier godinnen op te wekken die alles doen groeien en bloeien. Terwijl ze hiertoe pogingen ondernemen, komt een nieuw personage op: Mercurius. Samen zijn ze getuige van het verschijnen van de vier godinnen, die elk een geschenk bij zich hebben. Vesta bracht vuur mee, dat symbool staat

voor 'vreese van mesdoene', Diana het water van 'oetmoedege kynnesse', Proserpina aarde die 'carijtate' (naastenliefde) vertegenwoordigt en Echo 'die lucht van descrecijen' (oordeelsvermogen). Aangezien Mercurius graag 'dbediet' (de betekenis) wil kennen van het Palladion en het licht van gratie verhuist de plaats van handeling naar Troje. Daar verklaren Ganymdes en Ilus, 'twee duegdelijke Troeyiene', dat het prieel van Troje eigenlijk Brussel is, het Palladion de koningin van Castilië, de zoon van Jupiter de koning van Castilië en het licht van gratie hun jonge spruit Karel. De personages besluiten samen het offer bij te wonen, maar de giften blijken verdwenen. Plots beseft Ilus dat de vier elementen verborgen zitten in de brandende kaars die ze voor zich zien. Deze kaars, dat is de jonge hertog Karel, die alle landen van zijn vader zal verlichten.

Een groot deel (ongeveer eenderde) van Smekens tekst wordt, net als bij Caillieu, ingenomen door het duiden van de geschenken. Daarbij geven de personages naast de allegorische betekenis steeds de invloed aan van de deugd in kwestie op de vorst en de weldaden die daar voor hem en zijn onderdanen uit voortkomen. Het geheel wordt systematisch gelardeerd met exempla uit de klassieke geschiedenis en mythologie. Zo is er bijvoorbeeld de aarde die Proserpina meebracht van de berg Etna, waar ze samen met Venus bloemen ging plukken vooraleer ze door Pluto, 'die helsche dief', werd geschaakt. Deze aarde symboliseert de naastenliefde. Net zoals de aarde allerlei vruchten voortbrengt, zo is 'carijtate' immers een deugd waar vele andere deugden uit voortspruiten. Een prins die naastenliefde hoog in het vaandel draagt, zal zijn onderdanen liefhebben, de schaapjes van zijn akker leren kennen, geweld en onrecht verjagen en 'voer die gemeyn scapen te pande setten / sijnen lychame' (v. 417-418). Nog liever vergoot hij zijn eigen bloed dan dat hen iets ergs overkwam. Hij zal daarnaast barmhartig zijn tegenover zijn vijanden, net zoals Alexander de Grote dat was met de Perzische koning Darius. Liefde, genade en eer zullen zijn deel zijn (v. 388-447). Aangezien Smekens tekst een zoon en bovendien een kroonprins tot onderwerp had, hoefde de auteur zich niet zoals Caillieu in allerlei bochten te wringen om het belang van de gevierde aan te geven. Hij kon veel duidelijker dan zijn voorganger het dubbele karakter van het presentmotief uitwerken, dat ten opzichte van het toekomstige beleid van de jonge vorst zowel een voorspelling als een verwachting inhield. Doorheen het beeld van de vier elementen verheerlijkt de tekst de prins en promoot hij hem bij de brede stadsbevolking. Vuur, water, aarde en lucht vertegenwoordigen elk een vorstendeugd en blijken op het eind van het stuk in een brandende kaars, een symbool voor de jonge Karel, verenigd te zijn. Bij de behandeling van de weldaden die in deze deugden besloten liggen, wordt vooral het bijbelse beeld van de goede herder en zijn kudde breed uitgewerkt. Nogal wat laatmiddeleeuwse vorsten bedienden zich graag van deze metafoer voor de verhouding tussen een monarch en zijn onderdanen. Ook in theoretisch-politieke geschriften, zoals de traktaten van Christine de Pizan, duikt ze regelmatig op.⁷³ Een goede hertog zet voor hen die onder zijn hoede staan desnoods zijn eigen leven op het spel: 'veel liever storte sijn royde bloet / dan den scaepkens erg gebueren souwe' (v. 419-420). Bij een dergelijke vorst is het uiteraard goed toeven: 'die sijnen herder mynt / heeft blijden morgen' (v. 70);

'dees herde soude men eeren en loven / daer scapen en lammeren bij verfroeyen' [zich verblijden, zich verheugen] (v. 362-363). Ganymedes kan het volk aan het eind van het spel dan ook niet anders aanraden dan 'ghij puepel des lants neemt versynnesse / bemynt dyt yonge licht vol vruedgen / veraert [versterkt, gezegend] met alle manieren van duegden' (v. 712-714).

Door de uitgebreide bespreking van vorstendeugden, compleet met vermaningen om bijvoorbeeld vooral geen gehoor te geven aan 'heymelijke flatterders / en voerdeel suppers' (v. 491), en het gebruik van exempla heeft Smekens stuk iets van een vorstenspiegel.⁷⁴ Dat de Brusselse rederijker zich hier tot doel zou hebben gesteld om de jonge Habsburger in te wijden in het staatsmanschap, zoals Karels raadsheer Erasmus (ca. 1469-1536) dat in 1516 zou doen met zijn *Institutio principis Christiani*, is weinig waarschijnlijk.⁷⁵ Wel bood een dergelijke referentie aan de conventies van de *speculum principis* de stad de mogelijkheid om op een elegante manier tegenover het vorstenhuis een beeld te schetsen van hoe ze het landsheerlijke bestuur graag zou zien. In het geval van de opvoering van Smekens spel op hertog Karel kunnen we er trouwens behoorlijk zeker van zijn dat er zich onder het publiek personen uit de dichte entourage van de hertog bevonden. Op het eind van het stuk worden verschillende sociale groepen een voor een aangesproken. Daartoe behoorden naast het 'puepel des lants' (v. 782) en de 'vij geslachten en negen nacijen' (v. 790) ook 'heeren en vrouwen' (v. 771), 'priencelijke herten' en 'vergulden sporen' [ridders] (v. 774).

Gezien het stedelijke karakter van de tekst zal het niet verbazen dat de vaakst terugkerende elementen in Smekens vorstenspiegel vrede en vooral welvaart zijn. '[T]es al behouden reyse / der werelt welvaert / en gemeen proffijt' (v. 124-125), roepen Prometheus en Cupido uit wanneer ze Venus en Berekynthia van het wonder in het paleis van Ilion op de hoogte brengen. De vrees om verkeerd te handelen leidt tot 'welvaert' en 'ruste' (v. 285), 'serpentes en draken / die twisten achter lande maken' moeten erdoor 'in haer hollen sluypen' (v. 289-291). Ootmoedige kennis brengt 'welvaert en accoort' (v. 336) met zich mee en 'abondancije / van alder weelden overvloedich' (v. 358-359), ze – en hier komt het stedelijke belang wel heel duidelijk aan de oppervlakte – 'vermeerdert die rechten, / preveleedgen, statuyten / daer die proffijten des lants uut spruyten (v. 357-359)'. De vorst dient rust en vrede te garanderen en op die manier welvaart mogelijk te maken. Daar heeft hij ook zelf belang bij en dat is hij aan zijn staat van adeldom verplicht. '[E]rm volc erm lant / erm lant erm heere' concluderen Cupido en Prometheus met burgerlijke nuchterheid, 'een erm heere en groot sijn es oneere / den wercken van edelheden gedaen' (v. 423-425). Edelheid en welvaart als onderling versterkende krachten. Het beeld zou ook de drie standenkoningen van Colijn Caillieu zeer zijn bevallen.

Van de drie toneelstukken uit de Leemans-verzameling is *Hertoge Karle* het lastigst te dateren of aan een specifieke viering vast te knopen. Cuvelier, en in zijn spoor onder andere ook Pleij, meenden dat de tekst is geschreven ter gelegenheid van de geboorte van Karel in 1500.⁷⁶ In de Brusselse stadsrekeningen staan de beloningen vermeld die De Violette, Den Boeck en De Corenbloem ontvingen voor toneelspel tijdens de viering van deze gebeurtenis.⁷⁷ Ook het beeld van het licht

van gratie dat in het Palladion wordt gesteld, lijkt op het eerste gezicht naar een geboorte te verwijzen. Ten slotte is het stuk van Caillieu op Margareta van Oostenrijk, waarbij Smeken wellicht de mosterd haalde, duidelijk een geboortespel, wat voor *Hertoge Karle* een vergelijkbare functie doet vermoeden.

Hoewel nogal wat elementen als moment van ontstaan naar het jaar 1500 wijzen, mogen we er toch met een behoorlijke zekerheid van uitgaan dat het spel van Smeken niet kort na de geboorte van prins Karel geschreven is. De tekst bevat namelijk een aantal indicaties die ons in staat stellen hem op zijn minst vier jaar na deze gebeurtenis te dateren. Zo worden Karels ouders, Filips de Schone en Johanna van Castilië, koning en koningin van Castilië genoemd.⁷⁸ Ze konden pas officieel aanspraak maken op deze titels na de dood van Johanna's moeder Isabella in het Spaanse Medina del Campo op 26 november 1504.⁷⁹ Vervolgens is er een op het eerste gezicht onbegrijpelijke passage waarbij Ilus en Ganymedes zich aan de andere personages voorstellen. Ze zeggen daarbij:

ganymedes
'Wij bewaren tpaladyum en dlycht van gracijen
die drie yonge lychten reyn van nacijen
met sijnen lychte wort een behoedere
ylyus
leonora en ysabeele
ganymedes
en karolus haer broedere' (v. 741-744).

In hedendaags Nederlands kunnen deze verzen alleen luiden: 'Wij beschermen het Palladion en het licht van gratie, dat een behoeder zal worden voor de drie lichten, edel van afkomst, Eleonora, Isabella en Karel, hun broer.' Hier staat dus dat het licht van gratie, namelijk Karel, een behoeder zal worden voor zichzelf, wat uiteraard weinig logisch is.⁸⁰ Mogelijk heeft de kopiist zich hier in de namen vergist en bedoelde hij met Karel eigenlijk diens jongere broer Ferdinand. In dat geval moet Smeken zijn toneelstuk hebben geschreven op het moment dat Filips en Johanna vier kinderen hadden: Karel en de 'drie yonge lychten reyn van nacijen', zijn twee zusjes en broertje. Het ontstaan kan dan worden gesitueerd vóór de geboorte van hun vijfde kind Maria, de latere landvoogdes Maria van Hongarije (1505-1558), in Brussel op 15 september 1505.⁸¹

In een tekst vermeldde vorstelijke titels vormen niet de meest betrouwbare basis voor een datering. Daarop wees al het opschrift boven Smekens spel, waarin de bepaling 'ons keyser nu es' onmogelijk van de auteur zelf kan zijn. Dit bleek bijvoorbeeld ook uit de ballade die de Gentse rederijker Lieven Bautken schreef ter gelegenheid van de geboorte van dezelfde prins Karel. Daarin wordt de vorst in vergelijkbare bewoordingen aangeduid als 'onsen Edelen Keyser'.⁸² Drukkers en kopiïsten pasten titulatuur blijkbaar gemakkelijk aan om een tekst te actualiseren. Op zich belet niets dat de hand die 'ons keyser nu es' aan de titel van het stuk op Karel toevoegde ook melding meende te moeten maken van het koningschap van Filips en Johanna en tegelijk ook de namen van hun kinderen daarmee in overeenstemming heeft willen brengen. Toch wordt een datering ná 1504 on-

dersteund door een element dat onmogelijk achteraf kan zijn aangepast, omdat het hele stuk erop is gebouwd, namelijk het doorheen de tekst gepropageerde beeld van de vorsten en hun verhouding tot de stad Brussel. Deze voorstelling krijgt pas betekenis indien we het ontstaan van het stuk situeren na het overlijden van Isabella van Castilië, en in het bijzonder in de onmiddellijke nasleep van deze gebeurtenis. Uit *Menych Sympel* en het geboortespel van Colijn Caillieu bleek al dat verbanden tussen de vorsten en bijbelse, historische en mythologische feiten en figuren niet toevallig werden gelegd. Ze waren nauw gelieerd aan de gelegenheid waarbij een stuk werd getoond en stonden in functie van de boodschappen die op het publiek dienden te worden overgebracht. Waar de anonieme auteur van het intredespel uit 1466 de band uitwerkte tussen Karel van Charolais en Karel de Grote en Caillieu in zijn stuk voor Margareta van Oostenrijk de gebeurtenissen in Brussel in verband bracht met de geboorte van Christus in Betlehem, presenteerde Jan Smeken de vorsten en de stad aan de hand van een mengeling van klassieke, vooral uit de Troje-mythologie afkomstige elementen en lichtsymboliek. De jonge hertog Karel wordt voorgesteld als een 'licht van graciën', en verscheen in een toog als een brandende kaars waarin de vier elementen: water, aarde, lucht en vuur, zijn verenigd. Johanna van Castilië is het Palladion, Filips de Schone Apollo, de zoon van Jupiter, die het licht van gratie in het Palladion heeft 'gesteld'. De plaats waar dit wonder plaatsvond is Brussel, het prieel van Troje.

Met de dood van Isabella van Castilië mocht een hertog van Bourgondië zich voor het eerst ook koning noemen. Een Bourgondische droom, die al sinds Filips de Stoute door alle opeenvolgende hertogen werd gekoesterd, ging daarmee eindelijk in vervulling.⁸³ Ook de inwoners van de Nederlanden lijken Filips' en Johanna's verandering van status als een hele eer te hebben beschouwd, waaraan in het spel voor hertog Karel doorheen de talrijke vermeldingen van 'ons conync' en 'ons cuenyngynnen' uiting wordt gegeven. Op 14 januari 1505 vond in de Sint-Goedelekathedraal een grootse herdenkingsdienst plaats ter ere van de anderhalve maand eerder overleden Isabella. Kort nadien werden haar dochter Johanna en schoonzoon Filips officieel in hun nieuwe waardigheid bevestigd. De aankondiging gaf in Brussel aanleiding tot uitbundige feestelijkheden.⁸⁴ Niet iedereen was echter even uitgelaten. 'De oorzaak van deze vreugde brengt mij eerder aan het huilen', zou de oude kanselier Stradio hebben uitgeroepen, 'want deze gebeurtenis zal de Nederlanden het geluk ontnemen hun vorsten in hun midden te hebben'.⁸⁵ Sommige personen moeten inderdaad al snel hebben ingezien dat de hertogelijke familie zich wel eens in haar nieuw verworven Spaanse koninkrijk zou kunnen gaan vestigen. Brussel mocht in dat geval niet alleen haar nog steeds levendige ambitie als vorstelijke residentiestad opbergen, de hele Nederlanden zouden verschuiven van het centrum naar de periferie van het Bourgondisch-Habsburgse rijk. Deze ongerustheid biedt een plausibel motief voor Smekens keuze voor de Trojestof en in het bijzonder voor de voorstelling van Johanna van Castilië als het Palladion. Dit was een in Troje vereerd houten standbeeld van Pallas Athena, dat de krijgsgodin voorstelde met helm, schild en lans. Volgens de legende zou de stad onoverwinnelijk zijn zolang dit voorwerp zich binnen Troje bevond.⁸⁶ Smeken verplaatste deze mythe naar zijn eigen tijd. Het prieel van Troje werd Brussel en het Palladion Johanna van Castilië. De bij-

zondere kracht die aan het Palladion werd toegeschreven bleef echter onveranderd. '[A]pollo fatumeerde' [voorspelde], zegt Cupido in het begin van het stuk, 'dat troyen in crachte soe lange soude dueren / als tpaladyum daer waer bynnen mueren / daer dyt licht van gracijen es uut geresen' (v. 136-141). En enkele honderden verzen verder luidt het nogmaals:

'sij es tpaladyum vol van vertuyten
die appolo die talder wijsheyt gewelt heeft
ynt ylyon van troeyen met eeren gestelt heeft
en soe lange als wij tpaladyum behouwen
ons cuenyngynne die wij betrouwen
en sal tprijeel van troeyen nyet vergaen
noch ons conyncx landen' (v. 583-589)

Naast een soort van stedelijke vorstenspiegel lijkt *Hertoge Karle* dan ook te zijn bedoeld als een gedramatiseerd pleidooi aan het hof om Brussel, en bij uitbreiding de Nederlanden, niet in te ruilen voor het verafgelegen Spanje. Net als in het geval van Troje werd het voortbestaan van de Zennestad afhankelijk gemaakt van de aanwezigheid van het Palladion, zijnde Johanna van Castilië, en het licht van gratie dat er is uitgerezen. Het was uiteraard in de eerste plaats om dit licht, de jonge Karel, dat het de stad te doen was. Bij leven en welzijn zou hij namelijk de toekomstige heer over de Nederlanden worden. Indien de kroonprins echter in Spanje werd opgevoed was de kans groot dat hij alle voeling met de eigenheid van de landen van herwaarts over zou verliezen en ze later slechts als een perifeer gebied van zijn rijk zou beschouwen. '[D]yt licht van troeyen en dyt paladyum / staet ons wel hooghelijc te bewarene (v. 734-735)' merkt Ilus daarom op het eind van het stuk op.

De Troje-mythologie leverde Smeken niet alleen het in de politieke context van Brussel in 1505 toepasselijke beeld van het Palladion, ook meer algemeen suggereerde het gebruik van deze stof de verbondenheid van de Zennestad met de Bourgondiërs.⁸⁷ Na de Bijbel lijken de Troje-mythen voor het Bourgondische huis en de stad Brussel namelijk het gedeelde cultuuroed bij uitstek te hebben gevormd. De geschiedenis van Troje genoot vanaf de twaalfde eeuw in heel West-Europa een bijzondere interesse. Aan vorstenhoven werden de verhalen over de Trojaanse helden gecultiveerd als de eerste manifestatie en tegelijk het hoogtepunt van hoofse ridderlijkheid. In talrijke literaire bewerkingen werd dit ideaal bezongen. De meest invloedrijke hiervan is zonder twijfel de *Roman de Troie* van Benoît de Sainte-Maure, een *roman antique* van ruim 30.000 verzen van omstreeks 1165. Zowel aan het Bourgondische als aan het Brabantse hof kenden de Trojanen een uitzonderlijke verering. Filips de Goede liet zich in het toneelstuk *La Complainte d'Hector* van zijn hofchroniqueur George Chastelain afschilderen als een 'second Hector'. Hij bezat niet alleen luxueus verlichte kopieën van de belangrijkste middeleeuwse Troje-bewerkingen, maar gaf zijn kamerheer Raoul Lefevre ook opdracht een nieuwe verbeterde versie te maken van de *Historia destructionis Troiae* (1287) van Guido delle Colonne (ca. 1210-na 1287), een werk dat op zijn

beurt terugging op de roman van Benoît de Sainte-Maure. Zowel de zogenaamde Trojeroman van Segher Diengotgaf als de *Historie van Troyen* (ca. 1264) van Jacob van Maerlant is in verband gebracht met het Brabantse hof.⁸⁸

De Troje-mythe vervulde voor vorsten een belangrijke functie in de legitimatie van hun macht. Door te beweren af te stammen van de Trojanen gaven ze extra gewicht en prestige aan hun huis. De grens tussen geschiedenis en mythologie binnen dergelijke genealogische aanspraken is voor de moderne onderzoeker niet altijd even gemakkelijk te trekken, eenvoudigweg omdat ze door tijdgenoten niet als zodanig werd ervaren. Zij lijken Troje als feitelijk verleden te hebben beschouwd. Zo werd de historisch gefundeerde band van de Brabantse met de Karolingische vorsten waarop *Menych Sympel* is gebaseerd probleemloos doorgetrokken tot aan de Trojanen. In de al eerder vermelde *Chronica nobilissimorum ducum Lotharingiae et Brabantiae ac regum Francorum* duidde Edmond de Dynter de Trojaanse koning Priamus aan als een voorouder van zowel de Brabantse als de Bourgondische hertogen.⁸⁹

Wellicht vanuit de hofcultuur drong de interesse voor en het creatieve gebruik van de Troje-stof ook door in de burgerlijke milieus van de Nederlandse steden. Een duidelijke indicatie hiervoor vormen de verschillende gedrukte Nederlandse vertalingen en bewerkingen van het werk van Guido delle Colonne.⁹⁰ Stedelingen zagen in Troje misschien een model van een machtige stadstaat, een droom die door vele steden in de Nederlanden werd gekoesterd. Nogal wat plaatsen beriepen er zich ook op, net als Rome, door gevluchte Trojanen te zijn gesticht. Vooral in Brussel lijkt de identificatie met Troje sterk te zijn geweest, een omstandigheid waarin de vermeende Trojaanse afstamming van de hertogen van Brabant zeker een rol hebben gespeeld. Smeken was dan ook niet de eerste die de grootste stad van Brabant voorstelde als het prieel van Troje. In de *Cornicke van Brabant* van Hennen van Merchtenen uit 1414 is al sprake van 'Bruessel, ryke pryel van Troien'; het rondeel uit *Die eerste bliscap van Maria* (eerste opvoering: 1448) presenteert de stad als 'Tprieel uut Troyen, den edelen greyne [de edele graankorrel], / Gegroyt, gebloeyt'.⁹¹

Doorheen het beeld van het Palladion en door zowel Johanna van Castilië als Brussel nadrukkelijk in verband te brengen met de Trojaanse erfenis werd dus de innige en als het ware 'natuurlijke' verbondenheid gesuggereerd tussen de Zennestad en haar vorstenhuis. Het betrof hier een cultureel kader dat zowel door het hof als de stad werd gekoesterd en als eigen beschouwd.

Het ontstaan van *Hertoge Karle* kort na het overlijden van Isabella van Castilië en de daaruit voortvloeiende verheffing van Filips en Johanna tot koning en koningin van Castilië maakt niet alleen het gebruik van de Troje-stof aannemelijk, het biedt tegelijk een mogelijke verklaring voor de voorstelling van Karel als een brandende kaars. Rekening houdend met de grootse verwachtingen die aan de geboorte van een troonopvolger werden gekoppeld, is de associatie van het prinsje met licht en vuur op zich niet verbazingwekkend. Een opschrift op een van de tableaux vivants vertoond tijdens de vieringen van Karels doop in Gent in 1500 duidde de jonge Habsburger ook al aan als een 'lux toto clarissima mundo'.⁹² Toch werd Smekens keuze voor de kaars wellicht door een preciezer

motief ingegeven, namelijk het moment waarop het feest plaatsvond dat tot de compositie van het stuk aanleiding had gegeven. Kaarsen speelden onder andere een belangrijke rol bij het ceremonieel van de kerkgang, het eerste bezoek van een vrouw aan het Huis van God veertig dagen na haar bevalling.⁹³ In verzen 776-778 roepen Prometheus, Ilus en Cupido de toeschouwers op: 'wilt den kerckganc gebenedijen / ouwer priencerssen die sij gedaen heeft / als gesunde moedere'. Deze verwijzing lijkt de hierboven geformuleerde hypothese dat het stuk van minstens vier jaar na de geboorte van Karel dateert tegen te spreken. De vermelding van Johanna's kerkgang kan echter ook in het bredere verband zijn geplaatst van een gelijkaardige gebeurtenis, namelijk het eerste kerkbezoek van Maria na de geboorte van Christus. Deze wordt herdacht tijdens het feest van Maria Lichtmis. Daarbij werden traditioneel een kaarsenprocessie gehouden en allerlei kaarsen gewijd, die symbool stonden voor de zuiverheid van de Heilige Maagd. Men brandde de kaarsen tijdens de rest van het jaar in familiekring, bijvoorbeeld bij een doodsbéd, tijdens de Advent, of om een huis te beschermen tegen extreme weersomstandigheden.⁹⁴ Het feest van Lichtmis vindt jaarlijks plaats op 2 februari. In 1505 viel het dus iets meer dan twee weken na de begrafenisplechtigheid voor Isabella van Castilië en wellicht midden in de festiviteiten ter ere van het nieuw verworven koningschap van Filips en Johanna. Net als Caillieu in *Die geboorte van vrou Margriete* liet Smeken zich bij de beeldvorming rond het kind dus mogelijk inspireren door een feestdag die samenviel met de viering waarbij zijn stuk werd vertoond. Welke gelegenheid dit precies was kan niet meer worden achterhaald. Mogelijk betrof het een soort van intrede in de stad van moeder en kind, zoals ze er ook op 13 mei 1500 al eens een hadden gedaan.⁹⁵ Het feit dat Filips de Schone in Smekens tekst veel minder vaak wordt genoemd dan Johanna en Karel betekent wellicht dat deze niet bij dat bezoek aanwezig was. Deze omstandigheid vormt een bijkomend argument om de presentatie van het stuk op of kort na 2 februari 1505 te plaatsen. De kersverse koning van Castilië voerde op dat moment namelijk een militaire campagne tegen de opstandige Karel van Egmond in Gelderland.⁹⁶

Ondanks haar beperkte karakter is de rol van Filips essentieel voor een goed begrip van Smekens spel. Het belangrijkste argument voor Cuvelier om ervan uit te gaan dat het stuk ter verheerlijking van de geboorte van prins Karel was geschreven, is namelijk gebaseerd op een verkeerde interpretatie van de passages waarin sprake is van Filips.⁹⁷ In tegenstelling tot wat Cuvelier meende wordt in de tekst met geen woord van een geboorte gerept. Het wonder dat plaatsvond in het priel van Troje is dat de zoon van Jupiter het licht van gratie in het Palladion heeft 'gestelt' (v. 128, 585). De wijsheid van Johanna 'dede yupiters sone den yongen aer / neder dalen vanden hoogsten pijaer / der werelt / tot in hueren schoot' (v. 618-620), waarin hij het licht van gratie heeft 'gestort' (v. 560). Met dit beeld wordt niet naar de geboorte van Karel verwezen, maar wel naar zijn conceptie. Hoewel het secundaire bronnenmateriaal ons hier eens te meer in de steek laat, moeten Filips en Johanna zich in mei 1499, negen maanden voor Karels geboorte, dus in Brussel hebben bevonden. Dit is althans wat in het toneelstuk wordt gesuggereerd. Door de conceptie tot zulk een centrale gebeurtenis te maken schrijft de auteur de eigen stad een essentiële rol toe in de komst

van het prinsje. Karel mag dan in Gent zijn geboren, het veel grotere wonder van de conceptie, van het neerdalen van Apollo in de schoot van het Palladion, vond plaats in Brussel. Waarmee nogmaals dezelfde boodschap wordt uitgedragen: de toekomstige vorst en de Zennestad zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden.

5. Een spiegel van adeldom

Binnen de verzameling-Leemans vormt *Den droom van Rovere op die doot van hertoge Kaerle van Borgonnyen saleger gedachten* een wat vreemde eend in de bijt. De reden hiervoor is niet zozeer de herkomst van de tekst uit het Vlaamse Brugge. Anthonis de Roovere was doorheen de Nederlanden een bekend rederijker. Of de teksten uit de Brusselse collectie nu omwille van hun voorbeeldfunctie dan wel uit een persoonlijkere interesse voor vorstenfeestliteratuur zijn samengebracht, de opname van werk van de beroemde De Roovere was in geen van beide gevallen onlogisch. Deze auteur was in zijn geboortestad immers zowel creatief als organisatorisch actief tijdens stedelijke vieringen ter ere van de Bourgondische vorsten. Hij genoot hiervoor vanwege het Brugse stadsbestuur een structurele subsidie, een gebruik dat later, deels geïnspireerd door het geval van De Roovere, ook in de Zennestad ingang heeft gevonden. Meer betekenisvolle verschillen tussen *Den droom van Rovere* en de rest van de verzameling Leemans liggen in het genre, de inhoud en de toon van de tekst. Het betreft hier geen toneelstuk, maar een uit vijftienregelige strofen opgebouwde ballade. Deze bezingt geen heuglijke gebeurtenis uit het leven van de vorstelijke familie zoals een intrede of een geboorte, maar bevat een beschrijving van een somber droomvisioen.

In *Den droom van Rovere* verhaalt de persona van de auteur hoe de beroerde tijden hem naar een bos brachten, waar hij door droefheid overmand in slaap viel. Een vrouw, 'compassije' geheten, voerde de geest van de dichter vervolgens weg naar een onmuurd kerkhof. Daar lagen in prachtig versierde tombes uitsluitend edele mannen die op het slagveld moedig, ter verdediging van het recht en tot eeuwige glorie van hun nageslacht, hun bloed hadden gestort. '[V]erraders', 'meyneedege vernoyeerders [valse afvalligen] en tyrannen' (v. 37-38) konden er niet worden aangetroffen. De dichter was onder de indruk van de 'hooger edelheit sonder gelijkelijcheyt' (v. 77) die daar verzameld lag: onder andere Abel, Alexander de Grote, Troilos, Julius Caesar, Hector en Paris. Zijn droefheid werd er echter niet minder om. Al waren de edele werken van deze mannen prijzenswaardig, 'dooden en connen geen blijscap ramen [smaken]' (v. 83). '[C]onpassije' nam de auteur vervolgens mee naar het koor van een kerk, waar ze drie huilende vrouwen aantroffen. Er was een uitvaartdienst aan de gang voor een grote prins die in het strijdperk het leven had gelaten. De wenende figuren heetten 'clergije', 'edelhede' en 'gemeynen staet'. Een voor een drukten ze hun bewondering uit voor Karel van Bourgondië en beschreven de verschrikkingen die zijn landen doormaakten nu de vorst er niet meer was. '[C]onpassije' verklaarde de dichter daarop de betekenis van alles wat ze hadden aanschouwd. Het bos en de begraafplaats stonden symbool voor de wereld, de rijke tombes voor de roem die sommigen daarin hadden verworven. Ook Karel bevond zich onder de nobele figuren die op het kerkhof lagen begraven. De kerk met de wenende vrouwen was

Sint-Salvator in Brugge, waar de ridders van het Gulden Vlies samenkwamen om de overleden hertog te herdenken en Maximiliaan van Oostenrijk te installeren als de nieuwe soeverein van de orde. Daarop werd de dichter getroost wakker en zette hij zich aan het schrijven.

Hoewel de teksten, afgezien van hun 'vorstelijke' stof, weinig gemeen lijken te hebben, is er bij nader inzien toch een en ander dat *Den droom van Rovere* met de drie hiervoor besproken toneelstukken verbindt en de opname in een collectie dramatische bijdragen voor vorstenfeesten begrijpelijk maakt. Zo is het zeer waarschijnlijk dat we ook hier te maken hebben met een tekst waarvan de presentatie een zeker dramatisch karakter had. Het gedicht bevat geen voor leesteksten in verzen zo typische chronogrammen en acrostichons en is integraal in de directe rede gesteld. De dichter-verteller is niet alwetend maar getuigt van een droomervaring. Hij citeert daarin 'compassije' en de huilende standenvertegenwoordigsters. Het betreft hier, net als in de drie toneelstukken, allegorische figuren. Het feit dat ook zij zelf aan het woord komen en de tussenkomen van de drie vrouwen door clauskoppen worden voorafgegaan, suggereert dat er naast de dichter ook acteurs bij de uitvoering waren betrokken. Het ligt voor de hand dat De Roovere in dat geval een beroep zou hebben gedaan op zijn kamerbroeders van De Heilige Geest. Misschien kan vers 214, waarin de auteur de overleden hertog toewenst dat 'die heyle geest sij sijn verchiere' [hij door de Heilige Geest luister wordt bijgezet], dan als een allusie op de medewerking van het Brugse rederijksgezelschap worden opgevat.

Indien het droomgedicht inderdaad is voorgelezen en in zekere mate uitgespeeld, kunnen we, gezien het onderwerp, als gelegenheid hiervoor in de eerste plaats denken aan een met het vorstenhuis verbonden publiek evenement. Dit moet hebben plaatsgevonden ná juni 1478. Op de 23ste van die maand werd namelijk Filips de Schone geboren, naar wie de laatste strofe van de ballade verwijst.⁹⁸ Over Filips' jongere zusje Margareta, die op 10 januari 1480 in Brussel ter wereld kwam, wordt niet gesproken. De tekst dient binnen de verzameling-Leemans dus chronologisch te worden gesitueerd tussen *Menych Sympel* en *Die geboorte van vrou Margriete*.

Dat het gedicht enige tijd na de dood van Karel op 5 januari 1477 werd geschreven blijkt, naast de vermelding van Filips de Schone, ook uit de verzen 208-210. De dichter refereert daarin aan zijn persoonlijke band met de hertog.

'sijn doot moet mij int therte blijven
hij gaf mij mijn bij leven als loon vergolden
lange geborgt en es nyet quijte gescolden' [uitstel is geen afstel]

Hier suggereert De Roovere dat hij als erkenning voor het jaargeld dat hij door de tussenkomen van Karel genoot kort na het overlijden van de hertog het plan had opgevat om iets te zijner ere te schrijven, maar dat hij daar destijds niet toe was gekomen. De dichter moet daarom een ander geschikt moment hebben afgewacht voor een postume hommage. J.J. Mak, die de eerste moderne editie van De Rooveres dichtwerken verzorgde, meende dat het dertiende kapittel van

de Orde van het Gulden Vlies, in Brugge in 1478, de aanleiding had gevormd voor de compositie van de ballade.⁹⁹ Karel de Stoute, de laatste soeverein van het genootschap, werd tijdens deze samenkomst herdacht, een gebeurtenis waarnaar het gedicht uitgebreid verwijst. Toch kan de *Droom* niet voor die gelegenheid zijn gemaakt. Het kapittel vond namelijk plaats twee maanden vóór de geboorte van Filips de Schone. J. Oosterman suggereerde een verband met de geboortefeesten ter ere van Filips. Deze hypothese lijkt te worden ondersteund door de *Excellente cronike*, waarin sprake is van een wedstrijd voor lofdichten op dit heuglijke feit.¹⁰⁰ De sombere toon van de tekst van De Roovere is echter maar moeilijk te verzoenen met de uitgelaten vreugde die volgde op de geboorte van de toekomstige heer der Nederlanden.¹⁰¹ Bovendien wordt Filips slechts terloops en niet eens bij naam vermeld op het eind van het gedicht.

Een evenement dat meer in overeenstemming lijkt met de inhoud van de droomballade is een van de generale processies die tijdens de donkere jaren na 1477 overal in de Nederlanden met grote regelmaat werden gehouden. De tekst bevat nogal wat elementen die sterk doen denken aan de motieven voor het inrichten van een dergelijke optocht. Zo is er de dringende behoefte aan vrede die wordt verwoord door de drie standen, het afsmeken van goddelijke bijstand voor de vorsten (v. 219-225) en het aanwijzen van de persoonlijke zondigheid als bron van de ellende (v. 178). Vergelijkbare oproepen duiken ook steeds weer op in de gedichtjes uit de *Excellente cronike* die, zoals in het vorige hoofdstuk werd beargumenteerd, een rol moeten hebben gespeeld in de context van generale processies.¹⁰²

Hoewel ze er duidelijk in aanwezig zijn, vormen vrede en het welzijn van de vorsten niet het hoofdthema van de *Droom*. Dat is de overleden Karel de Stoute. Blijft dus de vraag waarom Anthonis de Roovere meer dan anderhalf jaar na de dood van de hertog, wellicht voor een generale processie, een treurdicht schreef op diens overlijden. De meest interessante bron om een beter zicht te krijgen op de ontstaanscontext van het gedicht is de al meermaals aangehaalde *Excellente cronike*. Deze evocert niet alleen het Brugge van de jaren waarin de ballade tot stand kwam, ze is naar alle waarschijnlijkheid ook het werk van dezelfde auteur. Het is dan ook aannemelijk dat de aanleiding tot het schrijven van de droomballade voor De Roovere belangrijk genoeg was om er ook in zijn kroniek melding van te maken. Nu komt Karel de Stoute aan bod in een passage die onmiddellijk volgt op de beschrijving van een generale processie op 8 november 1478, dus net geen zes maanden na de geboorte van Filips de Schone. De kroniekschrijver noteerde het volgende.

'Ende in desen tijt maecten tvolc grote nieuware [gerucht] gaende, als dat die hertoge Kaerle noch leefde, ende dat hy weder commen soude, ende daer was binnen Brugghe ende elders vele goets vercocht ende ghecocht up sijne comste. Maer diet cochten voeren best, want hi niet en quam, alst bleec, maer het bleef altijd dieren tijt in Vlaendren.'¹⁰³

Hier wordt dus gezegd dat de verwachte terugkeer van de hertog een algemene daling van de prijzen met zich meebracht, die de bevolking ertoe aanzette op

grote schaal goederen te gaan kopen en verkopen. Op zich was dit een goede zaak voor de Brugse economie. Deze maakte namelijk een diepe crisis door, waardoor het leven buitengewoon duur was. Toch moeten geruchten over Karels terugkeer beschouwd zijn als een hoogst onbetrouwbare basis voor een heropleving van de economie.¹⁰⁴ Bovendien voedden ze ongetwijfeld de politieke instabiliteit ten gevolge van de hoge kosten voor levensonderhoud en de eindeloze militaire campagnes. Het is in deze omstandigheden niet ondenkbaar dat de Brugse schepenen geprobeerd hebben om de berichten volgens welke Karel nog in leven zou zijn actief de kop in te drukken. Een treurdicht voorgelezen tijdens een generale processie kan hiervoor een van de middelen zijn geweest. Deze optochten brachten een groot deel van de stadsbevolking samen en uit hoofdstuk II bleek al dat ze wel vaker werden aangewend om de publieke opinie bij te sturen in politieke aangelegenheden.¹⁰⁵ Dat de Brugse schepenen de bevolking ervan wilden overtuigen dat de hertog wel degelijk dood was, verklaart ook waarom het overlijden van Karel, evenals de omstandigheden waarin en het moment waarop dit was gebeurd, in de tekst zo expliciet aan bod komen. De hertog 'was doot gerekent int gras gesonden / te nyeten geheel' (v. 115-116), 'versligen alsoe god weet entwij / by nancijs percke' (v. 185-186), 'dyaer veertienhondert ses en seventich gespelt / dertien avont vijve in louwe gerelt [gezegd]' (v. 217-218).

Indien Anthonis de Rooveres treurdicht op de laatste hertog van Bourgondië uit het huis van Valois inderdaad als bedoeling had om de Brugse bevolking ervan te overtuigen dat Karel de Stoute wel degelijk overleden was, dan kan dit moeilijk de enige functie van zijn *Droom* zijn geweest. Ze biedt namelijk geen verklaring voor een van de meest opmerkelijke aspecten van de tekst, namelijk het uitgesproken hofse karakter ervan. De auteur verwerkte thematisch materiaal dat we maar zelden tegenkomen in laat-vijftiende-eeuwse stadsliteratuur, maar dat eerder afkomstig lijkt uit Franstalige literaire teksten uit de omgeving van het hof. De kerkhofscène aan het begin van het gedicht bijvoorbeeld, de heldencultus en de *ubi sunt*-meditatie op de vergankelijkheid van al het aardse doen denken aan de bekende lange wandeling rond de begraafplaats van l'île d'Amours in het *Livre du cuer d'amours espris* (1457) van René van Anjou (1409-1480).¹⁰⁶ Hetzelfde motief zou later ook terugkeren in Olivier de la Marches *Chevalier délibéré* (1483).

Eveneens opvallend in de *Droom* is de passage met de drie wenende vrouwen in het koor van Sint-Salvator. Net als Colijn Caillieu met zijn koningen 'der scyencyen', 'der edelheyt' en 'des aerbeys' voerde De Roovere hier allegorische vertegenwoordigers op van de drie standen: 'clergije' (clerus), 'edelhede' (adel) en 'gemeynen staet' (derde stand). Waar deze in het geboortespel op Margareta van Oostenrijk stonden voor de gehele maatschappij die de eer bewijst aan een nieuw lid van het vorstenhuis, verzinnebeelden ze hier de algemene rouw om het overlijden van de hertog. Anders dan zijn Brusselse collega refereerde De Roovere met zijn standenbeeld duidelijk aan een bekend literair topos. Deze gaat terug tot aan de klassieke oudheid en er is de hele middeleeuwen door op gevarieerd: een aantal, doorgaans allegorische figuren, die de maatschappij, verschillende landen of werelddelen of zelfs het hele universum symboliseren, drukken hun smart uit over de dood van een, meestal adellijk persoon. De Roovere was niet de eerste

die het motief in het Nederlands gebruikte. We vinden het bijvoorbeeld ook al in het laat-veertiende-eeuwse *Die claghe vanden hertoghe wenselijn van brabant*, waarin vier leeuwen als vertegenwoordigers van Bohemen, Brabant, Luxemburg en Limburg hertog Wenceslas bewenen.¹⁰⁷ Op het eind van de middeleeuwen kende deze literaire uitdrukking van de universele rouw echter zijn grootste populariteit onder de aan het Bourgondische hof verbonden *grands rhétoriciens*.¹⁰⁸ In de *Mort du duc Philippe* van George Chastelain drukken ‘Le Ciel’, ‘La Terre’, ‘Les Anges’ en ‘Les Hommes’ hun verdriet uit over het sterven van Filips de Goede.¹⁰⁹ Chastelains leerling Jean Molinet pakte de zaken in zijn postume eerbewijs aan dezelfde vorst nog ambitieuzer aan. Zijn *Le Trosne d’Honneur* (die net als De Rooveres gedicht is opgevat als een droomvisioen) roept de antieke godenwereld, de aarde, de wateren, de vogels in het veld, muziekinstrumenten, de profeet Jeremia, de Franse koning, de ridders van het Gulden Vlies, vrouwen, ‘laides ou belles’, en alle Bourgondische landen op om de overleden hertog te bewenen.¹¹⁰

Het was vooral het Bourgondisch-hoofse karakter van de tekst dat de *Droom* voor De Rooveres eerste moderne editeur compleet onverteerbaar maakte. Een ‘onbezield gewrocht’ noemde Mak het, dat

‘indien het werkelijk van [De Roovere] is, wel tot zijn zwakste scheppingen gerekend zal moeten worden. Aesthetisch genot biedt de lectuur in het geheel niet. Alles wijst er op, dat het plichtwerk is geweest, moeizaam tot stand gekomen, onder afwezigheid van elke inspiratie.’¹¹¹

In het gedicht heeft De Roovere volgens Mak ‘eens willen offeren aan de mode van de Franse en de Frans-Bourgondische hofdichters. [...] Maar zijn eigen aard heeft hij zodoende verloochend’. Die eigen aard dient dan te worden gesitueerd in de omstandigheid ‘dat de dichter met zijn sympathieën aan de kant der burgers staat. In de hofsfeer is hij niet thuis. Hij heeft alleen de heren hofpoëten de kunst afgekeken en hij probeert het genre ook eens’.¹¹²

Mak was mogelijk iets milder in zijn oordeel geweest, indien hij zich de vraag had gesteld waarom De Roovere zich in de *Droom* zo nadrukkelijk door de Frans-Bourgondische hofliteratuur heeft laten inspireren. Wanneer we nagaan wat de dichter doorheen de conventies van de hoofse elegische poëzie op zijn publiek wou overdragen, dan blijkt de tekst namelijk een veel uitgesprokener stedelijk karakter te bezitten dan op het eerste gezicht misschien lijkt. Vooral het beeld van de overledene dat door rouwende allegorische figuren, in het geval van het Brugse gedicht vertegenwoordigers van de drie maatschappelijke standen, wordt opgehangen, is hier veelbetekenend. De beschrijving die C. Thiry in zijn studie van Latijnse en Franse elegieën gaf van de functie van deze beeldvorming is hoogst verhelderend voor De Rooveres droomgedicht.

‘La composition de tels portraits [...] répond à une double orientation. Elle cherche, dans un premier temps, à rendre honneur à un passé qui se clôt, en le parant du prestige de l’idéal. Mais elle est aussi tournée vers un futur conçu comme une continuation et si possible une amélioration du passé. La génération qui assure la relève doit prendre exemple sur le modèle qui lui est proposé ; elle doit – comme le panégy-

riste – oublier les défauts ou les faiblesses de ceux qui l’ont précédée, pour ne retenir comme guide d’action que la perfection vers laquelle il faut tendre et qui est énoncée dans un moment d’intense réceptivité.¹¹³

Het beeld van de gestorven vorst dient dus niet alleen om zijn herinnering levend te houden, het functioneert tegelijk als een soort spiegel voor zijn opvolger. Zo hadden de twee eerder vermelde Bourgondische teksten ter gelegenheid van de dood van Filips de Goede, Chastelains *Mort du duc Philippe* en Molinets *Le Trosne d’Honneur*, Karel de Stoute als primair publiek. Het stuk van Chastelain is opgevoerd voor de jonge hertog in Valenciennes of Bergen in april 1468,¹¹⁴ terwijl Molinet zijn *Trosne* expliciet aan Karel aanbiedt en hem adviseert zich naar het voorbeeld van zijn vader te richten.¹¹⁵

De vorstenspiegelfunctie van het portret van een overleden monarch blijkt nog duidelijker uit een tweede tekst van de Bourgondische indiciaire George Chastelain: de *Advertissement au duc Charles*.¹¹⁶ Het is goed mogelijk dat De Roovere vertrouwd was met dit gedicht. Een prachtig verlucht handschriftelijk exemplaar ervan bevond zich namelijk in de bibliotheek van het Brugse stadspaleis van Lodewijk van Gruuthuuse (ca. 1427-1492).¹¹⁷ De literaire smaak van deze Bourgondische hoveling en diplomaat lijkt in de eerste plaats Franstalig te zijn geweest. Toch was Gruuthuuse ook geïnteresseerd in teksten in het Nederlands. Zo bezat hij het bekende manuscript met Middelnederlandse liederen, gedichten en gebeden dat naar hem is genoemd.¹¹⁸ Bovendien verleende de edelman materiële steun aan de rederijkerskamer De Heilige Geest, waartoe De Roovere behoorde en waarvan hij op een gegeven moment ook factor was.¹¹⁹ Het is niet onaanneemelijk dat Gruuthuuse zijn rijke bibliotheek openstelde voor letterkundigen als De Roovere.

George Chastelain schreef zijn *Advertissement* kort na 1467. Op de 28ste juni van dat jaar had Karel de Stoute zijn inaugurele intrede in Gent gedaan. Daarbij waren rellen uitgebroken, waardoor de hertog woedend was op de Gentenaars.¹²⁰ Een van de bedoelingen van de dichter, van oorsprong zelf uit de Arteveldestad afkomstig,¹²¹ was om de hertog wat milder te stemmen ten opzichte van de opstandige stad. In een droomvisioen aanschouwt Chastelain Karel in rouw om zijn overleden vader. Hij wordt omringd door een groot aantal allegorische figuren. Een daarvan, *Congnoissance de toy mesme*, houdt de jonge vorst een spiegel voor, terwijl de anderen Filips de Goede en zijn voorgangers aan het hoofd van de Bourgondische staat verheerlijken en Karel aansporen om hun voorbeeld te volgen.

Wanneer we de *Droom* gaan lezen als een vorstenspiegel voor Karels opvolger aan het hoofd van de Bourgondische staat, dan blijkt de tekst allesbehalve de slaafse en zelfverloochenende navolging van Frans-Bourgondische voorbeelden die Mak erin zag. Het gedicht toont zich bovendien inhoudelijk sterk verwant aan Colijn Caillieus geboortespel van twee jaar later. Door het opvoeren van standenvertegenwoordigers geeft De Roovere aan het beeld van de algemene rouw, net zoals Colijn in zijn adaptatie van de bijbelse drie koningen, een uitgesproken maatschappelijk-politieke invulling. Zowel de interpretaties van de drie bij-

belse wijzen-koningen als vertegenwoordigers van de drie leeftijden of van de drie bekende werelddelen als de allegorische rouwende figuren uit de elegische poëzie van de *rhétoriciens* wilden in de eerste plaats een idee van universaliteit uitdrukken. Dit wordt zowel bij Caillieu als bij De Roovere gespecificeerd tot de drie maatschappelijke standen. Het gaat hier niet meer zozeer om vertegenwoordigers van de mensheid, maar wel van de onderdanen van het Bourgondisch-Habsburgse vorstenhuis. We zagen hoe deze beeldvorming bij Caillieu naast een verheerlijkend ook een politiek doel diende, namelijk Maximiliaan ertoe aansporen om iets te doen aan de desastreuze oorlogssituatie waarin de Nederlanden zich bevonden. Het is precies ditzelfde effect dat ook De Roovere middels het inspirerende voorbeeld van Karel de Stoute lijkt te hebben nagestreefd. De drie standen klagen niet zozeer over het wegvallen van de hertog op zich als wel over de noodlottige consequenties hiervan voor het leven in de Nederlanden, vooral als gevolg van de onophoudelijke aanvallen van de Franse koning: de inwoners zien hun 'welvaerens saet / plats wylle verdrogen' (v. 131-132); 'die wolven recht feldadich [wreed] / en maken ons tallen canten bescadich' (v. 145-147), steden en dorpen worden platgebrand (v. 173) en kloosters en kerken vernield (v. 175).

Volgens het gedicht was niets van dit alles mogelijk toen de betreurde hertog nog in leven was: 'yn sijn leven en dorste hem nyemant pogen / om ons te doene druck noch pijn' (v. 134-135). In hun beschrijving van het goede bewind van Karel kondigen de drie Brugse standenvertegenwoordigers tegelijk de nadruk aan die twee jaar later door hun Brusselse tegenhangers zou worden gelegd op het noodzakelijke respect van de vorst voor de eigenheid ('elc [...] een conync in synen staet!') en de wensen van de drie belangrijkste maatschappelijke gedingen. '[U] lieve siele sij god genadich', zo richt 'clergije' het woord tot de overleden hertog,

'die geleerde wylde ghij geerne aenhoren
ghij hielt die heylege kercke besworen
yn eeren gestadich' (v. 139-141)

Zelfs het bestuur van iemand als Karel was voor verbetering vatbaar, al overheers- te volgens 'edelhede' toch het goede en exemplarische karakter ervan.

'al verteerden wij doer u gelt en panden
wij sagen die vronste van allen wijganden
nae u vrientscap staen (v. 155-156)
[...]
dierste die laetste te berge te dale
waer ghij / men mocht int velt mercken' (v. 163-164)

Eenzelfde realistische noot bij 'gemeynen staet'.

'al was ic u somtijts pennynge leenende
ghij maecte dat wij al waren wijt beenende
sytende bleven' (v. 169-171)

Karel hield de kerk in ere, hij verdedigde moedig het land en creëerde welvaart. Ziedaar een voorbeeldig en navolgenswaardig vorst! De dichter kan na de tussenkomsst van de drie standen alleen, en in hoogst toepasselijke bewoordingen, concluderen dat Karel 'een spiegel en een lof toe stiere / der edele gewylt [een toonbeeld en een bevorderaar van de edele heerschappij]' was.

Na alle geëvoeerde rouw en ellende eindigt De Rooveres gedicht met een opvallend optimistische noot: 'clergije edelhede en gemeynen schare / wel muegen verblijden openbare' (v. 203-204). Maximiliaan, 'ons prience gepresen' (v. 199), heeft in de Brugse Sint-Salvatorkerk namelijk de eed afgelegd als nieuwe soeverein van de Orde van het Gulden Vlies. Hoewel hij niet met zoveel woorden aangeeft waarom deze gebeurtenis de vreugde van de drie standen zou opwekken, suggereert de dichter (of beter gezegd: drukt hij de dringende verwachting uit) dat de Habsburgse prins, geïnspireerd door het voorbeeld van zijn illustere voorganger, een eind zal maken aan de ellende waarin het land verkeert en tegelijk respect zal tonen voor het maatschappelijk weefsel van de landen die onder zijn hoede zijn komen te staan. De nadrukkelijke referentie aan de Brugse samenkomst van de vliesridders als symbolisch beginpunt van Maximiliaans bewind, en bijvoorbeeld niet zijn huwelijk met Maria van Bourgondië of zijn intredetournee, kan slechts zijn ingegeven door hetzelfde verlangen dat ook Jan Smeken ertoe aanzette om zijn toneelstuk op hertog Karel niet op te bouwen rond de geboorte, maar wel rond de conceptie van de prins. Beide auteurs wilden op die manier het belang benadrukken van de eigen stad in het landsheerlijke beleid.

Net als de drie Brusselse toneelstukken uit de verzameling Leemans bevat *Den droom van Rovere* dus zowel boodschappen voor de stedelijke bevolking als voor de vorst en het hof. Voorgaande analyse van vier vorstenfeestteksten uit de tweede helft van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw bevestigt daarmee de door Stein in verband met Brusselse intredes geformuleerde hypothese dat we deze gebeurtenissen niet zozeer dienen te benaderen als een dialoog tussen de vorst en de stad maar wel vanuit de driehoeksverhouding vorst – stedelijke elite – stedelijke bevolking.¹²² Hoewel er met betrekking tot het ontstaan van deze teksten tot op heden geen secundaire sporen zijn opgedoken, kan er weinig twijfel over bestaan dat we de directe opdrachtgevers ervan onder de Brusselse, respectievelijk Brugse schepenen moeten zoeken. Het is immers aan de ambities van deze groepen dat in de teksten dramatisch gestalte wordt gegeven. De literaire omkadering van publieke vorstenfeesten vormde voor de stedelijke overheid een middel om het vorstenhuis bij de brede stadsbevolking te promoten en tegelijk haar eigen belangen bij het hof te bepleiten. De teksten vervulden hierdoor een diplomatieke rol in het onderhouden van de complexe relatie stedelijke overheid – vorst – stedelijke bevolking. Hun literaire diplomaten vonden de schepenen in een aantal vooraanstaande rederijkers. Deze werden onder andere omwille van hun bijdrage aan de stedelijke feestcultuur met geld en een niet onbelangrijk prestige vergoed. Auteurs als Colijn Caillieu, Anthonis de Roovere en Jan Smeken waren zowel thuis in de stedelijke als in de Franstalige hofcultuur. Dit stelde hen in staat om het beleid en de ambities van het stadsbestuur te verwoorden in een idioom dat door een breed en divers publiek kon worden begrepen

en als eigen werd beschouwd. Daarvoor ontleenden ze vrijelijk elementen aan zowel stedelijke als hoofse literaire tradities en aan het laatmiddeleeuwse politieke gedachtegoed. De raamwerken van het religieuze processietoospel en van het diverterende driekoningenprezentspel kregen daarbij een politieke lading, de hoofse topos van de universele rouw een uitgesproken stedelijke invulling; bekende opvattingen over vorst en maatschappij, zoals afstammingslegenden, de theorieën van het lichaam van de staat en van de drie standen werden aangepast aan de politieke situatie van het moment.

Eigen aan het diplomatieke karakter van deze teksten is het fluwelen omhulsel waarin de boodschappen werden verpakt. De opvoering van de drie vijftiende-eeuwse composities vond plaats in een context van buitengewone politieke en maatschappelijke spanningen. Naar expliciete referenties daaraan dient echter met een vergrootglas te worden gezocht. De presentatie van deze teksten was duidelijk niet bedoeld om te bekritisieren, maar om op verleidelijke wijze te overtuigen. Vandaar het gebruik van de elegante en tegelijk verheerlijkende vorstenspiegel als middel om de hertog op zijn plichten jegens de stad te wijzen; vandaar ook het uiterst traditionele en geïdealiseerde maatschappijbeeld dat door de teksten wordt uitgedragen. De vorst is een toonbeeld van 'edelhede', als een goede herder verdedigt hij het land en garandeert er rust en welvaart. Onder de vorst bevinden zich de drie standen: de adel, de clerus en de derde stand. Elk daarvan vervult binnen de maatschappij, in onderlinge harmonie, zijn specifieke taken.¹²³ De vierde stand, het gemeen, ten slotte, wordt gevormd door loyale en onderdanige Menych Sympels, schaapjes die in de vorst een herder hebben gevonden (*Hertoge Karlé*), of bijen die honing komen halen aan de bloem der edelheid (*Die geboorte van vrou Margriete*). De onvrede over het stedelijke en landsheerlijke beleid en het onvermogen en de onwil van de vorst om aan het stedelijke belang tegemoet te komen, breken in deze teksten nooit door het gepolijste oppervlak heen. Voor een realistischer literaire weergave van de opinies die onder de stedelingen leefden met betrekking tot het Bourgondisch-Habsburgse beleid is het wachten op teksten van een auteur die zich verder van de stedelijke macht en het officiële discours bevond en daardoor in zekere zin een meer persoonlijke stem kon laten horen.

Den strijdt gheschiet ouer tgheberchte voer de

Stadt van Pavye den vijftich van februario
int laet. M. cccc. ende. xv.

J. v. d. veld

Afbeelding 13: Pamflet verspreid na de overwinning van de troepen van Karel V nabij Pavia in 1525. Den strijdt gheschiet over tgheberchte voer de stadt van Pavye. Antwerpen: Willem Vorsterman, 1525. Ex.: Universiteitsbibliotheek, Gent, BHSL. RES.1078.

VII Tussen hemel en aarde – De socio-politieke spelen van Cornelis Everaert

1. Een productief rederijker

In of kort voor 1527, toen hij vermoedelijk tussen de veertig en de vijftig jaar oud was, begon de Brugse voller, verver en klerk Cornelis Everaert (ca. 1480-1556) om onbekende redenen met het samenstellen van een handschrift waarin hij zijn eigen toneelstukken afschreef.¹ Het gros van die teksten, waarvan de oudste teruggaat tot 1509, maakte hij als lid van de beide Brugse rederijderskamers, De Heilige Geest en De Drie Santinnen.² Everaert moet zijn project hebben voltooid tussen 1538, het jaar van ontstaan van zijn laatste gedateerde spel, en zijn dood in 1556.³ In de betreffende periode kopieerde hij maar liefst 35 van zijn dramatische composities en liet het geheel voorafgaan door *Tspel van Quiconque vult saluus esse* van zijn op dat moment al bijna een halve eeuw overleden stadgenoot Anthonis de Roovere. Everaert liet ons daarmee niet enkel een van de meest uitgebreide verzamelingen toneelteksten na uit de rederijkerstijd, maar ook het meest omvangrijke corpus van een enkele, bij naam bekende auteur.

De verzameling-Everaert is niet alleen interessant omwille van haar omvang, maar ook door haar representativiteit. De auteur lijkt bij de samenstelling geen bepaald ordeningsprincipe te hebben toegepast. Dit in duidelijke tegenstelling tot de manier waarop bijvoorbeeld Eduard de Dene, ook een Bruggeling, enkele decennia later zijn *Testament Rhetoricael* (voltooid in 1561) zou construeren.⁴ Gecombineerd met het feit dat er van Everaert geen werk bekend is uit andere bronnen, kan dit gelden als een sterke indicatie dat hij in de autograaf eenvoudigweg zijn integrale toneeloeuvre heeft samengebracht.⁵ De collectie biedt ons daardoor wellicht een getrouwe afspiegeling van de dramatische activiteit van deze Brugse rederijker uit de eerste helft van de zestiende eeuw. Binnen de aanleidingen die Everaert in zijn pen deden kruipen, blijken de hier onderzochte stedelijke feesten ter ere van de vorst – naast bijvoorbeeld schutters- en rederijdersbijeenkomsten, de Ieperse Tuindag, een provinciaal kapittel van de Dominicanen en een priesterwijding – een niet onbelangrijke plaats te hebben ingenomen.⁶ Op de 35 stukken werden er zes, dus bijna één op vijf, voor een vorstenfeest gecomponeerd.

Anders dan in het geval van de teksten uit de verzameling-Leemans dichte Everaert zijn toneelstukken niet voor vieringen in aanwezigheid van de vorst en het hof. Vorstelijke bezoeken waren, zo bleek al uit II.3, uiterst zeldzaam geworden tijdens het bewind van Karel V. De Habsburger heerste over een bijzonder uitgestrekt rijk en diende in steeds weer andere uithoeken van Europa het hoofd te bieden aan een eindeloze reeks crisissituaties. Elk van de door Everaert bezon-

gen gebeurtenissen vond dan ook plaats buiten de grenzen van de Nederlanden. Ze hielden alle verband met de zogenaamde Italiaanse oorlogen (1494-1559). Deze samenhangende reeks conflicten had een aanvang genomen aan het einde van de vijftiende eeuw. Ze zou Karel V en de Franse koning Frans I tot aan de dood van deze laatste in 1547 in steeds wisselende bondgenootschappen met andere Europese vorsten haast onafgebroken tegenover elkaar plaatsen.⁷ De inzet was de zeggenschap in het bestuur van het welvarende Italiaanse schiereiland, maar het conflict draaide vooral om de machtsbalans tussen de huizen van Valois en van Habsburg. Het waren de successen van de Habsburgers in deze oorlogen die tijdens de eerste helft van de zestiende eeuw in grote mate de stedelijke vorstenfeestkalender in Vlaanderen en Brabant hebben bepaald.

De meest tot de verbeelding sprekende overwinning van Karel in de Italiaanse oorlogen vond plaats nabij de Lombardische stad Pavia op 24 februari 1525. De Habsburgse troepen brachten de Franse legers toen een verpletterende nederlaag toe. Frans I, die persoonlijk zijn manschappen aanvoerde, werd gevangengenomen. Een belangrijk Frans offensief in Italië kwam op die manier tot stilstand en de Habsburgse hegemonie op het schiereiland was opnieuw verzekerd. Everaert schreef naar aanleiding van de Brugse viering van Pavia twee stukken: *Hooghen Wynt ende Zoeten Reyn en Aragoenoyen*. Tijdens zijn gevangenschap werd Frans min of meer gedwongen om de Vrede van Madrid (1526) te ondertekenen. Daarbij deed hij afstand van zijn aanspraken op Vlaanderen en Artesië, droeg het hertogdom Bourgondië over aan Karel en beloofde diens zuster Eleonora te huwen. Na de bekendmaking van deze vrede dichtte Everaert *Ghewillich Labuer ende Volc van Neerrynghe*. De Franse koning hield zich niet aan wat in Madrid was overeengekomen en sloot de anti-Habsburgse liga van Cognac (1526). Militaire acties op het schiereiland volgden, waaronder de betreurenswaardige *sacco di Roma* (1527), de plundering van Rome door de Habsburgse troepen. Aanhoudende Franse verliezen brachten uiteindelijk nieuwe vredesgesprekken op gang. Deze werden geleid door Louise van Savoye (1476-1531), de moeder van Frans I, en Margareta van Oostenrijk, tante van Karel en regentes der Nederlanden. De dames bereikten in 1529 de Vrede van Kamerijk, waarin de bepalingen van de geschonden Vrede van Madrid opnieuw werden bekrachtigd, met uitzondering van de overdracht van het hertogdom Bourgondië. Dit werd definitief Frans. Ter ere van deze zogenaamde Damesvrede en van de keizerskroning van Karel V in Bologna op 24 februari 1530 schreef Everaert *dOnghelycke Munte en Groot Labuer ende Sober Wasdom*. Zijn laatste sociopolitieke spel ten slotte, *Pays*, dateert uit 1538 en kwam tot stand na de samenkomst in hetzelfde jaar van Karel V en Frans I in het Zuid-Franse Aigues-Mortes en de eruit voortvloeiende wapenstilstand van Nice.⁸ Daarmee werd, na alweer een Frans offensief en een keizerlijke reactie, nogmaals en dit keer door tussenkomst van paus Paulus III (1468-1549) geprobeerd om de Italiaanse kwestie op een voor beide partijen aanvaardbare manier te regelen.

Cornelis Everaerts zes spelen op de successen van Karel V in de Italiaanse oorlogen maken meer dan de helft uit van het vorstenfeesttoneel dat uit het hier onderzochte tijdvak tot ons is gekomen. Ze vormen bovendien de enige beschikbare voorbeelden van toneelteksten die in de halve eeuw tussen 1505, het vermoedelijke jaar van ontstaan van Jan Smekens *Hertoge Karle*, en 1556, toen Peter

de Herpener zijn factie schreef ter gelegenheid van de Vrede van Vaucelles, voor opvoering tijdens stedelijke vorstenfeesten in Vlaanderen en Brabant werden gemaakt. Het is een bewijs van de grilligheid van de overlevering dat de omvang van Everaerts overgeleverde oeuvre allesbehalve de roem van de auteur in zijn eigen tijd lijkt te weerspiegelen. Hoe schaars het biografische vergelijkingsmateriaal ook is, toch zijn de voornoemde stukken het werk van een rederijker met een duidelijk ander profiel dan in het geval van de teksten uit de verzameling-Leemans. De opvallende rode draad doorheen de beschikbare gegevens over Anthonis de Roovere, Colijn Caillieu en Jan Smeken wordt gevormd door het prestige dat deze auteurs zowel binnen de eigen kamer, het bredere rederijersmilieu als in stedelijke overheidskringen genoten. Met betrekking tot Cornelis Everaert zijn nauwelijks dergelijke blijken van erkenning bekend. Of hij zoals De Roovere en Smeken ooit het hoogste creatieve ambt, dat van factor, heeft bekleed binnen een van de kamers waarvan hij lid was, kan niet worden bewezen, al is het ook niet onmogelijk. Dat hij zichzelf bijvoorbeeld aan het eind van Pays '[d]en facteur' (v. 378) noemt, kan evengoed gewoon op zijn auteurschap slaan. Een sterker, zij het ook niet doorslaggevend argument is dat hij volgens het grafschrift dat Eduard de Dene voor hem schreef 'upghequeect heeft / menich aerdich artiste'.⁹ Een van de taken van de factor bestond namelijk in het leiden van de retoricale oefeningen binnen de kamer en dus het literair vormen van de kamerbroeders.¹⁰ Of Everaert nu al dan niet factor is geweest, zijn reputatie strekte zich in ieder geval niet uit tot buiten De Heilige Geest en De Drie Santinnen. Hij komt, anders dan De Roovere, Caillieu en Smeken, nooit in de stadsrekeningen voor als begunstigde van een betaling voor de organisatorische medewerking aan stedelijke feesten en al helemaal niet van een structurele subsidie zoals het jaargeld van eerstgenoemden. Everaert schreef vier van de hier onderzochte spelen als deelname aan een wedstrijd. Gezien de manier waarop vooral de belangen van de stedelijke overheid in de teksten uit de verzameling-Leemans naar voren komen, is het aannemelijk dat deze in rechtstreekse opdracht van en in nauw overleg met de stedelijke overheid tot stand zijn gekomen. Dat we de toneelstukken van de Brugse rederijker ten slotte vandaag de dag nog kunnen lezen en bestuderen is, naast een gelukkige overlevering, het resultaat van een initiatief van de auteur zelf. Het gaat hier niet, zoals bij de Brusselse collectie, om een gevolg van de bewondering die derden voor zijn werk koesterden.

Uit de eerste helft van de zestiende eeuw werden, zoals gezegd, geen andere Vlaamse of Brabantse toneelstukken voor vorstenfeesten overgeleverd dan de zes voornoemde teksten van Cornelis Everaert. Dit betekent echter niet dat deze spelen niet meer kunnen zijn dan een willekeurig staal van hoe een weliswaar productief, maar niet bijzonder gereputeerd Brugs rederijker in deze periode voor zijn stadgenoten enkele hoogtepunten uit het bewind van Karel V heeft bezongen. We beschikken namelijk over interessante buitentekstuele gegevens die betrekking hebben op de stukken en die ons toelaten ze in een breder perspectief te plaatsen. Uit overgeleverde stedelijke archivalia en referenties in de teksten zelf blijkt bijvoorbeeld aan welke vereisten de vier spelen waarmee de auteur deelnam aan een toneelwedstrijd dienden te voldoen. Het is dus mogelijk een

onderscheid te maken tussen de eisen die van buitenaf aan de schrijver werden gesteld en de wijze waarop hij daaraan gevolg heeft gegeven. Dergelijke informatie ontbreekt jammer genoeg voor de teksten uit de verzameling-Leemans. Daarnaast zegt Everaert in de ‘tafele’ van zijn autograaf of vlak na het afschrift van enkele spelen soms ook iets over de manier waarop de teksten zijn onthaald. Zo weten we dat *Hooghen Wynt ende Zoeten Reyn* beloond is met een eerste en *Ghewillich Labuer ende Volc van Neerrynghe* met een derde prijs, respectievelijk een zilveren schaal en een zilveren zoutvat.¹¹ Aan *Aragoenoysen* zou ook de hoofdprijs zijn toegekend indien de uitvoerders zich niet vergist hadden in de spelling van de naam van een van de figuren die in het tableau vivant werden vertoond.¹² *dOnghelycke Munte* was blijkbaar een heel ander lot beschoren geweest, want het werd voor de opvoering verboden.¹³ Deze marginalia geven informatie over wat de stedelijke overheid verwachtte van toneelstukken die tijdens publieke vorstenfeesten in afwezigheid van de vorst werden vertoond, of over wat zij daar op zijn minst al of niet in apprecieerde. Everaerts buitentekstuele opmerkingen leggen daardoor eveneens een opvallende temporele tweedeling bloot in zijn sociopolitieke spelen. De drie oudste stukken, geschreven in 1525 en 1526 ter ere van de slag bij Pavia en de Vrede van Madrid, werden duidelijk positief onthaald, de drie jongere, geschreven in 1530 en 1538, niet. Wanneer we op zoek gaan naar de mogelijke oorzaken van dit afnemende succes en van het verbod op de opvoering van *dOnghelycke Munte*, dan blijkt het, met de nodige omzichtigheid, mogelijk om binnen de verschillende elementen die de inhoud van de teksten hebben bepaald iets van een persoonlijke stem van de auteur te ontwaren.

2. ‘Spelen van zinnen dienende ter materie subjecte’

Cornelis Everaert schreef zijn drie bekroonde sociopolitieke spelen als deelname aan toneelwedstrijden ter gelegenheid van de slag bij Pavia en de Vrede van Madrid. Met *Hooghen Wynt ende Zoeten Reyn* en *Ghewillich Labuer ende Volc van Neerrynghe* dong hij mee naar prijzen uitgeschreven door het Brugse stadsbestuur, met *Aragoenoysen* probeerde hij een van de beloningen in de wacht te slepen die de in Brugge gevestigde Aragonese kooplieden in het vooruitzicht had gesteld. In elk van deze gevallen kunnen we ons een precies idee vormen van de voorwaarden waaraan Everaert en zijn mededingers dienden te voldoen. De Hallegeboden die de competities van het stadsbestuur aankondigden, zijn namelijk overgeleverd, terwijl de auteur in *Aragoenoysen* zelf citeert uit de *charte* die de Spaanse kooplieden hadden opgesteld. In 1525 verwachtten de schepenen ‘ter eeren vander [...] blyder tydynghe ende victorye [...] spelen van zinnen [...] dienende ter materie subjecte’, in 1526 ‘ter eeren vanden [...] blyden paeyse [...] spelen van zinnen dienende ende roerende die voorseyden materie van paeyse’.¹⁴ De Aragonezen wensten ‘te hebbene een fyguerlic bediet / [...] dat dese victorye es ghesciet, / te ghelyckene [...] / by eender fyguere.’ (v. 67-70). De Brugse magistraat stelde aan de deelnemers dus zowel genrematige als inhoudelijke eisen: hij wenste spelen van zinne en deze moesten over de overwinning/de vrede handelen (‘roerende’) en er de betekenis en het belang van in de verf zetten (‘dienende’). De Spaanse kooplieden legden in hun uitnodigingskaart meer de nadruk op de

manier waarop dit laatste diende te gebeuren: aan de hand van een vergelijking ('een fyguerlic bediet') moest de overwinning bij Pavia worden geduid. Daarbij diende gebruik te worden gemaakt van een tableau vivant (een 'fyguere').¹⁵

In tegenstelling tot de retorische dichtvormen die in Matthijs de Casteleins *Const van Rhetoriken* uitgebreid werden besproken, beschikken we voor wat betreft de door de rederijkers beoefende toneelgenres niet over een eigentijdse poëtica.¹⁶ Aangezien de Brugse schepenen zich ertoe konden beperken aan te geven dat ze 'spelen van zinnen' wensten te zien, mogen we ervan uitgaan dat auteurs deze bepaling automatisch met een aantal specifieke vormelijke/inhoudelijke kenmerken in verband brachten. Welke dit waren kan de moderne onderzoeker alleen achterhalen via deductie op basis van overgeleverde, als spel van zinne aangeduide teksten. Deze vertonen inderdaad een aantal opvallend recurrente eigenschappen, waaraan ook de zes hier onderzochte spelen voldoen. De bedoeling van het spel van zinne was het overdragen van een 'zin': een idee, een opvatting of redenering, meestal van morele strekking, op het publiek. Centraal in het explicatieve spel van zinne staan steeds één of meerdere protagonisten, die de mensheid als geheel of welbepaalde groepen daarin representeren.¹⁷ Deze hoofdpersonages maken een evolutie door van zonde naar genade, van probleem naar oplossing, van onwetendheid of verwarring naar inzicht. Daarbij worden ze vaak geconfronteerd met figuren die hen proberen tegen te werken, maar ook met raadgevers van wie ze hulp ontvangen.¹⁸

De basisingrediënten van het explicatieve spel van zinne kwamen, in variërende mate, ook al voor in de drie stukken uit de verzameling-Leemans. In *Menych Sympel* en *Hertoge Karle* waren de toeschouwers getuige van een evolutie van respectievelijk onduidelijkheid naar inzicht en van een problematische (oorlogs)situatie naar een oplossing van vrede. Allegorische personages traden op in *Menych Sympel* en *Die geboorte van vrou Margriete*. In *Hertoge Karle* liepen enkel mythologische figuren rond, al vervulden deze zeer gelijkaardige functies als hun zinnebeeldige pendanten in de andere stukken.¹⁹ De zestiende-eeuwse kopiïst, wellicht Leemans zelf, gaf op het titelblad van zijn handschrift trouwens nadrukkelijk aan dat het 'spelen van synne' bevatte (afbeelding 10).²⁰ Bij Everaert hebben we, in vergelijking met de Leemans-spelen, echter te maken met een op het vlak van de allegorie verder doorgedreven en vanuit het handlingsverloop bekeken complexere versie van het genre. Het arsenaal aan zinnebeeldige personages is bij de Bruggeling zowel uitgebreider als gevarieerder dan in de oudere Brusselse stukken. Daar vonden we naast één of meerdere protagonisten alleen helpende, adviserende figuren terug. Deze laatste symboliseerden een vermogen van de hoofdfiguren zelf ('experencye' in *Die geboorte van vrou Margriete*) of een externe bron waarop ze een beroep konden doen (Cronijke in *Menych Sympel*). Beide types van raadgevers komen ook bij Everaert terug, bijvoorbeeld Redelicke Verstantesse in *Hooghen Wynt ende Zoeten Reyn* en Inwendich Verstant en Scriftuerlicke Accoordanche in *Aragoenoysen*. De Bruggeling voegde echter ook andere types toe, die heel wat abstracter van aard zijn. Daarbij worden bijvoorbeeld ook metaforen aan de hand van allegorische personages aanschouwelijk gemaakt, zoals Den Hooghen Wynt en Den Zoeten Reyn in het gelijknamige spel en De Hemel en De Eerde in *Aragoenoysen*. Daarnaast verschijnen ook immateriële omstandigheden, zoals Den

Beroerlicken Tyt en Pays uit *Ghewillich Labuer ende Volc van Neerrynghe* in menselijke gedaante op het podium. Deze figuren spelen, anders dan in de Leemans-stukken, niet altijd een helpende rol. Soms werken ze de hoofdfiguur eerder tegen, wat het handelingsverloop, de ontwikkeling van de 'zin', minder rechtlijnig maakt.

Spelen van zinne vormden een regelmatig weerkerend ingrediënt in rederijerswedstrijden.²¹ Het is wellicht langs die weg dat ze hun intrede deden in publieke evenementen als vorstenfeesten. Typisch voor de rederijersbijeenkomsten was de vraag waarop de deelnemende spelen van zinne een antwoord moesten formuleren, bijvoorbeeld 'welc den mensche stervende meesten troost es?' in Gent 1539 en 'dwelck den mensche aldermeest tot consten verwect' in Antwerpen 1561.²² Bekeken vanuit het hierboven geschetste handelingsverloop van het zinnespel werd dus de initiële situatie, onder de vorm van een vraag of probleem, opgegeven. Gezelschappen dienden daarop een antwoord of oplossing te verzinnen. Bij de hier behandelde Brugse wedstrijden echter ging het net andersom: daar was het de oplossing die werd aangeleverd, namelijk de gevierde gebeurtenis. De taak van de deelnemers bestond erin het belang daarvan aan te geven, met andere woorden de manier waarop de overwinning/vrede in kwestie een oplossing was van een probleem.

Het probleem waarvoor de overwinning bij Pavia en de Vrede van Madrid de oplossing vormden, is in *Hooghen Wynt ende Zoeten Reyn* en in *Ghewillich Labuer ende Volc van Neerrynghe* identiek, namelijk de beroerde economische toestand in het Brugge van de jaren twintig van de zestiende eeuw en de sociale ellende die deze met zich meebracht. Everaert vertrok hierdoor van een opvallend realistischere probleemsituatie dan de auteurs van de 'diplomatische' Leemans-spelen. In *Menych Sympel* ging het om een theoretische vraag naar de 'edelheyt' van Karel van Charolais; Jan Smeken riep doorheen de klaagzangen van Venus en Berekyntia een beeld op van een algemene, of in ieder geval moeilijk aan een gekend conflict vast te knopen oorlogstoestand. Ook de protagonisten staan bij Everaert een stuk dichterbij de werkelijkheid. In de Brusselse spelen ging het nog om algemene vertegenwoordigers van de sociale klassen: *Menych Sympel* stond voor het stedelijke gemeen, *Outgedachte* voor de stedelijke elite; Colijn Caillieu liet zich voor zijn koningen 'der scyencyen', 'der edelheyt' en 'des aerbeys' inspireren door het traditionele en op het eind van de vijftiende eeuw wellicht nog maar weinig representatieve beeld van de drie standen. De Brugse rederijker daarentegen voerde vertegenwoordigers op van specifieke beroepsgroepen, die door hun naam en/of kleding als zodanig door het publiek konden worden herkend: Eenich, 'een personage ghecleet als een coopman', en Menich, 'een personage ghecleet als een ambochsman' (*Hooghen Wynt ende Zoeten Reyn*); *Ghewillich Labuer*, 'een personage als een landsman', en *Volc van Neerrynghe*, 'een personage als een ambochsman' (*Ghewillich Labuer ende Volc van Neerrynghe*).

Als oorzaak van de economische en sociale problemen wijzen Everaerts spelen naar de aanhoudende militaire conflicten tussen Karel V en Frans I: 'doorloghe, [...] de quade, moordadeghe, fenyneghe slanghe'.²³ Het verband dat hier wordt gelegd tussen de Italiaanse oorlogen en de slechte staat van de Brugse economie is, hoewel eenzijdig, onvolledig en mogelijk ook door de persoonlijke beroepssituatie van de dichters gekleurd, toch realistisch. De economische neer-

gang van de stad was al tijdens de tweede helft van de vijftiende eeuw, dus voor de aanvang van het conflict, ingezet en kan niet op één enkele oorzaak worden teruggevoerd. Toch verergerden de oorlogen van Karel V de situatie aanzienlijk. Het optreden in *Ghewillich Labuer ende Volc van Neerrynghe* van het personage Den Berorlicken Tyt, die ‘de zeede ghesloten / Ende de eerde verachterd’ (v. 57) houdt, biedt een accurate analyse van het probleem. Dit geldt ook voor opmerkingen zoals die van Eenich in *Hooghen Wynt ende Zoeten Reyn* waarbij dit personage Menich erop wijst dat indien hij ‘allomme mochte / reysen in coopmanscepe, van zoorghen vry, / neerrynghe quaeme hu, Menich, eer moorghen by’ (v. 44-47). In hetzelfde stuk verklaart Menich tegenover Eenich dat

‘Als ghy, Eenich, niet en muecht verkeerren
payselick, zonder zoorghe, te watre, te lande,
coopmanscepe ghebruuckende thuwen onderstande, [kan leven van de handel]
adieu, dan faelt my terstondt de neerrynghe’ (v. 54-57).

De Brugse nijverheid was in hoge mate afhankelijk van de aanvoer van onbewerkte basisproducten uit het buitenland. Deze waren voornamelijk bestemd voor het vervaardigen van hoogwaardige stoffen en luxeproducten zoals hoeden, mantels en handschoenen. Tijdens de bloeitijd van de Brugse textielindustrie, van ongeveer 1280 tot 1480, werd hierbij intensief gebruikgemaakt van Engelse wol. Gedurende de veertiende eeuw begonnen de Engelsen echter zelf textiel te produceren en ontmoedigden ze hun wolexport. De Bruggelingen werden daardoor verplicht om elders op zoek te gaan naar hoogwaardige wol. Ze vonden deze in Spanje, vooral in Castilië. Van daar werd het materiaal per boot getransporteerd naar de Brugse voorhavens Damme en Sluis. De Spaanse schepen volgden op hun reis de West-Franse kustlijn, een regio die als gevolg van de conflicten tussen Karel V en Frans I echter steeds gevaarlijker werd voor handelaars uit de Habsburgse gebieden. De aanvoer van Spaanse wol leed daardoor sterk onder de Italiaanse oorlogen. In de jaren 1528-1529 en 1552-1554 stakte hij zelfs volledig.²⁴ Als verver en voller zal Everaert de gevolgen van deze situatie ook persoonlijk hebben gevoeld.

De economische problematiek die in *Hooghen Wynt ende Zoeten Reyn* en *Ghewillich Labuer ende Volc van Neerrynghe* uitvoerig wordt behandeld is opvallend afwezig in *Aragoenoysen*. Daarin wordt de initiële probleemsituatie gevormd door het dubbele gevoel van Menichte van Volcke, die, blij om de overwinning van Karel, maar tegelijk droevig om de nederlaag van Frans, het geheel van de bevolking van de Nederlanden en van Frankrijk blijkt te symboliseren.²⁵ De reden waarom de auteur de moeilijkheden van zijn thuisstad hier veel minder aan de orde stelde laat zich gemakkelijk raden. De aanwezigheid van vreemde kooplieden in Brugge was sterk afhankelijk van de plaatselijke welvaart. Het lag dus voor de hand dat Everaert de economische moeilijkheden in een stuk dat speciaal voor een van deze gezantschappen werd gedicht niet extra in de verf zou zetten. Veel lijkt de voorzichtigheid van de dichter hier overigens niet te hebben kunnen baten. Twee jaar na de opvoering van dit spel zouden de Aragonezen hun consulaat verhuizen naar het welvarender en daardoor aantrekkelijker Antwerpen.²⁶

3. Van probleem naar oplossing

Vertrekkende vanuit de hierboven geschetste initiële probleemsituaties voerde Everaert zijn publiek via de protagonisten naar de oplossing, die in de gevierde gebeurtenissen bleek te liggen. De auteur maakte daarbij gebruik van procédés die hem door het zestiende-eeuwse spel van zinne werden aangereikt en die vaak in eenzelfde stuk, in opeenvolgende, min of meer losse scènes, werden toegepast. Een daarvan is het dramatisch allegoriseren van de zin van het spel, of van een aspect daarvan. Doorheen de uitspraken, de aard, handelingen en onderlinge verhoudingen van een groot aantal allegorische personages, die verschillende elementen uit het betoog vertegenwoordigen, werd de zin voor het publiek aanschouwelijk gemaakt. Het gaat hier om scènes die getuigen van wat W. Hummelen aanduidde als een ‘sterke beeldingsdrang’, namelijk ‘de behoefte van de auteur uit te beelden in vormen van de werkelijkheid, en daarbij plastisch en realistisch te werk te gaan’.²⁷ Het meest uitgewerkte voorbeeld van een dergelijke sterk belevende allegorisering van de zin is te vinden in *Ghewillich Labuer ende Volc van Neerrynghe*. De toeschouwers waren er in dit stuk getuige van hoe de twee titelpersonages letterlijk op zoek waren naar ‘pays’. Ghewillich Labuer had daarbij ‘een onruste ofte oorloge’ in de hand, een drijftrad van een uurwerk of een uurwerk, waarmee tegelijk naar de onrust en de oorlog werd verwezen. Volc van Neerrynghe was met beide handen geboeid. De twee protagonisten worden geconfronteerd met Den Beroerlicken Tyt en beklagen zich over diens vreselijke gedrag. Vervolgens mengt Troostich Confoort zich in het gesprek, een zeeman die uit Spanje komt gevaren. Hij kondigt de vrede aan waar hij over hoorde spreken. Kort daarop verschijnt ook sHeeren Wille, gekleed als een heraut van Karel V, die Pays heeft meegebracht. Deze sierlijk geklede vrouw voert op haar beurt Ghebruuck van Coopmanscepe en Gheryve Neerrynghe [Dienstvaardige Nering] aan de hand. sHeeren Wille verwijderd de boeien van Volc van Neerrynghe, Pays verlost Ghewillich Labuer van zijn ‘onrusten’ en schenkt Volc van Neerrynghe Ghebruuck van Coopmanscepe en Ghewillich Labuer Gheryve Neerrynghe. De vrouw belooft, zoals sHeeren Wille haar heeft opgedragen, om voortaan bij Ghewillich Labuer en Volc van Neerrynghe te blijven. Ondertussen heeft sHeeren Wille Den Beroerlicken Tyt verjaagd, die besluit om zich dan maar in Italië of in Turkije te gaan vestigen.

Door hun relatief realistische en homogene karakter waren sterk belevende scènes als het ware aan een enkel werkelijkheidsniveau gebonden. Ze konden daardoor slechts een beperkt gedeelte van het belang en de betekenis van het gevierde feit aanschouwelijk maken. Zo behandelt de hierboven beschreven passage uit *Ghewillich Labuer ende Volc van Neerrynghe* alleen de politiek-economische gevolgen van de Vrede van Madrid voor het Brugse publiek. Om de zin van zijn stukken vollediger te doorgronden en dramatisch weer te geven deed Everaert een beroep op een andere, meer beschouwende techniek. Deze werd vooral in religieuze spelen van zinne voor rederijkerswedstrijden veelvuldig toegepast. Om hun antwoord op de in de *charte* geformuleerde vraag te onderbouwen maakten auteurs daar vaak gebruik van allegorische vergelijkingen, parallellen met de natuur en verwijzingen naar autoriteiten, in de eerste plaats uiteraard de Bijbel. Deze werden door allegorische raadgevers aan de protagonist(en) gepresenteerd

en vervolgens samen besproken. De bedoeling was tot een dieper inzicht in de geloofsmysterie te komen. De gebruikte bronnen werden doorgaans aangeduid als respectievelijk 'figuere', 'natuere' en 'schriftuere'.²⁸ De betekenis van deze benamingen kon, zoals nog zal blijken, echter variëren. N. Moser heeft overtuigend aangetoond dat deze praktijk sterk beïnvloed was door de argumentatiestructuur van laatmiddeleeuwse preken.²⁹

Everaert was duidelijk vertrouwd met de 'figuere'-'natuere'-'schriftuere'-techniek, want hij heeft deze in verschillende van zijn bijdragen aan rederijkerswedstrijden toegepast.³⁰ Daarbij ging het echter steeds om spelen met een religieuze thematiek. Uit de sociopolitieke stukken van de Brugse rederijker blijkt dat het principe eveneens bruikbaar was voor het behandelen van een wereldlijk gegeven. Verwonderlijk is dat niet. Het ging er in wedstrijdspelen namelijk om het publiek en de jury van een bepaalde stelling te overtuigen. Dit persuasieve karakter maakte de techniek ook bijzonder geschikt voor politiek-propagandistisch toneel. Everaert was trouwens niet de enige die haar met dit doel aanwendde. Zoals blijkt uit de *charte* die in *Aragoenoysen* wordt geciteerd, hadden de Spaanse kooplieden nadrukkelijk om 'een fyguerlic bediet' (v. 67) van de overwinning bij Pavia verzocht. Deze woordgroep lijkt algemener te moeten worden opgevat, als 'aan de hand van een vergelijking'. In zijn *charte* voor de Oudenaardse viering van de Vrede van Crépy (1544) roept Matthijs de Castelein potentiële deelnemers aan de wedstrijd voor dialogen, 'den paeys recommanderende', op: 'furniered rethorike met schriftuere'.³¹ Net als in het geval van *Menych Sympel* en van Colijn Caillieus geboortespel op Margareta van Oostenrijk werd hier dus een bestaand genre, of tenminste een kenmerk daarvan, aangepast in functie van de politieke context van het stedelijke vorstenfeest.

In Everaerts sociopolitieke spelen worden verbanden gelegd met drie soorten bronnen: de heraldiek, de natuurlijke wereld en de Bijbel. De heraldische vergelijkingen vertrekken steeds van de figuren van de arend en de lelie, de meest in het oog springende elementen uit de wapenschilden van respectievelijk het Habsburgse en het Franse vorstenhuis. In *Hooghen Wynt ende Zoeten Reyn* wordt de overwinning van Karel gepresenteerd als de arend die de lelie en een groot aantal andere bloemen 'uut Vransche pryee' onder zijn vleugels vasthoudt (v. 297-300). *Aragoenoysen* evoceert het verval van de lelie (v. 174-6) en het verdwijnen van de bloemen uit de Franse tuin (v. 326-332). De vrijlating van Frans I en zijn huwelijk met Karels zuster Eleonora, beide in de Vrede van Madrid overeengekomen, verschijnen in *Ghewillich Labuer ende Volc van Neerrynghe* als het opnieuw planten van de lelie in de Franse tuin en het er ter versiering bijzetten van een geurige edele roos (v. 200-205, 284-291). Het gecombineerde beeld van de lelie en de arend functioneert hier dus als een soort allegorie voor de confrontatie tussen Karel en Frans. Wanneer er daarbij extra partijen betrokken waren, werden er gelijksoortige elementen aan de voorstelling toegevoegd, zoals de bloemen uit de Franse tuin en de roos die Eleonora symboliseert.

Een parallel met de natuurlijke wereld komt slechts in een enkel sociopolitiek spel van de Brugse rederijker voor. Deze is echter wel doorheen het hele betreffende stuk, dat er ook zijn naam aan ontleende, uitgebreid aanwezig. *Hooghen Wynt ende Zoeten Reyn* stelt het treffen tussen Karel V en Frans I 'by nathueren' (v.

239) voor als de confrontatie tussen een droge koude winterwind en een zachte regen. Net zoals regens de gure wind in het voorjaar verdrijven, zo heeft Karel de Franse koning door zijn druppels, zijn moedige legeraanvoerders Karel III van Bourbon (1490-1527) en Francisco d'Avalos, markies van Pescara (1490-1525), verslagen. Anders dan in het geval van de heraldische beelden wordt deze vergelijking niet alleen mondeling door de allegorische raadgever aangebracht, maar gedramatiseerd in een soort van binnenspel.³² Daarin schept Den Hooghen Wynt tegen Eenich en Menich op over zijn vernietigende kracht en over alle ellende die hij in het verleden teweeg heeft gebracht, tot Den Zoeten Reyn verschijnt en Den Hooghen Wynt dwingt om te gaan liggen.

Het meest courant en het breedst uitgewerkt ten slotte zijn de verwijzingen naar de Bijbel. Vaak halen personages bijbelcitataten, en bij uitzondering ook klasieke schrijvers, gewoon aan ter verduidelijking of ondersteuning van iets wat eerder gezegd is.³³ In ieder stuk worden de gevierde gebeurtenissen, of een aspect daarvan, echter ook met een specifieke bijbelpassage vergeleken. Het zijn deze verhalen die naar het eind van de opvoering, bij wijze van een krachtig benadrukken van de parallel, nog eens in een *tableau vivant* werden uitgebeeld. De overwinning bij Pavia wordt in *Hooghen Wynt ende Zoeten Reyn* in verband gebracht met de overwinning van David op Goliath (1 Sam. 17). David is hier niet Karel zelf (deze bevond zich op het moment van de veldslag in Madrid), maar Karel van Bourbon en de markies van Pescara. Zoals David het hoofd van Goliath aan koning Saul presenteerde, zo brachten Bourbon en Pescara de gevangene Franse vorst bij Karel. In *Aragoenoysen* wordt zowel de slag bij Pavia zelf als de aanleiding ertoe gedetailleerd naast het verhaal van het conflict tussen koning David en Chanun, de koning van de Ammonieten, geplaatst (2 Sam. 10). Om de vrede in de christelijke wereld te verzekeren stuurde Karel na de dood van zijn grootvader Maximiliaan ambassadeurs naar het Franse hof. David deed iets gelijkaardigs door een gezantschap naar Chanun te zenden om hem te troosten na het overlijden van zijn vader Nahas. Chanun meende echter dat men gekomen was om hem te bespieden en zijn land te veroveren en hij liet de gezanten de helft van hun baarden en klederen afsnijden. Ook Karels ambassadeurs waren door de Franse koning bijzonder slecht ontvangen en krenkend bejegend. In zijn hoogmoed is Frans I daarop de grenzen van de keizerlijke gebieden beginnen te bestoken. Op een vergelijkbare manier stuurde Chanun een leger van eenendertigduizend soldaten naar David. Deze laatste had uit voorzichtigheid echter een grote krijgsmacht samengebracht en onder het bevel geplaatst van Joab en diens broer Abisai. Om zijn landen van de Franse bezetting te verlossen stelde Karel de Markies van Pescara en Karel van Bourbon aan het hoofd van zijn leger. Dit versloeg op moedige wijze de Fransen. Net zo bestreden Joab en Abisai de Ammonieten en dwongen hen om zich na twee veldslagen terug te trekken. Pescara en Bourbon verplichtten de Fransen op dezelfde manier om de strijd te staken. *Ghewillich Labuer ende Volc van Neerrynghe*, ten slotte, vergelijkt Eleonora met Maria. Zoals deze laatste door haar ootmoed de ultieme vredebrenger Christus heeft behaagd, zo bekoorde Karels zuster de Franse koning. Deze is de prinses daardoor gaan liefhebben en er is vrede gekomen.

Ook in Colijn Caillieus *Die geboorte van vrou Margriete* en Jan Smekens *Hertoge Karle*

was de beeldvorming rond de vorsten gebaseerd op respectievelijk een bijbelse parallel tussen de geboorte van Margareta van Oostenrijk in Brussel en die van Christus in Betlehem en een metaforische voorstelling van de conceptie van Karel als het licht van gratie dat door Jupiter in het Palladion van Troje wordt 'gesteld'. In de Brusselse teksten vormden de parallel en de metafoor echter het centrale element waar rond de spelen waren geconstrueerd. Zowel de personages als de handeling waren erdoor bepaald. Bij Everaert zijn de allegorische vergelijkingen, de parallellen met de natuur en met de Bijbel, conform de argumentatiestructuur van de middeleeuwse preek en de erop gebaseerde religieuze wedstrijdspelen, slechts bewijsgronden voor het uiteenzetten van de zin. Ze moesten de protagonisten – en via hen uiteraard het publiek – naar een dieper inzicht in de gevierde gebeurtenis voeren. Deze argumenten konden meer of minder worden uitgewerkt, maar het bleven aparte werkelijkheden. De centrale figuren, namelijk de protagonisten en de raadgevers, werden er niet in opgenomen. De keuze voor een bijbelse parallel bracht Everaert er niet toe om, zoals Caillieu in *Die geboorte van vrou Margriete*, zijn stuk te bevolken met op de Bijbel geïnspireerde personages en de handeling volgens een bijbels motief te laten verlopen. Anders dan in het geval van de Brusselse spelen, of van de hierboven beschreven allegorisch-dramatische passage uit *Ghewillich Labuer ende Volc van Neerrynghe*, was de auteur daardoor niet gebonden aan een enkel werkelijkheidsniveau. Vertrekkende vanuit het basiskader van de protagonisten en hun allegorische raadgevers liet hij verschillende werelden (de concrete historische gebeurtenissen, de allegorie, de natuurlijke wereld en de Bijbel) op elkaar inwerken en elkaar onderling versterken en nuanceren.

Welke zijn nu de betekenissen die in Everaerts sociopolitieke spelen door de 'figure'- 'natuere'- 'schriftuere'-techniek worden blootgelegd? In de eerste plaats boden de gebruikte metaforen en parallellen de auteur eenvoudige, sprekende beelden om complexe gebeurtenissen, die zich ver van Brugge hadden afgespeeld, voor het publiek aanschouwelijk en aanvaardbaar te maken. Bovendien kon hij de betrokken monarchen er nauw mee in het discours betrekken, zonder hen als personage op te voeren. Dit werd blijkbaar als ongepast ervaren. Er zijn in ieder geval geen dramatische rederijkersteksten voor vorstenfeesten overgeleverd waarin de vorst zelf figureerde. Het zijn vooral de heraldische voorstellingen die deze primaire beeldfunctie vervullen. De evocaties van de arend en de lelie worden in de teksten nauwelijks gedeut. We mogen ervan uitgaan dat het publiek goed met deze voorstellingen vertrouwd was en de variaties en uitbreidingen op de basismetaphoor gemakkelijk kon begrijpen. Het creatieve gebruik van het beeld van de arend en de lelie was trouwens zeker niet Everaerts vinding. Het duikt wel vaker op in de propaganda rond de confrontaties tussen Karel V en Frans I. Zo pronkt op de titelpagina van *Den strijdt gheschiet over tgeheberchte voer de stadt van Paye* (afbeelding 13) een zittende arend met in zijn ene klauw een lelie en in de andere een salamander, het persoonlijke embleem van Frans I.³⁴ Dit pamflet, dat drie weken na de slag bij Pavia door Willem Vorsterman werd gedrukt, brengt verslag uit van het militaire treffen en van de gevangename van de Franse koning.

Beelden dienden de betreffende gebeurtenissen en de betrokken personen

niet alleen aanschouwelijk te maken, ze moesten de manier waarop feiten en figuren door het publiek werden gepercipieerd uiteraard ook sturen. Zo wordt in de voorstellingen van de arend en de lelie vooral de nadruk gelegd op de kracht en het machtige, soevereine karakter van de vogel, 'den edelen aernt' (*Hooghen Wynt ende Zoeten Reyn*, v. 297), die door God is uitverkoren om 'te vlieghene boven alle vueghelen hooghe' (*Hooghen Wynt ende Zoeten Reyn*, v. 322). De lelie is in vergelijking maar een zwak schepsel, dat door de arend gemakkelijk kan worden uitgerukt en bovendien aan verval, 'ruwyne putertierich', onderhevig is (*ibidem*, v. 174-176). Het in *Ghewillich Labuer ende Volc van Neerrynghe* geëvoceerde beeld van Karel die de lelie opnieuw in de Franse tuin plant, belicht slechts een beperkt en vooral voor de Habsburgse vorst eervol aspect van de Vrede van Madrid.

In vergelijking met de op de heraldiek gebaseerde metaforen spreken de vergelijkingen met de natuurlijke wereld en met de Bijbel minder voor zichzelf. Het is pas doorheen de duiding van allegorische raadgevers dat hun betekenis voor de protagonisten begrijpelijk wordt. Daar staat tegenover dat hun implicaties veel verder strekken dan bij de voorstellingen van de arend en de lelie. 'Natuere' en 'schriftuere' fungeerden hier namelijk niet als een willekeurig reservoir voor beelden waarmee het publiek vertrouwd was. Ze hadden hun status als bewijfsplaats in de middeleeuwse preek en in de religieuze wedstrijdspelen te danken aan het feit dat ze golden als boeken van God, uitingen van Zijn wil en orde.³⁵ Overeenkomsten met bijbelpassages of natuurfenomenen waren dan ook nooit toevallig. Ze deden als het ware de hand van God binnen een bepaalde gebeurtenis opklaren. Zo is het pas in het licht van de vergelijking met de liefde en ootmoed van Maria dat het belang en de betekenis van Eleonora's rol in het tot stand komen van de Vrede van Madrid ten volle duidelijk wordt. De grond van de in *Hooghen Wynt ende Zoeten Reyn* uitgewerkte vergelijking tussen de slag bij Pavia en het bijbelverhaal van David en Goliath is het idee dat iets kleins iets groots kan overwinnen. Dit is ook de betekenis van het spreekwoord 'Zelden es gheleghen groot wind sonder reghen'. De dichter lijkt zich, samen met de periode van het jaar waarin de slag plaatsvond en waarin Karel ook geboren was, door deze wending te hebben laten inspireren.³⁶ De verklaring voor dit fenomeen is dat het niet in de eerste plaats kracht is die de overwinning bezorgt, maar het respect voor de goddelijke wet en de uitoefening van de God genegen deugden. Of zoals Redelicke Verstannesse het uitdrukt:

'Noynt en hebbense victorye ghecreghen
die met hoveerdeghen, upgheblaesen moede [verwaand verlangen],
met onghelyc [met onrechtmatige daden] wilden bescaden de goede.
Godt es altoos [altijd] in huer bewaerynghe.' (v. 311-314)

Door zijn hoogmoed en hebzucht heeft Frans zich de goddelijke toorn op de hals gehaald. In *Aragoenoysen* luidt het:

'sVrancx conyncx overdaet, vul onvrede,
tusschen hemel ende eerde van grooter disscourt,
heift den almuechghende Godt verstoort.
Dies es Gods plaghe up hem ghedaelt.' (v. 182-185)

Karel, daarentegen, is een voorbeeld van wijsheid en rechtschapenheid:

'Kaerle, edele van gheeste,
van zyn gheboorte tot nu jeghenwoordich
heift ghehouden zyn landen accoordich
met wysen raede ende voordachticheyt [bedachtzaamheid]
in payse, in liefde ende in eendrachticheyt' (*Hooghen Wynt ende Zoeten Reyn*, v. 280-283)

Net zoals David door zijn ootmoed de hovaardij van Goliath met Gods hulp ten onder kon brengen (*Hooghen Wynt ende Zoeten Reyn*, v. 411-412), zo behaalde Karel daarom de overwinning op Frans. God stelde 'onder Kaerlens subgecxcie / den Vranxschen conync met al zyn protecxcie' (*Aragoenoysen*, v. 243-244).

Bekeken doorheen de bril van de Bijbel en de natuurlijke wereld verschijnt de slag bij Pavia in *Hooghen Wynt ende Zoeten Reyn* en *Aragoenoysen* dus als een goddelijke beloning voor een rechtvaardige en daarom door de Allerhoogste beminde vorst en een straf voor zijn hoogmoedige en hebzuchtige opponent. Hoe groot de bijstand die Karel van God genoot wel was blijkt uit de figuur van sHeeren Wille uit *Ghewillich Labuer ende Volc van Neerrynghe*. Everaert lijkt opzettelijk in het midden te hebben gelaten of met dit personage naar de wil van God dan wel naar die van Karel wordt verwezen. sHeeren Wille was op het podium 'ghecleet met eenen wapenroc als een heraut, met de wapene van den keyser'.³⁷ Verderop in het stuk wordt er echter duidelijk mee verwezen naar de tussenkomst van God in het tot stand komen van de vrede.³⁸

Parallellen met de natuurlijke wereld en met de Bijbel lieten de auteur tegelijk ook toe om voorspellingen te doen. Aangezien Karel met een milde, leven gevende regen vergeleken kon worden en door God in alles werd bijgestaan, viel er ook in de toekomst veel goeds van hem te verwachten.

'Den reyn voedtsels gheift – dit ghevoelt! –
in der eerden alle wassende dynghen [alles wat groeit].
Schelycx zal by Kaerle, met Gods ghehynghe [toestemming],
coopmanscepe wassen ende neerrynghe
oervloedelic, naer elcx begheerrynghe' (v. 289-293)

In *Aragoenoysen* gaat Everaert in de promotie van zijn vorst nog een stap verder door dieper in te gaan op de 'schriftuere'-overeenkomst tussen David en Karel. Nadat Inwendich Verstant en Scriftuerlicke Accoordanchye de overeenkomsten tussen de confrontaties van Karel en Frans en David en Chanun een voor een hebben aangewezen, worden verschillende psalmfragmenten geciteerd als gebeden van Karel V aan God (v. 193-201, v. 226-237). Karel V en koning David lijken daardoor als het ware met elkaar te versmelten. De lotgevallen van beide vorsten zijn niet langer losstaande uitingen van de goddelijke rechtvaardigheid, maar worden binnen een typologisch verband gesitueerd. Door de bijbelse David in *Aragoenoysen* te presenteren als een voorafspiegeling van Karel V plaatste de auteur deze laatste nadrukkelijk binnen de heilsgeschiedenis. David werd in de middeleeuwen namelijk gezien als een type voor Christus.³⁹ De rederijker suggereerde

onrechtstreeks dus een lijn van David, over Christus, naar Karel.

Aan de anagogische implicaties van de bijbelse parallellen wordt niet alleen in *Aragoenoysen* maar ook in de andere stukken, waar de typologie minder nadrukkelijk aanwezig is, meermaals gerefereerd. 'Ic hope de Turcken sullen noch beven, / so van hem es ghescreven eer langghe tyden' (v. 259-260), merkt Menich in *HooghenWynt ende Zoeten Reyn* op. Redelicke Verstannesse is er in hetzelfde stuk van overtuigd dat:

'In dese scoone victorye es beloken
so groot welvaren, duecht ende proffyt,
dat sichtent Xpristus doot ghebenendyt
ende daer tevooren ter weerelt was vonden.' (v. 481-484)

'Kaerle wort noch dommenerende / in de weerelt, hoochste ende aldermeest' (v. 386-387), beweert Inwendich Verstant in *Aragoenoysen*, waarna *Scriftuerlicke Accordanchye* rechtstreeks het woord tot Karel richt.

'Huwen name wort noch ghevreest
van den volcke, datter ghescreven staet [zoals het geschreven staat].
Ende van allen conyngghen wort verheven, jaet,
huwe glorye boven alle gloryen hooghe.' (v. 388-391)

In *Ghewillich Labuer ende Volc van Neerrynghe* meent Pays dat men 'ten eeuweghen daghen' zal spreken van de 'duechdelicke liberalicheyt' [mildheid] (v. 316-317) waar Karel door het vrijlaten van Frans I een bewijs van heeft gegeven.

Met deze allusies op de ondergang van de Turken, de wereldheerschappij van Karel V en het aanbreken van een periode van welvaart voor iedereen verwees Everaert naar de talrijke profetieën die op het moment waarop hij zijn spelen schreef over de persoon en het bewind van de Habsburgse vorst circuleerden.⁴⁰ Profetieën waren in Europa de hele middeleeuwen door courant. Het fenomeen nam echter enorm toe tijdens de talrijke politieke en religieuze crisissen aan het einde van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw. Deze leken voor velen het einde der tijden aan te kondigen,⁴¹ een traditioneel concept in het christelijke gedachtegoed. Dit moment werd geïdentificeerd als het Laatste Oordeel, of, in navolging van de Openbaring van Johannes, als het begin van een duizendjarige periode van universeel geluk.⁴² Deze paradijselijke toestand zou voorafgegaan worden door het bewind van een universele vorst, een tweede Karel de Grote volgens een Franse traditie, een Eindkeizer volgens een Duitse. Hij zou de hele wereld onder zijn gezag verenigen en op die manier Christus' voorspelling waarheid doen worden dat er 'één kudde met één herder' zou komen.⁴³

Tijdens de late middeleeuwen zijn verschillende vorsten als een tweede Karel de Grote of als Eindkeizer geïdentificeerd. Eschatologische voorspellingen pasten echter bijzonder goed op de persoon van Karel V. De keizer droeg een mythische voornaam en was van Frans-Duitse afkomst, waardoor beide profetische tradities op hem van toepassing waren. Bovendien heerste hij over een enorm en alsmat uitbreidend rijk, was geboren in het heilige jaar 1500 en koesterde openlijk de

ambitie om een nieuwe kruistocht te voeren, die het christendom als de universele religie zou installeren.⁴⁴ Deze gelukkige samenloop van omstandigheden werd vooral tijdens de Italiaanse oorlogen tegen Frans I, die trouwens eveneens het Eindkeizerschap opeiste,⁴⁵ ten volle uitgespeeld. Oude voorspellingen werden bijgewerkt, nieuwe geschreven en het geheel werd via de drukpers en, zoals blijkt uit de hier besproken stukken van Everaert ook via het toneel, verspreid.⁴⁶

De implicaties van de parallellen in de spelen van Everaert met de natuurlijke wereld en met de Bijbel waren niet slechts politiek-propagandistisch maar ook moreel-religieus. Aangezien uit de natuurlijke en schriftuurlijke vergelijkingen de tussenkomst blijkt van de Allerhoogste, dienen deze voor het publiek een aanleiding te vormen om Hem te danken en te loven.

'Wy, Menich ende Eenich, an elcken cant
hebben wel cause om te verhueghene
ende Gode te danckene naer ons vermueghene
dat onsen keyser dese victorye heift vercreghen.' (Hooghen Wynt ende Zoeten Reyn,
v. 451-454)

De beeldvorming rond de vorsten is in de in dit hoofdstuk onderzochte teksten vooral gebaseerd op de manier waarop en de mate waarin ze deugden beoefenen. Deze zijn echter evenzeer van toepassing op het publiek. Het beeld van de gebeurtenissen en van de betrokken vorsten is dus niet alleen een doel maar ook een middel. Het functioneert als een exemplum om de toeschouwers tot grotere deugdzaamheid te bewegen. Een stuk als *Aragoenoysen* kan worden gelezen als een verheerlijking van Karel en een rechtvaardiging van zijn overwinning bij Pavia, maar het is tegelijk een moreel zinnespel over het belang van rechtvaardigheid en standvastigheid, ook in moeilijke tijden.

'So een doet, zo wort hy betaelt
ende zo een leift, zo sal hy sterven.
De rechtvaerdeghe en laet Godt niet bederven
maer es hem by in elcker spacie [altijd]
ende es hem bewarende voor trybulacie [kommer, kwel],
van jehenspoet hem altyts bewachtende. (v. 186-191)

"Die in Godt ghetroot en mach niet verghaen."

[...]

Ghelyc Kaerle, onsen keyser, heift ghedaen
om wysselicken voortghanc in al zyn wercken,
heift processie doen draghen in alle kercken,
alle weke in grooter bekende [zoals alom bekend is]
met den helegghen sacramente,
om alle zyn saken te beleedene [ten uitvoer te brengen] wysselic.' (v. 257-263)

De Franse koning is daarbij uiteraard een voorbeeld van hoe het niet moet.

'Ende die onghestichtich [onstichtelijk] zyn levende
en hebben ter weerelt gheen ghedueren [kunnen niet blijven volhouden]
ghelyc men zien mach, by figueren,
an den Vrancxschen conync onghereghelt.' (v. 362-365)

Dit sterk moreel-religieuze karakter van de spelen werd in de Hallegeboden of in de *charte* van de Aragonezen niet als voorwaarde opgegeven. Toch zal het voor de rederijker als een evidentie hebben gegolden. Het ging in het zestiende-eeuwse explicatieve spel van zinne immers per definitie om het overdragen van een morele les op het publiek. Deze was meestal sterk religieus gekleurd. Dit laatste aspect moet in het geval van de sociopolitieke spelen van Everaert nog zijn versterkt door het godsdienstige karakter van het feest waarin de stukken zijn vertoond. Vredesfeesten en vieringen van een militaire overwinning kwamen, zo bleek uit II.4, voort uit dankoptochten waarin God werd geloofd voor zijn tussenkomst in de gecelebreerde gebeurtenis. Hoewel deze gelegenheden gaandeweg met wereldse vrolijkheden werden uitgebreid, zoals het aansteken van vreugdevuren en het spelen van toneel, bleven generale processies en misdiensten er de kern van vormen. Net als de zinnespelen droegen dergelijke uitingen van vroomheid een uitgesproken moreel karakter, waarbinnen sterk de nadruk werd gelegd op de relatie tussen het algemene welzijn en de individuele deugdbeoefening.

4. Dissonanten

Men kan zich gemakkelijk voorstellen wat de Brugse en Aragonesische jury's in Cornelis Everaerts spelen op de slag bij Pavia en op de Vrede van Madrid is bevallen. Vertrekkende vanuit een concrete en acute probleemsituatie leidde de auteur zijn toehoorders met de middelen die hem door het spel van zinne werden aange-reikt naar een dubbele oplossing. Hij verheerlijkte Karel V en wees op de weldaden die van de gevierde gebeurtenissen en van het bewind van de Habsburger konden worden verwacht. Op het morele vlak zetten de zinnespelen aan tot deugzaamheid en standvastigheid in benarde tijden.

Verschillende van de elementen die wellicht het succes uitmaakten van *Hooghen Wynt ende Zoeten Reyn, Aragoenoysen* en *Ghewillich Labuer ende Volc van Neerrynghe* komen ook terug in *dOnghelycke Munte*. Everaert maakte dit spel enkele jaren na de Vrede van Madrid, ter ere van de Damesvrede van Kamerijk (1529) en van de kroning van Karel V tot keizer van het Heilige Roomse Rijk (1530). Anders dan in het geval van de toneelteksten op de slag bij Pavia en de Vrede van Madrid beschikken we voor dit stuk niet over gegevens die iets zeggen over de opvoeringscontext. De auteur vermeldde in zijn autograaf dat het spel voor de opvoering werd verboden, hetgeen erop wijst dat het een publieke vertoning betrof, waarvoor de teksten op voorhand door een jury of commissie werden gecontroleerd. Noch de Brugse stadsrekeningen, noch de overgeleverde Hallegeboden spreken echter over een viering van zowel de Damesvrede als Karels keizerskroning. Het betrof hier naar alle waarschijnlijkheid dus een ander soort gelegenheid dan bij de oudere stukken. Daarop wijst mogelijk ook de grotere lengte van de tekst. *Hooghen Wynt ende Zoeten Reyn, Aragoenoysen* en *Ghewillich Labuer ende Volc van Neerrynghe* telden

respectievelijk 517, 508 en 466 verzen, *dOnghelycke Munte* neemt er 652 in beslag. Om wat voor evenement het precies ging, kan niet meer worden achterhaald. Een mogelijkheid is een van de generale processies, die in Brugge met grote regelmaat werden ingericht.⁴⁷ Uit hoofdstuk V bleek dat deze optochten soms aanleiding gaven tot toneelspel, zij het in beperkte mate. Daardoor was er, zo kan men met het nodige voorbehoud redeneren, plaats voor langere stukken zoals *dOnghelycke Munte*. Processies werden vaak om verschillende redenen tegelijk gelopen, waaronder doorgaans het welzijn van de vorsten. Anders dan in het geval van vredes- en overwinningseveningen werd met generale processies in de eerste plaats een moreel-religieus doel nagestreefd, hetgeen de geringere politieke inslag van Everaerts stuk zou verklaren. Voor de opvoering van toneel tijdens of na de processie werd vaak gebruikgemaakt van wagens. *dOnghelycke Munte* is het enige sociopolitieke spel van Everaert waaruit blijkt dat het op een speelwagen is vertoond.⁴⁸

Everaerts spel ter gelegenheid van de Damesvrede en de kroning van Karel V begint met een klacht van Menichte van Volcke, een kleine zelfstandige, en van Den Scaemelen Aerbeyder. Onderwerp van gesprek is ook hier de moeilijke economische en sociale situatie. Doorheen de tekst wordt de twee protagonisten door Redelic Ghevoel gewezen op de noodzaak van lijdzaamheid en naastenliefde. Als voorbeeld van het belang van deze deugden haalt de allegorische raadgever het voorbeeld aan van Karel V. Met een 'paciëntich lyden' heeft deze vorst iedereen die hem kwaad wou berokkenen uiteindelijk overwonnen. Door de hulp van God en tot zijn grote voordeel is Karel omwille van zijn deugdzaamheid ook tot keizer gekroond (v. 452-460).

Ondanks de onmiskenbare gelijkenissen met Everaerts vroegere sociopolitieke stukken kon *dOnghelycke Munte* de Brugse schepenen heel wat minder bekoren. Het spel werd namelijk, zoals gezegd, voor de opvoering verboden. Volgens een opmerking van de dichter zelf aan het eind van zijn afschrift van de tekst gebeurde dit omdat 'de waerheyt niet was gheheilt'.⁴⁹ Deze niet verzwegen waarheid dienen we naar alle waarschijnlijkheid te situeren binnen de analyse die in het stuk wordt gegeven van de sociale en economische problematiek. In de spelen ter gelegenheid van de slag bij Pavia en de Vrede van Madrid was het vooral de aanhoudende oorlogssituatie die met de vinger werd gewezen. Hier echter wordt de oorzaak van de moeilijkheden binnen de stedelijke gemeenschap zelf gesitueerd. Menichte van Volcke klaagt over de schommelingen in de waarde van het geld. Deze doen zijn winsten fors dalen. Hij toont zich ongevoelig voor de veel slechtere situatie van Den Scaemelen Aerbeyder, die voor zijn levensonderhoud van Menichte van Volcke afhankelijk is. Menichte van Volcke beweert de eenvoudige handwerksman niet te kunnen helpen. De schommelingen in de muntwaarde zouden de kleine zelfstandige namelijk ruïneren. *Donghelycke Munte*, een vrouw die 'onghelyc ende manc' gaat, 'deem tyt [moment] hoogher ende dander tyt nedere' (v. 217-218), mengt zich in de conversatie om erop te wijzen dat zij op eigen kracht helemaal niet kan stijgen of dalen. Het is Menichte van Volcke die hier zelf voor zorgt door te speculeren. Hij gaat hiermee in tegen een verbod van de keizer en brengt Den Scaemelen Aerbeyder grote schade toe.⁵⁰

Werkloosheid en duurte der levensmiddelen lijken tijdens de eerste decen-

nia van de zestiende eeuw in Brugge, anders dan bijvoorbeeld in Gent, slechts zelden tot onlusten aanleiding te hebben gegeven.⁵¹ Toch zullen de Brugse stadsbestuurders het benadrukken van de sociale ongelijkheid in *dOnghelycke Munte* en het aanwijzen van het stedelijke patronaat als oorzaak voor de problemen van het eenvoudige handwerksvolk op zijn minst ongepast hebben gevonden. De kritische toon van Everaerts spel wordt bovendien extra in de verf gezet door Den Daghelicxschen Snaetere, ‘een apelwyf up straete staende met twee manden, an elken aerm een’.⁵² Een dergelijke figuur kwam in de vroegere stukken niet voor. Ze werd door de auteur gebruikt om een stem te geven aan de geruchten en meningen die op straat de ronde deden. Niet alleen uit Den Daghelicxschen Snaetere van alle personages de meest ongezouten kritiek op Menichte van Volcke, ze brengt de in het stuk behandelde problematiek ook nog eens op onverholven wijze in verband met zowel het landsheerlijke gezag als de reformatie. Nadat Redelic Ghevoel erop heeft gewezen dat Karel V Donghelycke Munte wel weer recht zal doen gaan, merkt de appelventster fijntjes op dat, indien men besluit om te wachten eer de keizer iets onderneemt, men nog veel geduld zal moeten oefenen – ‘[m]en salder wel ryppe keerssen mede heten’ (v. 392-393). Een vermaning van Redelic Ghevoel aan het adres van Menichte van Volcke dat mensen die het aardse goed meer liefde toedragen dan het hemelse in de ogen van God ‘als donghelooveghe druters’ [ongelovige duivels] (v. 519) zijn, brengt Den Daghelicxschen Snaetere dan weer tot de volgende overdenking.

‘Soude men Menichte van Volcke rekenen Luters,
die huer liefde meer tot den goede [materiële goederen]
dan tot Godt draeghen, ic bemoede
men vonder ter weerelt een groot ghetal.’ (v. 520-523)

Zoals blijkt uit zijn eigen opmerking in de autograaf kwam het verbod op *dOnghelycke Munte* voor Everaert niet als een grote verrassing. Hij lijkt er ook niet bijzonder zwaar aan te hebben getild, want hij schreef op enkele dagen tijd voor dezelfde, voorsnog ongeïdentificeerde gelegenheid *Groot Labuer ende Sober Wasdom*. Het stuk handelt net als het vorige over het belang van lijdzaamheid en liefde voor wie in moeilijke omstandigheden verkeert. Dit thema werd hier echter uitgewerkt op een meer belevende en ludieke manier, in een reeks scènes met wat Hummelen zou aanduiden als ‘veel beeldwaarde’.⁵³ Groot Labuer en Sober Wasdom blijken verliefd te zijn op hetzelfde meisje: Couver Handelynghe [Overvloedig Vertier].⁵⁴ Deze blijft echter onbereikbaar, omdat haar ouders, Splyttemytte [Centenkliever] en Ghaerpennync [Duitenteller], haar angstvallig binnenhouden. Dat was vroeger wel anders, toen Sober Wasdom door toedoen van Groot Labuer nog Overvloedich Wasdom heette. Groot Labuer en Sober Wasdom beklagen zich daarom bij Den Tyt van Nu. Hij is er namelijk verantwoordelijk voor dat Couver Handelynghe bang is voor Groot Labuer en Sober Wasdom. De twee hoofdfiguren vragen deze geharnaste kapitein hoe ze hun geliefde terug kunnen krijgen. Hij geeft hen daarop twee instrumenten, die ze onder het raam van Couver Handelynghe moeten bespelen: Scalc Vondeken [Bedrieglijke Vondst] en Loos Aket [Slinkse Streken]. Daarmee zullen ze het meisje wel kunnen lokken. De twee verliefde he-

ren besluiten ook hun hond Weergheluc [Die het Geluk Afweert] mee te nemen. Aangekomen bij Rume Consciencie [Sterk Geweten], het huis van Splyttemytte en Ghaerpennync, proberen ze onder het raam van Couver Handelynghe hun instrumenten te bespelen. Omdat ze daar niet toe in staat blijken, besluiten Groot Labuer en Sober Wasdom het meisje een meitak, Hope van Trooste genaamd, aan te bieden en daarbij een lied te zingen. In plaats van Couver Handelynghe zijn het echter Splyttemytte en Ghaerpennync die verschijnen om zich te beklagen over het lawaai. Ze weigeren hun dochter met de twee berooide schooiers te laten meegaan, maar besluiten hen toch een geschenk te overhandigen, namelijk de letters L en P. Daarmee kunnen ze ‘lyden’ en ‘paciencie’ spellen. Groot Labuer en Sober Wasdom druipen daarop af, samen met hun hond Weergheluc, die ondertussen een vogel, Sober Cost, heeft gevangen. Wanneer ze hun geschenken willen wegwerpen, verschijnt Beleedt van Wysheden, die hen erop wijst dat de letters nog van pas kunnen komen. Met de P kan namelijk ook ‘peynsen’ worden gespeld. Ze dienen te overdenken hoe ze vroeger door Couver Handelynghe in zware zonde zijn vervallen. Dit heeft God zeer verbolgen, waarop ‘punycie’ is gevolgd. De L vormt eveneens de eerste letter van het woord ‘liefde’, die ze meer aan Couver Handelynghe en aan aardse goederen hebben betoond dan aan God, en ‘lydtsaemich’. Ze moeten hun Hope van Troost niet op Couver Handelynghe stellen, maar op God. Hij is immers de enige die in de eeuwigheid volmaakte troost kan schenken.

In *Groot Labuer ende Sober Wasdom* vermeed Everaert duidelijk het soort van sociale analyse dat aan de basis moet hebben gelegen van het verbod op *dOnghelycke Munte*. Ook een figuur als Den Daghelicxschen Snaetere ontbreekt. Toch zal de reactie van Sober Wasdom, nadat Beleedt van Wysheden hem er nog maar eens toe heeft aangespoord zijn vertrouwen geheel en al op de Heer te stellen, de schepenen eens te meer de wenkbrouwen hebben doen fronsen.

‘Tes wel gheseyt: maect hem een candeel [warme kruidendrank]
 ofte een zupen [pap, vloeibare maaltijd] naer zyn doot,
 doet labuer met aerbeyde groot,
 syt qualic ghecleedt, hebt smal te pappene [weinig te eten],
 weist pacient. Tes goet te clappene
 voor die in weilden sitten gheghrouft.
 Maer zoo wye aermoede daghelicx prouft
 met Groot Labuer, twort hem vervelich.’ (v. 559-566)

5. Tussen hemel en aarde

In een artikel uit 1907 over Cornelis Everaerts spelen ‘als spiegel van de maatschappelijke toestanden zijns tijds’ ging J.W. Muller, die de autograaf van de Brugse rederijker in 1920 samen met L. Scharpé voor het eerst integraal uitgaf, uitgebreid in op het polemische karakter van enkele van de latere sociopolitieke stukken. De in die tijd Utrechtse hoogleraar bekeek de kritische passages daarbij terecht niet geïsoleerd, maar binnen het geheel van de tekst in kwestie.⁵⁵ Net als bij zijn verheerlijking van de vorst deed Everaert voor het verwerken van kriti-

sche geluiden namelijk een beroep op de mogelijkheden van het spel van zinne. Dit genre liet ruimte voor het uiten van verschillende, onderling sterk afwijkende opvattingen. In de meeste stukken waren deze diagonaal tegenovergesteld: goed versus kwaad, onwetend versus inzichtig. De staat van de protagonisten is aanvankelijk onwetend en/of zondig en uiteindelijk wetend en/of van gratie getuigend. Op hun ontwikkelingsgang worden de hoofdfiguren traditioneel geconfronteerd met goede raadgevers en slechte verleiders. Deze laatste namen vaak de vorm aan van zogenaamde sinnekens. Everaert legde de polemischer opmerkingen en overdenkingen vooral in de mond van de protagonisten op het moment dat deze in onwetendheid/zondigheid verkeren en van een sinnekenachtige figuur als Den Daghelicxschen Snaetere. Uiteindelijk leidde de auteur zijn toeschouwers echter steeds naar een conformistische oplossing, waarbij kritische stemmen zich bekeerden of het zwijgen werd opgelegd. In *dOnghelycke Munte* bijvoorbeeld wordt Menichte van Volcke zich bewust van zijn beperkte deugdzaamheid en hij vraagt God om vergiffenis en sterkte (v. 634-638). Enkele verzen eerder heeft hij Den Daghelicxschen Snaetere de speelwagen afgejaagd met woorden die zowel het karakter van slechte raadgever van de appelventster als de bekering van Menichte van Volcke in de verf zetten.

‘Den Daghelicxschen Snaeter, maect hu van hier schier.

My es leedt, dat ic oynt an hu verselde [het is mij onaangenaam dat ik ooit omgang met u had]of dat ic my oynt om clappene stelde
van eeneghe princhen, steden of landen’ (v. 604-607).

Muller waardeerde wat hij het ‘dubbel aangezicht’ van Everaert noemde uitgesproken negatief. Hij bestempelde de auteur tegelijk als ‘halfrevolutionnaire toneeldichter’ en ‘conservatieven boeteprediker’. Zijn werk beschouwde hij als ‘halfslachtige critiek, die niet tot het einde durft volhouden; [...] een vloek, halverwege gesmoord en eindigende in een lofzang’.⁵⁶ Hij creëerde van Everaert tegelijk het beeld van ‘onzen braven verver en voller’, een

‘kind uit het volk, dat wel af en toe zijn overkropt gemoed in oprechte, diepgevoelde klachten lucht of in verontwaardiging, in spot en hoon uitschiet, maar dat toch tegenover de “met breuck en boeten dreigende” wereldlijke overheid of tegenover de met bovenaardsch gezag bekleede Kerk zijne meening niet durft, maar ook eigenlijk niet wil handhaven’⁵⁷

Hoewel Mullers analyse van het tweeslachtige karakter van Everaerts latere sociopolitieke stukken op zich gegrond is, kan men vragen stellen bij de duiding ervan. Nog sterk getekend door een negentiende-eeuwse romantische literaturopvatting zag de Utrechtse hoogleraar de teksten helemaal als expressie van individuele meningen en gevoelens van de dichter. Daarbij hield hij nauwelijks rekening met de mate waarin de spelen ook door andere factoren zijn bepaald, in dit geval bijvoorbeeld de gelegenheid waarbij ze zijn opgevoerd en de conventies van het genre waarin ze zijn gesteld. Dat de stukken besluiten met een triomf van de deugd en een lofzang op de gestelde machten ligt gezien de op-

voeringscontext van de door de overheid nauw in het oog gehouden publieke festiviteiten voor de hand. Anders dan in het geval van de vroegere sociopolitieke spelen hebben we voor *dOnghelycke Munte en Groot Labuer ende Sober Wasdom* geen zicht op de eisen die door de opdrachtgevers aan Everaert zijn gesteld. Het is niettemin aannemelijk dat ook hier nadrukkelijk om een spel van zinne is verzocht. Dit zal automatisch het soort van morele oplossing hebben geïmpliceerd waarmee deze stukken besluiten. Wanneer we echter abstractie maken van niet aan de auteur gebonden factoren, dan blijken de spelen heel wat minder conventioneel en halfslachtig dan Muller suggereerde. Gemotiveerd door de drang om uiting te geven aan wat hij zelf in verschillende van zijn toneelstukken en marginale opmerkingen ‘de waerhey’ noemde,⁵⁸ heeft Everaert geprobeerd om binnen een opgelegd strak keurslijf enkele economische en sociale problemen in zijn stad aan de orde te stellen. Dit kenmerk maakt zijn toneelwerk uniek binnen de vijftiende- en zestiende-eeuwse vorstenfeestliteratuur die ons uit Vlaanderen en Brabant is overgeleverd. We kunnen ons trouwens afvragen in hoeverre de polemische opmerkingen door de conformerende slotscènes effectief worden geneutraliseerd. Dit was in ieder geval niet wat de Brugse schepenen dachten, want anders hadden ze de opvoering van *dOnghelycke Munte* niet tegengehouden.

Hoewel hij de spelen sterk biografisch benaderde, had Muller vreemd genoeg geen oog voor die passages waarin Everaert zich nadrukkelijk wél lijkt te hebben willen laten gelden. Het persoonlijke karakter van enkele van de teksten kwam voor de oorspronkelijke toeschouwers mogelijk veel duidelijker naar voren dan voor de moderne lezer. De rederijker lijkt namelijk in sommige van zijn composities als acteur te hebben meegespeeld.⁵⁹ Indien dit ook voor *dOnghelycke Munte* het geval was, ligt het voor de hand dat hij de rol van Sulc Rethorisien voor zijn rekening heeft genomen.⁶⁰ Deze figuur maakt zich aanvankelijk gereed om een stuk op te voeren en roept daarbij de hulp in van Den Daghelicxschen Snaetere en van Menichte van Volcke. Nu kunnen we een personage dat een rederijker voorstelt uiteraard niet automatisch als een spreekbuis van de auteur identificeren. Wanneer Redelic Ghevoel Sulc Rethorisien op een gegeven moment echter verwijt dat hij nalaat om Menichte van Volcke naar aanleiding van de keizerskroning van Karel V te verblijden, dan is het moeilijk om in de reactie van de rederijker niet de stem van Everaert zelf te herkennen. De verzen die Sulc Rethorisien hier in de mond worden gelegd, refereren nadrukkelijk aan Everaerts spelen voor de vieringen van de slag bij Pavia en de Vrede van Madrid. Bovendien beargumenteren ze waarom de vorstelijke aanleiding ter ere waarvan *dOnghelycke Munte* is geschreven zo veel minder nadrukkelijk aanwezig is dan in *Hooghhen Wynt ende Zoeten Reyn, Aragoenoyen en Ghewillich Labuer ende Volc van Neerrynghe*.

‘In den tyt der victorien ic myn devoor ghedaen hebbe.
 In de tydynghe van payse en hebbic niet ghespaert [ben ik voluit gegaan]
 Ter eeren myns skeysers thoochdic mynen aert,
 die my naest Gode es liefghetal [die ik evenzeer liefheb als ik God liefheb].
 [...]
 Te vele van een en es gheen become.
 Dat seght men daghelicx in den ghemeenen ghanc.’ (v. 272-275; 276-277)

Deze tussenkomst kan worden gelezen als een uiting van een staat van onwetendheid of verdwazing van Sulc Rethorisien. In tegenstelling tot de protagonisten ondergaat de rederijker echter geen bekering waarbij hij zich gaandeweg onderwerpt aan de morele zin van het spel. Enkele verzen na bovenstaande passage – het stuk is dan nog maar net halfweg – verdwijnt hij van het podium om er niet meer terug te komen. Zijn dubbele gevoel van liefde voor de keizer, en het besef van de nutteloosheid van het bezingen van nog maar eens een heuglijke vorstelijke gebeurtenis die niets verandert aan de problemen van zijn stad, leidt in *dOnghelycke Munte* niet tot een oplossing.

Een vergelijkbare figuur als Sulc Rethorisien was ook al aanwezig in het veel meer uitgesproken vorstverheerlijkende en minder kritische *Aragoenoysen*. Dit spel opent met Menichte van Volcke, die gezeten is tussen De Hemel en De Eerde. Hij is verheugd over het succes dat Karel V bij Pavia te beurt is gevallen, maar tegelijk bedroefd om de nederlaag van de Franse koning. Menichte van Volcke is gekleed als een poorter. Hij blijkt zich echter ook bezig te houden met de kunst van retorica. Daarom heeft hij besloten om gevolg te geven aan de oproep van de Aragonese natie om een figuurlijke duiding van de overwinning (v. 64-75). Het toneelstuk dat volgt is het resultaat van dit voornemen. Het is dus niet ongefundeerd om ook in dit personage iets van de auteur te herkennen. Aan de hand van een parallel met de bijbelse koningen David en Chanun helpen Inwendich Verstant en Schriftuerlicke Accoordanchye Menichte van Volcke doorheen de tekst het belang in te zien van de overwinning bij Pavia. Net als in het geval van Sulc Rethorisien in *dOnghelycke Munte* kunnen de argumenten die in het stuk worden aangevoerd Menichte van Volcke echter niet van zijn innerlijke tweestrijd verlossen. In zijn laatste claus van het eigenlijke spel, net voor de acteurs afscheid nemen van het publiek, zegt hij het volgende.

'So ic eerstwaerf thoochde mynen noot [smart]:
verblyt, verdrouft dat ic blyve
tusschen hemel ende eerde bin den lyve [mijn leven lang]
tot ic hoore van payse gheduerich.' (v. 484-487)

Doorheen Sulc Rethorisien en Menichte van Volcke gaat Everaert de zin van zijn spelen problematiseren door zich te distantiëren van de oplossingen die door de teksten worden aangereikt. Deze personages bieden tegelijk een verklaring voor de opmerkelijke evolutie van het sociopolitieke toneel van de Brugse rederijker, van het sterk verheerlijkende en bekroonde *Hooghen Wynt ende Zoeten Reyn* tot het kritische en wellicht daarom voor de opvoering verboden *dOnghelycke Munte*. Met deze personages, net als met de spelen als geheel, lijkt Everaert tevens zijn loyaliteit te hebben willen uitdrukken tegenover het wereldlijke en geestelijke gezag én zijn groeiende teleurstelling over het uitblijven van concrete oplossingen voor de problemen waarmee zijn stad werd geconfronteerd, problemen die hij als verver en voller aan den lijve zal hebben ondervonden.

Na het verbod op *dOnghelycke Munte* schreef de Brugse rederijker ter vervanging in enkele dagen tijd *Groot Labuer ende Sober Wasdom*. De kritische geluiden uit het eerste stuk zijn daarin, met uitzondering van de hierboven geciteerde opmerking

van Sober Wasdom, opvallend afwezig. Ook hier echter blijkt de dichter de eigenzinnige behoefte te hebben gevoeld om een persoonlijke stem te laten horen en zijn eigen stuk te becommentariëren. Hij deed dit niet in de tekst zelf, maar in een vierstrofige proloog, die hij mogelijk zelf uitsprak. In de derde strofe daarvan verwees Everaert in nauwelijks bedekte termen naar de problemen rond *dOnghelycke Munte*. Hij gaf tegelijk zijn motivatie aan om het huidige stuk te componeren.

'Al hebben wy groot labuer bestaen
om soberen wasdom nu ter tyt,
et es om een verbeteren ghedaen,
om te scuvene sulcx verwyt.
Et hadde ons ghedaen int herte spyt,
haddet niet mueghen commen naer ons meenen
want de sulcke hadde mueghen up ons beenen.' (v. 15-21)

In de eerste verzen van deze strofe lijkt de auteur zijn vorige stuk te herroepen. Hij beweert met *Groot Labuer en Sober Wasdom* de tekortkomingen van *dOnghelycke Munte* te hebben willen verbeteren. Op die manier meende hij te ontsnappen aan de kritiek die de eerste tekst te beurt is gevallen. Doorheen de daaropvolgende verzen gaat hij de oprechtheid van deze motivering echter al meteen ontkrachten. Als hij in enkele dagen tijd, met grote inspanning en tegen het vooropgestelde tijdstip een nieuw stuk maakte, dan deed hij dit blijkbaar niet zo zeer omdat hij zich neerlegde bij de redenen voor het verbod. Het zou hem vooral hebben gespeten de spot van 'de sulcke' te moeten aanhoren. Wie 'de sulcke' zijn, laat Everaert uiteraard onvermeld, al ligt het voor de hand hierachter de personen te zien die de opvoering van *dOnghelycke Munte* hadden verboden. Het was dus vooral zijn trots, en niet de beslissing om gedane zaken te herroepen, die hem ertoe aanzette een nieuw spel te maken en zich aan het gezag te conformeren. Al voor *Groot Labuer en Sober Wasdom* goed en wel begonnen was, distantieerde de auteur zich van de inhoud ervan.

Zeven jaar na de keizerskroning van Karel V en de compositie van *dOnghelycke Munte* en *Groot Labuer en Sober Wasdom* schreef Cornelis Everaert zijn laatste overgeleverde spel ter ere van Karel V. Met *Pays* gaf de rederijker gevolg aan een Hallegebod waarin werd opgeroepen tot de opvoering van spelen van zinne, 'dienende ende roerende' het kort daarvoor tussen Karel V en Frans I gesloten Bestand van Nice.⁶¹ Het is met zijn 386 verzen het kortste sociopolitieke spel van Everaert en mogelijk ook het minst geïnspireerde. *Pays* is opgebouwd met dezelfde ingrediënten als de spelen ter ere van de slag bij Pavia en de Vrede van Madrid: een lange lofzang op de vrede, een morele les voor het publiek, de presentatie van het huwelijk tussen Eleonora en Frans I als een roos die in de lelietuin wordt geplant en een vergelijking tussen de toekomstige Franse koningin en de bijbelse Abigaïl, die vrede bracht door koning David te doen afzien van een wraakactie tegen haar man Nabal. De proloog werd bijna woordelijk overgenomen uit *Hooghen Wynt ende Zoeten Reyn*. Over een eventuele beloning die hij met dit stuk wegkaapte zegt Everaert in zijn autograaf niets. Wellicht was er ook geen. Nochtans blijken de

schepenen bij deze gelegenheid bijzonder gul te zijn geweest. Er werden voor de spelen van zinne maar liefst vijf zilverprijzen uitgereikt.⁶² Ondanks de problemen met *dOnghelycke Munte* ontbreekt de kritische noot niet in *Pays*. Ze werd in de mond gelegd van *sVolcx Clappage* en vooral van Den *Daghelicxschen Snaetere*, die dit keer hazelnoten verkoopt in plaats van appels. Vooral dit laatste personage trekt de duurzaamheid en de heilzame gevolgen van het bestand zwaar in twijfel.⁶³

Den *Daghelicxschen Snaetere* geeft een stem aan de geruchten en meningen die in Brugge op straat de ronde deden en waarvan Everaert in zijn spelen graag gebruikmaakte. 'Ghy zyt die my naer tbehooren dient' (v. 35), vertrouwde *Sulc Rhetorisien Den Daghelicxschen Snaetere* daarom in *dOnghelycke Munte* toe. Afgezien van dit aspect is een auteursfiguur in *Pays* echter opvallend afwezig. Toch hadden de woorden van Den *Daghelicxschen Snaetere* op het moment dat ze door de twee protagonisten, *Volc van Allen Staeten* en *Gheestelic ende Weerlic*, van het podium wordt verjaagd, voor de dichter mogelijk een uiterst persoonlijke bijklank: '[d]ie de waarheyt seght en es nyeuwers ghesien' (v. 286). Het is heel waarschijnlijk dat *Pays* niet alleen Everaerts laatste sociopolitieke spel is, maar zijn laatste dramatische compositie *tout court*. Het is het stuk waarmee de autograaf van de Brugse rederijker besluit en tevens het meest recent gedateerde daarin. Indien *Pays* inderdaad Everaerts retorische zwanenzang was, dan heeft hij tijdens de laatste twintig jaar van zijn leven geen literaire teksten meer geschreven. Over de motieven die deze voordien zo productieve toneelschrijver tot een zo radicale beslissing kunnen hebben gebracht, weten we niets met zekerheid. Wanneer we het voorgaande in beschouwing nemen, is het echter niet onaanneemelijk dat zijn toenemende desillusie tegenover het landsheerlijke bestuur en de economische en sociale misstanden in Brugge die uit zijn sociopolitieke spelen spreekt hier een rol heeft gespeeld. Everaerts pogingen om 'de waarheyt' in zijn toneelwerk aan de orde te stellen, werden door de schepenen allesbehalve enthousiast onthaald. Uit zijn opmerking aan het einde van de proloog bij *Groot Labuer en Sober Wasdom* dat het er voor hem vooral op aankwam de spot van 'de sulcke' te ontlopen, blijkt dat zijn verhouding met het stadsbestuur op dat moment niet al te best meer was. Tenzij die 'sulcke' binnen de kamers gezocht moeten worden waarvan Everaert lid was en waar zijn blijkbaar eigenzinnige karakter zijn lidmaatschap onmogelijk had gemaakt. Misschien was de hemel van de muzen van retorica voor Everaert een spookbeeld geworden en heeft hij zich volledig en definitief gewijd aan de zekerheid van zijn vollersaarde.

Afbeelding 14: Portret van Mattheus de Castelein. Mattheus de Castelein, *Diversche Liedekens*. Rotterdam: Jan Van Waesberghe, 1616. Ex.: Universiteitsbibliotheek, Gent, BL.5680.

VIII Lering en propaganda – Matthijs de Castelein bezingt Karel V

1. Beeldvormers

De analyse van de teksten uit het handschrift-Leemans en van de sociopolitieke spelen van Cornelis Everaert bracht enkele factoren aan het licht die in de vijftiende- en zestiende-eeuwse rederijdersliteratuur een rol konden spelen bij het ontstaan van bepaalde voorstellingen rond de gevierde gebeurtenis, de vorst, de stad en hun onderlinge verhouding. Zo kan er weinig twijfel over bestaan dat auteurs rekening hielden met de aard van het beoogde publiek: zuiver stedelijk dan wel gemengd stedelijk-hoofs. Uit de autograaf van Everaert bleek dat er van buitenaf soms specifieke eisen werden gesteld betreffende het genre en de inhoud van de teksten. De spelen van de Brugse rederijker toonden echter tegelijk dat ook de persoonlijke situatie en opvattingen van de auteur duidelijke sporen konden nalaten. Tot slot bleken eveneens plaats en moment van ontstaan van een tekst niet onbelangrijk te zijn geweest. Het gebruik van een stamboom in *Menych Sympel* en van Trojaans materiaal in *Hertoge Karle* sloot aan bij lokale, Brabantse tradities, terwijl Everaert zich bediende van een verder ontwikkelde en meer gestandaardiseerde vorm van het spel van zinne dan de vijftiende-eeuwse auteurs uit de Leemans-verzameling.

Boden de gegevens in wat voorafging de mogelijkheid om enkele met betrekking tot de beeldvorming bepalende factoren te onderscheiden, ze laten ons nauwelijks toe het gewicht van deze afzonderlijke elementen te bepalen. Dat bijvoorbeeld de dualiteit in Everaerts teksten tussen loyaliteit aan het gevestigde gezag, en het besef van de aanhoudende economische en sociale problemen een autobiografische basis heeft, is meer dan aannemelijk. Maar hoe zit het met het beeld dat hij oproept van de gevierde gebeurtenissen? Speelden ook hier, naast de context van het feest en inhoudelijke en genrematige eisen vanwege organisatoren, meer auteursgebonden factoren mee? En is bijvoorbeeld Smekens keuze voor de Troje-stof in *Hertoge Karle* slechts een gevolg van de door de stad Brussel en het Bourgondische hof gedeelde fascinatie voor dit antieke verhalencomplex of was de figuur van de dichter ook hier medebepalend? De biografische gegevens met betrekking tot Everaert en Smeken zijn te beperkt om op deze vragen een antwoord te bieden. Ook het naast elkaar plaatsen van de sociopolitieke spelen van Everaert en de Leemans-teksten helpt ons nauwelijks verder. Er zijn voor een dergelijke vergelijking namelijk te veel variabelen in het spel. Zowel de auteurs van de teksten als de plaats en tijd van hun ontstaan, het soort feest en het publiek waarvoor ze werden geschreven, zijn verschillend. Elk van deze elementen kan

een rol hebben gespeeld, maar het blijft gissen naar de mate waarin dit het geval was.

Een preciezer kijk op het soortelijk gewicht van beeldbepalende factoren krijgen we wanneer we het derde groepje vorstenfeestteksten dat ons uit de in dit boek onderzochte regio en periode is overgeleverd, in de beschouwing betrekken. Het betreft hier de politieke gedichten en liederen van Matthijs de Castelein (ca. 1485-1550). Deze Oudenaardse priester, notaris en rederijker schreef teksten naar aanleiding van zowat ieder belangrijk vorstenfeest dat tussen 1525 en 1544 in zijn thuisstad heeft plaatsgevonden. Als deel van zijn *Diversche Liedekens* (eerste overgeleverde uitgave: 1573) kwamen twee liedteksten van zijn hand tot ons ter gelegenheid van de Vrede van Madrid, één van de keizerlijke overwinning bij Pavia, één van de geboorte van Filips II en één naar aanleiding van de ontmoeting van Karel V en Frans I te Aigues-Mortes. Zijn *Const van Rhetoriken* (1555) bevat een refrein over de gevangennamen van Frans I bij Pavia, een charte voor de Vrede van Crépy en achtregelige balladen ter gelegenheid van dezelfde vrede en de samenkomst van Aigues-Mortes. In de Oudenaardse stadsrekeningen wordt daarnaast een aantal verloren gegane vorstenfeestteksten van De Castelein vermeld: een zinnespel op de geboorte van Filips II, uitnodigingskaarten voor de vieringen van de Damesvrede en de keizerskroning van Karel V en rondelen, refreinen en balladen naar aanleiding van de Vrede van Crépy.¹ De Castelein heeft dus vrijwel dezelfde gebeurtenissen als Cornelis Everaert bezongen. Naar alle waarschijnlijkheid waren ook zijn teksten voor een stedelijk publiek bestemd en kwamen ze tot stand in opdracht van het stadsbestuur.² Ze hadden eveneens als opzet de gevierde gebeurtenis aanschouwelijk te maken en toehoorders van het belang ervan te doordringen. Dit veel beperkter aantal variabelen maakt het eenvoudiger om de verschillende en overeenkomsten tussen de teksten van Everaert en De Castelein aan verschillende beeldvormers vast te knopen. Bij vergelijking komen naast elementen die door tekstgenre en plaats van ontstaan zijn bepaald vooral de profielen van twee verschillende dichters aan de oppervlakte.

Hoewel er van De Castelein meer vorstenfeestteksten tot ons kwamen dan van Everaert, is het totale aantal verzen geringer. De negen voornoemde overgeleverde gedichten en liederen tellen samen net geen 550 regels, wat overeenkomt met de gemiddelde lengte van één sociopolitiek spel van de Bruggeling. Bovendien kondigt de charte voor de Vrede van Crépy vooral de feestelijkheden aan en wordt er nauwelijks aan beeldvorming rond de gevierde gebeurtenis en haar actoren in gedaan. De eerder beperkte omvang van het beschikbare materiaal van De Castelein wordt gelukkig enigszins gecompenseerd door zijn *Baladen van Doornijcke*.³ Dit lange politieke gedicht houdt voor zover we weten geen enkel verband met een stedelijke viering. Vooral het eerste deel van de tekst vormt echter wel een bijzonder rijke bron voor het politieke denken van de Oudenaardse rederijker en biedt tegelijk inzicht in zijn behendigheid als literair propagandist.⁴ De auteur schreef deze 89 negenregelige balladestrofen kort na de inname van Doornik door Karel V op de Franzen in 1521. Na een allegorisch droomvisioen waarin de verovering van de Franse stad wordt voorgesteld als een arend die zich meester maakt van een lelie, gaat De Castelein de gebeurtenis astrologisch en aan

de hand van goddelijke voortekenen duiden. Het belang en de betekenis van dit alles wordt uitgebreid gestaafd met historische parallellen. Vervolgens richt de dichter zich rechtstreeks tot de Franse koning. Aan de hand van een nieuwe reeks exempla spoort hij Frans aan om zich aan de goddelijke wil te onderwerpen en de overwinning van Karel te aanvaarden.

2. 'Want hy ghesalft is naer Davids zeden'

Het in vergelijking met de sociopolitieke spelen van Cornelis Everaert wellicht meest in het oog springende kenmerk van Matthijs de Casteleins politieke geschriften is hun onvoorwaardelijke verheerlijking van het keizerlijke gezag. Nergens valt ook maar een zweem van twijfel aan, laat staan kritiek op, Karel V en zijn beleid te bekennen. Wellicht niet toevallig is ook iedere socio-economische betrokkenheid zoals bij Everaert geheel afwezig. Wanneer De Castelein al eens op een toestand van maatschappelijke ongelijkheid zinspeelt, dan probeert hij vooral te sussen en roept op tot het handhaven van de status-quo.⁵ Bij Everaert was het juist de voeling met deze problemen die aan de oorsprong lag van het kritische karakter van enkele van zijn stukken. Het besef van de sociale en economische problematiek vormde eveneens een belangrijk element in het in Leemans-teksten als *Die geboorte van vrou Margriete* en *Den droom van Rovere* dringend geformuleerde verlangens naar vrede.

Hoewel er met betrekking tot de economische conjunctuur in het Oudenaarde van de eerste helft van de zestiende eeuw geen precieze gegevens voorhanden zijn, is het niet waarschijnlijk dat de stad er op dit vlak beduidend beter aan toe was dan Brugge. Weliswaar blijkt de bevolking in deze periode spectaculair te zijn toegenomen, maar er zijn eveneens tekenen van een sterke daling van de koopkracht, een proletarisering van de lagere klassen, periodes van graanduurte en van hoge werkloosheid.⁶ Het waren dergelijke evoluties die zorgden voor het soort van sociale tegenstellingen die in Everaerts *dOnghelycke Munte* aan de kaak werden gesteld. Net als Brugge kreunde Oudenaarde ook onder de zware belastingdruk als gevolg van de oorlogen van Karel V. De ontevredenheid daarover leidde in 1539 tot een gewelddadige opstand, die werd aangestoken door de troebelen in het nabijgelegen Gent.⁷

Dat De Castelein geen aandacht schenkt aan de sociale en economische moeilijkheden in zijn stad kan deels te maken hebben met zijn eigen sociale en economische positie. De dichter blijkt namelijk niet onbemiddeld te zijn geweest. Hij erfde samen met zijn broer Paschier en zuster Callekin twee huizen, land, geld en renten van zijn vader Arent Castelein, een koopman. Zijn werkzaamheden als priester en notaris zullen hem daarnaast van een regelmatig en behoorlijk inkomen hebben voorzien.⁸ Belangrijk in het licht van een vergelijking met Everaert is dat deze ambten niet zo conjunctuurgevoelig waren als het ambacht van verver en voller in de Brugse lakenindustrie. De Castelein zal de gevolgen van een economische recessie dus minder aan den lijve hebben ondervonden dan zijn Brugse literaire confrater en daardoor misschien ook minder de aandrang hebben gevoeld om ze in zijn teksten aan de orde te stellen.⁹

Een tweede, in dit verband wellicht betekenisvoller verschil tussen De Cas-

telein en Everaert is gelegen in hun respectievelijke verhouding tot de stedelijke macht. Everaert schreef zijn spelen als deelname aan toneelwedstrijden. Hij genoot daardoor een relatieve vrijheid. De bedoeling van de competities was uiteraard de jury te behagen en op die manier een zo belangrijk mogelijke prijs in de wacht te slepen. Indien een auteur zijn bijdrage echter wou gebruiken om een kritische stem te laten horen, dan kwam het er enkel op aan zijn tekst voorbij de eventuele voorafgaande controle te krijgen. De Castelein daarentegen werkte, net als de auteurs uit het handschrift-Leemans, meestal in rechtstreekse opdracht van het stadsbestuur.¹⁰ Niets wijst erop dat de Oudenaardse rederijker voor zijn diensten ooit een vast jaargeld heeft ontvangen, zoals Anthonis de Roovere, Colijn Caillieu en Jan Smeken. De schepenen deden op freelancebasis wel vaak en graag een beroep op zijn retorische kunnen. Naast teksten bestemd voor uitvoering tijdens stedelijke feesten zorgde De Castelein bijvoorbeeld ook voor de charten en speelde hij een belangrijke rol in de organisatie en supervisie van de jaarlijkse Sacramentsprocessie.¹¹ De auteur stelde zijn pen dus als het ware ter beschikking van de stedelijke macht. In de context van zestiende-eeuwse vorstenfeesten viel deze grotendeels samen met de landsheerlijke macht. Vieringen werden immers doorgaans in rechtstreekse opdracht en onder het streng toezicht van het centrale gezag georganiseerd.¹² De autoriteiten waren er uiteraard op uit een zo positief mogelijk beeld van de gebeurtenis in kwestie te verspreiden.

De vurigheid waarmee De Castelein zich kweet van zijn taak als vorstelijk literair propagandist werd mogelijk nog versterkt door de manier waarop hij aankeek tegen zijn eigen schrijverschap. Geïnspireerd door een sterk dichterlijk zelfbewustzijn was de rederijker doordrongen van de exemplarische en stichtelijke waarde van zijn poëtische werkzaamheden.¹³ Deze overtuiging zal ongetwijfeld zijn gevoed door de roem die De Castelein al tijdens zijn leven genoot (afbeelding 14).¹⁴ Met dezelfde zelfverzekerde, wervende toon waarmee hij in de theoriestrofen van zijn *Const van Rhetoriken* 'ancommers ende beminders' inwijdt in de kunst van retorica, promoot hij in zijn politieke werk de Habsburgse macht. 'Een vreughdich liedt moet ick vermanen, / Tot tslands profijt', vat hij zijn dichterlijke taak in de openingsregels van een van zijn liederen op de Vrede van Madrid samen. Een dergelijk poëticaal zelfbeeld liet geen plaats voor het soort twijfel en tweeslachtigheid waardoor de sociopolitieke spelen van Everaert worden gekenmerkt. Hoezeer De Castelein zich bewust was van de waarde van zijn werk blijkt ook uit het publiek dat in zijn gedichten en liederen wordt aangesproken. De Leemans-teksten en de spelen van Everaert richtten zich tot de toehoorders van de viering waarvoor de teksten waren gecomponeerd. Dit waren in de eerste plaats de inwoners van de eigen stad. De Castelein daarentegen denkt duidelijk breder. Verwijzingen naar Oudenaarde zijn in zijn werk nagenoeg afwezig. Zijn beoogde publiek is het geheel van de Vlaamse bevolking. 'Ghy Vlaminghen, weest tot vreughd gheneghen' luidt het in het lied op de overwinning bij Pavia (v. 28). Het land waarvan sprake in het hierboven geciteerde lied op de Vrede van Madrid is uiteraard Vlaanderen, 'Vlaenderlant edel gravinne, / Gods weerde vriendinne' ('Baladen van achten. Op den Paeis', v. 1-2), een 'schoon blomme' en 'machtich prieel' (lied op de samenkomst te Aigues-Mortes, v. 1-2).¹⁵

De Casteleins bijzondere verhouding tot het Oudenaardse stadsbestuur was

beslist niet alleen een gevolg van zijn beginselvastheid en enthousiasme in politieke zaken. Ook zijn roem en letterkundige en organisatorische kwaliteiten speelden hier ongetwijfeld een belangrijke rol. Toch zal zijn uitgesproken loyaliteit aan het centrale gezag de literaire loopbaan van de auteur zeker ten goede zijn gekomen. Daarbij komt de vraag naar de achtergrond van deze houding. Vormde De Casteleins onvoorwaardelijke verheerlijking van Karel V alleen een berekende carrièrezet of weerspiegelt ze ook iets van een persoonlijke overtuiging? Hoe moeilijk het ook mag lijken om een dergelijke vraag vanaf een afstand van bijna vijf eeuwen te beantwoorden, toch kan er wel een en ander worden aangevoerd dat voor de tweede van deze mogelijkheden pleit. Uit het overgeleverde oeuvre van De Castelein spreekt namelijk een fascinatie en een opmerkelijk respect voor alles wat vorsten aanbelangt. Het is toepasselijk en wellicht ook veelzeggend dat zijn vroegste bekende werk, de *Baladen van Doornijcke*, een vorstelijk gegeven tot onderwerp heeft. Hoewel de auteur er duidelijk de keizerlijke zaak in verdedigt, is dit gedicht meer dan alleen een propagandistische rechtvaardiging van de inname van Doornik door Karel V. Het vormt evenzeer een reflectie op de op- en ondergang van koninkrijken, op het wezen van een goede vorst en op de relatie tussen goddelijk en wereldlijk gezag. Om zijn ideeën over dit alles te onderbouwen laat De Castelein een indrukwekkende reeks bijbelse en historische monarchen de revue passeren. Zijn kennis daarover was wellicht het resultaat van een uitgebreide lectuur in de kronieken en geschiedwerken waar hij in zijn tekst een aantal keer op zinspeelt (v. 343, 586-594).¹⁶

Meer nog dan uit zijn verheerlijking van Karel V blijkt De Casteleins eerbied voor de vorstelijke staat uit de manier waarop Frans I, de belangrijkste politieke opponent van de keizer, in zijn teksten verschijnt. Everaert schrok er in zijn spel op de overwinning bij Pavia niet voor terug om een van zijn personages te laten opmerken dat de hoge wind, een allegorische voorstelling van de Franse koning, na zijn confrontatie met de zoete regen even stil neerlag als een zeug bij haar biggen (*Hooghen Wynt ende Zoeten Reyn*, v. 206). Elders portretteert de Brugse redrijker Frans I vooral als een negatief exemplaar, een voorbeeld van hoogmoed en hebzucht. De Castelein daarentegen legt ten opzichte van de Franse koning een opmerkelijke mildheid aan de dag. Zijn analyse van de oorzaken van de gevierde gebeurtenissen gaat, zoals zo meteen zal blijken, niet ten koste van Frans I, wat bij Everaert duidelijk wel het geval was. De reden hiervoor ligt precies in het respect dat De Castelein het koningschap, en in het bijzonder het religieuze fundament daarvan, toedroeg. Op het eind van het eerste deel van de *Baladen van Doornijcke* richt de auteur rechtstreeks het woord tot de inwoners van Doornik. In de onmiddellijk daarop volgende 36 strofen zal hij deze '[v]erhertte ruffienen' (v. 812) [verstokte boosdoeners] in een scheldtirade zeggen wat ze eigenlijk maar waard zijn. De Franse koning zal hij daarbij, zo kondigt hij al op voorhand aan, met rust laten, en wel om een precieze reden: 'Want hy ghesalft is naer Davids zeden / Zoo ist wel reden / dat ick hem niet versmade [hoon]' (v. 815-816).

3. Bijbelse parallellen

Wat de eigenlijke beeldvorming rond de gevierde gebeurtenissen betreft, verschillen de hier onderzochte gedichten en liederen van De Castelein niet fundamenteel van de sociopolitieke spelen van Everaert. Bij beide auteurs blijken de teksten sterk bepaald door het religieuze karakter van het feest waarbij ze naar voren zijn gebracht. Ondanks de beperktere lengte van zijn composities hanteert De Castelein dezelfde elementen als zijn Brugse confrater. De centrale gedachte is ook hier dat in de eerste plaats God verantwoordelijk is voor het tot stand komen van het heuglijke feit. In de ballade op de samenkomst te Aigues-Mortes wordt Hij met betrekking tot de vredesovereenkomst aan de hand van een oorspronkelijk aristotelisch maar later door de scholastieke filosofie overgenomen begrip aangeduid als de '[c]ause efficiente' (v. 64), de *causa efficiens*, of werkoorzaak.¹⁷ De Allerhoogste dient dan ook voor Zijn gratie en tussenkomst dank en lof te worden toegezongen. De *charte* voor de feestelijkheden van 'den Goddelicken paey's' (v. 46) van Crépey roept toehoorders daarom op:

'Slaet opwaert u ooghen, leghd te gare u handen,
Ghebenedijt ende loefd Marien kind:
Twee machtichste der weereld zyn zoo ghesind
Dat tusschen hemlien God paeis te deser spacie [nu] sloot,
Ende al by tshelichs gheests inspiratie groot.' (v. 3-7)

Net als in de generale processies wordt er ook gebeden voor het toekomstig welzijn van de vorsten en worden deze tegelijk verheerlijkt. Het vreugdelied ter gelegenheid van de geboorte van Filips II eindigt met de hiernavolgende princestrofe. De stokregel lijkt wel uit een kerstlied te komen, waardoor de jongste telg uit het Habsburgse geslacht, net als Margareta van Oostenrijk in Colijn Caillieus geboortespel uit 1481, op subtiële wijze in verband wordt gebracht met de pasgeboren Christus in Betlehem.

'Prince, hooghste Godt t'ons liberael [ons mild gestemd],
Lof u deur dit ghevaren [deze gebeurtenis]:
Wy bidden ghy desen Vassael [dienaar]
Ons langhe wilt bewaren,
En sparen doet
Veur teghenspoet
Wy hebben uutvercoren:
Lof hooghste goet
Met sin en moet,
Een Prince is ons ghebooren!' (v. 31-40)

De beeldvorming is in de liederen eerder beperkt. Deze teksten, waarvan de langste slechts 55 verzen beslaat, bestaan vooral uit een aankondiging en beschrijving van de gebeurtenis en oproepen tot vreugde en tot lof en dankzegging aan God. In de langere balladen en in het refrein, die wellicht een aandachtiger gehoor genoten, probeert de dichter daarnaast ook inzicht te bieden in de aard en

betekenis van het gevierde feit. ‘Peinst hoe hier Gods gratie in heeft ghewrocht [werkzaam in is geweest]’ (v. 42), zo spoort hij toehoorders met betrekking tot de samenkomst te Aigues-Mortes in zijn *Baladen oversleghen. Op den Paeis* aan. Om zijn publiek in hun vrome overdenkingen te helpen wijst De Castelein, net als Everaert, een groot aantal bijbelse parallellen aan. Net zoals de Heilige Geest Simeon naar de tempel dreef om Christus in zijn armen te houden (Luc. 2:25-35), zo werd ook de Franse koning tot een ontmoeting met de keizer geïnspireerd. ‘[O]nderlijnghe minsamelic’ (v. 43), zonder tussenkomst van derden en enkel door de goddelijke liefde geïnspireerd, kwam hier een verdrag uit voort. Dit kan worden vergeleken met de vredesbesluiten tussen Laban en Jacob (Gen. 31:44-54), tussen Jozua, de leider van de Israëlieten, en hun buurvolk de Gibeonieten (Jozua 9),¹⁸ tussen de Syrische rijkskanselier Lysias en Judas de Makkabeeër (2 Makk. 11:13-15) en tussen de profeet Natan en koning David (1 Sam. 19-20).

Ook bij De Castelein hebben de schriftuurlijke parallellen niet slechts een verduidelijkende en verheerlijkende maar ook een moraliserende functie. Samen met het gevierde feit en de daarbij betrokken vorsten fungeren ze als een moreel exemplaar voor de toeschouwers. ‘By zulcken, laedt ons employhieren ons zinnen’, rondt de auteur zijn vergelijking tussen de samenkomst te Aigues-Mortes en bijbelse vredesverdragen af.

‘Ende doen, ghelijck dat ons Salamon raedt:
 Al vueren den heere vreezen en minnen,
 En deelen den aermen die zyn beschaedt.
 Dinen even kersten meinsche niet en versmaedt
 Bemindt uwen viand, tallen termijne,
 Zo werd u schuere vulhandigh en versaedt:
 En u perssen, overvloedigh vanden wijne’ (v. 65-72).

De teksten dienen het stedelijke publiek dus tegelijk aan te zetten tot een grotere deugdzaamheid. Als de Vrede van Crépy er is gekomen, dan gebeurde dit als teken van Gods genade en ondanks de zondigheid van de bevolking.

‘Als hebben wy ghesneefd [zijn wij ten val gekomen] duer onze zonden
 Den paeis es vonden, midts provisie [voorziening] des heeren
 Die onser ontfarmd te deser stonden’ (*Baladen van achten. Op den Paeis*, v. 25-27)

De Castelein beoogde met de beeldvorming in zijn politieke gedichten en liederen dus een identiek doel als Everaert en bediende zich daarvoor vaak van vergelijkbare bijbelse bronnen. Niettemin legde de Oudenaardse rederijker duidelijk eigen accenten. Deze zijn te verklaren vanuit twee persoonsgebonden karakteristieken, die ook in het vorige hoofdstuk al aan bod kwamen: enerzijds De Casteleins grotere geleerdheid en zijn didactische aandrang om deze met anderen te delen en anderzijds zijn uitgesproken fascinatatie en respect voor alles wat vorsten aanbelangt. Het eerste van deze kenmerken blijkt bijvoorbeeld uit de ballade op de samenkomst te Aigues-Mortes. De auteur legt daarin niet alleen bijbelse parallellen, maar opent zijn gedicht door de toehoorders ook te wijzen op de

waarde van voorbeelden die door de Romeinse geschiedenis worden aangereikt: 'De Romeinen hier vuertijds lieten ons exemple / In diveersche saken, wel ghe-experimenteerd [beproofd]' (v. 1-2). In de daaropvolgende verzen beschrijft hij het gebruik, waarover hij naar eigen zeggen bij Titus Livius las (v. 4), om de deuren van de Janustempel in oorlogstijd open te laten staan en wanneer het vrede werd te sluiten.

De Casteleins sterke vorstelijke gezindheid wordt duidelijk uit het al eerder aangehaalde feit dat Frans I, '[d]en Vranckschen Coninck ghesalft, verheven' (lied ter gelegenheid van de overwinning bij Pavia, v. 51), anders dan in de spelen van Everaert, minder als een uitgesproken negatief exempel verschijnt. Ze is er wellicht ook verantwoordelijk voor dat de Oudenaardse factor de keizerlijke politiek en ambities uitgesprokener omarmt. In de prince-strofe van het lied op de overwinning bij Pavia bidt hij God nadrukkelijk: 'laet de cruysvaert ons aencleven' (v. 48). Everaert verwees in zijn allusies op de profetieën die over Karel V de ronde deden weliswaar regelmatig naar de schade die de keizer de Turken zou toebrengen, maar over een kruistocht naar het beloofde land zweeg hij in alle talen. In *Ghewillich Labuer ende Volc van Neerrynghe* liet hij het personage Den Beroerlicken Tyt, op het moment dat deze uit de gebieden van de keizer en van de Franse koning wordt verjaagd, beslissen om zich dan maar 'in tlandt van Ytalien ofte in Turckien' (v. 268) te gaan vestigen. Daarmee veroordeelde hij de Italiaanse oorlogen en een eventuele kruistocht niet als zodanig, maar sprak hij wel de hoop uit dat de Nederlanden hier vooral niet meer in zouden worden betrokken.

Twee verschijningsvormen van De Casteleins geleerdheid en respect voor de vorstelijke staat verdienen hier iets nadere aandacht: de rol van Fortuna en de terugkeer van de Gouden Eeuw. Deze elementen kwamen bij Everaert in het geheel niet voor, maar maken een essentieel onderdeel uit van het politieke denken van De Castelein. Ze duiken op doorheen zijn politieke teksten en hij wijdde aan elk ervan ook een volledig vorstenfeestgedicht.

4. Fortuna

De keizerlijke overwinning nabij Pavia in 1525 inspireerde De Castelein tot een refrein dat zich op verschillende punten lijkt te onderscheiden van zijn andere overgeleverde literaire bijdragen aan vorstenfeesten. In de *Ander snede van xiiij*. (incipit: 'Tsy valsch wantrauwich der aventueren rat') worden de gebeurtenissen namelijk bekeken door de ogen van Frans I.¹⁹ De typische, fervente propagandistische toon en onvoorwaardelijke verheerlijking van het keizerlijke gezag zijn daardoor afwezig. In een dramatische monoloog beklagt de Franse koning zich over zijn nederlaag en gevangenschap. Als oorzaak van zijn betreurenswaardige positie wijst de vorst naar het hem kwalijk gezinde rad van fortuin, het 'Wantrauwich rat vul quader pisen [streken], / Eergheer dan een stijfmoeder op eens anders kind' (v. 17-18). Van de bijbelse beeldspraak die elders zo overvloedig aanwezig is, wordt in het gedicht geen gebruikgemaakt.

Vooraf de vingerwijzing naar de fortuin als oorzaak van de nederlaag en gevangenschap van Frans I lijkt op het eerste gezicht moeilijk te verzoenen met

het sterk moreel-religieuze karakter van de vredesviering. Toch hebben we hier zeker niet met een unicum te maken. Het in de *Ander snede van xiiij.* uitgewerkte idee dat de Franse koning zijn tegenspoed in Pavia te danken had aan de grillen van Fortuna blijkt namelijk enige verspreiding te hebben gekend. De Castelein vermeldde het eveneens in het lied dat hij op hetzelfde militaire treffen componeerde.²⁰ In 1544 gebruikte de Brugse rederijker Eduard de Dene nog de stokregel uit De Casteleins Fortuna-refrein, 'Clouckelick vindick mij nu ghevaen', om in zijn *Testament Rhetoricael* naar de gebeurtenissen uit 1525 te verwijzen.²¹ Van buiten de sfeer van de Nederlandstalige rederijkerij is ons een *Complainte du roy François* overgeleverd. Daarin beklagt Frans I zich eveneens in monologvorm over zijn gevangennamen na de slag bij Pavia.

'Fortune, tu n'es pas certaine,
Car tu m'as mis du hault en bas
Et m'a tollus tous mes esbatz;
Ton inconstance me pourmene.

Je suis privé de mon demaine;
Tes assaulx me sont trop divers;
Tu m'as faict tomber a l'envers;
Je te doibz appeler villaine.' (v. 5-12)²²

Meer algemeen sluiten zowel het Franse lied als het refrain van De Castelein aan bij een grotere groep teksten waarin een vorstelijk persoon in een alleenspraak naar een kwalijk gezinde fortuin wijst als de oorzaak van het ongeluk dat over hem/haar is gekomen. Bekend zijn enkele zogenaamde adieuliederen uit *Het Antwerps Liedboek*. 'O felle Fortuynne, wat hebby gewracht, / Wat hebt ghi nu bedreven', roept de stervende Maria van Bourgondië in lied 126 uit. In het mogelijk op dit 'Van vrou Marie van Bourgoengien' geïnspireerde 'Van die coninghinne van Denemercken' (lied 125), op de dood van Isabella van Habsburg (1501-1526), de jongere zus van Karel V en echtgenote van Christiaan II van Denemarken (1481-1559), luidt het als volgt.

'O radt van Avonturen,
Hoe wonderlijck draeyt u spille:
Den eenen moet ongeluc gebueren,
Die ander heeft so wel sinen wille.'²³

Fortuna verschijnt in deze twee adieuliederen als een kracht waarop stervelingen niet de minste invloed kunnen uitoefenen. Maria van Bourgondië en Isabella van Habsburg worden in de teksten op geen enkele manier verantwoordelijk gesteld voor hun voortijdige dood. Ze bevonden zich gewoonweg onderaan het in de middeleeuwen zo vaak afgebeelde rad van fortuin, wiens 'wonderlijck' rond-draaiende 'spille' de mens nu eens ongeluk brengt, dan weer geluk.²⁴ Dit laatste overkwam volgens de *Baladen van Doornijcke* de keizersgezinden op het moment van de verovering van Doornik door Karel V: 'Dat nu veur ons is / doet fortuynen cas

/ Die den eenen milde valt / en den anderen vileyn' (v. 598-599), 'Deen rijst / dander daelt / dats Fortuynen offitie [zo werkt Fortuna]' (v. 619). Fortuna behoudt in deze voorstellingen haar antieke aanschijn van verpersoonlijking van het blinde toeval, zij het in een enigszins gekerstende versie waarbinnen deze figuur optreedt als een instrument van de voor de mens even ondoorgroendelijke goddelijke wil.²⁵ In het refrein van De Castelein en het Franse lied ter gelegenheid van Pavia is de relatie tussen de mens, God en Fortuna echter duidelijk complexer en meer dynamisch. Fortuna overvalt de protagonist hier niet onverwachts zoals in de adieuliederden. Frans I was in eerste instantie maar al te blij met de steun die hij van de wispelturige godin mocht ontvangen. Nu wordt hij echter in de steek gelaten.

'Als ick eerst purremde [mij in beweging zette] met mynder bende,
 Uut myn vrancksche rijcke
 Gheloefdet ghi mi vuerspoed zonder hende,
 En nu slaet ghy mijns swiicke [laat je me in de steek].
 Die wylien overwilligh was zonder gheliicke
 Weerpt ghi saen tondere' (v. 5-10).

De getroubleerde relatie tussen de vorst en Fortuna wordt nog duidelijker verwoord in de vierde strofe van het Franse lied.

'Tu m'avoyes esté tant humainne ;
 Maintenant me tournes le doz ;
 Ta roue n'a point de repos :
 De s'i fier c'est chose vainne' (v. 13-16).

Het in beide teksten naar voren geschoven idee is dus dat de nederlaag en gevangenschap van Frans I een gevolg zijn van het vertrouwen dat hij in Fortuna heeft gesteld. Bij het begin van zijn Italiaanse militaire campagne bevond de vorst zich bovenaan het wiel en behaalde hij het ene succes na het andere. In Pavia was het rad echter van positie veranderd en sloeg zijn voorspoed om in tegenslag. In de verzen 37-38 van De Casteleins refrein toont Frans zich hiervan duidelijk bewust: 'Straffelick heeft fortune haer op my verfeld [mij de rug toegekeerd], / Dat icks my moet schamen'. Ook de stokregel van het gedicht, tegelijk een chronogram met het jaar waarin de gevangename plaatsvond, drukt dit gevoel uit: 'Clouckelick vindick mij nu ghevaen', te lezen als: 'Ik bevind me nu maar mooi in gevangenschap'.

Hoewel hij in geen van beide teksten als bron wordt genoemd, kan er weinig twijfel over bestaan dat zowel De Castelein als de anonieme Franstalige auteur zich voor hun voorstelling van Fortuna, rechtstreeks of onrechtstreeks, hebben laten inspireren door de Romeinse filosoof en politicus Boëthius (480-526).²⁶ Diens *De consolatione philosophiae* [De vertroosting van de filosofie], geschreven in gevangenschap en in afwachting van de voltrekking van het doodvonnis, was de hele middeleeuwen door een van de meest gelezen levensbeschouwelijke teksten. Dit blijkt uit de talrijke handschriften en vroege drukken ervan, evenals uit

de vele vertalingen, verwijzingen en navolgingen.²⁷ De invloed van Boëthius was in het bijzonder groot voor wat zijn ideeën over de Fortuna betreft. De laatantieke christelijke filosoof beschreef deze als een lokkende macht waaraan men naar eigen keuze al dan niet toegeeft. Hoewel Fortuna al in de antieke oudheid een rad als attriboot bij zich had, was het Boëthius die deze voorstellingswijze zijn grote middeleeuwse bekendheid bezorgde.²⁸ De moraal van het refrein van De Castelein en het Franse lied op de gevangennamen van Frans I kan niet beter worden verwoord dan met een opmerking van Vrouwe Filosofie in Boek II van *De consolatione philosophiae*.

‘Welnu, ‘Wat, o mens, heeft u in zo’n verdriet gestort, in zulk een rouw gedompeld?’ Je schijnt te denken dat je van iets heel ongewoons getuige bent geweest en dat de Fortuin tegenover jou haar gedrag heeft veranderd. Maar dan heb je het mis. Dit was altijd haar manier van doen, ze is nu eenmaal zo. In haar gedrag tegenover jou heeft zij zich, en dat typeert haar, in haar veranderlijkheid standvastig betoond. Zo was ze als ze je liefkoosde, als ze haar spel met je speelde door je een bedrieglijk geluk voor te spiegelen. Aan den lijve heb jij ondervonden hoe weinig staat er valt te maken op hoe die blinde godheid oogt. Terwijl zij zich voor anderen nog verhult, heb jij haar door en door leren kennen. Als je haar accepteert, neem dan ook genoegen met haar gedrag en klaag niet. Als je haar verraderlijkheid verafschuwt, wijs haar dan af en distantieer je van haar dodelijk spel.’²⁹

Zich distantiëren van het spel van Fortuna is wat de koning zich in het Franse lied ook voorneemt te doen. Als een bekeerde zondaar stelt Frans zijn vertrouwen opnieuw volledig op God.

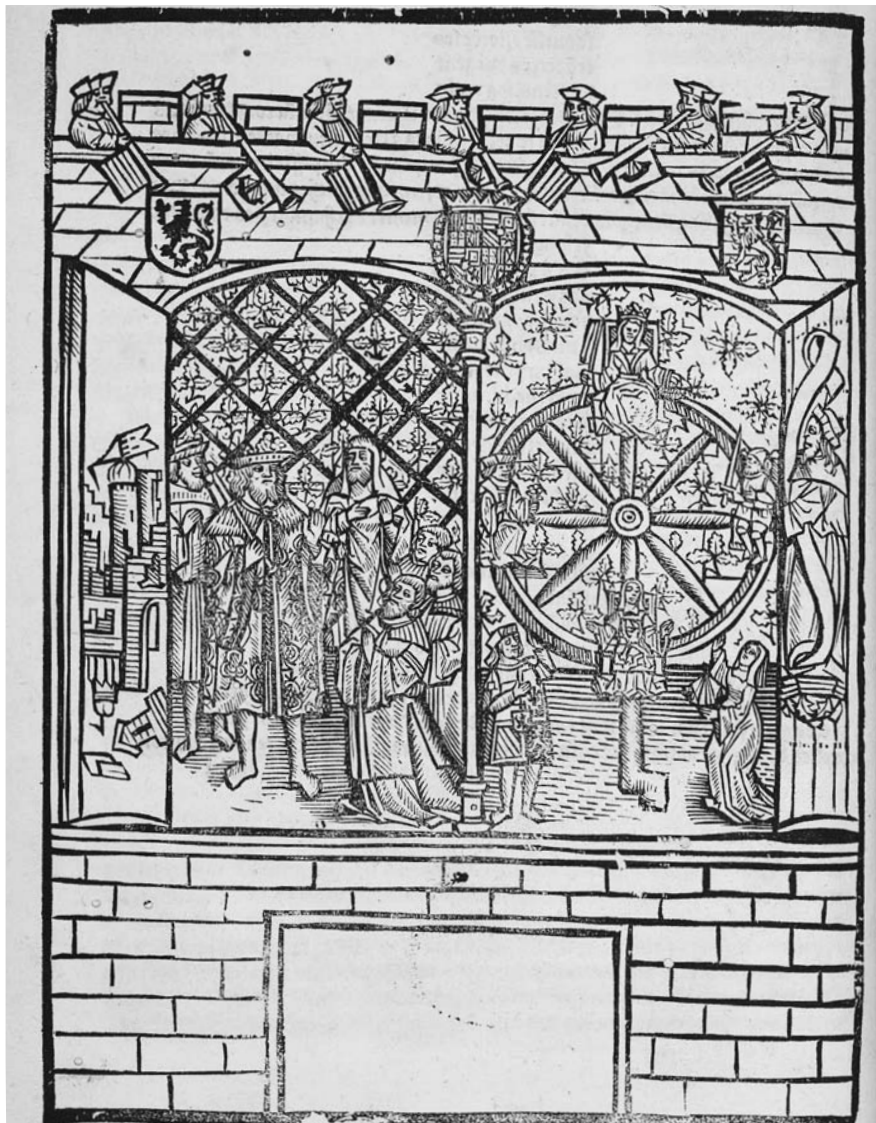
‘Prince de la court souverainne,
Qui estes mon port et recours,
A vous je retourne a secours,
Comme la bonne Magdaleinne.’ (v. 25-28)

De Castelein gaat in zijn uitbeelding van de tragiek van de Franse koning echter nog een stap verder. Bij hem is er namelijk geen bekering. Als gevolg van zijn aanvaring met de kwalijk gezinde Fortuin is Frans I ook zijn vertrouwen in God en in Sint-Denijs, de patroonheilige van Frankrijk, verloren.

‘Minen roup die te wesen op sente Denijs plagh,
Es verflaud dwelc dyn stranghicheit [strengheid] heeft ghedaen:
Want hoe ic doen hoepte dat daer minen prijs lagh,
Clouckelick vindick mij nu ghevaen.’ (v. 29-32)

Ondanks het wat aparte voorkomen ervan bevat De Casteleins refrein op de gevangennamen van Frans I wel degelijk dezelfde moraliserende, pro-Habsburgse boodschap als zijn andere vorstenfeestteksten. Frans I wordt weliswaar zelf aan het woord gelaten, maar zijn monoloog brengt vooral het onzinnige karakter van zijn Italiaanse militaire avontuur aan het licht. Tegelijk verschijnt de Franse

koning als een moreel exempel van iemand die zijn vertrouwen geheel op Fortuna heeft gesteld en daarvan nu het slachtoffer is geworden. Het is wellicht niet toevallig dat De Castelein net een tekst over een vorst koos om te waarschuwen voor de grillen van deze godin. Blijkbaar werd ervan uitgegaan dat vooral hooggeplaatste figuren gevoelig waren voor de verlokkingen van Fortuna (afbeelding 15).

Afbeelding 15: Tableau vivant met een rad van fortuin vertoond tijdens de intrede van Karel V in Brugge in 1515. Remy du Puys, *La tryumphante et solemnelle entrée faicte sur le nouvel et joyeux advenement de Charles, prince des Hespaignes en la ville de Bruges l'an 1515 le 18e jour d'april*. Parijs: Gilles de Gourmont, 1515, fol. G1 v. Ex.: Koninklijke bibliotheek van België, Brussel, INC B 1553.

In *Van den drie Blinde Danssen*, de Nederlandse bewerking uit 1482 van *La Danse aux aveugles* (ca. 1464) van Pierre Michault (ca. 1405-ca. 1465), een leerdicht over de grillen van Liefde, Fortuin en Dood, beweert Fortuna daarom: 'Elc heeft mijn liefkint te wesen ghedocht / Sonderlinghe inder heeren hoven.'³⁰

5. De terugkeer van de Gouden Eeuw

In de *Baladen van achten*. Op den *Paeis* grijpt De Castelein de pas gesloten Vrede van Crépy (1544) aan om Karel V te identificeren als de door koning David voor- spelde Koning-Heiland, een 'edel Keyser ende Prince vercoren' (v. 17).

'In wiens daghen zonder eenigh verstoren
Rechte justitie wy sullen oerboren [ondervinden],
Mids paeis regnerende al vulle vloed.' (v. 19-21)³¹

Aan de hand van een reeks Oudtestamentische profetieën uit de boeken Joël, Amos, Ezechiël, Hosea, Psalmen en Spreuken beschrijft de Oudenaardse rederijker vervolgens de heerlijkheden die het vredesverdrag en het beleid van Karel met zich zullen meebrengen.³² Er breekt een periode aan van vrede, veiligheid en rechtvaardigheid.

'Doerloghe es wegh twist es ghesust,
Die waren ontrust sullen nu verblyden:
Justitie ende paeyns hebben ondercust [elkaar gekust].
Die om maligneren [kwaad doen] stelden haren lust
Zullen hem lien voord an moeten vermyden [uit de voeten maken]:
Brand stichten, foertche [geweld], tgheweldigh stryden
Cesserer nu ten tyden, dwelck elc ter trauwen hacht:
Niet meer en sal gebueren roof noch vrouwen cracht.' (v. 41-48)

De natuur zal overvloedig en weldadig zijn: 'Uut beerghen sullen melck ende huenich vloeien' (v. 24); de mensen kunnen zich verheugen in 'vulle wijnpersen en vulle schueren' (v. 40). Iedereen zal in welvaart leven, gelukkig, zonder ziekte, vermoeidheid of droefheid.

'Dat verloren was sal den heere reduceren:
Dat sieck was sal hy consolideren [sterk maken],
Dat abiect was zal hy weder verclaren snel,
Dat vet ende steerck was sal hy bewaren wel.' (v. 53-56)

De Castelein lijkt hier op het eerste gezicht niet meer te doen dan het promoten van het vredesverdrag en van de keizer aan de hand van een losse reeks bijbelse beelden, net zoals hij zich in de *Baladen overslegghen*. Op den *Paeis* bediende van schriftuurlijke parallellen om de samenkomst te Aigues-Mortes aanschouwelijk te maken. Toch gaan er achter deze evocatie van hemelse heerlijkheid bredere implicaties schuil dan een oppervlakkige lezing doet vermoeden. Essentieel voor

een volledig begrip van het gedicht is vers 35: ‘De gouden eeuw keerd nu weder.’ In de Aigues-Mortes-ballade merkte de auteur ook al eens op dat ‘Saturnus gouden eeuw werd nu verresen’ (v. 83). Met deze verwijzing naar de Gouden Eeuw van Saturnus combineert De Castelein bijbelse beeldspraak met een naar oorsprong antiek-heidens concept.³³ De oudste vermelding van de Gouden Eeuw is namelijk afkomstig uit *Werken en Dagen* van de Griekse dichter Hesiodos (middeleeuwse 8ste eeuw voor Christus). Deze verdeelde de geschiedenis in vijf tijdperken: de Gouden Eeuw, de Zilveren Eeuw, de Bronzen Eeuw, de Heroïsche Eeuw en de IJzeren Eeuw. Het eerste tijdvak viel samen met de heerschappij van Kronos, de vader van Zeus. De mens leefde er in een staat van eenvoud en gelukzaligheid, temidden van een milde en vrijgevege natuur. Het idee komt overvloedig terug bij Romeinse auteurs, die de Heroïsche Eeuw echter achterwege lieten en Kronos inruilden voor de verwante god Saturnus. De bekendste Latijnse vermeldingen van de Gouden Eeuw vinden we terug bij Vergilius (70-19 v. Chr.), in de Vierde Ecloge van de *Bucolica* en het zesde boek van de *Aeneis*, en in het eerste boek van Ovidius’ (43 v. Chr.-17 na Chr.) *Metamorphosen*. Vergilius en Ovidius zijn wellicht de ‘poëten’ naar wie De Castelein verwees in de losse balladestrofe van acht verzen (*sne de van achten*), die onmiddellijk volgt op het Crépy-gedicht en gezien het onderwerp misschien ook uit een, oorspronkelijk langer, vorstenfeestgedicht afkomstig is. De auteur gaat daarin wat dieper in op de betekenis van de Gouden Eeuw.

‘By dat de poëten ons lieden verhalen,
 Als Saturnus besat sine hoogste palen [op het hoogtepunt van Saturnus’ macht]
 Leefde den meinsche zoete ende sachte
 Men sagh Justitien uten hemel dalen,
 Trauwe en mochte doen nievers falen.
 Deerde drouch goedertierlic tmenschen gheslachte
 Men en wist van oerloghen noch van pachte,
 Twas al even rijke en ghelijck van machte.’³⁴

Antieke auteurs situeerden de Gouden Eeuw niet alleen in het verleden maar ook in de toekomst. In het zesde boek van Vergilius’ *Aeneis* krijgt de gelijknamige held van de schim van zijn vader Anchises een beschrijving van zijn toekomstige nageslacht, de Romeinen, en in het bijzonder van één bepaalde vorst daarin.

‘Augustus Caesar, nazaat van een god, hij die opnieuw
 een Gouden Eeuw zal brengen aan het land van Latium,
 als vroeger, toen Saturnus koning was.’ (v. 792-794)³⁵

Het was in deze Gouden Eeuw onder keizer Augustus dat Christus werd geboren. Vergilius werd trouwens verondersteld deze gebeurtenis te hebben voorspeld wanneer hij in de Vierde Ecloge van zijn *Bucolica* profeteerde:

‘Nu keert de Maagd, nu keert Saturnus’ rijk terug,
 nu daalt een nieuw geslacht hoog uit de hemel neer.

Als 't kind geboren wordt waarvoor 't geslacht van ijzer
verdwijnt en overal 't geslacht van goud ontstaat'³⁶

De maagd van wie sprake is werd in de middeleeuwen soms als de Moeder Gods gezien. Even vaak bleef men er echter Astraea in herkennen, de figuur die Vergilius in gedachten had. Deze godin van de rechtvaardigheid verliet tijdens de IJzeren Tijd als laatste goddelijk wezen de aarde.³⁷ Het is zeer waarschijnlijk dat De Castelein met de gepersonifieerde Justitien uit de hierboven geciteerde balladestrofe op deze Astraea alludeerde.

De identificatie van het door Vergilius voorspelde kind met de Heiland bezorgden de heidense dichter en het idee van de Gouden Eeuw en de terugkeer van de godin Astraea een plaats binnen de christelijke profetische traditie.³⁸ Zo maakte Dante (1265-1321) de auteur van de *Aeneis* en de *Bucolica* in zijn *Divina Commedia* tot zijn leidman doorheen de hel en het vagevuur, terwijl de gebroeders Van Eyck hem op hun *Lam Godsretabel* in aanbidding van het Lam afbeeldden. De Casteleins toehoorders zullen de vermenging van op de Bijbel gebaseerde voorspellingen en de aankondiging van een nieuwe Gouden Eeuw dan ook niet als een incongruentie hebben ervaren. Door een auteur als Vergilius een plaats te geven binnen de heilsgeschiedenis integreerden de christelijke middeleeuwen een deel van de klassieke cultuur. Omgekeerd werd ook het christelijke geloof aangewend ter verdediging van een uit de Latijnse oudheid overgenomen bestuurlijk fenomeen, namelijk het Romeinse keizerschap. Volgens de middel-eeuwse theorie van de *translatio imperii* ging deze waardigheid en de eraan verbonden wereldheerschappij soms over van de ene heerser op de andere. Zo was het keizerschap onder Constantijn de Grote van het Westen naar het Oosten verhuisd. Door de keizerskroning van Karel de Grote kwam het in 800 opnieuw naar het Westen. Op die manier verscheen de wereldheerschappij als een lineaire, door God gestuurde ontwikkeling. 'By zulcken / translatien des Rijcks gheschieden / Den eenen maect God arm / dander wert verrijct', merkt De Castelein hierover in zijn *Baladen van Doornijcke* op (v. 437-438). De vorst die in dit geval 'verrijct' werd, was uiteraard Karel V, die in de *Charte* voor de vieringen van de Vrede van Crépy als 'Quintus ind Imperie' (v. 9) wordt aangeduid.

Door onder de grote Caesar geboren te willen worden, zou Christus het Romeinse keizerschap hebben erkend als de hoogste bestuursvorm en het als het ware hebben geheiligd.³⁹ Dit argument werd onder meer aangehaald door Dante in *Convito* en in *De Monarchia*.⁴⁰ Ook De Castelein was ermee vertrouwd. In zijn *Baladen van Doornijcke* schrijft hij hierover het volgende.

'Onder d'Imperie wilde God gheboren zijn
Ten tyde vanden Keyser Octaviaen Auguste.
T'seventich jaer hadden de Romeynen ruste
Alle rijcken / alle natien / hoe hooghe ghepeerelt [met parels behangen]
Octaviaen voorseyt alle twisten t'suste:
Want hy was Monarche vol deuchden bespeerelt [bestrooid, behangen]/
Van alder weerelt.' (v. 741-747)

Dat het Christus had behaagd om onder het bewind van een sterk, rechtvaardig en machtig keizer geboren te worden was niet enkel, om nogmaals de *Baladen van Doornijcke* te citeren, een 'teecken dat hy wilde an elcke zyde / D'imperie gheheert hebben ende ghevenereert' (v. 761-762). Binnen het teleologische middeleeuwse wereldbeeld kon deze omstandigheid ook worden geïnterpreteerd als een voorwaarde voor of een voorteken van de terugkeer van de Verlosser en de definitieve instelling van het Rijk Gods op aarde.⁴¹ Dit geloof werd graag geïntegreerd in de propagandistische profetieën die over het beleid van keizer Karel V de ronde deden. Bekend zijn strofen 25 en 26 van het vijftiende canto van Ludovico Ariosto's (1474-1533) herwerkte versie van de *Orlando Furioso* (1532). De dichter schreef deze verzen onder bescherming van Alfonso d'Este (1476-1534), de op dat moment keizersgezinde hertog van Ferrara. In zijn verheerlijking van Karel creëerde Ariosto een voorspelling waarin duidelijk de hierboven geciteerde passage uit de *Aeneis* doorklinkt. De beelden van de terugkeer van de godin Astraea in een nieuwe Gouden Eeuw en van de ene herder en de ene kudde uit het Johannesevangelie worden daarin met elkaar vermengd.

'Ik zie een prins, uit Habsburgs bloed geboren
En Spaans, ter linkerzijde van de Rijn,
Aan wie de hoogste gaven zijn beschoren
Die aan een keizer ooit geschonken zijn.
Ik zie Astraea heersen als tevoren,
Door hem herrezen uit haar dodenschrijn.
De deugden die de mensheid placht te weren
Laat hij uit hun verbanning wederkeren.

De goede God zal hem om deze waarden
De kroon toekennen welke, nadat ooit
Augustus en Trajanus hem aanvaardden,
Ook Marcus en Severus heeft getooid,
En 't rijk tot aan de einden van de aarde,
Door lentebries noch zomerzon ontdooid.
Ook wil de goede God dat in die tijden
Eén herder slechts één kudde nog zal leiden.'⁴²

Hoewel De Castelein zich in zijn *Baladen van achten. Op den Paeis* minder van antieke namen bediende dan Ariosto, verspreidde zijn lange gedicht op de Vrede van Crépy hetzelfde imperiale gedachtegoed. Karel V was een door God uitverkoren vorst, een 'Prince vercoren' (v. 17), die de hele wereld onder zijn heerschappij zou verenigen. Zijn bewind zou de rechtvaardigheid opnieuw op aarde doen terugkeren en een periode van universeel geluk, een nieuwe Gouden Eeuw, inluiden.

De Casteleins verwijzingen naar de rol van Fortuna en naar de terugkeer van de Gouden Eeuw maken de boodschappen van zijn teksten niet wezenlijk verschillend van die van de sociopolitieke spelen van Cornelis Everaert, waarin deze ele-

menten niet voorkomen. Ondanks hun klassieke herkomst is het gedachtegoed dat hier via de beelden van Fortuna en van de Gouden Eeuw wordt verspreid niet minder christelijk dan Everaerts bijbelse parallellen. Net als in *Hooghen Wynt ende Zoeten Reyn* en *Aragoenoysen* komt de Franse invasie van het Italiaanse schiereiland waarbinnen het militaire treffen nabij Pavia plaatsvond naar voren als een onverstandige daad. Frans I wordt zowel voor het Brugse als voor het Oudenaardse publiek gepresenteerd als een negatief moreel exemplaar, respectievelijk van hoogmoed en hebzucht en van iemand die zijn vertrouwen meer op Fortuna stelt dan op God. De Casteleins beschrijvingen van de Gouden Eeuw voorspellen eenzelfde paradijselijke toestand als de referenties in Everaerts spelen aan de talrijke profetieën die over Karel V de ronde deden. Beide auteurs schreven dan ook voor hetzelfde type feest, de sterk moreel-religieus gekleurde, propagandistische stedelijke vredesviering. Tegelijk blijkt uit De Casteleins behandeling van Fortuna en van de Gouden Eeuw echter ook zijn eigenheid ten opzichte van zijn Brugse literaire confrater. Door Frans I voor te stellen als een slachtoffer van Fortuna toont de Oudenaardse rederijker zich een stuk milder in zijn kritiek op deze vorst dan Everaert, terwijl hij door het uitwerken van het concept van de Gouden Eeuw en het toepassen ervan op Karel V tegelijk vuriger is in zijn promotie van de keizer. Uit het gebruik van beide elementen spreekt ook een beter gefundeerde en meer gedifferentieerde kijk op de ontwikkeling en samenhang van de geschiedenis. Door rekening te houden met het grillige spel van Fortuna biedt de auteur een genuanceerder en problematischer beeld van de manier waarop het universum door God wordt bestuurd. Niet alles in de schepping kan zomaar worden beschouwd als een rechtstreekse weerspiegeling van Zijn wil, zoals door Everaerts natuurlijke en schriftuurlijke parallellen wordt gesuggereerd. Frans I verschijnt in het refrein op de slag bij Pavia als een moreel exemplaar waaruit ieder mens lering kan trekken. Hij blijft, anders dan de personages van Everaert, echter tegelijk een concreet individu. Uit zijn klaagzang tegenover het noodlot spreekt een renaissancecistische interesse voor de plaats van de enkeling binnen het wereldbestel en de innerlijke strijd die de vrije wil met zich meebrengt.⁴³ Waar het geloof in het eindkeizerschap van Karel V en het ermee samenhangende imperiale gedachtegoed bij Everaert een bijna plichtmatige neerslag lijkt te zijn van fragmentarische reminiscenties aan propagandistische pamfletten, wordt het bij De Castelein aan de hand van het concept van de terugkeer van de Gouden Eeuw in een breder historisch en cultureel kader geplaatst en op die manier grondiger beargumenteerd en overtuigender op het publiek overgedragen.

Afbeelding 16: Poëtijckelijck Punct van De Lelie uit Diest op het Antwerpse landjuweel van 1561. Spelen van sinne vol scoone moralisacien [...]. Antwerpen: Willem Silvius, 1562. Ex.: Universiteitsbibliotheek, Gent, HER.100.

IX Epiloog – Het landjuweel van 1561 en de Vrede van Le Cateau-Cambrésis

De charte van het grootse Antwerpse Landjuweel van 1561 nodigde de deelnemende kamers uit om, daags voor ze hun spel van zinne zouden opvoeren, vóór hun logement een *Poëtijckelijck Punct* te vertonen. Uit de houtsneden in Willem Silvius' uitgave uit 1562 van de bijdragen aan deze wedstrijd blijkt dat het hier een soort van uitgebeeld of geschilderd tafereel betrof.¹ Daarin diende gebruik te worden gemaakt van klassiek-mythologische of bijbelse stof. De scène moest, nog volgens de officiële uitnodiging, op het thema van de vrede betrekking hebben en mondeling worden toegelicht aan de hand van een uit vier veertienregelige strofen opgebouwd gedicht.²

Antwerpen 1561 was, voor zover het overgeleverde bronnenmateriaal ons hier een correct beeld geeft, de eerste rederijkerswedstrijd waarbij poëtische punten op het programma stonden. Volgens K. Porteman ging het hier dan ook om 'une manifestation éphémère et sui generis, qui fait intervenir deux médias différents'.³ Deze interpretatie laat zich echter moeilijk rijmen met de uitzonderlijke beknoptheid waarmee de prijzen voor het beste *Poëtijckelijck Punct* in de charte werden aangekondigd. Hoewel het binnen de context van het landjuweel hoogstwaarschijnlijk een noviteit betrof, hadden de gezelschappen genoeg aan zeven korte verzen om zich een beeld te vormen van wat in dit wedstrijdonderdeel van hen werd verwacht. Ze moeten dus wel enigszins met het poëtisch punt vertrouwd zijn geweest, dat in dat geval minder eenmalig was dan Porteman vermoedde. De meest waarschijnlijke omgeving waar de deelnemers van de Antwerpse wedstrijd kennis hadden kunnen maken met dit gebruik, waren de stedelijke vorstenfeesten die in dit boek centraal stonden en die in 1561 al meer dan een eeuw door de rederijkers werden opgeluisterd.

De termen *Pun(c)ten* of *pointen* verwezen oorspronkelijk, in navolging van het Latijnse *ponto* (veerboot, schip), naar wagens of slepen waarop tijdens processies religieuze scènes werden getoond.⁴ Gezien de opgelegde vredesthematiek en het gebruik van klassiek-mythologische naast bijbelse stof zullen de deelnemers van het Antwerpse landjuweel het begrip echter in de eerste plaats in verband hebben gebracht met het oprichten van *tableaux vivants* tijdens de wereldlijker geïnspireerde vorstenfeesten. Dit gebruik was, zo bleek eerder, schatplichtig aan de religieuze ommeegang (II.3). De term 'punt' werd in de zestiende eeuw trouwens wel vaker gebruikt om naar opvoeringen tijdens stedelijke vieringen ter ere van de vorst te verwijzen. Dit blijkt ondubbelzinnig uit Gillis van Diests uitgave van de factie die Peter de Herpener schreef voor de Antwerpse viering van de Vrede

van Vaucelles in 1556. De Herpeners tekst bestaat uit een reeks losse, revueachtige scènes die op rondrijdende wagens werden vertoond. Het geheel werd, in overeenstemming met het genre van de factie, afgesloten met een vrolijk danslied.⁵ Een van de toneeltjes wordt in Van Diests druk aangeduid als '[e]en punt op eenen triumpheliken wagen'.⁶ Ondanks het feit dat er werd in gesproken moeten De Herpeners punten een sterk statisch, aan het tableau vivant verwant karakter hebben gehad. Echte dialogen komen er namelijk niet in voor. De meeste personages krijgen slechts een enkele claus toegewezen. Bovendien worden sommige scènes in de druk voorafgegaan door een korte maar precieze beschrijving van de figuren, hun houding en de positie die ze tegenover elkaar innamen. Dit suggereert dat er bij de opvoering niet of nauwelijks werd bewogen.

De rederijkersgezelschappen die in 1561 een *Poëtijckelijck Punct* vertoonden, konden daarvoor bogen op een lange ervaring in het oprichten van tableaux vivants tijdens stedelijke vorstenfeesten (IV.3). Net als bij intredes en anders dan wat gebruikelijk was bij religieuze ommegangen werden de punten in 1561 trouwens niet op wagens, maar op vaste stellages getoond. De scènes die tijdens vorstenfeesten werden uitgebeeld kwamen doorgaans uit de Bijbel en de klassieke mythologie en geschiedenis en waren 'Poëtijckelijck' verwant aan de gevierde gebeurtenis (II.3). Een en ander werd soms verbaal geduid door een uitlegger of expositor (V.2). Deze deed dus in wezen hetzelfde als wat van de deelnemers aan het Antwerpse landjuweel werd verwacht. Geen van deze verklarende teksten bij intredetableaux kwam tot ons. Toch mogen we ervan uitgaan dat de duiding, net als in 1561, soms in een literaire vorm werd gegoten (V.2). Daarop wijzen het feit dat de togen uit de grote verzoeningsintrede van Filips de Goede in Gent in 1458 achteraf verduidelijkt werden aan de hand van een soort van toneelstuk (Het Spel van Gent), evenals de vergoedingen aan de vier Gentse rederijkerskamers voor het 'bereedene' van figuren na de intrede in de stad van Filips de Schone in 1497.⁷

Ook inhoudelijk werd er in Antwerpen van de kamers niets nieuws verwacht. Het opgelegde thema van de vrede vormt immers de rode draad doorheen zowat alle overgeleverde vorstenfeestteksten. Enkele van de motieven daaruit duiken trouwens op in de poëtische punten van 1561. Het Mariacransken uit Brussel baseerde zijn voorstelling op twee passages uit de *Aeneis* van Vergilius.⁸ Het betreft hier hetzelfde Troje-materiaal dat zo vaak bij intredes in de Zennestad was gebruikt en waarrond ook Jan Smeken zijn *Hertoge Karle* had opgebouwd (VI.4). De Lelie uit Diest presenteerde het beeld van de terugkeer van Saturnus' Gouden Eeuw (afbeelding 16). Dit had een belangrijke rol gespeeld in de propaganda rond Karel V en was om die reden ook door Matthijs de Castelein in zijn *Baladen van achten op de Vrede van Crépy* breed uitgewerkt (VIII.5).

De wedstrijd voor het beste *Poëtijckelijck Punct* op het Antwerpse landjuweel van 1561 vormt in zekere zin de apotheose van meer dan honderd jaar rederijkersactiviteiten in het kader van stedelijke vorstenfeesten. Uit de octrooiaanvraag voor de Gentse wedstrijd van 1539 bleek al hoezeer vredesvieringen en de rederijkers in de ogen van het centrale gezag met elkaar geassocieerd waren geraakt (V.3). Net zoals de Gentse Fonteinisten hun wedstrijd organiseerden 'uut consideratie

van den goeden payse' (het Bestand van Nice), zo zullen ook De Violierenbroeders met hun prijzen voor poëtische punten het landjuweel in verband hebben willen brengen met een succes van de Habsburgse macht. De bedoeling was uiteraard ook hier de welwillendheid van het landsheerlijke gezag op te wekken ten opzichte van het initiatief. Hoewel het concept vrede in de *charte* niet aan een concrete gebeurtenis wordt gelieerd, zal iedereen het in de eerste plaats met de twee jaar eerder gesloten Vrede van Le Cateau-Cambrésis (1559) hebben geassocieerd. De Cauwoerde uit Herentals refereerde in haar bijdrage trouwens ondubbelzinnig aan deze overeenkomst tussen Filips II en de Franse koning Hendrik II (1519-1559).⁹ Cateau Cambrésis maakte officieel een einde aan de Italiaanse oorlogen en creëerde de rust en economische voorspoed waarbinnen het landjuweel, dat eigenlijk al in 1544 had moeten plaatshebben, eindelijk kon worden georganiseerd.¹⁰ Waar verwijzingen naar de vrede in de bijdragen voor Gent 1539 beperkt bleven tot enkele allusies in de spelen van zinne en de refreinen,¹¹ werd het bezingen van het thema in Antwerpen 1561 verheven tot een volwaardig wedstrijdonderdeel. Een literaire voorstelling die zowel vormelijk als inhoudelijk aan het vorstenfeest schatplichtig was, kreeg daarmee een prominente plaats toebedeeld op wat toen al beschouwd werd als het grootste rederijkersfeest dat ooit was gehouden. Dit toont aan in welke mate ook de gezellen zelf hun bezigheid tijdens stedelijke vorstenfeesten als centraal en eigen waren gaan beschouwen. Met de prijzen voor *Poëtijckelijcke Punten* in 1561 was het verheerlijken van de vrede zowel op genologisch als op thematisch vlak tot een zelfstandig en essentieel onderdeel van het rederijkerswezen geworden.

Naast het belang dat de literaire bijdrage van de rederijkers aan vorstenfeesten had verworven, toont het landjuweel van 1561 tegelijk ook het failliet ervan onder het Habsburgse gezag. Een belangrijk verschil tussen de Antwerpse poëtische punten en eerdere vorstenfeestteksten zit namelijk in de mate waarin en de manier waarop ze zich verhouden tot een concrete politieke gebeurtenis. De presentatie van literaire teksten tijdens de feesten was, net als de vieringen zelf, ontstaan als een vorm van communicatie tussen de stad en het hof. Deze vond plaats in het kader van een voor beide partijen heuglijke gebeurtenis, zoals een blijde intrede, een vorstelijke geboorte of een vredesverdrag. De wellicht eerste gelegenheid waarbij in dit verband teksten in het Nederlands werden voorgedragen, de geboorte- en doopviering van Joos van Bourgondië in Gent in 1432, lijkt er vooral op te zijn gericht geweest Filips de Goede erkentelijkheid te betuigen voor de eer die hij de Gentenaars had betoond door zijn opvolger in de Arteveldestad geboren te laten worden. Tegelijk werd de vorst bij de brede stadsbevolking gepromoot (I). Uit de teksten in de verzameling-Leemans bleek dat toneelstukken en gedichten tijdens de tweede helft van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw ook werden aangewend om de hertog duidelijk te maken wat de stad van zijn beleid verwachtte (VI). De vaakst terugkerende verzoeken waren dat hij fysiek in de Nederlanden aanwezig was en dat hij de voor het voortbrengen van welvaart zo noodzakelijke rust en vrede garandeerde. Deze boodschappen bleven doorklinken in de sociopolitieke spelen van Cornelis Everaert, die zijn opgevoerd tijdens feesten die de vorst niet meer met zijn aanwezigheid vereerde (VII). Hier namen ze echter soms ook de vorm aan van kritiek op het uitblijven van de vrede

en op de voortdurende afwezigheid van de landsheer. Net als in het geval van de toneelstukken en het gedicht uit het handschrift-Leemans vormde de literaire omkadering van vorstenfeesten voor de Brugse rederijker wel nog steeds een forum waarop stedelingen zich konden uitspreken over het landsheerlijke beleid en de weerslag ervan op het leven in de Nederlandse steden.

Everaerts aandrang om via zijn sociopolitieke spelen zijn ongenoegen en twijfels te uiten, botste op een groeiende argwaan van overheidswege tegenover literaire activiteiten in de stedelijke ruimte. Dit resulteerde, wellicht tijdens een voorafgaande inspectie van de tekst, in het verbod van de opvoering van zijn *Pays*, volgens de auteur omdat de waarheid er niet in was verzwegen. Deze achterdocht tegenover de rederijkers en de eruit voortvloeiende hang naar controle over teksten die voor publieke opvoering waren bestemd, hadden op het moment van het Antwerpse landjuweel een hoogtepunt bereikt. Een en ander was voornamelijk een gevolg van het vermoeden van de overheid dat de rederijkers hun openbare optredens gebruikten om het hervormde ideeëngoed onder de bevolking te verspreiden. Daarnaast had Brussel echter duidelijk ook maar weinig vertrouwen in de opvattingen van de gezellen betreffende meer uitgesproken politieke onderwerpen. De moeizame en langdurige onderhandelingen over een officiële toestemming voor de organisatie van de wedstrijd van 1561 kwamen pas tot een gelukkige ontknoping nadat De Violieren zich ertoe had geëngageerd een uitgebreide reeks voorwaarden en beperkende bepalingen te respecteren.¹² Zo moesten alle bijdragen op voorhand door een speciale commissie worden nagelezen. Achteraf kon er aan de teksten geen letter meer worden gewijzigd. De kamers mochten in hun gedichten en liederen geen enkele godsdienstige kwestie behandelen. Ze dienden eveneens alles te vermijden 'ce que acunement pouroit tumber au desestime du Prince, ses Ministres, Gouverneurs des villes et autres subjectz et personnes particulières, aussi de l'Estat ecclésiastique ou séculier'.¹³ Kamers die deze voorschriften niet nakwamen zou niet alleen hun eventuele prijs worden ontnomen, ze zouden eveneens voor het gerecht worden gebracht en alle in hun stad van herkomst gevestigde kamers en broederschappen zouden voor altijd hun privileges verliezen.¹⁴ De rederijkers zullen in 1561 geen moment hebben getwijfeld aan de ernst van deze waarschuwingen. Leden van de organiserende Violierenkamer stond ongetwijfeld het lot van hun kamergenoten Peter Schuddematte en Frans Fraet nog levendig voor de geest. De eerste was in 1547 voor het Antwerpse stadhuis onthoofd voor het schrijven van een antiklerikale ballade en een ketters spel van zinne, de tweede kwam in 1558 op dezelfde manier aan zijn eind, omdat hij opruiende boeken zou hebben gedrukt en verspreid.¹⁵

De mogelijkheden voor de twaalf Brabantse kamers om in 1561 via hun Poëtijckelijck Punct nog uitspraken te doen over het landsheerlijke bestuur – de ontstaansreden en essentie van de literaire omkadering van vorstenfeesten – waren vrijwel tot nul herleid. Het maakte dan ook maar weinig uit dat de Vrede van Le Cateau-Cambrésis, die aan de basis lag van dit wedstrijdonderdeel, ondertussen al twee jaar oud was. Slechts een enkel gezelschap verwees trouwens effectief, en dan nog indirect, naar het verdrag. De teksten beperkten zich tot eerder algemene en vooral op geen enkele manier aanstootgevende reflecties op de weldaden van

de vrede. Cornelis Everaert kwam er na zijn *Pays* nog vanaf met een eenvoudig verbod op de opvoering. Hij kon achteraf zonder problemen een spel ter vervanging schrijven en laten spelen, dat, hoewel milder van toon, toch ook niet van kritiek gespeend was. Zijn haast exacte tijdgenoot Matthijs de Castelein had door zijn rechtgeaardheid in politieke en religieuze zaken weinig te vrezen. Toch nam hij nog volop de politiek gevoelige taak op zich voor de stadsbevolking een beeld te creëren van de gevierde gebeurtenis en van de betrokken vorsten. Dit laatste gebeurt nog nauwelijks in de factie die Peter de Herpener in 1556 schreef voor de viering van de Vrede van Vaucelles. Wellicht zou het tijdens de ‘K.M. Commissaris visiteringhe’ als ongepast zijn beschouwd. Gillis van Diest had dan niet het op het titelblad van zijn uitgave vermelde ‘consent’ verkregen om het spel te drukken.¹⁶ Net zo lieten de rederijkersgezelschappen in 1561 de politieke rol die ze zo lang met vuur hadden vervuld, wijselijk voor wat ze was.

Door de combinatie van een steeds repressiever wordende overheidscontrole en de vitaliteit die het gebruik na meer dan een eeuw had verworven, was het bezingen van de vrede in 1561 geëvolueerd tot een genre dat geen precieze aanleiding meer behoefde. Net zoals de rederijkers in hun refreinen *int amoreuze* het thema van de liefde konden behandelen zonder daartoe door een persoonlijke ervaring te zijn aangezet, zo uitten ze in de poëtische punten het altijd actuele verlangen naar ‘pays’. Dezelfde wens had de basis gevormd van alle vorstenfeestteksten die ons zijn overgeleverd. Het was echter enkel deze *basso continuo* die nu nog bleef doorklinken. De bovenliggende melodie, die de teksten tot zulk een fascinerende actor maakte in de verhoudingen tussen de stad en het hof, was onder druk van de politieke en religieuze omstandigheden het zwijgen opgelegd.

Bijlagen

Bijlage 1

Overzicht van stedelijke vorstenfeesten die met literaire activiteiten zijn opgeluisterd

Jaar	Gebeurtenis	Plaats	Literaire activiteit ¹	Uitvoerders ²	Prijzen / vergoedingen	Literatuur
1432	Gent: geboorte Joos van Bourgondië	Gent	prijzen voor 'declarenen' doop en 'edelheid' van het kind	(1) 'Die van Meche- len' (Jan Bijns en zijn gezellen) (2) 'die van Aude- naerde' (3) 'die van Der- monde'	zilverprijzen	De Jonghe 1837-1840, dl. III, p. 331; Van der Meersch 1842, p. 386; Van Autenboer 1962, p. 107; Arnade 1996, p. 166; Lecuppre-Desjardin 2004, p. 195
1457	Dijon: geboorte Karel van Charolais	Oudenaarde	opvoering van een spel dat later ook in Gent zou worden vertoond	'ghesellen'		De Jonghe 1837-1840, dl. III, p. 335; Ramakers 1996c, p. 112
		Gent	vergoeding voor 'ghesellen die esbat- tementen ende speelden'	'ghesellen'	30 s. gr.	Everaert 1964, p. 58
	Brussel: geboorte Maria van Bourgondië	Oudenaarde	prijzen 'an den ghenen die scoenste habatementen maecte'	wijken	'[v]ijf zelverin prisen' [ook voor versterking straten]	Van der Meersch 1842, p. 391; Ramakers 1996c, p. 150

Jaar	Gebeurtenis	Plaats	Literaire activiteit ¹	Uitvoerders ²	Prijzen / vergoedingen	Literatuur
1458v	Gent: intrede Filips de Goede	Gent	prijzen voor het 'esbatementen' [...] 'up t [...] blyde incomen en voor het 'esbatemante, sin heb-bende', te winnen op de dag na de intrede, vanaf 4 uur in de namiddag, voor het schepen-huis	- Sint-Barbara - 'den Groenen Briel' - 'de Vierwegh-scheede voor den Augustinen' - De Fonteine ('prijs van esbatementene') - de Vrydachmarkt ('prijs van spee-lene') - die van der Ketel-poorten - Jan de Cuelenare	- voor het 'esbatementen' 'up t [...] blyde incomen: een zilveren schaal van zes ons - voor het 'esbatemente, sin heb-bende': een zilveren schaal van vier ons	De Jonghe 1837-1840, dl. III, p. 545; Serrure 1839-1840, p. 212-263; Dhanens 1987; Armade 1996, p. 127-142; Ramakers 1996b; Ramakers 1996c, p. 175; Stein 1998a; Blockmans 1999, p.98; Oosterman 2001, p. 171; Lecuppre-Desjardin 2004, p. 318-319; 374-378; Mareel 2006a
1459	Genappe: geboorte Joachim van Valois	Gent	opvoering van 'der steede spel van Gendt', net voor het begin van de toneelwedstrijd			
1466	Brussel: intrede Karel van Charolais	Oudenaarde Brussel	opvoering van alle eerder getoonde spelen en esbatementen op de tweede dag na de intrede, op het schepen-huis, in het bijzijn van de hertog			
1467	Mechelen: intrede Karel van Charolais	Mechelen	prijzen te winnen 'met esbatementen'			
			esbatementen	rederijkers		
			opvoering <i>Van Menych Sympel</i>			
			acht dagen lang opvoering spelen en esbatementen	wijken		
					'diversche pryzen'	Eris 1901-1904, dl. II, p. 186-187
						187
						Van der Meersch 1842, p. 391
						zie bijlage 2 (corpus)
						Van Melkebeke 1862, p. 13; Van Auttenboer 1962, p. 59-60

Jaar	Gebeurtenis	Plaats	Literaire activiteit'	Uitvoerders'	Prijzen / vergoedingen	Literatuur
1468	Verdrag van Péronne	Gent	vergoeding voor rederijkers omdat ze 'speelden' voor het schepenhuus	De Fonteine Sint-Barbara	elk 2 s. 8 d. gr.	Blommaert 1847, p. 112; Everaert 1964, p. 73-74
1471	Edward IV wordt op-nieuw koning van Engeland na ballingschap bij Karel de Stoute	Gent	wedstrijd voor esbattementen	(1) De Fonteine (2) Sint-Barbara	(1) zilveren drink-beker van 3 ons (2) zilveren drink-beker van 2 ons	Everaert 1964, p. 77
1472	Gent: intrede Karel de Stoute	Gent	vergoedingen voor het 'esbattement-ten'	- De Fonteine - 'den guldebroe-deren van sente Baerbelen tseente Jacops' - Sint-Barbara - Sint-Agnete	elk 3 ons zilver	Everaert 1964, p. 78-79
1473	Inname van Nijmegen door Karel de Stoute	Gent	vergoeding omdat men 's avonds 'esbatementte' 'up 't Sche-penhuus'		31 s. gr.	Blommaert 1847, p. 112
1477	Gent: intrede Maria van Bourgondië	Gent	vergoedingen voor het spelen van esbattementen	(1) De Fonteine (2) 'den ghesel-len van sent Jacobs prochie' (3) Sint-Barbara (4) Sint-Agnete	(1) 2 lb. 19 s. gr. (2) 28 s. 9 d. ob. gr. (3) 34 s. 2 d. gr. (4) 38 s. gr. [ook 'ter causen vanden costen ende abillementen' van de gestoonde figuren]	Everaert 1964, p. 86

Jaar	Gebeurtenis	Plaats	Literaire activiteit ¹	Uitvoerders ²	Prijzen / vergoedingen	Literatuur
1478	Brugge: geboorte en doop Filips de Schone	Brugge	'diverse esbatementen ghespeilt' op de avond van de doopviering 'prijzen met Esbatementen, ende met lovene dese edele geboorte', uitge-reikt door het kleermakersambacht	(1) Sint-Agnete van onser vrouwen Gulde van sent Jacops' (2) 'den gheselscepe (3) Sint-Barbara (4) De Fonteine	opgehangen [zilver-prijzen?] (1) 8 s. 6 d. gr. + 4 kannen wijn ter waarde van 5 s. 4 d. gr. (2) 10 s. 6 d. gr. + 4 k. w. t.w.v. 5 s 4 d gr (3) 7 s. 9 d. gr. + 4 k. w. t.w.v. 5 s. 9 d. gr. (4) 7 s. 10 d. gr. + 4 k. w. t.w.v. 5 s. 4 d. gr.	Excellente cronike, fol. CC.vijj. r; De Jonghe 1837-1840, dl. IV, p. 175; Dautrepoint 1935-1937, dl. I, p. 273-277; Oosterman 2001, p. 171 Everaert 1964, p. 88
		Gent	vergoeding voor de kosten gemaakt 'int esbatementen'			
		Aalst	spelen van 'ghenouchelike esbatementen' tijdens het verblijf van de vorsten in de stad	De Catharimisten		D'Hondt 1908, p. 29
1480	Brussei: geboorte Margareta van Oostenrijk	Brussel	opvoering Die geboorte van vrou Margriete			zie bijlage 2 (corpus)
1481	Aalst: intrrede Margareta van York	Aalst	opvoering van twee 'ghenoucheliken esbatementen' voor het vorstelijke gezelschap	De Catharimisten	12 s.	D'Hondt 1908, p. 31

Jaar	Gebeurtenis	Plaats	Literaire activiteit'	Uitvoerders'	Prijzen / vergoedingen	Literatuur
1482	Vrede van Atrecht	Brugge	prijzen voor 'die best abatemenen zoude [...] also wel int vroede als anders'		vijf prijzen in zilver t.w.v. 7 lb. 11 s.	De Jonghe 1837-1840, dl. IV, p. 230; Hüsken 1992a, p. 240; Hüsken 1997, p. 169, 177
		Gent	prijzen 'van esbatemete', te winnen voor het schepenhuis van de keure	(1) De Fonteine (2) 'den gheselscepe van onser vrouwen isente Jacobs' (3) Sint-Barbara (4) 'den camer-speelders' (5) Sint-Agnete	(1) 12 s. gr. + 6 kannen wijn (2) 8 s. gr. + 4 k.w. (3) 6 s. gr. + 4 k.w. (4) 4 k.w. (5) 4 k.w.	Fris 1901-1904, dl. II, p. 258; Everaert 1964, p. 95
		Oudenaarde	beloningen voor het 'spelen' en 'abatemenen'	(1) De Fonteine uit Gent (onder leiding van Jan Valcke) (2) Pax Vobis (3) De Kersauwe (4) 'De jonghe ghesellen van der Retorycken'	(1) 8 stopen wijn, 4 lb. par. (2) 4 s. w., 44 s. par. (3) 4 s. w., 42 s. par. (4) 2 s. w., 22 s. par.	Van der Meersch 1842, p. 398; Ouvry 1985, p. 40; Ramakers 1996c, p. 149; Van Bruaene 2004, dl. III, p. 266
		Tielt	beloning voor het 's avonds 'abatementen voor heere ende wet'	'ghesellen'	elk 2 stopen wijn à 11 s. par. per stoop	Vlaminck 1862, p. 49; Hüsken 1992a, p. 240
		Aalst	twee opeenvolgende dagen spelen van esbatemenen	rederijkers	3 lb. par.	D'Hondt 1908, p. 32
		Geraardsbergen	esbatemenen	De Thaboristen		Batselier 1976, p. 36

Jaar	Gebeurtenis	Plaats	Literaire activiteit ¹	Uitvoerders ²	Prijzen / vergoedingen	Literatuur
1486	Brussel: intrede Maximiliaan van Oostenrijk	Brussel	vergoedingen voor het opvoeren van spelen	(1) De Grote Gilde (2) De Violette (3) De Corenbloem (4) De 'Tyteleoze'	(1) 2 hamels 16 gelten wijn (2) 1 h. 8g (3) 1 h. 8g (4) 1 h. 12g.	Duverger 1935, p. 85; Doutrepont 1935-1937, dl. I, p. 524-528; De Baere 1946; Ramakers 1996c, p. 180; Stein 1998; Roobaert 2004, p. 62
	Gent: intrede Maximiliaan van Oostenrijk	Gent	prijzen 'vanden esbatementen'	(1) 'die van onser vrouwen sent jacobs' (2) 'die van sente barbelen sente jans' (3) Sint-Barbara	(1) 30 s. g (2) 20 s. g (3) 10 s. g	Everaert 1964, p. 102
	Antwerpen: intrede Maximiliaan van Oostenrijk	Antwerpen	opvoering van verschillende toneelstukken	De Violieren		Van der Straelen 1863, p. 11; Willems 1837, p. 147
1488	Brugge: vrijlating Maximiliaan van Oostenrijk na zijn gevangename door de opstandige Bruggelingen	Brugge	beloning voor 'tbeste spel [...] in tvroede of in tsotte', s' avonds op de dag na de bekendmaking van de vrede		8 kannen wijn	Excellente cronike, fol. CC.liij. v; Hüsken 1997, p. 170, 186
1489	Vrede van Montils-lez-Tours	Brugge	prijzen voor 'best gheabatement hebende ende ghespeilt'		totale waarde: 36 s.	Excellente cronike, fol. CC.liij. r; Doutrepont 1935-1937, dl. II, p. 162-164; Hüsken 1992a, p. 241; Hüsken 1997, p. 169, 178
1492	Vrede van Sluis	Veurne	prijzen voor wie tijdens de omme-gang 'best spelen souden spelen van misterien' en daarna op de Grote Markt 'spelewijs betoghen de gonme den paise best accorderende waren'	gezelschappen uit Veurne, Veurne-Am-bacht en aangrenzende gemeenten		De Potter & Borre 1870, p. 19

Jaar	Gebeurtenis	Plaats	Literaire activiteit'	Uitvoerders'	Prijzen / vergoedingen	Literatuur
1493	Vrede van Senlis	Brugge	prijzen voor 'goede ende eerlike abatementen also wel in vlaemsche als in walsche', iedere zondag vanaf de eerste zondag na 4 juli tot begin september		(1) steeds 4 kannen wijn (2) steeds 2 kannen wijn	Excellente cronike, fol. CC.lxxvij. v ; De Jonghe 1837-1840, dl. IV, p. 528; Hüskens 1992a, p. 242; Hüskens 1997, p. 170, 181
		Gent	prijzen voor 'speelen ende esbatementen'	(1) Sint-Barbara (2) Marien Theeren (3) De Fonteine	(1) 10 s. gr. (2) 8 s. gr. (3) 6 s. gr.	Everaert 1964, p. 108
		Veurne	prijs voor het mooiste refrein op de vrede			De Potter & Borre 1870, p. 20
		Tielt	men 'antherde''ghenouchte' 'met habatementen ende anders'			De Vlaminc 1862, p. 52
1494	Mechelen: intrede Maximiliaan van Oostenrijk en Bianca Maria Sforza	Mechelen	opvoering van het spel van <i>VIIWonden van Maria</i> tijdens een banket voor de vorsten			Van Melkebeke 1862, p. 20
		Antwerpen	de Violieren organiseren een refrein-feest			Willems 1837, p. 149; Van der Straelen 1863, p. 13
1496	Lier: huwelijk Filips de Schone en Johanna van Castilië	Lier	esbatementen voor het huis van Mechelen, waar het hertogelijke paar verbleef	rederijkers [De Ongeleerden?]		Willems 1844, p. 301; d'Hulst 1956, p. 45
1497	Gent: intrede Filips de Schone	Gent	vergoedingen voor de 'tooghinghe ende bereedene' van figuren	(1) Marien Theeren (2) De Fonteine (3) Sint-Agnete (4) Sint-Barbara	(1) 3 lb. 3 s. 5 d. gr. (2) 2 lb. 6 s. 9 d. gr. (3) 3 lb. 8 s. 11 d. gr. (enkel 'toghnen' van figuren vermeld) (4) 3 lb. 8 d. ob. gr.	Everaert 1964, p. 110-112
			beschrijving in <i>Die ontfankemise des hertoghcn in die stadt van Gentte</i>			zie bijlage 2 (corpus)
		Brugge	beschrijving in <i>Hoe hertoghe Philips te Brugge ontfanghen wert</i>			zie bijlage 2 (corpus)
	Brugge: intrede Filips de Schone	Brugge				

Jaar	Gebeurtenis	Plaats	Literaire activiteit ¹	Uitvoerders ²	Prijzen / vergoedingen	Literatuur
1498	Brussel: geboorte en doop Eleonora van Habsburg	Brussel	vergoedingen voor 'wysen speler'	(1) De Lelie (2) De Violette (3) De Corenbloem (4) Den Boeck	(1) 3 hamels, 18 gelten wijn (2) 1 h. 10 g (3) 1 h. 10 g (4) 4 g.	Duverger 1935, p. 87; Douterpont 1935-1937, dl. II, p. 450-2
		Veurne	prijzen voor de 'ghenoughelijcste esbatementen'			De Potter & Borre 1870, p. 21
1500	Gent: geboorte en doop Karel V	Gent	vergoedingen voor het 'spelen van diverschen spelen'; het betreft hier wellicht de 'staende spelen, ende batementen vol duechden' waarvan sprake in de beschrijving van Lieven Bautken (vgl. infra)	(1) Sint-Agnete ('den gheselscepe vander bomeloze mande') (2) Sint-Barbara (3) Marien Theeren (4) De Fonteine	(1) 3 lb. gr. (2) 3 lb. gr. (3) 2 lb. gr. (4) 3 lb. gr.	Douterpont 1935-1937, dl. II, p. 468-471; Blommaert, 1838, p. 135-138; Everaert 1964, p. 115-116; Vandecasteele 1966, p. 6-8; Van Elslander 1968b, p. 75; Arnade 1996, p. 258; Blockmans 1999, p. 93-94; Pleij 1999, p. 123-124; Strom-Olsen 2002, p. 34-64
		Brussel	beschreven in: Lieven Bautken, [Inclipt] 'Ontweckt nu slapende gheesten, en bedruckte memorien' vergoedingen om te 'spelene'	(1) De Violette (2) Den Boeck (3) De Corenbloem	(1) 1 hamel, 4 gelten wijn (2) 1 h. 4 g (3) 1 h. 4 g.	zie bijlage 2 (corpus) Duverger 1935, p. 88
		Oudenaarde	vertonen van spelen 'voor Heere ende Wet, vrouwen ende joncvrauwen vander stede'	Pax Vobis De Kersouwe De kinderen van Sint-Adriaan De kinderen van Sint-Jan		Van der Meersch 1842, p. 407; Ramakers 1996c, p. 150
		Lier	Esbatementen	drie gezelschappen		Willems 1844, p. 302

Jaar	Gebeurtenis	Plaats	Literaire activiteit'	Uitvoerders ²	Prijzen / vergoedingen	Literatuur
1501	Brussel: geboorte Isabella van Habsburg	Gent	prijzen voor 'die schoonst ghenouchelicx ende best esbatementen zulen ter eeren ende in danbaerheden' van de geboorte		3 prijzen in zilver die samen 6 ons wegen	Vandecasteele 1966, p. 8
	verloving Karel IV en prinses Claude van Frankrijk	Gent	prijzen voor esbatementen			Vandecasteele 1966, p. 9
		Oudenaarde	Andries vander Meulen schrijft een refrain			Van der Meersch 1842, p. 16; Ouvry 1985, p. 48; Ramakers 1996c, p. 124, 151
	Vrede van Trente	Brugge	opvoering esbatement	Pax Vobis		
			prijzen voor het 'abatemente[n]' op de Burg	(1) De Drie Santinnen (2) De Heilige Geest	(1) 8 kannen wijn à 16 gr/kan (2) 4 k.w. à 14 gr/k.	Hüsken 1992a, p. 243; Hüsken 1997, p. 168, 178
		Gent	prijzen 'van schoonst esbatementen'	(1) Sint-Agnete (2) De Fonteine	(1) 2 vette weren (2) 1 vette weer	Vandecasteele 1966, p. 9
1502	behouden aankomst Filips de Schone in Spanje	Gent	vergoeding voor het 'vertooghen ende spelen' van 'esbatementen [...] nopende der blyder tidinghe'	Sint-Agnete Sint-Barbara Marien Theeren De Fonteine	samen 28 s. gr.	Vandecasteele 1966, p. 10-11

Jaar	Gebeurtenis	Plaats	Literaire activiteit ¹	Uitvoerders ²	Prijzen / vergoedingen	Literatuur
1503	Alcala de Henares (Spanje): geboorte Ferdinand van Hongarije behouden aankomst Filips de Schone uit Spanje	Gent Brugge	'esbatementinghe' prijzen voor wie 'schoonst ende best abatementen zullen' op de Burg prijzen voor 'wie de beste ende schoonste refreynen up de blyde comste van mynen [...] gheduchten heere boven inde zale vanden ghyssel-huse publicieren zal' prijzen voor de 'schoonsten spelen'	Sint-Agnete Sint-Barbara Marien Theeren De Fonteine	(1) 6 kannen wijn (2) 4 k.w. (3) 2 k.w. (1) 4 kannen wijn (2) 2 k.w.	Vandecasteele 1966, p. 11 Hüsken 1992a, p. 243; Hüsken 1997, p. 170, 181 Duverger 1935, p. 91
1504	Mechelen: intrede Filips de Schone Gent: intrede Filips de Schone	Mechelen Gent	prijzen voor 'spelen te maecken' prijzen voor het vertonen van spelen	(1) De Lelie (2) De Violette (3) De Grote Gilde (1) de Grote Gilde en Den Boeck (2) De Lelie (3) De Violette	(1) 30 s. gr. (2) 20 s. gr. (3) 15 s. gr. (4) 10 s. gr.	Van Melkebeke 1862, p. 22 Vandecasteele 1966, p. 12
1505	inname van Arnhem Brussel: doop Maria van Hongarije	Brussel Brussel	esbatementen prijzen 'van den schoensten esbatementen'	De Corenbloem (1) De Grote Gilde (2) De Lelie	8 gelten wijn (1) 3 hamels, 12 gelten wijn (2) 2 h., 8 g.	Duverger 1935, p. 92 Duverger 1935, p. 92

Jaar	Gebeurtenis	Plaats	Literaire activiteit'	Uitvoerders'	Prijzen / vergoedingen	Literatuur
1506	behouden aankomst Filips de Schone in Spanje	Brussel	opvoering van een 'esbatement'	De Grote Gilde	6 gelten wijn	Duverger 1935, p. 92
1508	huwelijksverdrag tussen Karel V en Mary Tudor	Brugge	prijzen voor 'beste en ghenouchelike esbatement' op de Burg vanaf 7 uur 's avonds		(1) 8 kannen wijn (2) 6 k.w. (3) 4 k.w.	Hüsken 1992a, p. 244; Hüsken 1997, p. 168, 182
		Oudenaarde	prijzen voor het esbatementen	de 'scolen' van Pax Vobis, van De Kersouwe, van 'St-Adriaens', de 'Coluevreniers', 'de sanghers' en Jan van Spiere	wijn	Van der Meersch 1842, p. 18-19
		Tielt	'diverssche habatementen ende andere spelen'			De Vlaminck 1862, p. 55-56
	Liga van Kamerijk	Brugge	prijzen voor 'beste esbatement [...] ghenouchelicxst ende minst ghesien' vanaf 8 uur 's avonds in de Burg		(1) 8 kannen wijn (2) 5 k.w. (3) 3 k.w.	Hüsken 1992a, p. 245; Hüsken 1997, p. 168, 182
		Gent	prijzen voor 'batementen'	(1) Sint-Agnete (2) Sint-Barbara (3) De Fonteine (4) Mariten Theeren	(1) 33 s. 4 d. gr. (2) 26 s. 8 d. gr. (3) 20 s. gr. (4) 14 s. 4 d. gr.	Vandecasteele 1966, p. 16
		Oudenaarde	esbatementen (V) op de colliciezolder van het stadhuis prijzen voor dialogen en esbatementen	7 'scolen ende andere gheselscepen van rhetorijcke'	44 kannen wijn	Van der Meersch 1842, p. 20-21; Ouvry 1985, p. 39; Ramakers 1996c, p. 150
		Aalst	vergoeding voor het spelen van esbatementen	De Catharinisten	3 lb. (ook voor het vuren)	D'Hondt 1908, p. 40

Jaar	Gebeurtenis	Plaats	Literaire activiteit ¹	Uitvoerders ²	Prijzen / vergoedingen	Literatuur
1509	Gent: intrede Karel V, Maximiliaan en Margareta van Oostenrijk	Gent	'in Retorycke' gesteld 'tot iij ^c boucken in prenten'			Blommaert 1847, p. 20; Kerwyn de Volkaersbeke 1850; De Potter 1885, p. 47-50; Van Elslander 1960; Lageirse 1960; Vandecasteele 1966, p. 17-19
1513	Gent: intrede Karel V, Maximiliaan en Margareta van Oostenrijk	Gent	vergoeding voor het 'tooghen van batementen'	Sint-Agnete	16 s. gr.	Vandecasteele 1966, p. 20-21
1515	Leuven: intrede Karel V	Leuven	esbattemeten			Lousse 1958, p. 469
	Brugge: intrede Karel V	Brugge	beschreven in: <i>Triumphe ghedaen te Brugge binnen ter intreye van Karel</i>			zie bijlage 2 (corpus)
1516	Verdrag van Noyon	Gent	prijzen 'int spel van Rethorycken', voor het schepenhuis	(1) Sint-Agnete (2) Sint-Barbara (3) De Fonteine (4) Marien Theeren	(1) 30 s. gr. (2) 24 s. gr. (3) 19 s. 4 d. gr. (4) 15 s. gr.	Memorieboek der stad Ghent 1852-1861, dl. II, p. 38; Vandecasteele 1966, p. 23; Lemmerman 1981, p. 101-102
1517	behouden aankomst Karel V in Spanje	Brugge	prijzen voor 'beste boerdelicste' esbattement op de Burg vanaf 9 uur 's avonds		(1) 12 kannen wijn (2) 8 k.w. (3) 4 k.w. (4) 2 k.w.	Hüsken 1992a, p. 244; Hüsken 1997, p. 170, 182
		Gent	vergoeding 'thulpen Den cost [...] int esbatementen ende spelen van Rethorycken'	Sint-Agnete Sint-Barbara De Fonteine Marien Theeren	samen 4 lb.	Vandecasteele 1966, p. 23

Jaar	Gebeurtenis	Plaats	Literaire activiteit'	Uitvoerders'	Prijzen / vergoedingen	Literatuur
1519	Karel V wordt tot koning van Duitsland verkozen	Brugge	prijzen voor het 'ghenoughelicste ende boerdelicste esbatement' vanaf 8 uur 's avonds op de Burg		(1) 12 kannen wijn (2) 8 k.w. (3) 4 k.w. (4) 2 k.w.	Hüsken 1992a, p. 245; Hüsken 1997, p. 171, 183
		Gent	vergoeding voor het tonen van esbatementen	(1) De Fonteine (2) Sint-Agnete ('tghulde ende gheselschyp vander bommelese mande' (3) Sint-Barbara (4) Marien Theeren	(1) 32 s. gr. (2) 37 s. gr. (3) 32 s. 7 d. gr. (4) 2 lb. 4 s. 2 d. gr.	Vandecasteele 1966, p. 24
		Oudenaarde	'loven' en 'rhetorijcken'			Van der Meersch 1842, p. 23
		Tielt	esbatementen			De Vlaminck 1862, p. 63-65
		Geraardsbergen	's avonds wordt een 'schoon battement' gespeeld	De Thaboristen		Batselier 1976, p. 49

Jaar	Gebeurtenis	Plaats	Literaire activiteit'	Uitvoerders ²	Prijzen / vergoedingen	Literatuur
1525	Slag bij Pavia	Brugge	prijzen voor wie 'schoonst ende best spelen van zinnen [...] ter materie subjecte' toonde, op zondag na de vespers en op maandag en dinsdag na de middag	(1) De Heilige Geest + De Drie Santinnen met HooghdenWynt ende Zoeten Reyn van Cornelis Everaert	(1) zilveren schaal van 6 ons (2) zilveren drinkbeker van 4 ons (3) zilveren zoutvat van 2 ons	Hüsken 1992a, p. 246; Hüsken 1992b, p. 72-74; Hüsken 1997, p. 172-173, 178-179, 183-184; bijlage 2 (corpus)
			prijzen uitgereikt door de Aragonese koopliedenmatie voor 'een fyguerlic bediet' van de overwinning 'te ghelyckene [...] by eender fyguere'	o.a. De Heilige Geest + De Drie Santinnen met Aragonnyson van Cornelis Everaert		zie bijlage 2 (corpus)
		Oudenaarde	spelen van zinne voor het stadhuis	Pax Vobis De Kersouwe		Van der Meersch 1842, p. 29
			esbattementen in verscheidene wijken			
			Matthijs de Castelein, [incipit] 'Uut vreughden werdt hier een liedt ghesonghen'			zie bijlage 2 (corpus)
			Matthijs de Castelein, <i>Ander snede van xiiij.</i>			zie bijlage 2 (corpus)
		Aalst	opvoeren van esbattementen	De Catharinisten	12 lb. [ook voor het vuren]	D'Hondt 1908, p. 42-43
		Veurne	wedstrijd voor spelen op de vrede op het stadhuis	(1) De Markt (Arm in de Beurs) (2) De Weststraat		De Potter & Borre 1870, p. 25
			wedstrijd voor esbattementen op het stadhuis	(1) De Barbaristen (2) De Ooststraat		
		Tielt	wedstrijd voor het best 'batimenten aengaende der Victorie'	(1) 'Ghesellen vander Rhetorijcke van Deynze'	(1) 6 kannen wijn	De Vlamincq 1862, p. 71

Jaar	Gebeurtenis	Plaats	Literaire activiteit'	Uitvoerders'	Prijzen / vergoedingen	Literatuur
1526	Vrede van Madrid	Brugge	prijzen voor 'tschoonste ende beste nieuwe spelen van zinnen diemende ende roerende die voorseyden materie van paeyse', vanaf 2 uur in de namiddag prijzen voor 'tschoonste ende tghenoughelicste esbatementen spelen', 's avonds vanaf 7 uur op dezelfde dag als de wedstrijd voor spelen van zinne prijs voor 'igenouchelicste liedeken' over het vredesverdrag toneelwedstrijd georganiseerd door de Aragonese koopliedenmatie	(3) De Heilige Geest + De Drie Santinnen met Ghewillich Labuer ende Volc van Neeruynghe van Cornelis Everaert	(1) zilveren schaal (2) zilveren drinkbeker (3) zilveren zoutvat (4) zilveren schildje ('taerge')	Hüsken 1992b, p. 74-76; Hüsken 1997, p. 172-173, 179, 184; bijlage 2 (corpus)
		Oudenaarde	'vierne, [...] habatementen, [...] prijzen van retorijscken ende andersins'	(1) Sint-Jan-Baptist uit Tiel	tot.: 298 lb.	De Vlaminc 1862, p. 72
		Veurne	Matthijs de Castelein, [incipit] 'Schoon Vlaender-landt, edel Gravinne' Matthijs de Castelein, [incipit] 'Een vreughdich liedt moet ick vermanen' prijzen voor ernstige spelen	(1) De Weststraat (2) De Markt (Arm in de Beurs) (3) De Zuidstraat	(1) 18 kannen wijn (2) 12 stopen wijn (3) 6 stopen wijn	zie bijlage 2 (corpus)
			prijzen voor komische esbatementen	(1) De Barbaristen (2) De Ooststraat (3) De Weststraat	(1) 12 stopen wijn (2) 8 s. w. (3) 4 s. w.	De Potter & Borre 1870, p. 25
			prijzen voor liederen	(1) De Barbaristen (2) De Weststraat		

Jaar	Gebeurtenis	Plaats	Literaire activiteit ¹	Uitvoerders ²	Prijzen / vergoedingen	Literatuur
		Oostende	prijzen voor liederen	(1) 'De themmerlieden' (2) Antheunis Mue- nic, 'tresorier' (3) Inghelram van Bambeke	(1) 6 kannen wijn (2) 4 k. w. (3) 2 k. w.	Vander Straeten 1872, dl. II, p. 329
1527	Valladolid (Spanje): geboorte Filips II	Brugge	esbattementen voor het schepenhuis tussen 7 en 12 uur 's avonds		twee kannen wijn voor iedere deel- nemer	Hüsken 1992a, p. 248; Hüsken 1997, p. 171, 184
		Oudenaarde	opvoering zinnespelen	(1) Pax Vobis met een spel van Mat- thijs de Castelein (2) De Kersauwe met een spel van Jan van den Vivere (3) De Bloeiende Jeugd met een spel van Jan van Asselt	(1) De Castelein krijgt 5 lb. (2) Van den Vivere krijgt 4 lb. (3) Van Asselt krijgt 2 lb.	Van der Meersch 1842, p. 31; Iansen 1970, p. 395; Ramakers 1996c, p. 114
			Matthijs de Castelein, [incipit] 'Springht alle zeer wijfs ende mans'			zie bijlage 2 (corpus)

Jaar	Gebeurtenis	Plaats	Literaire activiteit'	Uitvoerders ²	Prijzen / vergoedingen	Literatuur
1529	Vrede van Kamerijk (Damesvrede)	Brugge	prijzen voor spelen van zinne, 's middags en eventueel ook op de volgende dagen prijzen voor esbattementen, 's middags en eventueel ook op de volgende dagen Prijzen voor liederen		(1) zilveren schaal (2) zilveren beker (3) zilveren zourvat (4) zilveren schildje wijn	Hüsken 1992a, p. 249; Hüsken 1997, p. 174, 179, 184-185
		Oudenaarde	prijzen voor spelen van zinne en voor esbattementen Matthijs de Castelein vervaardigt de charte			Van der Meersch 1842, p. 33; Ramakers 1996c, p. 150
		Geraardsbergen	opvoeren van 'diverse spelen ende battementen'	De Thaboristen	het gezelschap krijgt 5 lb; factor Bertel van der Zee krijgt 3 lb, par. voor het schrijven van een spel op de vrede	Batselier 1976, p. 51
		Antwerpen	esbattementen			Willems 1837, p. 156; Van der Straelen 1863, p. 115; Puts 1973-1974, p. 12
		Oostende	wedstrijd voor 'beste liederen, ac-cordeerende up den paix'	(1) De 'marcistrate' (2) De 'coster van der nieuwer kercke', (3) Danneel Cou-develt (4) De 'jonghers themmerlieden' en Jean Crommont	(1) 6 kannen wijn (2) 4 k. w. (3) 3 k. w. (4) elk 2 k. w.	Vander Straeten 1872, dl. II, p. 329

Jaar	Gebeurtenis	Plaats	Literaire activiteit ¹	Uitvoerders ²	Prijzen / vergoedingen	Literatuur
1530	Bologna (Italië): keizerskroning Karel V	Oudenaarde	zinnespelen en esbattementen Matthijs de Castelein vervaardigt de charte	Pax Vobis, De Kersouwe, De Bloeiende Jeugd, De Rethoryke van Bevere De Thaboristen		Van der Meersch 1842, p. 33; Iansen 1970, p. 395; Ramakers 1996c, p. 150
1537	Madrid (Spanje): geboorte Johanna van Habsburg	Geraardsbergen Gent	opvoering spel van zinne 'als men de processie generael drouch' en 's avonds opvoering esbattement vergoeding voor 'spele'	(1) Sint-Barbara (2) Marien Theeren (3) Sint-Agnete	(1) 12 s. 4 d. gr. 3 d.p. (2) 12 s. 6 d.gr. (3) 12 s. 6 d.gr. (ook voor 'accoustreren' van 'perso- naigen')	Batselier 1976, p. 52 Vandecasteele 1966, p. 29

Jaar	Gebeurtenis	Plaats	Literaire activiteit'	Uitvoerders ²	Prijzen / vergoedingen	Literatuur
1538	samenkomst Karelv en Frans I te Aigues-Mortes en wapenstilstand van Nice	Brugge	prijzen voor spelen van zinne 'dienende ende roerende den [...] mat-terte van paeijse', vanaf 2 uur in de namiddag	o. a. De Heilige Geest + De Drie Santinnen met Pys van Cornelis Ever-aert	(1) zilveren schaal van 8 ons (2) zilveren schaal van 6 ons (3) zilveren drink-beker van 4 ons (4) zilveren zoutvat van 2 ons (5) zilveren schildje van 1 ons	Muller 1907, p. 462; Hüsken 1992a, p. 250; Hüsken 1997, p. 180, 185
		Gent	prijzen voor esbattermenten, vanaf 7 uur 's avonds op dezelfde dag als de wedstrijd voor spelen van zinne		wijn	
		Brussel	esbattermenten en 'spelen van Rethor-rycken' voor het stadhuys			Vaandecastele 1966, p. 30; Temmerman 1981, p. 103
		Oudenaarde	Matthijs de Castelein, [incipit] 'Verblijdt u Vlaender-lant, schoon blomme'			Nieuwe chronycke van Brabant 1565, p. 120
		Mechelen	Matthijs de Castelein, <i>Baladen overslegghen. Op den Pteis</i>			zie bijlage 2 (corpus)
			prijzen voor de 'schoonste prologhe' ter ere van de vrede	ambachten, wijken en rederijckers	tot: 154 hamels en 381 gelten wijn	Van Autenboer 1962, p. 68

Jaar	Gebeurtenis	Plaats	Literaire activiteit ¹	Uitvoerders ²	Prijzen / vergoedingen	Literatuur
1544	Vrede van Crépy	Brugge	liedwedstrijd	(1) De Heilige Geest met het <i>Liedeken vanden paeys</i> van Eduard de Dene	wijn	Waterschoot & Coigneau 1978-1979, dl. II, p. 25; bijlage 2 (corpus)
		Brussel	esbattermenten			<i>Nieuwe chronycke van Brabant</i> 1565, p. 141
		Oudenaarde	voordracht van rondelen, refreinen en balladen van Matthijs de Castelein tijdens de generale processie [o.a. de <i>Balladen van achten. Op den Paeis. 44. ?</i>]			Van der Meersch 1842, p. 44; Ouvry 1985, p. 41; Ramakers 1996c, p. 149-151
			Matthijs de Castelein, <i>Ander snede van zevenen. Chartre</i>			zie bijlage 2 (corpus)
			opvoering spel van zinne 'sorterende op den Goddelicken paeys'			De Castelein 1555, p. 67-69
			prijzen voor esbattermenten		(1) 6 kannen wijn (2) 4 k.w. (3) 2 k.w.	
			prijzen voor het beste 'nieuwe lied [...] aengaende desen paeys'		(1) 6 kannen wijn (2) 4 k.w. (3) 2 k.w.	
			prijzen voor 'de schoonste dialogue [...] den paeys recomanderende'		(1) 6 kannen wijn (2) 4 k.w. (3) 2 k.w.	
1547	Keizerlijke overwinning bij Mühilberg	Gent	opvoering spel	De Fonteine		Blommaert 1847, p. 113

Jaar	Gebeurtenis	Plaats	Literaire activiteit'	Uitvoerders'	Prijzen / vergoedingen	Literatuur
1549	Brussel: intrede Karel V en Filips II	Brussel	men 'battemente opde merct'			Nieuwe chronycke van Brabant 1565, p. 167
	Gent: intrede Karel V en Filips II	Gent	beschreven in: Cornelius Manilius, <i>Declaratie van der triumphie</i>			zie bijlage 2 (corpus)
1555	Antwerpen: intrede Filips II	Antwerpen	De Violieren hielden vertoningen voor hun kamer en voerden een spel op in het Sint-Michielsklooster voor Filips II	De Violieren		Willems 1837, p. 159
1556	Vrede van Vaucelles Antwerpen: bezoek Filips II	Antwerpen	opvoering 'factie' van Peter de Herpener	De Violieren		zie bijlage 2 (corpus)
1559	Vrede van Le Cateau-Cambrésis	Brussel	prijzen voor esbattementen	(1) De Corenbloem met het Esbatement van de bewoete bruters	(1) 3 hamelen + 12 gelten wijn (2) 2 h. + 10 g.w. (3) 1 h. + 8 g.w.	Van Eeghem 1937, p. XV-XVI; bijlage 2 (corpus)
			prijzen voor 'de beste prologhe den peijse aengaende'		(1) 4 gelten wijn (2) 3 g.w. (3) 2 g.w.	
		Oudenaarde	prijzen voor liederen en reffinen op de vraag 'Wat deugden en vreugden uyt tydelic payse spruytende is'			Vander Straeten 1872, p. 330; Ramakers 1996c, p. 149-151
			opvoering spel over Jozef en Potifar			

Bijlage 2

Corpus van overgeleverde literaire teksten

I. HANDSCHRIFTEN

KB BRUSSEL, HS. IV 1171 (HANDSCHRIFT LEEMANS) (Brussel, eerste helft 16de eeuw)

lit. De Bock 1962-1963, p. 241; Hummelen 1968, p. 28; Van Anrooij 1997, p. 90-91; Stein 1998, p. 289, 312.

- [fol. 2r-14r.] **Colijn Caillieu, Een spel van Colyn op die geboorte van vrou Margriete dochter van vrou Marye van Bourgonyen perfect** (Brussel, 1480)

genre toneelstuk < presentspel
aanleiding geboorte Margareta van Oostenrijk (Brussel, 10 januari 1480)
personages 'die cuenync der scyencyen', 'die cuenync der edelheyt', 'die cuenync des aerbeys', 'experencye'
lengte 527 v.

ed. De Bock 1962-1963

lit. De Jonghe 1837-1840, dl. IV, p. 197; Cuvelier 1937, p. 94-95; Degroote 1952, p. 408; Van Eeghem 1958-1963, dl. IV, p. 152-162; Hummelen 1968, p. 28-29; Pikhau 1988-1989, p. 11, 40-41, 221-222, 442-443; Van Gijzen 1989, p. 13-21, 229-234; Pleij 1998, p. 189, 347-348; Speakman-Sutch 2003b, p. 143; Coigneau 2003a, p. 220; Dekeyzer 2003-2004, p. 24-25.

- [fol. 14v-25v.] **(Anoniem), Van Menych Sympel ende Outgedachte ende van Cronijcke** (Brussel, eerste opvoering op 31 januari 1466, of enkele dagen later op 3 februari)

genre toneelstuk < toogspel
aanleiding Brussel, 31 januari of 3 februari 1466: intrede Karel van Charolais
personages Menych Sympel, Outgedachte, Cronijcke, Dyngel
lengte 590 v.

ed. Stein 1998a

lit. Cuvelier 1937, p. 93-94; Degroote 1952, p. 407-408; Van Eeghem 1958-1963, dl. IV, p. 147-152; Hummelen 1968, p. 29; Stein 1991, p. 238-239; Stein 1998b; Pleij 1998, p. 189, 289-290, 292-293; Moser 2001b, p. 146; Van Bruaene 2003b, p. 127-128; Van Bruaene 2004, dl. I, p. 130; Lecuppre-Desjardin 2004, p. 67-68, 276-277; Mareel 2006a, p. 14-19.

- [fol. 25v-29r.] **Anthonis de Roovere, Den droom van Rovere op die doot van hertoge Kaerle van Borgonyen saleger gedagten** (Brugge, na 22 juni 1478)

genre gedicht < ballade
aanleiding Brugge, 1478: processie generaal?
incipit 'ynt velt van vremder speculerynge'
lengte 225 v.

ed. Mak 1955, p. 351-359
lit. Cuvelier 1937, p. 97-99; Mak 1955, p. 96-99; Viaene 1960, p. 353-354; Oosterman 1995-1996, p. 60-62; Oosterman 1999, p. 260-261, 265-266; Oosterman 2001, p. 161-162; Lecuppre-Desjardin 2004, p. 58-59; Jongenelen & Parsons 2006; Mareel 2006c.

- [fol. 29v-32v.] [**Aanwijzingen over personages in toneelstukken en tableaux-vivants**]

ed. De Keyser 1953
lit. Iansen 1971, p. 506-507; Buitink 1987; Van Anrooij 1997, p. 90-92.

- [fol. 33r-54r.] **Jan Smeken, Een spel op hertoge Karle ons keyser nu es** (Brussel, tussen 26 november 1504 en 15 september 1505?)

genre toneelstuk < zinnespel
aanleiding Brussel, tussen 26 november 1504 en 15 september 1505?: aanwezigheid Johanna van Castilië en prins Karel te Brussel?
personages Berechinna, Venus, Prometheus, Cypydo, Mercurijus, Ylyus, Ganymedes, Vesta [stom], Dyana [stom], Proserpijna [stom], Equo [stom]
lengte 796 v.

ed. Schunzelaar 1955; Van Bruggen 2005
lit. Cuvelier 1937, p. 95-97; Degroote 1952, p. 408-409; Hummelen 1968, p. 29; Keesman 1987, p. 97-98; Keesman 1991, p. 276; Pleij 1998, p. 348.

KB BRUSSEL, HS. 10898 (Zuidelijke Nederlanden (Limburg of Luik), midden 16de eeuw (na 1532))

lit. Degroote 1950, p. xvi-xvii; De Bruin & Oosterman 2001, H049.

- [fol. 174v] **(Anoniem), Dy Sceidinghe van den edelen aertshertoghe Philips van Oostenrijk, Brabant, etc. ende van sijnder suster die schone Margriete** (na 25 november 1496)

genre gedicht < balladestrofen
aanleiding vertrek uit Middelburg van Margareta van Oostenrijk naar Spanje op 25 november 1496
incipit ‘Hoe groten blijscap in liefs vergaren es’
lengte 98 v.

ed. Van Vloten 1864, dl. I, p. 138-141; Degroote 1950, p. 1-5
lit. De Bruin en Oosterman 2001, T2979; Mareel 2007.

- [fol. 175v] **(Anoniem), Anno XCVJJ hoe dat vrou Margriete hertoghe Philips suster in Spaengien ontfanghen was** (1497?)

genre gedicht < balladestrofen
aanleiding aankomst Margareta van Oostenrijk in Spanje in 1497
incipit ‘Had ick nu die poetelike ghedachten’
lengte 105 v.

ed. Van Vloten 1864, dl. I, p. 141-144; Degroote 1950, p. 6-10
lit. De Bruin en Oosterman 2001, T2965; Mareel 2007.

- [fol. 177r] **(Anoniem), Die ontfankenisse des hertoghen in die stad van Gentte** (na 10 maart 1497)

genre gedicht < balladestrofen
aanleiding Gent, 10 maart 1497: intrede Filips de Schone
incipit ‘Verhuecht u, Vlaenderen, int ghemeene’
lengte 91 v.

ed. Van Vloten 1864, dl. I, p. 144-147; Degroote 1950, p. 11-15
lit. De Bruin en Oosterman 2001, T6656; Mareel 2007.

- [fol. 178r] **(Anoniem), Hoe hertoghe Philips te Brugge ontfanghen werdt** (na 18 maart 1497)

genre gedicht < balladestrofen
aanleiding Brugge, 18 maart 1497: intrede Filips de Schone
incipit ‘Hoe Brugge bedruet was voorleden’
lengte 88 v.

ed. Van Vloten 1864, dl. I, p. 147-150; Degroote 1950, p. 16-19
lit. De Bruin en Oosterman 2001, T2965; Mareel 2007.

lit. Hummelen 1968, p. 15-16; Muller en Scharpé 1920, p. XLIII-XLVII.

- [fol.79r-89v] **Cornelis Everaert, Hooghen Wynt ende Zoeten Reyn** (Brugge, 1525)

genre toneelstuk < zinnespel
aanleiding slag bij Pavia (24 februari 1525)
personages Eenich, Menich, Den Hooghen Wynt, Den Zoeten Reyn, Redelicke Verstannesse
lengte 517 v.

ed. Muller & Scharpé 1920, p. 87-102; Hüsken 2005, p. 219-249
lit. Muller 1907, p. 457-458; Kalff 1907-1912, dl. III, p. 64, 68-69; Van Elslander 1960, p. 283; Hummelen 1968, p. 17-18; Van Elslander 1968b, p. 76; Coigneau 1984, p. 43; Spies 1990, p. 146; Hüsken 1992a, p. 246; Hüsken 1992b, p. 72-74; Hüsken 1997, p. 172-173; Waite 2000, p. 187- 189; Mareel 2006b, p. 97-108.

- [fol. 101v-112r] **Cornelis Everaert, Aragoenoysen** (Brugge, 1525)

genre toneelstuk < zinnespel
aanleiding slag bij Pavia (24 februari 1525)
personages Menichte van Volcke, De Hemel, De Eerde, Inwendich Verstant, Scrifuerlicke Accoordanchye
lengte 508 v.

ed. Muller en Scharpé 1920, p. 117-132; Hüsken 2005, p. 274-299

lit. Hummelen 1968, p. 18; Hüsken 1992a, p. 246; Hüsken 1992b, p. 72- 74; Hüsken 1997, p. 172-173.

- [fol. 149r-158v] **Cornelis Everaert, Ghewillich Labuer ende Volc van Neer-rynghe** (Brugge, vóór 24 februari 1526)

genre toneelstuk < zinnespel
aanleiding Vrede van Madrid (14 januari 1526)
personages Ghewillich Labuer, Volc van Neeryinghe, Den Beroerlicken Tyt, Troostich Confoort, sHeeren Wille, Pays, Ghebruuck van Coopmanscepe [stom], Gheryve Neeryinghe [stom]
lengte 466 v.

ed. Muller en Scharpé 1920, p. 181-196; Hüsken 2005, p. 386-413

- lit. Muller 1907, p. 461-462; Van Elslander 1960, p. 283-284; Hummelen 1968, p. 20; Temmerman 1979, p. 44-73; Spies 1990, p. 146; Hüsken 1992b, p. 74-6; Hüsken 1997, p. 172-173, 179, 184; Waite 2000, p. 189- 190.
- [fol. 191v-205v] **Cornelis Everaert, dOnghelycke Munte** (Brugge, 1530)
- genre toneelstuk < zinnespel
aanleiding Damesvrede van Kamerijk (5 augustus 1529) en kroning van Karel V tot Keizer van het Heilig Roomse Rijk (24 februari 1530)
personages Den Daghelicxschen Snaetere, Sulc Rhetorisien, Menichte van Volcke, Den Scaemelen Aerbeyder, Donghelycke Munte, Redelic Ghevoel
lengte 652 v.
- ed. Muller & Scharpé 1920, p. 243-262; Hüsken 2005, p. 493-526
- lit. Muller 1907, p. 441-447, 469; Kalff 1907-1912, dl. III, p. 63, 65-66; Mak 1944, p. 109; Hummelen 1968, p. 21; Temmerman 1979, p. 158-193; Coigneau 1984, p. 50; Hüsken 1999b, p. 248-250.
- [fol. 206r-220v] **Cornelis Everaert, Groot Labuer ende Sober Wasdom** (Brugge, 1530)
- genre toneelstuk < zinnespel
aanleiding Damesvrede van Kamerijk (5 augustus 1529) en kroning van Karel V tot Keizer van het Heilige Roomse Rijk (24 februari 1530)
personages Groot Labuer, Sober Wasdom, Den Tyt van Nu, Splyttemytte, Ghaerpennync, Beleedt van Wysheden
lengte 649 v.
- ed. Muller en Scharpé 1920, p. 263-282; Hüsken 2005, p. 527-560
- lit. Muller 1907, p. 447-451; Hummelen 1968, p. 22; Temmerman 1979, p. 194-218; Spies 1990, p. 146; Hüsken 1999a, p. 118-120; Waite 2000, p. 190.
- [fol. 386r-394r] **Cornelis Everaert, Pays** (Brugge, 1538)
- genre toneelstuk < zinnespel
aanleiding wapenstilstand van Nice (1538)
personages Den Daghelicxschen Snaetere, sVolcx Clappage, Nyeuwe Tydynghe, Volc van Allen Staeten, Gheestelic ende Weerlic

lengte 386 v.

ed. Muller en Scharpé 1920, p. 543-556; Hüsken 2005, p. 1008-1031

lit. Kalff 1907-1912, dl. III, p. 64; Hummelen 1968, p. 28; Hüsken 1992b, p. 75-76; Waite 2000, p. 190-191.

UNIV.-BIBLIOTHEEK GENT, HS. 3330 (EDUARD DE DENE, TESTAMENT RHETORICAE) (Brugge, geschreven tussen 14 mei 1561 en 24 december 1561)

ed. Waterschoot en Coigneau 1975, 1976-1977, 1978-1979

lit. Van Elslander, Waterschoot en Coigneau 1969-1970; Geirnaert 1982-83; De Bruin en Oosterman 2001, H153.

– [fol. 328r-328v] **Eduard de Dene, Liedeken vanden pays**

genre lied

aanleiding Vrede van Crépy (18 september 1544)

incipit 'Vroylick vroylick // Blyde poylick'

lengte 59 v.

ed. Waterschoot en Coigneau 1978-1979, p. 25-27

lit. Coigneau 1992, p. 264; De Bruin en Oosterman 2001, T6781.

RIJKSARCHIEF BRUSSEL, HS. 182

lit. Van Eeghem 1937, p. XXXIII-XXXIV

– [fol. 116r- 136r] **(Anoniem), Esbatement van de bervoete bruers**

genre toneelstuk < esbattement

aanleiding Vrede van Le Cateau-Cambrésis (3 april 1559)

personages Prologue; Legwerckere; Hans Goetbloet; Truijcken; Fruminuer; Milt van Herten; Ballu; Kinders.

lengte 40 v. (proloog); 351 v. (esbattement)

ed. Van Eeghem 1937

lit. Kramer 1996; Van Bruaene 2003b, p. 131-138.

II. DRUKKEN

JAN DE SCHEERERE, [BESCHRIJVING VAN DE INTREDE VAN KAREL V IN BRUGGE OP 18 APRIL 1515] (Antwerpen: Adriaen van Berghen, 25 juni 1515)

ex. Den Haag, KB: 225G11

- **Jan de Scheerere**, [Beschrijving van de intrede van Karel V in Brugge op 18 april 1515] (Brugge, 1515)

genre gedicht < balladestrofen
aanleiding Brugge, 18 april 1515: intrede Karel V
incipit 'De triumphhe ghedaen te brugghe binnen'
lengte 911 v.

ed. Mareel 2005a
lit. NK3982; Degroote 1956, p. XXXII-XXXVI; Viaene 1972;
 Blockmans 1994, p. 40-41; Blockmans en Donckers 1999,
 p. 107-110; Small 2005, p. 135-138; Mareel 2007.

JAN SMEKEN, [GEDICHT OP DE FEESTEN TER ERE VAN HET GULDEN VLIES IN BRUSSEL IN 1516] (Brussel: Thomas vander Noot, 15 november 1516; 2^e ed.: ca. 1517)

ex. 1ste ed.: Gent, UB, verzameling Meulman; 2de ed.: München, SB (fragment)

- **Jan Smeken, [Gedicht op de feesten ter ere van het Gulden Vlies in Brussel in 1516]** (Brussel, tussen 29 oktober en 15 november 1516)

genre gedicht
aanleiding Brussel, oktober 1516: achttiende Guldenvlieskapittel
incipit 'God die Iedions vlies bedaude'
lengte 456 v.

ed. Degroote 1946
lit. Degroote 1952, p. 409-410; Pleij 1982, p. 34, 71; Waterschoot 1996, p. 138-139; Pleij 1998, p. 179-180, 209.

CORNELIUS MANILIUS, DECLARATIE VAN DER TRIUMPHE BEWEZEN DEN HOOGHE GHEBORN PRINCE VAN SPAENGIEN, PHILIPS, DES KEISERS CHAERLES ZONE, BINNEN DER STAD VAN GHEND, IN VLAENDER, DEN XIJ JULII, ANNO M. D. XLIX. (Gent: Cornelius Manilius, 1549)

ex. Gent, UB: G.000107

- **Cornelius Manilius, Declaratie van der triumphe bewezen den hooghe gheboren prince van Spaengien, Philips, des keisers Chaerles zone, binnen der stad van Ghend, in Vlaender, Den xij Julii, anno M. D. xlix.**

genre gedicht < balladestrofen
aanleiding Gent, 13 juli 1549: intrede Karel V en Filips II
incipit ‘Goetwillich gheprezen / die naerstich int lezen / Doet hu
debovir’
lengte 685 v.

ed. Gent : Annoot-Braeckman, [1851]
lit. Van Elslander 1960, p. 284; Van Elslander 1968b, p. 76.

MATTHIJS DE CASTELEIN, DE CONST VAN RHETORIKEN (eerste druk: Gent: Jan Cauweel, 1555)

ex. Gent, UB: G.000235, G.000236, BL.001975; Den Haag, KB: 1703F33
lit. Van Der Haeghen 1964-1970, dl. I, p. 457-460.

- [p. 67-69] **Matthijs de Castelein, Ander snede van zevenen. Chartre.** (Oudenaarde, 1544)

genre gedicht < charte
aanleiding Vrede van Crépy (18 september 1544)
incipit ‘Zouct nu nieu concepten verscerpt u verstanden’
lengte 63 v.

ed. Van der Meersch 1843, p. 45-46
lit. Ouvry 1985, p. 41; Ramakers 1996c, p. 149-151; Porteman 1996, p. 203.

- [p.71-75] **Matthijs de Castelein, Baladen van achten. Op den Paëis. 44.**

genre gedicht < ballade
aanleiding Vrede van Crépy (18 september 1544)
incipit ‘Verheughd u Vlaenderland edel gravinne’
lengte 104 v.

lit. Iansen 1971, p. 524-534; Ouvry 1985, p. 41-42; Ramakers 1996c, p. 131; Porteman 1996, p. 203.

- [p. 91-94] **Matthijs de Castelein, Baladen overslegghen. Op den Paëis.**

genre gedicht < ballade
aanleiding samenkomst van Karel V en Frans I te Aigues-Mortes (1538)

incipit 'De Romeinen hier vuertijds lieten ons exemple'
lengte 88 v.

lit. Iansen 1971, p. 368-370; Porteman 1996; Ramakers 1996c, p. 131; Ramakers 2004, p. 196-197.

– [p. 171-173] **Matthijs de Castelein, Ander snede van xiiij.**

genre gedicht < refrein
aanleiding gevangename van Frans I tijdens de slag bij Pavia (1525)
incipit 'Tsy valsch wantrauwich der aventueren rat'
lengte 64 v.

lit. Van der Meersch 1843, p. 29; Van Elslander 1960, p. 283; Iansen 1971, p. 436-439; Coigneau 1985-1986, p. 10.

PETER DE HERPENER, EEN FACTIE OFT SPEL, VOER DEN CONINCK PHILIPPUS ONSEN GHENADIGSTE LANTSHEERE, MET VELE ANDERE EDELE HEEREN, OPENBAERLIJCK VAN DEN VIOLIEREN BINNEN ANTWERPEN GESPEELT DEN XXIIJ FEB. M.D.lvj, TOT VERHUEGHINGHE DER GHEMEYNTEN, DUER DE BLIJDE TIJDINGHE DES BESTANTS (1^e druk: Antwerpen: Gillis van Diest, 1556; herdruk: Antwerpen: Gillis van Diest, ca. 1609)

ex. 1ste druk: Gent, UB: BL.004393 ; Groningen, UB: BROCH 439a; Parijs, BNF: Yi.28; Brussel, KB: VH II; Leiden, UB: 1091 B 37; herdruk: Groningen, UB: BROCH 905 ; Parijs, BNF: Yth. 66559; Antwerpen, SB: C 24025, C 78311; Antwerpen, Museum Plantijn-Moretus: R 47.37:1; Leiden, UB: Thys. pft. 1484; Amsterdam, UB Vrije Universiteit: XW 00382, XW 00381.

– **Peter de Herpener, Een factie oft spel, voer den Coninck Philippus onsen ghenadigste Lantsheere, met vele andere Edele Heeren, openbaerlijck van den Violieren binnen Antwerpen gespeelt den XXIIJ feb. M.D.lvj, tot verhueghinghe der ghemeynen, duer de blijde tijdinghe des Bestants**

genre toneelstuk < factie
aanleiding Vrede van Vaucelles (5 februari 1556); Antwerpen, 23 februari 1556: bezoek Filips II
personages Fame van Goede Tijdinghe; Bestant; Maers; Raescop; Herseloos; Slappen Troost; Sonder Vreese; Quaden Wille; Elck Stafmaker; Elck Poedermaker; Diversche Busschieters; Elck Harnasmakere; Elck Sweertmakere; Meest Alle Ruyteren; Alle Lantsknechten; Meest Alle Hooplieden; Meest Alle Venders; Veel Weyfelers; Elck Trommelsleghere; Diversche Pijpers; Hoerenvoerder; Quaet Opstel; Benauder Confoort; Meest Alle Schippers; Den Gemeenen Coopman; Gemeenen Ambachtsman;

Gemeynen Landtman; Blijfrabbaut; Cleyn Sorge; Verstandt; Menich Benaude; Redene; Een Eraudt; Een Arbeyder van den Werf; Een Straetarbeyder; Een Craenkint; Een Packer; Een uut de Grootte Waghe; Een Meewerckere; Een Moriaenskind; Een Corenmetere; Een Buydeldraghere; Een Torfdraghere; Een Cor-dewagencruyere; Een Player vanden Bierhoofde; Een Gherbeluerdere; Alle Vrolijkce Constige Gheesten; Labuer; Goetwillich; Den Couwenberch; De Lepelstrate; Bruer Claes; Bruer Jacob; Een Cramerken; Jonghers; De Violiere; De Wageman
 lengte 470 v.

ed. Willems 1838
 lit. Kalff 1907-1912, dl. III, p. 142; Hummelen 1968, 241; Ryc-
 kaert 2005, p. 326-328.

**DIE WARACHTIGHE GHESCHIEDENISSE VAN ALLEN GHELOOFWEERDIGHEN SAKEN VANDEN ALDER ONVERWIN-
 NELIJCKSTEN ENDE ALDER MOGHENSTEN KEYSER VAN ROOMEN CAROLUS DE VIJFSTE...** (Gent: Gheer-
 aerdt van Salenson, 1564)

ex. Gent UB, ACC.009524; Den Haag, KB: 1702 C 57.
 lit. Van Der Haeghen 1964-1970, dl. V, p. 8-9; Geirnaert 1982-1983; Pleij
 1999b.

– [fol. B1r-B3v] **Lieven Bautken, Hier beghint die warachtige historie van den
 alder onverwinnelicksten, moghensten ende sachtmoedichsten Keyser des Roomschen
 Rycx, Carolus, de vijfste van dien name...** (Gent, 1500?)

genre gedicht < ballade
 aanleiding Gent, 24 februari 1500: geboorte Karel V
 incipit 'Ontweckt nu slapende gheesten, en bedruckte memorien'
 lengte 189 v.

ed. Everaert 1964; De Proft 2000
 lit. Blommaert 1861; Pleij 1999b; Arnade 1996, p. 171, 189.

MATTHIJS DE CASTELEYN, DIVERSCHE LIEDEKENS (Gent: G. Manilus, 1574)

ex. Gent, UB: G.002477; Parijs BN: Rés.Yi 102; Londen BL: 11555.a.13 (tllpag
 + p. 7-10 in kopie uit ex. Gent).
 lit. Van Der Haeghen 1964-1970, dl. I, p. 462-464; De Bruin en Oosterman
 2001, D050.

– [nr. 15, p. 36]

genre lied
aanleiding Vrede van Madrid (14 januari 1526)
incipit 'Schoon Vlaender-landt, edel Gravinne'
lengte 32 v.

ed. Van der Graft 1904, p. 150-151; Goossens 1943, p. 34; Van
Duyse 1903-1908, dl. II, p. 1567-1568
lit. De Bruin en Oosterman 2001, T6226.

– [nr. 16, p. 37]

genre lied
aanleiding slag bij Pavia (24 februari 1525)
incipit 'Uut vreughden werdt hier een liedt ghesonghen'
lengte 45 v.

ed. Van Vloten 1864, dl. I, p. 179-180; Van der Graft 1904,
p. 147-149; Goossens 1943, p. 36; Van Duyse 1903-1908, dl.
II, p. 1563-1566
lit. De Bruin en Oosterman 2001, M0122.

– [nr. 18, p. 41]

genre lied
aanleiding Vrede van Madrid (14 januari 1526)
incipit 'Een vreugdich liedt moet ick vermanen'
lengte 55 v.

ed. Van der Graft 1904, p. 151-153; Goossens 1943, p. 40
lit. De Bruin en Oosterman 2001, T1726.

– [nr. 19, p. 43]

genre lied
aanleiding geboorte van Filips II (21 mei 1527)
incipit 'Springht alle zeer wijfs ende mans'
lengte 40 v.

ed. Van der Graft 1904, p. 163-164; Goossens 1943, p. 43; Van
Duyse 1903-1908, dl. II, p. 1578-1579
lit. Kalff 1907-1912, dl. III, p. 181-183; De Bruin en Oosterman
2001, T6258.

– [nr. 31, p. 75]

genre lied
aanleiding samenkomst Karel V en Frans I in Aigues-Mortes (1538)
incipit ‘Verblijdt u Vlaender-lant, schoon blomme’
lengte 55 v.

ed. Van der Graft 1904, p. 184-185; Goossens 1943, p. 74; Van
Duyse 1903-1908, dl. II, p. 1557-1559

lit. Porteman 1996; Ramakers 1996c, p. 131; De Bruin en Ooster-
man 2001, T6612; Ramakers 2004, p. 196-197.

Noten

Inleiding

- 1 Zie bijlage 2 (corpus).
- 2 De literatuur over aan de vorst toegewijde stedelijke en hoofse publieke feesten in Frankrijk, Italië en Engeland tijdens de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd is enorm omvangrijk. De volgende referenties dienen dan ook als een beperkte, zij het uit kwalitatief oogpunt niet willekeurige selectie te worden beschouwd. Nog steeds bijzonder informatief zijn de handelingen van drie colloquia die tussen 1955 en 1972 in Frankrijk en België werden gehouden en die onder de titel *Les fêtes de la renaissance* door Jean Jacquot in evenveel boekdelen zijn samengebracht (Jacquot 1956, 1960, 1975). Een vergelijkbare recente poging tot het geven van een overzicht van de situatie in Europa en zelfs in de Nieuwe Wereld bieden de twee luxueuze banden van *Europa triumphans: court and civic festivals in early modern Europe* onder redactie van R. Mulryne (Mulryne 2004). Andere aan meerdere landen gewijde studies zijn: Strong 1984; Hanawalt & Reyerson 1994; Kipling 1998; Muir 2000. Voor de situatie in Engeland, zie Anglo 1969 en Orgel 1975; voor Frankrijk: onder andere Chartrou 1928 en Bryant 1986; voor Italië ten slotte: Gundersheimer 1980; Trexler 1980 en Muir 1981.
- 3 Soly 1984a en 1984b.
- 4 Arnade 1996 en Lecuppre-Desjardin 2004.
- 5 Zie bijv. Nicholas 1992; Stein 1994; Blockmans & Prevenier 1997; Stabel 1997; Prevenier 1998; Pleij 1998; Boone 2002; Haemers 2007; Dumolyn 2008.
- 6 Van Bruaene 2004 en Van Dixhoorn 2004.
- 7 Zie bijv. Van Vloten 1864; Ruelens 1878; Fredericq 1894; Picot 1903; Van der Graft 1904.
- 8 Arnade 1996, p. 159-188; Lecuppre-Desjardin 2004, p. 188-197; Van Bruaene 2004, dl. I, p. 125-174.
- 9 Van Bruaene 2003a, p. 48-49.
- 10 Boheemen & Van der Heijden 1999a, p. 37-38; Boheemen & Van der Heijden 1999b, p. 41.
- 11 Boheemen & Van der Heijden 1999a, p. 37-40; Boheemen & Van der Heijden 1999b.
- 12 Er kwam uit de hier onderzochte periode bij mijn weten bijvoorbeeld maar één Hollands toneelstuk tot ons dat in verband kan worden gebracht met een stedelijk vorstenfeest: het 'esbatement' *Wie voirmaels waeren de victoriöste* van Cornelis Meesz. van Hout, een aan de Leidse kamer De Witte Ackoleyen verbonden rederijker. Het toneelstuk, dat zeker meer aandacht verdient dan het tot op heden heeft gekregen, werd uitgegeven door Meertens 1967; vgl. voor een interpretatie van het stuk Drewes 1968.
- 13 Zie bijv. III.1.
- 14 De Castelein 1555, p. 52.
- 15 Lavéant 2007.
- 16 Gailliard 1912; Hüsken 1992a, p. 221-222.
- 17 *Excellente cronike* 1531; over het auteurschap van Anthonis de Roovere en Andries de Smet, zie Oosterman 2002.

- 18 Serrure 1839-1840, p. 232-233, p. 254-255.
- 19 Bijv. De Jonghe 1837-1840, dl. III, p. 335 en dl. IV, p. 528.
- 20 Doutrepoint 1935-1937, dl. I, p. 525.

I Een prinselijke geboorte te Gent

- 1 Tenzij anders vermeld zijn de hiernavolgende gegevens in verband met de geboorte, de doop en het overlijden van Joos afkomstig uit Sommé 1998b.
- 2 Schmidt 2005, p. 130-131.
- 3 Stadsrekeningen Gent 1431-1432, fol. 282v; ook in de kroniek van Despars wordt kort naar de feesten verwezen (De Jonghe 1837-1840, dl. III, p. 331).
- 4 Jonas Quamoere, *Kroniek van Oudenaarde*, begin 17de eeuw, fol. 63; vgl. Van der Meersch 1842, p. 386; Van Autenboer 1962, p. 107; Arnade 1996, p. 166; Lecuppre-Desjardin 2004, p. 195.
- 5 Ramakers 1996c, p. 45.
- 6 Stadsrekeningen Gent 1431-1432, fol. 282v-283v.
- 7 Van Autenboer 1962, p. 107.
- 8 Ramakers 1996c, p. 45.
- 9 Ms. *Kroniek de Rantere*, jaar 1432. (Stadsarchief Oudenaarde). Voor de vermelding van de Gentse feestelijkheden van 1432 geeft de auteur, Bartholomeüs de Rantere, naast de *Kroniek van Oudenaarde* ook het verloren gegane *Manuscript Vandenbroeke* als bron op.
- 10 De Brugse intrede wordt op basis van een verslag van de Brugse notaris en secretaris van het Sint-Donaaskapittel Petrus van Eyck beschreven door Murray 1994, p. 137-138; Nicholas 1994, p. 278 behandelt de Gentse ontvangst en baseerde zich hiervoor op de *Chroniques* van Jean Froissart.
- 11 Nicholas 1994, p. 279.
- 12 De Jonghe 1837-1840, dl. III, p. 266-267; Mosselmans 1991, p. 542, 543; Nicholas 1994, p. 280.
- 13 Voor het citaat uit Froissart, zie Nicholas 1994, p. 278; de Gentse Oorlog wordt besproken in Prevenier & Blockmans 1997, p. 37-39.
- 14 Voor het huwelijk van Filips en Margareta, zie Nicholas 1994, p. 273-274 en Blockmans & Prevenier 1997, p. 36; voor dat van Jan en Margareta Blockmans & Prevenier 1997, p. 44-45; voor dat van Filips en Isabella vooral Sommé 1998a, p. 34-39.
- 15 Nicholas 1994, p. 274.
- 16 Het vervolg van deze alinea is gebaseerd op Blockmans & Prevenier 1997, p. 95-127.
- 17 Vander Linden 1940, p. 98-100; Sommé 1998a, p. 48.
- 18 Sommé 1998a, p. 48.
- 19 Stadsrekeningen Gent 1431-1432, fol. 282 v., 283 r.
- 20 Vander Linden 1940, p. 87-89; Sleiderink 2003, p. 107.
- 21 Sommé 1998b, p. 40.
- 22 Sleiderink 2003, p. 107-108.
- 23 Voor een transcriptie van dit document, zie Lecuppre-Desjardin 2004, p. 195.
- 24 Voor een volledige uitgave van de schenkingsakte, zie Viaene 1960, p. 361-362.
- 25 Zie over deze figuur Viaene 1960, p. 354-360 en Buylaert 2005.
- 26 Een overzicht van de Brugse intredes waaraan De Roovere heeft meegewerkt in Viaene 1960, p. 363-365.
- 27 Vgl. uitgebreider hierover IV.4.
- 28 'Item van costen die ghedaen waren van crude ende van wine de iij havende by scepenen ende by den heeren die de abatements quamen sien ende van den wine die ghesyncnt was den goeden lieden die de abatements daden comt ij lb. x s. groten.' (Stadsrekeningen Gent 1431-1432, fol. 283v)

- 29 Van Autenboer 1962, p. 32.
- 30 Van Boeckel 1968, p. 6.
- 31 De hiernavolgende gegevens i.v.m. toneel op schuttersfeesten zijn afkomstig uit Coigneau 1996a; vgl. ook Jo Steenberghe 1950, p. 43-62.
- 32 Vandecasteele 1966, p. 49.
- 33 Van Puyvelde 1922, p. 924.
- 34 Van Puyvelde 1922, p. 949.
- 35 Zie over deze vroege toneelcultuur in de stedelijke ruimte ook Peters 1983 en Van Bruaene 2004, p. 71-93.
- 36 Voor een beschrijving van de cyclus van kerkelijke feesten tijdens de late middeleeuwen, zie Scribner 1984.
- 37 Van Puyvelde 1922 geeft de volgende voorbeelden: een Driekoningenspel te Damme in 1398-1399 (p. 943), passiespelen in 1428 te Loo (p. 947) en verrijzenisspelen te Dendermonde in 1391-1392 (p. 942), 1399-1400 (p. 943), 1407-1408 (p. 945) en 1412-1413 (p. 946), te 's-Gravenhage in 1400-1401 (p. 943), te Deinze in 1400 (p. 944), te Gistel in 1408 (p. 944), te Nieuwpoort in 1405-1406 (p. 945) en te Damme in 1409-1410 (p. 946).
- 38 Van Puyvelde 1922, respectievelijk p. 944, p. 947, p. 946.
- 39 Van Puyvelde 1922, p. 945 en 950.
- 40 Voorbeelden in van Puyvelde 1922, p. 918, 925 en p. 926-935.
- 41 De term 'tableau vivant' is modern (vgl. Blanchard 2003, p. 476). In de primaire bronnen wordt gesproken over 'figueren', '(stommen) personaedgien', 'ystorien', 'stagen', 'parcken' en soms ook, met alle verwarring met gesproken toneel van dien, over 'spelen'.
- 42 Pleij 1979, p. 63.
- 43 Reynaert 1996, p. 38 interpreteert de term 'ghesellen (van den spele)' resoluut als 'leden van stedelijke groepen [...], die slechts bij gelegenheid toneel opvoerden', terwijl Van Dijk 1998, p. 63 meent dat het hier om professionele acteurs ging; Meder 1996, p. 17 beschrijft ze diplomatiek als '[s]emi-professionele, burgerlijke toneelgezelschappen' volgens Van Puyvelde 1922, p. 917, ten slotte, is de betekenis een tijdlang zwevend gebleven en kon de term zowel professionelen als amateurs aanduiden.
- 44 Tydeman 1978, p. 86-87; Rey-Flaud 1980, p. 16.
- 45 Ramakers 1996c, p. 19.
- 46 De Loos 2001; Scribner 1984 geeft gedetailleerde beschrijvingen van dergelijke dramatiseringen afkomstig uit het katholieke Duitsland ten tijde van de reformatie. Hij duidde deze voorstellingen aan als 'folklorised ritual'.
- 47 De Loos 2001, p. 35.
- 48 Hüsken 1996, p. 29.
- 49 Beuken 1973, p. 54.
- 50 Ramakers 1996c, p. 23.
- 51 Ramakers 1996c, p. 23-24.
- 52 Ramakers 1996c, p. 24, p. 9.
- 53 Casper 1992, p. 101; Van Bruaene 2004, p. 382; vgl. Tydeman 1978, p. 95: 'to move in procession contributes to a strong sense of identification with a common purpose'.
- 54 Rubin 1992, p. 312-314.
- 55 Rubin 1992, p. 318; Tydeman 1978, p. 96.

II Het stedelijke vorstenfeest

- 1 Zie over vorstenfeesten in Nederlandse steden in het algemeen vooral Soly 1984a; Soly 1984b; Arnade 1996, p. 17-29; Arnade 1997 en Lecuppre-Desjardin 2004. Alleen deze laatste auteur maakt het voor een goed begrip van de betekenis en het verloop van de vier

- ringen essentiële onderscheid tussen primair stedelijke en primair hoofse vorstenfeesten in de stedelijke ruimte (Lecuppre-Desjardin 2004, p. 104).
- 2 Lecuppre-Desjardin 2004, p. 104-111.
 - 3 Degroote 1946, p. 8.
 - 4 Anthonis de Roovere, *Blijde incompste vanVrauw Margriete vanYork*; Leuven, UB, hs. 20; moderne uitgave in Brill 1866; zie voor vergelijkbare beschrijvingen uit Frankrijk Seguin 1956, p. 319.
 - 5 Willems 1844, p. 301; d'Hulst 1956, p. 45.
 - 6 De Jonghe 1837-1840, dl. III, p. 335.
 - 7 De Jonghe 1837-1840, dl. III, p. 335.
 - 8 Zie respectievelijk voor Maria van Bourgondië (°Brussel 1457): Everaert 1964, p. 58; Van der Meersch 1842, p. 391; De Jonghe 1837-1840, dl. III, p. 541; voor Filips de Schone (°Brugge 1478): Oosterman 2001, p. 171; *Excellente cronike*, fol. CC.viiij. r; De Jonghe 1837-1840, dl. IV, p. 175; Doutrepoint 1935-1937, dl. I, p. 273 ev; Everaert 1964, p. 88; voor Margareta van Oostenrijk (°Brussel 1480): De Jonghe 1837-1840, dl. IV, p. 197; De Bock 1963; voor Karels zus Eleonora (°Brussel 1498): Duverger 1935, p. 87; Doutrepoint 1935-1937, dl. II, p. 450-2; De Potter & Borre 1870, p. 21; voor Karel (°Gent 1500): Doutrepoint 1935-1937, dl. II, p. 468-471; Blommaert, 1838, p. 135-138; Vandecasteele 1966, p. 6-8; Strøm-Olsen 2002, p. 58 e.v.; Duverger 1935, p. 88; Ramakers 1996c, p. 150; Van der Meersch 1842, p. 407; Willems 1844, p. 302; voor Karels zus Isabella (°Brussel 1501): Duverger 1935, p. 89; Vandecasteele 1966, p. 8; voor Karels broer Ferdinand (°Alcala de Henares 1503): Vandecasteele 1966, p. 10; Duverger 1935, p. 90; voor Maria van Hongarije (°Brussel 1505): Duverger 1935, p. 92; voor Filips II (°Valladolid 1527): Ramakers 1996c, p. 114; Iansen 1970, p. 395; Van der Meersch 1842, p. 31; Van Elslander 1960; Hüskens 1992a, p. 248; Hüskens 1997, p. 171; Gailliard 1912, p. 1149; voor Karels dochter Johanna (°1537): Vandecasteele 1966, p. 29.
 - 9 Anglo 1969, p. 47.
 - 10 Vaissière 1897-1899, dl. II, p. 78; Knecht 1994, p. 116; Muir 1981, p. 240.
 - 11 Strøm-Olsen 2002, p. 34, ook voetnoot 1.
 - 12 Geciteerd in Schnerb 2000, p. 22-23.
 - 13 Everaert 1964, p. 58; Van der Meersch 1842, p. 391; De Jonghe 1837-1840, dl. III, p. 541.
 - 14 Zie voor de bespreking van dit stuk VI.3.
 - 15 Fris 1901-1904, dl. II, p. 186-187; Van der Meersch 1842, p. 391.
 - 16 Blockmans & Prevenier 1997, p. 130.
 - 17 Voor een gedetailleerde beschrijving van de feesten te Brugge in 1478, zie *Excellente cronike*, fol. CC.vi. v-CC.viiij. r; De Jonghe 1837-1840, dl. IV, p. 172-175 en Doutrepoint 1935-1937, dl. I, p. 273-277.
 - 18 *Excellente cronike*, fol. CC.viiij. r.
 - 19 Doutrepoint 1935-1937, dl. I, p. 273.
 - 20 Doutrepoint 1935-1937, dl. I, p. 273.
 - 21 De Jonghe 1837-1840, dl. IV, p. 174.
 - 22 Dit gebruik was blijkbaar tot de traditionele elementen gaan behoren van vieringen in een prinselijke geboortestad. In november 1498 was er in Brussel voor het eerste kind van Filips de Schone en Johanna van Castilië namelijk ook een dergelijke constructie opgetrokken; zie Doutrepoint 1935-1937, dl. II, p. 450-451.
 - 23 Doutrepoint 1935-1937, dl. II, p. 469.
 - 24 Geciteerd in Strøm-Olsen 2002, p. 57: 'Een vurig licht zal nu opgaan over de hele wereld, en over ons. Het bracht ten tijde van onze vaders een groot nageslacht voort, maar ons zal het nu vrede brengen. De zoon is geboren. Niets was ooit kostbaarder, en niets kan ooit meer welgekomen zijn.'

- 25 De voor zover mij bekend enige bron waarin de inhoud van de tableaux vermeld wordt is het weinig bestudeerde, maar bijzondere gedetailleerde relaas van de feesten te Gent door een Spaanse gezant aan het Bourgondische hof, Diego Ramírez de Villaescusa de Haro; zie Strøm-Olsen 2002, die zijn studie van de doopfeesten van Karel grotendeels baseerde op Villaescusa's tekst.
- 26 De oorspronkelijke vorm waarin dit gedicht heeft gecirculeerd en de functie ervan zijn onduidelijk, aangezien de tekst ons werd overgeleverd in een latere kroniek, namelijk *Die warachtighe gheschiednisse van allen ghelooftweerdighen saken vanden alder onverwinnelijcsten ende alder moghensten keyser van Roomen Carolus de vijfste...* (Gent: Gheeraerd van Salenson, 1564); vgl. V.4.
- 27 Duverger 1935, p. 87.
- 28 J. R. Mulryne et al. 2004; Muir 2000, p. 239-246; <<http://www.bl.uk/treasures/festival-books/expert.html>>.
- 29 Brading 2004.
- 30 Snoep 1975, p. 8-9.
- 31 Er bestaat nogal wat discussie over de mate waarin tijdens blijde intredes bewust verbanden werden gelegd tussen het heden en vooral het bijbelse verleden; zie. bijv. de sterk divergerende analyses van de intrede van Filips de Goede te Brugge in 1440 in Kipling 1998, p. 48-60 en in Ramakers 2005; vgl. hierover Lecuppre-Desjardin 2004, p. 190-191, p. 284-287.
- 32 Vgl. Lecuppre-Desjardin 2004, p. 149.
- 33 Vgl. Snoep 1975, p. 9.
- 34 Blockmans & Donckers 1999, p. 83.
- 35 Zie bijv. Stein 1998a, p. 302, noot 66.
- 36 Guenée & Lehoux 1968, p. 9-11.
- 37 Over het feest van Sacramentsdag (elf dagen na Pinksteren) en de bijhorende processie in de Nederlanden, zie Casper 1992, vgl. ook Ramakers 1996c, p. 23-27.
- 38 Guenée & Lehoux 1968, p. 13-18.
- 39 Ramakers 1996c, p. 168.
- 40 Ramakers 1996c, p. 187; Ramakers 2005, p. 106; Vgl. Lecuppre-Desjardin 2004, p. 190.
- 41 Vgl. voor eenzelfde evolutie in Franse intredes Blanchard 2003, p. 476-477.
- 42 Zie over deze opstand Dumolyn 1997; voor analyses van de intrede van 1440, zie onder andere Kipling 1984, p. 62-65; Kipling 1998, p. 48-60; Blockmans & Donckers 1999, p. 97; Lecuppre-Desjardin 2004, p. 284-287 en Ramakers 2005.
- 43 *Excellente cronike*, fol. C.v v.-C.ix r.
- 44 De Jonghe 1837-1840, dl. III, p. 428-445.
- 45 Zie o.a. Serrure 1839-1840, p. 105-111; *Van Brabant die excellente Cronike*, fol. PP.ij.r.
- 46 De Jonghe 1837-1840, dl. III, p. 432-433.
- 47 Zie over dit conflict tussen Gent en Filips de Goede Haemers 2004.
- 48 Serrure 1839-1840, dl. II, p. 212-257.
- 49 Blockmans & Prevenier 1997, p. 147 en 151.
- 50 De Jonghe 1837-1840, dl. III, p. 429.
- 51 Muir 2000, p. 245; Lodewijks bestraffing van Genua doet denken aan het lot dat de stad Gent onderging tijdens het bezoek van Karel V in 1540. Dit laatste ging echter niet gepaard met een intrede (Dambruyn 1999, p. 118); vgl. voor dergelijke vernederingen van de stad door de vorst Boone & Porfyriou 2007.
- 52 De Jonghe 1837-1840, dl. III, p. 430; vgl. Arnade 1996, p. 131-142.
- 53 Ramakers 2005, p. 97-98.
- 54 Zie ook V.2.
- 55 Serrure 1839-1840, dl. II, p. 218.
- 56 Serrure 1839-1840, dl. II, p. 248-249.

- 57 Serrure 1839-1840, dl. II, p. 213 en 231-232; vgl. Arnade 1996, p. 137.
- 58 Zie voor de hiernavolgende indeling ook Stein 1998a, p. 301-302.
- 59 Voor de intrede te Brugge, die plaatsvond in het kader van de huwelijksviering, zie vooral de eigentijdse beschrijvingen van Anthonis de Roovere (Universiteitsbibliotheek Leuven, hs. 20); moderne uitgave in Brill 1866, en van Nicolaes Despars (De Jonghe 1837-1840, dl. IV, p. 21); voor Gent, zie Vandecasteele 1964, p. 72-73 en Serrure 1901-1904, dl. II, p. 212-3 en voor Mechelen: Van Autenboer 1962, p. 60.
- 60 Zie respectievelijk Doutrepoint 1935-1937, dl. II, p. 428-432; D'Hondt 1908, p. 35 en Blockmans 1994, p. 41-42 en p. 45-47 en Blockmans & Donckers 1999, p. 99-107.
- 61 Berlijn, Kupferstichkabinett, 78 D 5; Herrmann 1914, p. 367-409; Blockmans 1994, p. 46-47; Blockmans & Donckers 1999, p. 94-96.
- 62 De tekst van Du Puys werd overgeleverd in handschrift (*La tryumphante et solemnelle entrée faicte sur le Joyeux advenement de Treshault et trespuissant prince Monseigneur Charles Prince des espagnes Archiduc daustrice etc. en la ville de Bruges ... 18 avril 1515*. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 2591) en in druk (*La tryumphante et solemnelle entree faicte sur le nouuel et ioyeux aduenement de treshault trespuissant et tresexcellent prince Monsieur Charles prince des hespaignes Archiduc daustrice duc de bourgonne Comte de Flandres. etc. En la ville de Bruges lan mil.v.cens et .xv. le xviii^e iour dapuril apres Pasques redigee en escript par maistre Remy du puys son treshumble Indiciaire et historiographe*. Parijs : Gilles de Gourmont, ca. 1515). Anglo [z.d.] bezorgde een facsimile van deze druk.
- 63 *De triumphhe ghedaen te brugge binnen / Ter intreye van caerle*. Antwerpen: Adriaen van Berghen, 25 juni 1515. Moderne uitgave in Mareel 2005a.
- 64 De hele tournee werd beschreven door de Spaanse hoveling Calvete de Estrella: *El felicísimo viaje del muy alto y muy poderoso príncipe Don Phelippe*. Antwerpen: Martin Nucio, 1552.
- 65 Ramakers 1996c, p. 183-184.
- 66 Lageirse 1960, p. 302-303.
- 67 De Antwerpse intrede van 1549 vormde recent het onderwerp van enkele diepgravende analyses van de betekenis en werking van stadsversieringen: zie Meadow 1998 en vooral Bussels 2005; vgl. ook Roobaert 1960.
- 68 Meadow 1998, p. 44-46.
- 69 Prevenier & Blockmans 1983, p. 202.
- 70 Afgezien van de twee hierna vermelde verblijven bracht Karel in de periode 1515-1549 enige tijd in de Nederlanden door in de jaren 1531, 1543, 1544, 1545 en 1548; vgl. De Geest 1999, p. 16-23.
- 71 Daarnaast deed Karel een aantal kleinere intredes in individuele steden, o.a. in Oudenaarde in 1521 (Ouvry 1985, p. 31), toen hij in die stad zijn hoofdkwartier had opgeslagen tijdens de verovering van Doornik; in 1531 in Gent (Vandecasteele 1966, p. 23), samen met Maria van Hongarije, en in 1545 in Antwerpen (Von Roeder-Baumbach 1943, p. 12).
- 72 Zie voetnoot 8 van dit hoofdstuk.
- 73 Brown 1997, p. 288; Gailliard 1912, p. 1089.
- 74 Tydeman 1978, p. 247.
- 75 Zie respectievelijk Muir 1981, p. 237-238 en Trexler 1980, p. 281-290.
- 76 De Vries 1864-1998, deel XII, kolom 4262-4263.
- 77 Chiffolleau 1990, p. 68.
- 78 Talrijke voorbeelden in Gailliard 1912.
- 79 Gailliard 1912, p. 1138.
- 80 Gailliard 1912, p. 1124.
- 81 De Barante 1838, p. 481-482, noot 1; Gailliard 1912, p. 1100.
- 82 Coigneau 1982, p. 58.
- 83 Zie voor een uitgebreide bespreking van deze toneelstukken VII.
- 84 De Barante 1838, p. 481-482, noot 1; Gailliard 1912, p. 1100.

- 85 *Excellente cronike*, fol. C.lix. r.
- 86 Chiffolleau 1990; Signori 1997.
- 87 Gailliard 1912.
- 88 Gailliard 1912, p. 1087-1089.
- 89 Gailliard 1912, p. 1105.
- 90 *Excellente cronike*, fol. CC.xvi. r; Gailliard 1912, p. 1106.
- 91 Zie over deze gedichten, hun verspreiding en functie Oosterman 2003. De auteur gaat ook kort in op de relatie tussen vroomheid en politiek in de gedichten en de generale processies waarbinnen ze functioneerden.
- 92 *Excellente cronike*, fol. CC.xi. v.
- 93 Gailliard 1912, p. 1143.
- 94 Gailliard 1912, p. 1134.
- 95 Soly berekende dat het aantal kerkelijke feestdagen, tijdens welke niet gewerkt mocht worden, in de zestiende eeuw in de meeste Brabantse en Vlaamse steden 40 à 50 bedroeg. Wanneer we de zondagen daarbij rekenen, komen we op 90 à 100 verplichte rustdagen (Soly 1984a, p. 609; vgl. Ramakers 1996c, p. 144).
- 96 Van der Meersch 1842, p. 33; De Potter & Borre 1870, p. 19; Ouvry 1985, p. 41-42; Ramakers 1996c, p. 148.
- 97 Everaert 1964, p. 73-74; Serrure 1839-1840, dl. II, p. 214-215.
- 98 Ouvry 1985, p. 43.
- 99 Soly 1984, p. 349.
- 100 Hüsken 1992a, p. 242; Hüsken 1997, p. 170.

III Eer en genoeg – het literaire initiatief

- 1 Zie bijv. Van der Meersch 1842, p. 391 (stadsrekeningen Oudenaarde betreffende de viering van de geboorte van Maria van Bourgondië, 1457); Vandecasteele 1966, p. 8 (stadsrekeningen Gent betreffende de viering van de geboorte van Isabella van Habsburg, 1501); Vlaminck 1862, p. 49 (stadsrekeningen Tielt betreffende de viering van de Vrede van Atrecht, 1482); Hüsken 1997, p. 180, 185 (stadsrekeningen en Hallegebod Brugge betreffende de viering van de wapenstilstand van Nice, 1538).
- 2 Zie over de relatie tussen het gebruik van tableaux vivants en van gesproken toneel V.2.
- 3 Mareel 2005a; Anglo z.j.
- 4 *Excellente cronike*, fol. CC.viiij. r.
- 5 Cornelis Everaert, *Tspel dat ghespeilt was voor de Aragoenoyzen*, v. 60-64: 'De Aragoensche nacie / om Gode te lovene met dancaerhede, / hebben gheordoneirt bin der Brugscher stede, / goddelicke diensten solempnelic ende scoone, / ten love van Gode.' (Hüsken 2005, p. 281); zie over de Aragonese (beter bekend als de Catalaanse) koopliedennatie in Brugge Van Houtte 1982, p. 175-176 en Vandewalle 1999, p. 77-82.
- 6 Cornelis Everaert, *Tspel dat ghespeilt was voor de Aragoenoyzen*, v. 64-70: 'Ende om elcken persoone / te verblydene bin den Brugsche wycke / begheerren zy, by quaerte van rethorycke, / te hebbene een fyguerlic bediet / ten naesten, dat dese victorye es ghesciet, / te ghelyckene [...] / by eender fyguere.'
- 7 Hüsken 2005, p. 274-299.
- 8 Deze toneelcompetitie werd gewonnen door een rederijkerskamer uit Tielt (De Vlaminck 1862, p. 72).
- 9 Everaert 1964, p. 78 (Gent 1472, verdrag tussen Karel de Stoute en de doge van Venetië); Everaert 1964, p. 79 (Gent 1472, intrede Karel de Stoute); Van Melkebeke, 1862, p. 22 (Mechelen 1501, wedstrijd ter gelegenheid van het verblijf in de stad van Filips de Schone); Vandecasteele 1966, p. 12 (Gent 1504, intrede Filips de Schone); Van Autenboer 1962, p. 63 (Mechelen 1507, intrede Margareta van Oostenrijk).

- 10 De Castelein 1555, p. 67-69.
- 11 Van Autenboer 1981, p. 56-58.
- 12 Vorstenfeesten waarbij gezelschappen van buiten de inrichtende stad literaire voorstellingen hebben gegeven of die openstonden voor dergelijke deelnemers: Gent 1432, geboorte Joos van Bourgondië: deelnemers uit Mechelen, Oudenaarde, Dendermonde (Van der Meersch 1842, p. 386); Gent 1458, intrede Filips de Goede: deelnemers uit Oudenaarde (Serrure 1839-1840, dl. II, p. 255); Oudenaarde 1482, Vrede van Atrecht: deelnemers uit Gent (De Fontaine) (Ouvry 1985, p. 40; Ramakers 1996, p. 149; Van Bruaene 2004, dl. III, p. 266); Veurne 1492, Vrede van Sluis: deelnemers uit Nieuwpoort, Lo, Ramskapelle (De Potter & Borre 1870, p. 19); Veurne 1493, Vrede van Senlis: deelnemers uit Nieuwpoort, Lo, Ramskapelle (De Potter & Borre 1870, p. 19); Brugge 1493, Vrede van Senlis: Franstalige gezelschappen? (Hüsken 1992a, p. 242; Hüsken 1997, p. 170); Wervik 1493, Vrede van Senlis: deelnemers uit Ieper, Rijsel; Oudenaarde 1508, liga van Kamerijk (Ouvry 1985, p. 39); Tielt 1525, slag bij Pavia: deelnemers uit Deinze (De Vlaminck 1862, p. 71); Brugge 1526, Vrede van Madrid: deelnemers uit Tielt (De Vlaminck 1862, p. 72); Brugge 1529, Damesvrede (Hüsken 1992a, p. 249; Hüsken 1997, p. 174); Oudenaarde 1544, Vrede van Crépy (De Castelein 1555, p. 69).
- 13 Zie bijv. de Gentse vieringen van de geboortes van de eerste zoon van Lodewijk XI (Fris 1901-1904, dl. II, p. 186-7), van Filips de Schone (Everaert 1964, p. 88) en van Johanna, de derde dochter van Karel V (Vandecasteele 1966, p. 29).
- 14 De Potter & Borre 1870, p. 19 (Vrede van Sluis, 1492), p. 20 (Vrede van Senlis, 1493).
- 15 De Vlaminck 1862, p. 71.
- 16 De Vlaminck 1862, p. 72.
- 17 Hüsken 1997, p. 181.
- 18 Jansen 1988, p. 69.
- 19 Van Bruaene 2004, dl. II, p. 400-401 en dl. III, p. 361.
- 20 Voor een overzicht van de interlokale dichtwedstrijden in de Zuidelijke Nederlanden en Luik tussen 1400 en 1650, zie Van Bruaene 2004, dl. III, p. 357-373.
- 21 Hüsken 2005, p. 223.
- 22 Blommaert 1847, p. 113.
- 23 Hüsken 1997, p. 182.
- 24 Vandecasteele 1966, p. 33, 37, 43.
- 25 Van Autenboer 1981, p. 56, 61.
- 26 Serrure 1839-1840, p. 255 (Gent 1432, geboorte Joos van Bourgondië); Hüsken 1997, p. 184 (Brugge 1529, viering Damesvrede).
- 27 De loting die de volgorde moest bepalen bij de wedstrijd ter gelegenheid van de intrede van Filips de Goede te Gent in 1458 werd gehouden op de eerste dag van de competitie om 10 uur 's ochtends (Serrure 1839-1840, p. 255); die voor de Brugse viering van de Damesvrede (1529) twee dagen op voorhand, om 3 uur in de namiddag (Hüsken 1997, p. 184).
- 28 Hallegebod van 4 juli 1493: 'Voort omme dat elc te bet verblyden zoude inde goeden paeys die ons de almueghende god verleent heeft, zo es gheordonneert alle zondaghen eerstcommende gheduerende toten eersten daghe van septembre eerstcommende te spelene goede ende eerlike abatementen alzo wel in vlaemsche als in walsche, tsavonts naerder maelyt inde burch voor tsepenen huus; diet best doet zal telken hebben .iiij kannen wynde die daernaer best doet .ij. kannen, also wel de vlaemsche als de walsche' (Hüsken 1997, p. 181).
- 29 Serrure 1839-1840, p. 255 (Gent 1432, geboorte Joos van Bourgondië); Hüsken 1997, p. 183 (Brugge 1525, viering slag bij Pavia); Hüsken 1997, p. 184 (Brugge 1529, viering Damesvrede); Van Eeghem 1937, p. XVI (Brussel 1559, viering Vrede van Le Câteau-Cambrésis).

- 30 Van Autenboer 1962, p. 107 (Jan Bijns en zijn gezellen uit Mechelen voor hun deelname aan de wedstrijd in Gent in 1432); Van der Meersch 1842, p. 386 (de Oudenaardse spelers voor hun deelname aan de wedstrijd in Gent in 1432); De Vlaminck 1863, p. 68 (de Tielse rederijders voor hun deelname aan de viering van de Vrede van Madrid in Brugge in 1526).
- 31 De Vlaminck 1863, p. 68 (de Tielse rederijders schonken de eerste prijs die ze behaald hadden bij de Brugse viering van de Vrede van Madrid in 1526 aan de schepenen).
- 32 Van der Meersch 1842, p. 386.
- 33 Verhuyck & Kisling 1987, p. 20.
- 34 Hüsken 1997, p. 178.
- 35 Een stoop was hetzelfde als een gelte. Beide bevatten 4 pinten, wat overeenkomt met iets meer dan 2 liter.
- 36 Zo werd bijvoorbeeld in 1504, bij de inkomst van Filips de Schone na zijn terugkeer uit Spanje, een bedrag van 30 schellingen uitgekeerd, 'inden [handen] van jan van melle als prince vander fonteyne over den upper prijs hemlieden toegheleyt ter causen vanden vier spelen vertoocht ter blyder inkomst van onsen gheduchten heere uut spaengen ende dit als best ghevolcht hebbende tuutstel ende tberoup vanden zelve[n] spelen' (Everaert 1964, p. 88); vgl. Everaert 1964, p. 108 (Vrede van Senlis, 1493); Everaert 1964, p. 102 (intrede Maximiliaan, 1486); Vandecasteele 1966, p. 16 (liga van Kamerijk, 1508); Vandecasteele 1966, p. 23 (Verdrag van Noyon, 1516).
- 37 Zie over het gebruik van het drinkgeld als beloning voor de deelnemers aan de Oudenaardse Sacramentsprocessie Ramakers 1996c, p. 61.
- 38 Van Eeghem 1937, p. XVI.
- 39 Munro 1998.
- 40 Vandecasteele 1966, p. 33.
- 41 Vandecasteele 1966, p. 53.
- 42 Vandecasteele 1966, p. 52.
- 43 Dhanens 1987, p. 68, p. 89; in de post uit de Brugse stadsrekeningen die betrekking heeft op de kosten gemaakt voor de viering van de Vrede van Trente wordt de naam vermeld van de goudsmid Pieter Dominicle (Hüsken 1997, p. 178); de zilverprijzen voor de viering van de Vrede van Sluis (1492) in Veurne werden geleverd door Jacob de Berch (De Potter & Borre 1870, p. 19).
- 44 In de Gentse stadsrekeningen over het boekjaar 1431-1432 staat bij de kosten die gemaakt werden ter gelegenheid van het doopsel van Joos van Bourgondië een uitgave van 2 s. 2 d. groten voor 'zwarts lakens daer de prisen an ghehecht waren ende van naghelen ende haken' (fol. 283 r.); in de *Excellente cronike* is met betrekking tot de Brugse doopfeesten voor Filips de Schone sprake van de prijzen 'die welcke [...] up hinghen tambocht vanden scheppers van Brugghe' (fol. CC.viiij. r); vgl. ook De Potter & Borre 1870, p. 19; zoals blijkt uit de instelbrief van de Gentse Fonteine was het ook bij refreinwedstrijden binnen de kamer gebruikelijk om de prijzen op voorhand zichtbaar op te hangen (Everaert 1964, p. 137).
- 45 Van der Meersch 1842, p. 391 (Oudenaarde 1457, geboorte Maria van Bourgondië).
- 46 Serrure 1839-1840, p. 233; Mareel 2006a, p. 7-14.
- 47 De Potter & Borre 1870, p. 19 en p. 25.
- 48 De Castelein 1555, p. 68.
- 49 Van der Meersch 1842, p. 44.
- 50 Ramakers 1996c, p. 114; Iansen 1970, p. 395; Van der Meersch 1842, p. 31.
- 51 Iansen 1988, p. 68; Prevenier & Blockmans 1997, p. 221.
- 52 De Jonghe 1837-1840, dl. IV, p. 230; vgl. Fris 1901-1904, dl. II, p. 258.
- 53 Everaert 1964, p. 95.

- 54 Hüsken 1997, p. 177.
- 55 Jansen 1988, p. 69.
- 56 Everaert 1964, p. 108; Hüsken 1997, p. 181; *Excellente cronike*, fol. CC.lxxviii, v.; De Jonghe 1837-1840, dl. IV, p. 528.
- 57 Zie respectievelijk Hüsken 1997, p. 178 (slag bij Pavia), p. 179 (Vrede van Madrid en Vrede van Kamerijk), p. 180; vgl. ook p. 172-175.
- 58 Hüsken 1997, p. 167-169.
- 59 Van Autenboer 1981, p. 69.
- 60 'Et aussy quilz puissent estre par expres privilegiez de pouvoir estre preferez a jouer et monstren misteres/ les premiers/ quant on fera aulcuns jeuz ou esbatemens en nostredicte ville de Gand/ Sans ce quilz soient tenuz de lothir avecq les aultres qui vouldront jouer/ ou faire aulcuns esbatemens ou monstren mysteres' (Everaert 1964, p. 142).
- 61 Van Autenboer 1981, p. 44-45, 69-70.
- 62 'brijnghd blasoen, naer weerc laedt copie' (De Castelein 1555, p. 69).
- 63 Hüsken 1997, p. 184
- 64 Zie o.a. Vandecasteele 1966, p. 9, p. 10 ('Item betaelt jan van melle voor de publicacie by hem ghedaen / vander processie generale vieringhe ende esbatementinghe / ghedaen ter causen vander zelve mare ende / dezelve vieringhe in ghescriften ghestelt ende overbrocht / om elc thebbene dat hy verdient hadde'), p. 12; Duverger 1935, p. 89 ('Janne Smeken ende Janne Pertchevale van den voirs. chiraten ten voirs. tijde te visiterene ende te scrivene'), p. 91.
- 65 Van Bruaene 2004, p. 400.
- 66 *Excellente cronike*, fol. C.lix. r.; vgl. II.4.
- 67 Joldersma 1983, p. XLVIII-XLIX; literaire teksten in het Nederlands tegen de Bourgondische en Habsburgse vorsten die tijdens de hier onderzochte periode zijn ontstaan, werden bij mijn weten niet overgeleverd. Wel kwamen dergelijke teksten uit het Franse kamp tot ons. Zo drukte Van Vloten (1864, dl. I, p. 110-111) een bijzonder bijtende Franse jubelzang af op de pas gesneuvelde Karel de Stoute.
- 68 Zie bijv. Hüsken 1997, p. 181 (Brugge 1493, Vrede van Senlis); Hüsken 1997, p. 182 (Brugge 1517, behouden aankomst Karel in Spanje); Hüsken 1997, p. 185 (slag bij Pavia); Van Eeghem 1937, p. XVI (Brussel 1559, Vrede van Le Cateau-Cambrésis).
- 69 De Potter & Borre 1870, p. 19.
- 70 Duverger 1935, p. 89; zie over dergelijke aan rederijkers opgedragen regisseurachtige taken IV.3.
- 71 C. Everaert, *Tspel van dOnghelycke Munte*, v. 653-654: 'Up den Paeschavent a° xxx was my ontseyt / dit spil te spelene, omdat de waerheynt niet was gheheilt.' (Hüsken 2005, p. 526).
- 72 Vgl. Coigneau 1984, p. 50 en Hüsken 1999b, p. 248-250.
- 73 Spelen van zinne || byden xix, gheconfir- || meirden Came- || ren van Rhe || torijc- || ken, || Binnen der Stede van Ghendt comparerende / vertooght: || Volghende den Octroye vander K.Maiesteyt / || Grave van Vlaendren / Onzen gheduchten Heere / || Schepenen der zelve stede / ende Camere van || Rhetorijcke vander helighe Drivuldigheyt / || Ghezeyt de Fonteynisten / verleent / ende || der quarte uitgezonden op de questye / || welc den mensche stervende || meesten troost es? || De zelve spelen beghin || nende by ordre Zoo / || hier naer volght. || den xii. Junij || int Jaer || M. || CCCC. xxxix, Ende wierden vulspeilt / ende ghehendt / || Den xxiii. vanden Jare ende maendt voorschreven. || Gheprentt te Ghendt / teghen ouer Tstadt || huus / by my Joos Lambrecht / Lettersteker; moderne uitgave in Erné & Van Dis 1982.
- 74 Erné & Van Dis 1982, dl. I, p. 27.
- 75 Zie voor een uitgave van het *Esbatement van de bervoete bruers*, met een inleiding en een transcriptie van de verhoren door de Raad van Brabant Van Eeghem 1937, p. XV-XXI, p. 1-26 en p. 73-97; vgl. Kramer 1996 en Van Bruaene 2003b, p. 131-136.
- 76 Mak 1944, p. 146-148; Decavele 1975, p. 201-203; Waterschoot 1996, p. 145-148.

- 77 Vgl. Waterschoot 1996, p. 143-146.
- 78 Van Eeghem 1937, p. XIX.
- 79 *Excellente cronike*, fol. C.xcvij. r; vgl. Oosterman 2001, p. 169-170, die zich baseert op een uitgebreidere beschrijving van het incident in een van de handschriftelijke versies van de *Excellente cronike* uit het Hs. Douai, BM, 1110.
- 80 Het betrof hier in de eerste plaats de financiële boete voor de opstand en vooral de torenhoge belastingen die er het gevolg van waren en die volgens de opstandelingen door het stadsbestuur misbruikt werden om zichzelf te verrijken. Andere grieven waren het verbod aan de gilden om hun banieren te dragen, het sluiten van enkele stadspoorten en de beknotting van de juridische en politieke autonomie van de stad. Zie voor een analyse van de intrede van Karel de Stoute in 1467 en haar gevolgen Arnade 1996, p. 142-158; over het (dreigen tot) vernielen van steden door een vorst: Boone & Porfyriou 2007, p. 231-232.
- 81 Zie respectievelijk Everaert 1964, p. 73-74 (Vrede van Péronne); p. 78-79 (intrede Karel de Stoute); p. 86 (huldiging Maria van Bourgondië); p. 88 (viering doop Filips de Schone).
- 82 Everaert 1964, p. 95; Fris 1901-1904, dl. II, p. 258.
- 83 Zie Everaert 1964, respectievelijk p. 102 en p. 115.
- 84 Oosterman 2001, p. 169; over de belegering van Calais in 1436, zie Prevenier & Blockmans 1997, p. 106-107.
- 85 Van der Poel 2004, dl. I, p. 288-289 en dl. II, p. 300-302 (*VanVrou Marie van Bourgoengien*). De uitgevers beschrijven deze tekst eerder voorzichtig als een lied dat 'een politiekgekleurde beschrijving van een belangrijke historische gebeurtenis toegankelijk [maakt] voor een breed publiek' (p. 302). Het feit dat Maximiliaan echter als enige tot vier keer toe in de tekst vermeld wordt en dat Maria haar 'vrienden altemale' vraagt haar man bij te staan (strofe 6) doet vermoeden dat het lied een rol heeft gespeeld in het zeer omstreden regentschap van Maximiliaan na de dood van de hertogin (vgl. Prevenier & Blockmans 1997, p. 221).
- 86 Zie bijv. Van der Poel 2004, dl. I, p. 399, p. 449-450, p. 488-489 en dl. II, p. 400-403, p. 448-451, p. 491-493.
- 87 Stein 1998a, p. 292-296; zie VI.2 voor een uitgebreide bespreking van dit stuk.
- 88 Stein 1998a, p. 313.
- 89 Henne & Wauters 1968, dl. I, p. 225; Stein 1998a, p. 308-309.
- 90 Bonenfant 1953, p. 29-30.
- 91 Van der Meersch 1842, p. 44.
- 92 Van der Meersch 1842, p. 31; Iansen 1970, p. 395; Ramakers 1996c, p. 114.
- 93 Zie bijv. Vlaminck 1862, p. 49 (Tielt, viering van de Vrede van Atrecht, 1482): de redrijkers ontvingen 3 pond omdat zij 'ter ghenouchten ende blijtscepe van den paeijs stallaigen maecten om up te vierne ende te spelene ende den abielgementen ten spelen te makene'; Everaert 1964, p. 112 (Gent, intrede Filips de Schone, 1497): 'Item betaelt loy de vandre deken van sente baerbelen gulde tsente pieters als bij hem beleyt in diversschen scilderyen costen abillimenten ende andersins veroobuert ter causen vanden toghinghen ende bereedene vanden twee figuren die tgheselscip vanden zelven gulde bij laste van scepenen gheetocht hebben ter blijder jncomst van minen ghduchten heere Comt naer tverclaren vander cedullen vanden vj^{en} in April iij £ viij d gr.'
- 94 Van Bruaene 2004, dl. I, p. 9-12; D'Hondt 1908.
- 95 D'Hondt 1908, p. 31 (intrede Margaretha van York, 1481), p. 32 (Vrede van Atrecht, 1482), p. 40 (liga van Kamerijk, 1508), p. 42, 43 (slag bij Pavia, 1525).
- 96 Hüsken 1997, p. 184.
- 97 Gailliard 1912, p. 1149-1150.

- 98 Blommaert 1838, p. 40. De rederijers lijken hiermee een redelijk goede zaak te hebben gedaan. Tijdens de voorgaande decennia varieerde de waarde van de prijzen voor toneelspel en het oprichten van tableaux tussen ongeveer 10 en ongeveer 30 schellingen.
- 99 Blommaert 1838, p. 40.

IV De triomf van retorica

- 1 Everaert 1964, p. 58.
- 2 Willems 1920; Van Bruaene 2004, dl. III, p. 135.
- 3 Serrure 1839-1840, dl. I, p. 254-255.
- 4 Serrure 1839-1840, dl. I, p. 255.
- 5 Jonckbloet 1888-1892, dl. II, p. 358.
- 6 De activiteiten en de oorsprong van professionele spelers in de late middeleeuwen zijn, wegens het uiterst fragmentarische bronnenmateriaal, nog allesbehalve duidelijk en vormden het voorwerp van heel wat wetenschappelijke speculatie en discussie. Onder anderen Pleij legde een verband met de middeleeuwse rondtrekkende 'joculatores', 'jongleurs', 'histriones' en 'sprooksprekers' en ging, in navolging van de theaterhistoricus Hunningher, zelfs zo ver een continuïteit te suggereren die via jongleurs en mimespelers zou teruggaan tot het drama van de klassieke oudheid. Daarmee werd tegelijk de wijdverbreide theorie aan diggelen geslagen volgens welke het wereldlijke drama zich pas na de tiende eeuw opnieuw uit het kerkelijke had ontwikkeld (Pleij 1977). Reynaert (1996) maakte aan de hand van intratekstuele verwijzingen naar de manier van opvoeren en naar de dramaturgie van de zogenaamde abele spelen uit het handschrift-Van Hulthem aannemelijk dat deze binnen een afgesloten ruimte, voor een zittend publiek, door met de sprooksprekers verwante, mogelijk professionele acteurs zijn gespeeld. Voor een algemene stand van zaken in verband met het onderzoek naar het vroegste beroepstoneel in de Nederlanden, zie Brinkman 2000; vgl. Hummelen 1996 en Meder 1996.
- 7 Hummelen 1996, p. 118 en 120-121; Brinkman 2000, p. 104.
- 8 Brinkman 2000, p. 104-105.
- 9 Hummelen 1996, p. 123.
- 10 Everaert 1964, p. 95-96.
- 11 Everaert 1964, p. 100-101; Brinkman 2000, p. 105-106.
- 12 Verdrag van Péronne (1468): vuren door 'den ghebueren vanden Calanderberghe', 'den gheselsche van Lampaerts wijcke' en 'den wijcke vander Bierchstrate' (Everaert 1964, p. 73-74); intrede Maximiliaan (1486): tableaux door 'die van sente veerde' (Everaert 1964, p. 102); geboorte van Isabella van Habsburg (1501): vuren door de Mageleinstraat, de Zandberg en de Lange Munt (Vandecasteele 1966, p. 8); intrede Filips de Schone (1504): tableau door de 'ghebuerte van sanders walle' (Vandecasteele 1966, p. 12); intrede prins Karel, Maximiliaan en Margareta (1509): tableau door de 'ghebueren van Sente Baefs' (Vandecasteele 1966, p. 18).
- 13 Zie respectievelijk Everaert 1964, p. 79 (intrede Karel de Stoute) en Everaert 1964, p. 102 (intrede Maximiliaan).
- 14 Everaert 1964, p. 79.
- 15 Van Bruaene 2004, dl. III, p. 137.
- 16 Everaert 1964, p. 102 en 111.
- 17 Duverger 1935, p. 85-86 (intrede Maximiliaan, 1486); p. 91 (intrede Filips de Schone, 1503); p. 91 (intrede Johanna van Castilië, 1504); p. 92 (doop Maria van Hongarije, 1505).
- 18 Duverger 1935, p. 85-86.
- 19 De Jonge Gezellen van Retorijcken traden op bij de viering van de Vrede van Atrecht in 1482 (Ouvry 1985, p. 40), de kinderen van 'S'-Adriaen' en van 'S'-Janne' na de geboorte

- en doop van Karel V in 1500 (Ramakers 1996c, p. 150; Van der Meersch 1842, p. 407) en De Bloeiende Jeugd in 1527, na de geboorte van Filips II (Van der Meersch 1842, p. 31; Jansen 1970, p. 395; Ramakers 1996c, p. 114).
- 20 Zie bijv. De Potter & Borre 1870, p. 25.
- 21 Waterschoot & Coigneau 1978-1979, p. 25; Hüsken 2005, p. 249, 299, 412, 526, 1031.
- 22 De Vlaminck 1862, p. 72.
- 23 Naast het Brugse stadsbestuur reikte het kleermakersambacht prijzen uit na de doop van Filips de Schone (*Excellente cronike*, fol. CC.vij. r), de Aragonese koopliedenmatie na de keizerlijke overwinning nabij Pavia (Hüsken 2005, p. 281) en een andere Spaanse natie, wellicht de Castilianen, na de Vrede van Madrid (De Vlaminck 1862, p. 72).
- 24 Muller & Scharpé 1920, p. IX-XI; Oosterman 2001, p. 173.
- 25 Zie bijv. de eigentijdse beschrijvingen van de intredes van Filips de Goede in 1440 (*Excellente cronike*, fol. C.v. v-C.ix. r; De Jonghe 1837-1840, dl. III, p. 429-444); van Margareta van York in 1468 (Brill 1866, p. 17-71); van Filips de Schone en Johanna van Castilië in 1497 (Degroote 1950, p. 16-19) en van Karel V in 1515 (Mareel 2005a, p. 105-143).
- 26 Mak 1944, p. 15.
- 27 Vgl. III.2.
- 28 Van Bruaene 2004, dl. I, p. 194.
- 29 Van Bruaene 2000, p. 78-82 bespreekt de sterke vertegenwoordiging van de kunstambachten in de jonge Fonteine en andere rederijersgezelschappen; vgl. de ledenlijst van de Mechelse kamer De Peoene die Van Autenboer opstelde (Van Autenboer 1962, p. 169-207).
- 30 Van Elslander 1948-1949, p. 17.
- 31 Everaert 1964, p. 111-112.
- 32 Vandecasteele 1966, p. 29.
- 33 Blommaert 1847, p. 114.
- 34 In Brussel in 1486, bijvoorbeeld, worden de kerkmeesters van Onze-Lieve-Vrouw op de Zavel na een intrede van Maximiliaan van Oostenrijk door het stadsbestuur vergoed 'voer de schade die sy geleden hebben aen de speelhuysen, die sy ter voirs. incompst leenden' (Duverger 1935, p. 86); in de Brugse rekeningen betreffende de viering van de Vrede van Trente (1501) staat een betaling geregistreerd 'voor tmaken van eender stellaige daer up men abatements inden burch' (Hüsken 1997, p. 178).
- 35 De Vlaminck 1862, p. 48.
- 36 Coigneau 1996b, p. 51.
- 37 Van Elslander 1948-1949, p. 17.
- 38 Coigneau 2000, p. 33-34.
- 39 Coigneau 2000.
- 40 Coigneau 2000, p. 34-38.
- 41 Coigneau 2000, p. 39.
- 42 Everaert 1964, p. 165.
- 43 Trio 1993, p. 100-104.
- 44 Voor een opsomming van de kamers die van dit voorrecht hebben kunnen genieten, zie Van Bruaene 2004, p. 132-133.
- 45 D'Hondt 1908, p. 31.
- 46 Willems 1837, p. 148.
- 47 Blommaert 1838, p. 40.
- 48 Van Bruaene 2004, dl. III, p. 135 (Sint-Barbara), p. 79 (De Lelie).
- 49 Duverger 1935, p. 85.
- 50 Het precieze moment van ontstaan van Den Boeck, haar oorspronkelijke samenstelling, statuut en activiteiten en haar precieze verhouding tot de 'Tyteloeze' kunnen allesbehalve

eenduidig uit de archivalia worden afgeleid en gaven dan ook aanleiding tot enige discussie: vgl. Coigneau 2000 en Van Bruaene 2004, p. 99-108.

- 51 Van Bruaene 2004, dl. III, p. 139.
- 52 Everaert 1964, p. 78-79.
- 53 Everaert 1964, p. 86 en 88.
- 54 Everaert 1964, p. 151.
- 55 Ramakers 1996c, p. 113-114.
- 56 Van der Meersch 1843, p. 20-21.
- 57 De Potter & Borre 1870, p. 25.
- 58 De Keyser 1986, p. 67.
- 59 Vgl. Van Bruaene 2004, dl. II, p. 258.
- 60 'Item, waert bevolen eeneghe ghenouchte te bedrivene, tzij van spelen te spelene, toghen te toghene of anders, zo sullen de guldebroeders vors. deselve spelen, toghen of andre ghenouchten moeten upstellen ter begheerten van heere en van wet. Ende waert dat eenich vanden ghesellen tot dies vermaent sijnde bij deken ende gheswoernen in ghebreke bleef ten prouvene te comen, die sal verbueren telcker reysen ii sc. pars.
Item, so waert dat ghebuerde dat yemant vanden spelers tachteren bleve up den dach dertoe gheordonneert of hij refuseerde zijnen last te vulcommen hem bij deken en gheswoernen upgheleyt, die zal verbeuren x sc. pars.
Item, zo wie eene rolle van spelen weygherde hem bij dekin ende gheswoernen upgheleyt, sal verbeuren ii sc. par.; ende waert dat hij deselve rolle van spelen aanveirt hebbende weder innebrenght en nijet ne can, up de boete van vi sc. par.' (De Vlaminck 1863, p. 228); vgl. voor bepalingen van dezelfde aard in de statuten van andere kamers Coigneau 1996b.
- 61 De Vlaminck 1863, p. 230.
- 62 Lousse 1958, p. 453-454.
- 63 Everaert 1964, p. 141.
- 64 Petit 1873-1884, dl. II, p. 23-24.
- 65 C. Everaert, *Van Groot Labuer ende Sober Wasdom*, v. 1-2 (Hüsken 2005, p. 531).
- 66 Mak 1944, p. 131-133; Pleij 1977, p. 34; Coigneau 1984, p. 48-49.
- 67 Vgl. V.3.
- 68 'Item worden eenighe prijzen up ghestelt binnen deser stede ende wijken daer toe beroupen so es elken vanden vorseiden gheselscepe gheoorlooft te speelne met zijnen ghebueren ende wijken met lieden van binnen den gheselscepe of van buten ombegrepen wijc hij daer toe ghecrighen can' (Van Elslander 1948-1949, p. 20).
- 69 'Item zo wie vanden gheselscepe spel maken of upstellen sal omme te speelne in plaetsen ter ghemeenre ghenoucht van deser stede wert ghehouden den selven gheselscepe de Rollen daer af te presenteerne ende haerlieder helpe daer toe te begheerne ende de ghuene die dan de selve Rollen ontfaen ende dlast daer af anveerden sullen ghehouden ziin dat te helpen proven altijts ter begheerten vanden upstelre ter plaetse daert hem ghelieven sal/ Ende up dat zij dies in ghebreke waeren emmer alle ghetrauwe ende bekende nootzinnen uutghedaen/ so sal elc telker waerst verbueren ij groten helpen den coste van dien spele Ende waere ooc yemen in ghebreke dadt te helpen speelne ende vulcommene naer tprouven ten daghe daer toe bij den upstelre gheordonneert ende het bij den selven ghebreke achter bleve die zoude betalen de kosten vander ghereescepe daer toe ghemaect ter ordinantie vanden vorseiden Regierers Maer Refuseerden de vorseide vanden gheselscepe abel ende ydosne wesende ten spele de Rolle te aanveerdene zo soude de upstelre helpe moghen souken an vremde/ Behouden dien dat hij up dat die vremde eenighe vilainicheyt of yet daer begrijp anclave speelden dat beteren sal ter ordinantie vanden vornoomden Regierers of beleeders van-

- den gheselscepe' (Van Elslander 1948-1949, p. 19-20); vgl. Coigneau 1996, p. 50-53.
- 70 Verdrag van Péronne (1468): vuren door 'den ghebueren vanden Calanderberghe', 'den gheselsche van Lampaerts wijcke' en 'den wijcke vander Bierchstrate' (Everaert 1964, p. 73-74); intrede Maximiliaan (1486): tableaux door 'die van sente veerelde' (Everaert 1964, p. 102); geboorte van Isabella van Habsburg (1501): vuren door de Mageleinstraat, de Zandberg en de Lange Munt (Vandecasteele 1966, p. 8); intrede Filips de Schone (1504): tableau door de 'ghebuerte van sanders walle' (Vandecasteele 1966, p. 12); intrede prins Karel, Maximiliaan en Margareta (1509): tableau door de 'ghebueren van Sente Baefs' (Vandecasteele 1966, p. 18).
 - 71 Van Bruaene 2004, dl. I, p. 189.
 - 72 Duverger 1935, p. 92.
 - 73 Stein 1991a; Stein 1991b; Stein 1994, p. 162-164; Ramakers 1996a.
 - 74 Ramakers 1996a, p. 42-43.
 - 75 Stein 1998, p. 305.
 - 76 Die eerste bliscap van Maria, v. 1-18 (Beuken 1973, p. 54); vgl. I.4.
 - 77 Ramakers 1996c, p. 115.
 - 78 Ramakers 1996c, p. 114; Van der Meersch 1842, p. 31.
 - 79 De Castelein 1555, p. 69.
 - 80 De Potter & Borre 1870, p. 25.
 - 81 Pleij 1977, p. 34.
 - 82 Geciteerd in Hummelen 1996, p. 127; vgl. Coigneau 1984, p. 38 en Moser 2001b, p. 14.
 - 83 Van Autenboer 1979, p. 147-148; Hummelen 1996, p. 117-118.
 - 84 Vgl. voor de interpretatie van deze weinig heldere passage Coigneau 1994a, p. 120.
 - 85 Everaert 1964, p. 70.
 - 86 Ramakers 1996c, p. 112.
 - 87 Geirnaert 1982, p. 147; Derycke & Van Bruaene 2005, p. 75-77.
 - 88 De archieven van de Heilige Geestkamer werden door brand verwoest, maar een postume getuigenis vermeldt dat er in 1568 in het lokaal van het gezelschap een afbeelding 'vanden constighen facteur Anthonis de Roovere' te zien was (Oosterman 1995-1996, p. 30).
 - 89 Zie voor een uitgave van de betreffende stadsrekeningen Viaene 1960, p. 363-365; vgl. Geirnaert 1982, p. 146-147.
 - 90 Gachard 1874, p. 536.
 - 91 Gachard 1874, p. 537-538.
 - 92 Gachard 1874, p. 538.
 - 93 Jan de Scheerere, *Triumphe ghedaen te Brugge binnen ter intreye van Karel V op 18 april 1515*. Antwerpen: Adriaen van Berghen, 25 juni 1515. Moderne uitgave in Mareel 2005a.
 - 94 De Fruyt 1998, p. 96.
 - 95 De Fruyt 1998, p. 96; in 1494 al waren twee leden van de Brugse Heilige Geestkamer, Joris Jooris en Aleamus de Groote, naar Antwerpen gestuurd om een verslag te maken van een intrede van Maximiliaan van Oostenrijk (Van Bruaene 2004, dl. I, p. 163).
 - 96 De Fruyt 1998, p. 130.
 - 97 Vandecasteele 1966, p. 13.
 - 98 Zie Everaert 1966, p. 8-9 (geboorte Isabella van Habsburg, 1501), p. 9 (Vrede van Trente, 1501), p. 10 (behouden aankomst Filips de Schone in Spanje, 1502), p. 11 (geboorte Ferdinand, 1503), p. 11-13 (intrede Filips de Schone, 1504).
 - 99 De hiernavolgende verwijzingen naar de Brusselse stadsrekeningen zijn afkomstig uit Duverger 1935, p. 84-93; vgl. De Keyser 1934, p. 274-277; zie voor een bespreking en contextualisering van de rekeningposten Speakman Sutch 2003b, p. 146-150.
 - 100 In de Franstalige Nederlanden en in Frankrijk werden auteurs tijdens vorstenfeesten belast met gelijkaardige taken. Bij een Doornikse intrede in 1464 heeft een retoricien 'con-

- cheu, devisé et de tout ordonné et conduit la forme des hystoires ... et a ce propos mis par escript les proverbes et substances desdites hystoires' (De Mérindol 1991, p. 202). In Frankrijk werkte Pierre Gringore (1475-1539), vaak in collaboratie met de timmerman Jean Marchand, minstens zeventien jaar lang mee aan Parijse intredes (Brown 2005, p. 14). Gringore, die zowel als auteur, acteur en regisseur actief was binnen het Parijse toneellevens en mogelijk de belangrijke positie van *Mère sotté* bekleedde in de *Confrérie des Enfants-sans-souci* (Grente 2001, p. 580-582), bedacht de thematiek van sommige tableaux, verdeelde de rollen, bezorgde de figuranten kostuums en zorgde voor de constructie en de aankleding van de stellages. Van de intredes van Marie Tudor (1514) en van Claude van Frankrijk (1517) zijn ook beschrijvingen van zijn hand overgeleverd (Brown 2005).
- 101 Van der Meersch 1842, p. 31; Jansen 1970, p. 395; Ramakers 1996c, p. 114. In 1544, na de Vrede van Crépy, ontving De Castelein 3 pond 'voor de occupatie by hem ghedaen, alsmen processie generael drouch vor den pays; metgaders vor diversce rondeelen, refe-reynen, baladen, ende anderssins, uutghelesen in de processie vorseyt' (Van der Meersch 1842, p. 44); in 1529 krijgt Bertel van der Zee, factor van de Thaboristen uit Geraardsbergen, 3 pond voor het schrijven van een spel op de Damesvrede van Kamerijk, bovenop de 5 pond die aan zijn gezelschap was toegewezen voor de uitvoering van onder andere dit stuk (Batselier 1976, p. 51).
- 102 Gachard 1874, p. 538.
- 103 *De triumphhe ghedaen te brugge binnen / Ter intreye van caerle*, v. 910-911 (Mareel 2005a, p. 143).
- 104 Vgl. Blanchard 2003, p. 508.
- 105 H. Soly zag in de steeds belangrijker wordende rol die tijdens publieke feesten aan rederijkers werd toegekend een bewuste poging van de stedelijke overheden om aan deze gelegenheden een burgerlijk karakter te geven, ten nadele van 'volkse' jongerengroepen en buurtgezelschappen, een opvatting die ook in publicaties van H. Pleij regelmatig opduikt. (Soly 1984a, p. 615-616; Pleij 1975; Pleij 1979; Pleij 1998). De getrouwe weerspiegeling van de brede middenklasse in het ledenbestand van de kamers en de voornaamheid van zeden en gewoonten waar ze zich graag op lieten voorstaan zullen voor de schepenen beslist een bijkomende stimulans hebben betekend om de rol van deze gezelschappen in vorstenfeesten te ondersteunen. Toch pleit het feit dat de opmars van de kamers in openbare feesten ook ten koste ging van beslist niet zo volkse verenigingen als schuttersgilden en religieuze broederschappen en de waarschijnlijke oorsprong van sommige rederijkerskamers uit bijvoorbeeld jongerengroepen en wijkgezelschappen tegen een te sociale duiding van deze evolutie.
- 106 Volgens G. Kipling was deze er in Brugge in 1440 wel en werd de confrontatie tussen de stad en Filips de Goede in de opeenvolgende tableaux typologisch in verband gebracht met het christelijke patroon van val, berouw en verlossing, waarbij de hertog optrad als de Verlosser (Kipling 1984; Kipling 1998, p. 48-60 en p. 102-114). Deze stelling werd door B. Ramakers sterk genuanceerd. Hij toonde aan dat sommige van de door Kipling besproken parallellen weliswaar in de tableaux aanwezig waren, maar dat deze in de eerste plaats werden gekenmerkt door veelzijdigheid en meerduidigheid en dat er van een aaneengesloten discours geen sprake kan zijn (Ramakers 2005).
- 107 Ramakers 2005, p. 106; vgl. voor het hergebruiken van tableaux tijdens Franse intredes Blanchard 2003, p. 509.
- 108 Brill 1866.
- 109 Brill 1866, p. 30; Viaene 1960, p. 351-352.
- 110 Herrmann 1914, p. 367-409; Blockmans 1994, p. 46-47; Blockmans & Donckers 1999, p. 94-96.
- 111 De Keyser 1953; Van Anrooij 1997, p. 91-92.
- 112 Mareel 2005a.

- 113 Viaene 1960, p. 361.
- 114 Viaene 1960, p. 362-363.
- 115 Zie voor een transcriptie van dit document: De Keyser 1934, p. 270-271; vgl. Duverger 1935, p. 84.
- 116 Van Bruaene 2004, dl. I, p. 134-135.
- 117 Over Jan van den Vivere, Andries vander Meulen en Joos van Coije, zie Ramakers 1996c, p. 122-125; vgl. Kalff 1907-1912, dl. II, p. 81; specifiek over Vander Meulen: Iansen 1970, p. 380-381.
- 118 De Keyser 1934, p. 272; Duverger 1935, p. 84.
- 119 Van Autenboer 1962, p. 158-160.
- 120 De Keyser 1934. Dit artikel is het vroegste werk waarin ik de term 'stadsrederijker' kon terugvinden. Zowel Kalff in zijn *Geschiedenis van de Nederlandse letterkunde* (1907-1912, dl. II, p. 80-81) als Te Winkel in *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde* (1922-1927, dl. II, p. 364-365) verwijzen naar de jaargelden, maar gebruiken de term 'stadsdichter/-rederijker' niet. Een jaar na het verschijnen van De Keyzers artikel duikt hij echter al op in *Brussel als kunstencentrum in de XIVe en de XVe eeuw* van diens collega en oud-student J. Duverger (Duverger 1935, p. 78).
- 121 Dhanens 1995, p. 56, p. 98.
- 122 Dhanens 1995, p. 57, p. 103-104; 'portraiture' was figuratief (dus niet decoratief) schilder- en tekenwerk; de betekenis van de term zou pas later verengen tot 'afbeelding van het menselijk gelaat' (Verwijs & Verdam 1882-1952, dl. VI, kolom 603-604; Dhanens 1995, p. 57; Wisse 1998, p. 28).
- 123 Zie over Dirk Bouts en Hubrecht Stuerbout en hun relatie tot het Leuvense stadsbestuur Wisse 1998; vgl. Bruijnen 2003, p. 252-254.
- 124 De Vos 1999, p. 55.
- 125 Sindsdien werd de term echter ook al op andere gronden aan auteurs verbonden (bijv. Beuken 1973, p. 14): aan Jan van den Dale, omwille van de inscriptie op zijn blazozen in het *Liber authenticus* van de broederschap van Onze-Lieve-Vrouw van de Zeven Weeën: 'Jan vanden Dale factoor van bruesel der Rethoryken' (reproductie en bespreking van dit blazozen in Speakman Sutch 2003b, p. 158-159), en aan François van Ballaer, die in de processtukken van het in het vorige hoofdstuk vermelde onderzoek naar de opvoering van het *Esbatement van de hervoete bruers* door De Corenbloem wordt aangeduid als 'facteur vander stadt in stuck vander Rethorycken opden last dat hij den crans moet als facteur dienen' (Van Eeghem 1937, p. 83). Voor beide auteurs zijn er echter geen sporen dat ze ooit een jaargeld hebben ontvangen. Het is bovendien veel waarschijnlijker dat de bepalingen 'van bruesel' en 'vander stadt' de herkomst van de personen in kwestie aanduiden, en niet hun professionele verhouding tot de stad. Ter vergelijking: Rogier van der Weyden wordt in de archivalia 'potrateur der stadt van Bruessele' en niet 'vander stadt van Bruessele' genoemd.
- 126 De Keyser 1934, p. 273.
- 127 Zie bijv. Duverger 1935, p. 76-78; Degroote 1952, p. 408; Asselbergs en Huysmans 1955, p. 29; Pleij 1982, p. 63; Van Elslander 1985.
- 128 'Janne de Baertmakere ... voer zijn cleedt van den jaer, dwelck hem by den 3 leden toegevueght was, 6 ellen lakens' (Duverger 1935, p. 92, vgl. p. 89).
- 129 Duverger 1935, p. 86.
- 130 Wisse 1998, p. 19, p. 22-24.
- 131 Bruijnen 2003, p. 250-257.
- 132 Jan Smeken, *Dwonder dat in die stat van bruesel ghemaect was, Van claren ijse en snee*. Brussel: Thomas vander Noot, 1511 (ed. Pennink en Enklaar 1946); Jan Smeken, [Guldenvliesgedicht]. Brussel: Thomas vander Noot, 15 november 1516 (ed. Degroote 1946).
- 133 Viaene 1960, p. 362.

- 134 De Keyser 1934, p. 271.
 135 Dhanens 1995, p. 51.
 136 De Vos 1999, p. 54.
 137 Dhanens 1995, p. 56-57, p. 103-104.
 138 De Vos 1999, p. 54.
 139 Ramakers 1996c, p. 125.
 140 Voor een schuttersfeest in 1466 schreef De Roovere in opdracht van de Brabantse stad Lier bijvoorbeeld drie toneelstukken (Oosterman 1995-1996, p. 31).
 141 Oosterman 1995-1996, p. 30.
 142 Van Gijsen 1989, p. 13-21; Coigneau 2003a, p. 217-220.
 143 Degroote 1946, p. xii-xviii; Asselbergs & Huysmans 1955, p. 22-28.
 144 Van Bruggen 2005, p. 77.
 145 Oosterman 1995-1996, p. 31.
 146 Asselbergs & Huysmans 1955, p. 32.
 147 Viaene 1960, p. 347-350.
 148 V. 208-209: 'sijn doot moet mij int therte blijuen / hij gaf mij mijn bij leven als loon vergolden' (Mak 1955, p. 359); zie voor een bespreking van dit gedicht: VI.5.
 149 Wisse 1998, p. 21 en p. 30, noot 12.
 150 Schnerb 1999, p. 290-295.
 151 Grente 1992, p. 1085-1086.
 152 Grente 1992, p. 510; Devaux 1996, p. 25-111; Small 1997, p. 91-127.
 153 Stein 1888, p. 43, p. 170-171.
 154 Oosterman 2002, p. 22-37.

V 'Als daer toe dienen ende behooren zullen' – feesten en teksten

- 1 Blommaert 1838, p. 40.
 2 Zie respectievelijk D'Hondt 1908, p. 31 (1481: toekenning jaargeld aan de Catharinisten uit Aalst) en Willems 1837, p. 148 (1490: toekenning jaargeld aan De Violieren en De Goudbloem uit Antwerpen); vgl. IV.2.
 3 Zie bijv. Bryant 1986, p. 54, 81 en de talrijke verslagen van Parijse intredes in Guenée en Lehoux 1968, p. 44-138 en in Brown 2005, p. 107-327.
 4 Armstrong 1983, p. 196.
 5 Zie II.3.
 6 Armstrong 1983.
 7 Petit 1873-1884, dl. II, p. 9-31.
 8 Petit 1873-1884, dl. II, p. 93-119; dit optreden van de kinderen van de Bogardenschool ligt wellicht in het verlengde van hun bijdrage aan de jaarlijkse processie van het Heilig Bloed, tijdens welke ze steeds enkele liederen ten gehore brachten; in zijn *Testament Rhetoricael* 'legeert' Eduard de Dene enkele liedjes voor de processie (Coigneau 1992a, p. 256); volgens de Gentse stadsrekeningen zette zangmeester Jacop Dykin naar aanleiding van het bezoek aan de stad van Filips de Schone in 1497 rederijkersgedichten op muziek (Everaert 1964, p. 111); het is echter onduidelijk of deze tijdens de eigenlijke intrede zijn gebruikt.
 9 Petit 1873-1884, dl. II, p. 57-92; Lageirse 1960, p. 306; vgl. Blommaert 1847, p. 114.
 10 Duverger 1935, p. 91.
 11 Serrure 1839-1840, dl. II, p. 230.
 12 Willems 1837, p. 149; Van der Straelen 1863, p. 13.
 13 De Jonghe 1837-1840, dl. III, p. 441; vgl. *Excellente cronike*, fol. C.ix. r.
 14 Van Melkebeke 1862, p. 13; Van Autenboer 1962, p. 59-60.
 15 Het kwam wel vaker voor dat Franstalige hoge gasten hulp kregen voor het begrijpen

- van stukken in het Nederlands. In *Die nieuwe chronycke van Brabant* wordt een meiviering beschreven die plaatshad op de Brusselse Grote Markt in 1558 en werd bijgewoond door Emanuel Filibert van Savoye (1528-1580), de landvoogd van de Nederlanden. De rederijkers van Den Boeck voerden ‘een vrolijk esbatement’ op, ‘dwelck zyn hoocheit ooc heeft belieft te hooren, ende dat hy niet en verstonst hebben hem dandere heeren int wals verclaert’ (*Die nieuwe chronycke van Brabant*, p. 389)
- 16 D’Hondt 1908, p. 31.
 - 17 Willems 1837, p. 159.
 - 18 Kernodle 1944, p. 63-64.
 - 19 ‘In the development from picture to spoken drama a number of steps can be outlined logically and to a certain extent historically.’ (Kernodle 1944, p. 63)
 - 20 Perret 2001.
 - 21 Vgl. de kritiek in Ramakers 1996c, p. 358-359; over de inrichting van toneelstellages en van tableaux vivants, zie Hummelen 1970.
 - 22 Perret 2001, p. 197.
 - 23 Anglo z.d.; Mareel 2005a.
 - 24 Vgl. I.2 en II.2.
 - 25 *Excellente cronike*, fol. C.v. v en fol. C.ix. r; vgl. De Jonghe 1837-1840, dl. III, p. 429-444.
 - 26 Voor toneelspel bij intredes, zie bijv. Serrure 1839-1840, p. 232-233; (Gent 1458, intrede Filips de Goede); Everaert 1964, p. 102 (Gent 1486, intrede Maximiliaan); Van Melkebeke 1862, p. 22 (Mechelen 1503, intrede Filips de Schone); Duverger 1935, p. 91 (Brussel 1503, intrede Filips de Schone); Vandecasteele 1966, p. 12 (Gent 1504, intrede Filips de Schone); Duverger 1935, p. 91 (Brussel 1504, intrede Johanna van Castilië).
 - 27 Serrure 1839-1840, dl. II, p. 232-233.
 - 28 Bij de Brusselse intrede van Filips de Schone in 1503 bijvoorbeeld waren er prijzen voor ‘spelen’ en voor ‘battementen’. Dit laatste genre werd ook een jaar later, bij de intrede van Johanna van Castilië in dezelfde stad, beloond (Duverger 1935, p. 91).
 - 29 Voorbeelden in Tydeman 1978, p. 91-92 en in Blanchard 2003, p. 495-496.
 - 30 Everaert 1964, p. 111-112.
 - 31 Pleij 1990, p. 211, noot 31; Hummelen 1998, p. 110, 111.
 - 32 Waterschoot 1974, p. 106.
 - 33 Guenée & Lehoux 1968, p. 244.
 - 34 Breuer 1975; Ramakers 1996c, p. 368-370.
 - 35 Ramakers 1996c, p. 362-367.
 - 36 Ramakers 1996c, p. 409.
 - 37 Ramakers 1996c, p. 320, 353.
 - 38 Coigneau 1996, p. 106-119.
 - 39 Coigneau 1996, p. 108, noot bij v. 708; vgl. Pleij 1990, p. 207. Tijdens de Brusselse Zavelprocessie lijkt er een ander verband te zijn geweest tussen tableaux en toneel. Elk jaar werd na afloop één van de negen *Bliscappen* opgevoerd. De acht overige vreugdevolle momenten uit het leven van Maria waren dan in tableauvorm te zien tijdens de processie (Ramakers 1996a, p. 45-46).
 - 40 Zie II.3.
 - 41 De vroegste vermeldingen van gesproken toneel bij ommegangen in de Nederlanden dateren van het laatste kwart van de veertiende eeuw (Van Bruaene 2004, dl. I, p. 75). Ook hier is gesuggereerd dat het gesproken toneel uit de tableaux zou zijn voortgekomen. In zijn proefschrift uit 1873 ging J.H. Gallée zelfs zo ver de hele dramaproductie uit de vijftiende-eeuwse Nederlanden terug te voeren op het tonen van figuren tijdens processies (Gallée 1873, p. 74-115). Recenter onderzoek heeft echter aannemelijk gemaakt dat tableaux vivants en gesproken toneel zich tijdens ommegangen naast elkaar hebben ontwikkeld (Hummelen 1988, p. 93).

- 42 Zie hierover Ramakers 1996c, p. 351-424.
- 43 Zie VI.2 voor een inhoudelijke bespreking van dit spel.
- 44 Hummelen 1992, p. 200-201.
- 45 Hummelen 1992, p. 208-212.
- 46 Hummelen 1992, p. 212.
- 47 Vgl. Moser 2001b, p. 146.
- 48 Ramakers 1996c, p. 380.
- 49 Ramakers 1994, p. 129.
- 50 Vgl. VI.4.
- 51 De Proft 2000, p. 123.
- 52 Vandecasteele 1966, p. 6-8; vgl. IV.3.
- 53 Met dank aan Guy Dupont, die mij wees op de functie en de ligging van het in de *Excellente cronike* vermelde gebouw 'den witten Ram' (fol. CC.vij. r).
- 54 Willems 1844, p. 301; d'Hulst 1956, p. 45.
- 55 Zie bijv. Everaert 1964, p. 95 (viering van de Vrede van Atrecht, 1482): 'Item Ghehaelt te Justaes Cortis xxxvj handkeersen / wonghen / zes steenen drie pont verorbuert up de Rade als men ten twee waersten esbatemete voor scepenen huus vander kuere'; Vandecasteele 1966, p. 30 (viering van het Bestand van Nice): 'Item betaelt de weduwe van die-ric de Lieve de somme van xiiij s.gr. over ghelycke somme haer toegheleyt in Recompense vanden arbeyt by haer ghenomen ooc der occupatie van hueren huuse ter wylen datmen esbatemete voor tscepenhuus'.
- 56 Van Bruggen 2005, p. 75-76.
- 57 Moderne uitgave in Willems 1838, p. 241-258.
- 58 Ryckaert 2005, p. 326-328.
- 59 Van der Meersch 1842, p. 33; Iansen 1970, p. 395; Ramakers 1996c, p. 150.
- 60 Vandecasteele 1966, p. 9; vgl. Vandecasteele 1966, p. 8-13 en IV.3.
- 61 Duverger 1935, p. 86-87, 89, 91; vgl. IV.3.
- 62 Beide sloten elkaar overigens niet uit. Ook tijdens vieringen van intredes werden generale processies gelopen.
- 63 Van der Meersch 1842, p. 391.
- 64 Batselier 1976, p. 49; in Gent in 1537, na de geboorte van Johanna, werden drie Gentse rederijerskamers vergoed voor het 'accoustreren' van 'personaigen' (Vandecasteele 1966, p. 29).
- 65 De Potter & Borre 1870, p. 19.
- 66 Knight 1999, p. 100-101.
- 67 Van der Meersch 1842, p. 44.
- 68 De Castelein 1555, p. 71-75.
- 69 Bijv. str. 9: 'Verblijdt metten paeys, edel metten ghemeenen man / Ende danckt den Heere diedt aldus verleenen can'; str. 12: 'Dus laedt God anroupen met neerstigher bede, / Dancken en loven met wyser beradicheid, / Van dies hy ons toe sendt duer zyn ghenadicheid'.
- 70 Ouvry wees erop dat enkele figuren die in het gedicht van De Castelein worden vermeld traditioneel ook te zien waren tijdens de Sacramentsprocessie, met name Mozes, Gideon en Melchidesek en de Ark van het Verbond. Hij suggereerde dat de in het gedicht vermelde figuren tijdens de processie zouden zijn uitgebeeld (Ouvry 1985, p. 41-42). Hoewel er tijdens generale processies inderdaad tableaux uit de Sacramentsprocessie blijken te zijn vertoond, zijn de door Ouvry aangehaalde overeenkomsten te beperkt om een verband aan te nemen tussen de tableaux en het gedicht van De Castelein.
- 71 De Castelein 1555, p. 91-94.
- 72 Bijv. strofe 6: 'Peinst hoe hier Gods gratie in heeft ghewrocht'.

- 73 Verwijzingen naar de *Excellente cronike* hebben betrekking op de Vorsterman-druk uit 1531, die teruggaat op oudere handschriftelijke versies. Over het ontstaan van deze kroniek en haar verschillende versies, zie Oosterman 2002.
- 74 Oosterman 2002; Oosterman 2003, p. 152.
- 75 *Excellente cronike*, fol. C.xxvij. v.
- 76 Waterschoot & Coigneau 1978-1979, p. 27 (mijn cursief).
- 77 Oosterman 2003, p. 156.
- 78 Zie bv. *Excellente cronike*, fol. C.lix. v:
 'Om twelcke men in processye snel
 Metten helegghen bloede gheweest heeft nU
 Up sinte Amandts dach sinte claren weL
 Roupende aen gode voor dit ghesceL
 Ende voor den vyanden verradelic grU
 Dus biddic hu hoort mijn ghefleeU
 Eene devote bede, behouft nu den leeU
 Vi. in Sporkelle processien waren
 Metten helegghen bloede tsinte Claren'
 Vgl. voor voorbeelden uit het *Testament Rhetorical* Waterschoot & Coigneau 1978-1979, p. 22, 24, 25, 27, 31, 34.
- 79 *Excellente cronike*, fol. C.lxxiiij. r.
- 80 *Excellente cronike*, fol. C.lxi. r; vgl. fol. C.lxxxv r, fol. C.xc. v, fol. CC.xi. v.
- 81 Vgl. Oosterman 2003, p. 155.
- 82 *Excellente cronike*, fol. C.xc. v (incipit: 'Medicinaelste hoochste offerande'), fol. CC.xiiij. v (incipit: 'Christus helich bloet valt ons nu bateliC').
- 83 Zie bijv. De Vlaminck 1862, p. 48 (Tielt 1482, Vrede van Atrecht); De Vlaminck 1862, p. 63-65 (Tielt 1519, Karel wordt tot koning van Duitsland verkozen); Batselier 1976, p. 49 (Geraardsbergen 1519, Karel wordt tot koning van Duitsland verkozen); Willems 1837, p. 156-157 (Antwerpen 1529, Vrede van Kamerijk).
- 84 Zie bijv. Van Bruaene 2004, dl. III, p. 269 (Oudenaarde 1482, Vrede van Atrecht); Vandecasteele 1966, p. 16 (Gent 1508, liga van Kamerijk). Deze traditie bestond ook in Brugge na de de Heilig Bloedprocessie (Hüsken 1992a, p. 233).
- 85 Verwijs & Verdam 1882-1952, dl. II, kolom 732; Mak 1959, p. 147.
- 86 Blockmans & Donckers 1999, p. 102-103.
- 87 Zie respectievelijk De Vlaminck 1862, p. 72; Hüsken 1997, p. 179; Pleij 2003, p. 25.
- 88 Serrure 1839-1840, dl. II, p. 233.
- 89 Hüsken 1997, p. 177.
- 90 Hüsken 1997, p. 170, 186.
- 91 Vandecasteele 1966, p. 10 (mijn cursief).
- 92 Eerste vermelding van 'spel van Rethorijcken' in dit verband: Vandecasteele 1966, p. 23 (Verdrag van Noyon); 'spel van zinne(n)': Hüsken 1997, p. 172-173, 178-179, 183-184 (slag bij Pavia).
- 93 Hooghen Wynt ende Zoeten Reyn, Aragoenoysen, Ghewillich Labuer ende Volc van Neerrynghe, Pays. Zie voor een bespreking van de politieke spelen van Cornelis Everaert, inclusief de twee die minder eenduidig aan een specifieke viering zijn vast te knopen, namelijk *Onghelycke Munte en Groot Labuer en Sober Wasdom*, hoofdstuk VII.
- 94 Zie respectievelijk Van der Meersch 1842, p. 29 en Hüsken 1997, p. 179, 184.
- 95 Van der Meersch 1842, p. 20-21; Ouvry 1985, p. 39; Ramakers 1996c, p. 150; De Castelein 1555, p. 67-69.
- 96 Zie respectievelijk Van Autenboer 1962, p. 68 en Van Eeghem 1937, p. XV-XVI.
- 97 Mak 1944, p. 65-66; Mak 1959, p. 334.

- 98 Van Eeghem 1937, p. 2-4.
- 99 Mak 1944, p. 64-65; Erné & Van Dis 1982, dl. I, p. 13-14.
- 100 Van Bruaene 2003b, p. 131-133.
- 101 Zie over de opvoering van dergelijke losse prologen tijdens landjuwelen Coigneau 1994a, p. 118 en p. 134, noot 17. Ze kwamen ook voor bij schutterswedstrijden (Coigneau 1996a, p. 34).
- 102 Van Eeghem 1937, p. XVI.
- 103 De Potter & Borre 1870, p. 20.
- 104 *Ander snede van xiiij. De Castelein 1555*, p. 171-173.
- 105 Ramakers 1996c, p. 149-151.
- 106 Vgl. Van der Meersch 1843, p. 29; zie ook VIII.4.
- 107 Hüsken 1997, p. 181.
- 108 Het 'Ghiselhuus' op de Burg was oorspronkelijk de grafelijke gevangenis. In 1280 namen de Brugse schepenen dit gebouw in gebruik als zetel van het Brugse stadsbestuur, maar lieten het in 1376 slopen om op dezelfde plaats een nieuw 'scepenhuus' te laten optrekken. Dit doet tot op de dag van vandaag functie als stadhuis van Brugge en bezit op de eerste verdieping inderdaad een grote bovenzaal (Ryckaert 1991, p. 167-168).
- 109 Coigneau 2000, p. 135.
- 110 Universiteitsbibliotheek Gent, G 2477; moderne uitgave in Goossens 1943, p. 36-37, 34-35, 40-41, 43-44 en 74-76.
- 111 Waterschoot & Coigneau 1978-1979, p. 25-27.
- 112 Waterschoot & Coigneau 1978-1979, p. 25.
- 113 Zie respectievelijk Hüsken 1997, p. 179, 184; Hüsken 1997, p. 184-185; Vander Straeten 1872, p. 328-329; De Potter & Borre 1870, p. 25; De Castelein 1555, p. 67-69; Ramakers 1996c, p. 149-151.
- 114 Willems 1838, p. 255.
- 115 Waterschoot & Coigneau 1978-1979, p. 25.
- 116 Grijp 2003, p. 273.
- 117 De Castelein 1555, p. 68: 'Wie dalder beste nieuwe lied sijnghen sal / Angaende desen paeys tsy vrouwen of mannen'.
- 118 Vander Straeten 1872, p. 328-329.
- 119 Zie bijv. het uittreksel uit de Oudenaardse stadsrekeningen betreffende de viering van de koningskroning van Karel V (1519). Daarin worden de uitgaven vermeld 'van den coste van vierne, van loven, van rhetorijcken, van prijzen te haelne, ende andre schoene ghenouchten' (Van der Meersch 1842, p. 23).
- 120 De volledige passage waarin naar het verzoekschrift van de Gentse schepenen wordt verwezen luidt: 'Van weghe onsen wel beminden die scepenen van beede de bancken, metgaders beede de dekenen onser stede van Ghendt, is ons bethoont ende te kennen ghegheven gheweest, hoe dat zy onlanx leden, uut consideratie van den goeden payse tusschen Ons ende den coninck van Vranckerycke, ende andere diversche redenen daer toe moverende, hebben gheconsenteert also verre als 't in hemlieden is, den prince ende cameran van rhetorycken der zelve stede t'huerlieder neerster bede, verzoucke ende begheerte, dat zy binnen der zelve stede [...] zouden moghen upstellen dezen toecommenen zomere zekere prysen [...] (Blommaert 1847, p. 41-42).
- 121 Erné & Van Dis 1982, p. 48.
- 122 Coigneau 1992a, p. 265. In 1517 was er in Brugge na de processie van het Heilig Bloed ook al eens een liedwedstrijd georganiseerd (Coigneau 1992a, p. 264).
- 123 Zie over het 'poëtelyck punt' Porteman 2005.
- 124 Zie hierover uitgebreider IX.
- 125 De hiernavolgende bespreking van beschrijvingen van vorstenfeesten is een aangepaste versie van Mareel 2007.

- 126 Zie voor een overzicht Mulryne 2004.
- 127 <<http://www.bl.uk/treasures/festivalbooks/homepage.html>>
- 128 Landwehr 1971.
- 129 *Warachtighe gheschiedenisse*, fol. B1 r.
- 130 Brussel, KB, hs. 10898, fol. 174v-178r; moderne uitgave in Degroote 1950, p. 1-19.
- 131 De Bruin & Oosterman 2001, H 049.
- 132 'Int iær xv.C. op den vierentwintichsten Dach va(n) Sporckele ghelach frau Joanna / Conijnc Philips van Spaengnen / huusvrauwe binnen der stadt van Ghendt van eenen ionghen sone / ende wort ghenoeemt Kaerle / waerom dat groote blijdschap en(de) triumphe binnen der stadt / ende al Vlaenderen door bedreve(n) wort / so ghy breeder in de naervolghende Balade vinde(n) muecht / Rhetorijckelick ghestelt door wylent Heer Lieven Bautken / Capellaen / ende Facteur van den Barbaristen binnen der stede van Ghendt.' (*Warachtighe gheschiedenisse*, fol. B1 r)
- 133 De Smidt & Dhanens 1980, 201.
- 134 Henne & Wauters 1968, p. 266-267. De eerste strofe van het gedicht moet de indruk wekken dat het lang na de geboorte is geschreven: er wordt naar de gebeurtenissen verwezen met 'doen ter tijdt' (v. 7) en Karel wordt aangeduid als 'onsen Edelen Keyser' (v. 8). Rekening houdende met de voorafgaande opmerkingen is het echter heel waarschijnlijk dat deze strofe achteraf aan de tekst is toegevoegd. Daarop wijst ook het onvolkomen rijm: 'ghebeden' (v. 3) wordt verondersteld te rijmen op 'mede' en 'stede' (v. 6,7).
- 135 Zie bijlage 2 (corpus).
- 136 Vgl. Erné 1972, p. 359-361.
- 137 Remy Du Puys, *La tryumphant et solemnelle etree faicte sur le nouuel et ioyeux aduenement de treshault trespuissant et trescellent prince Monsieur Charles prince des hespaignes Archiduc daustrice duc de bourgonge Comte de Flandres. etc. En la ville de Bruges lan mil.v.cens et .xv. le xviii^e iour dapuril apres Pasques redigee en escript par maistre Remy du puyson treshumble Indiciaire et historiographe*. Parijs: Gilles de Gourmont, ca. 1515. Moderne uitgave in Anglo z.j.
- 138 Van Oostrom bracht de bijzondere vitaliteit van de versvorm in het Nederlands in verband met het inspirerende voorbeeld van Jacob van Maerlant (ca. 1230-ca. 1300): 'Maerlant liet zien dat het terdege mogelijk was non-fictie op rijm te maken. Het lijkt alsof zijn goede voorbeeld aanmerkelijke consequenties heeft gehad voor de ontwikkeling van de Nederlandse letterkunde sindsdien. De versvorm is namelijk in het Middelnederlands, Europees vergelijkend bezien, heel lang de dominante vorm gebleven, ook in zakelijke genres van de historiografie en teksten over kennis en kunde. Terwijl die in Frans, Duits en Engels al heel vroeg in proza op perkament kwamen, bleef in het Nederlands de versvorm daarvoor het aangewezen format.' (Van Oostrom 2006, p. 549)
- 139 De Castelein 1555, p. VI.
- 140 *Warachtighe gheschiedenisse*, fol. B1 r.
- 141 Mareel 2005a, p. 143.
- 142 Vandecasteele 1966, p. 18 (mijn cursief).
- 143 De Castelein 1555, p. 75.
- 144 De Castelein 1555, p. 114.
- 145 Van Baeveghem 1999.
- 146 Pleij 1998, p. 357-369.
- 147 *Veneçien* 1514. Zie over *L'Entreprise de Venise* van Pierre Gringore en de Nederlandse vertaling van dit gedicht Brown & Speakman Sutch 2007.
- 148 Brown 2003, p. 29.
- 149 Vgl. IV.2-3.
- 150 Vgl. Blanchard 2003, p. 498-504 voor de taken van 'concepteurs' zoals Rouen Pinel en Pierre Gringore in Franse intrèdes.

- 151 Rupprich 1956, p. 157.
- 152 Petrus Aegidius, *Hypotheses Sive Argumenta Spectaculorum* [...]. Antwerpen: Michiel Hillen 1520; ex.: Heidelbergh, UB; NK 2236; Landwehr 6; zie ook Prims 1938, p. 159-164; vgl. over de figuur van Pieter Gillis: De Ridder-Symoens, Illmer & Ridderikhoff 1980 en Nauwelaerts 1986.
- 153 Snoep 1975, p. 16.
- 154 Op de populariteit van dergelijke geschriften wijst ook een opmerking aan 'Den verstandighen Leser' aan het begin van Jan Mollyns' *Die nieuwe chronycke van Brabandt* uit 1565: 'Alsoo hier en daer verstandighe Leser, sommige stucckens by maniere van incarnatien, Chronijcken oft dierghelijcke van diversche plaetsen verthoont zyn, daer in int corte verhalende voorleden ende ooc daghelijcxsche gheschiedenissen. Boven desen ooc diversche Gesten, Strijden, Victorien ende Campen, so met quaternkens briefkens, liekens, ende dierghelijcke utghestroyt zijn daer menich mensche en bysonder de Liefhebbers der consten groot gheht om verquackelen dwelck al n(iet) te beduyden en heeft, so hebben wy Eersame Leser ons vervordert van alle des voorseyt is, een generael masse op een ghetast te versamen ende int langhe al tselve te beschrijven' (*Nieuwe chronycke van Brabandt* 1565, fol. A1 v (mijn cursief)); zie voor de productie, verspreiding en het commercieel potentieel van dergelijke geschriften in de Nederlanden Vermeulen 1986, p. 224-252.
- 155 Seguin 1957, p. 48; zie over een dergelijke collectie uit de zeventiende eeuw, *Den Nederlandschen Bye-corf*, een verzameling pamfletten die verband houden met het Twaalfjarig Bestand (Antwerpen, 1609) Coigneau 1992b, p. 103-105.
- 156 Zie voor Gent 1509: Vandecasteele 1966, p. 18; voor Brugge 1515: Gachard 1874, p. 538; voor Gent 1549: Declaratie 1851, p. v-vi.
- 157 Nijhoff & Kronenberg 1923-1971, nr. 3058.
- 158 Pleij 1998.
- 159 Pleij 1990, p. 192-219; Pleij 1998, p. 205-208.
- 160 Declaratie 1851, p. 31.
- 161 Lecuppre-Desjardin 2004, p. 103-130.
- 162 Vgl. Blanchard 2003, p. 500, die ervan uitgaat dat de beschrijvingen al vóór het begin van het evenement bij de drukker lagen. Zoals het hiernavolgende geval van Jan de Scheerere aangeeft, is het echter waarschijnlijker dat de auteur achteraf nog kleine correcties en aanvullingen in zijn tekst kon aanbrenghen.
- 163 *La tryumphant et solemnelle entrée faicte sur le Joyeux advenement de Treshault et trespuissant prince Monseigneur Charles Prince des espagnes Archiduc daustrice etc. en la ville de Bruges ... 18 avril 1515*. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 2591. Beschrijving van het handschrift in Soly & Van De Wiele 1999, p. 194.
- 164 Zie voor een gedetailleerdere vergelijking van de beschrijvingen van Remy Du Puys en Jan de Scheerere Mareel 2005a, p. 92-98.
- 165 Degroote 1950, p. xxv-xxviii.
- 166 Over de lange intredetournee van Filips de Schone na de verklaring van zijn meerderjarigheid, zie Cauchies 2003, p. 32-40.
- 167 De Bruin & Oosterman 2001, T6656, T2965.
- 168 Braekman 1996, p. 122-124; Visser-Fuchs 2005.
- 169 In de Gentse stadsrekeningen staan de uitgaven geregistreerd die voor deze viering werden gemaakt (Everaert 1964, p. 77).
- 170 Landwehr 1971, p. 78-79; Waterschoot 1984b.
- 171 De Castelein 1555, p. 25.

VI Diplomatie in verzen – De verzameling-Leemans

- 1 Cuvelier 1937; vgl. over het handschrift-Leemans als geheel De Bock 1962-1963, p. 241; Van Anrooij 1997, p. 90-91; Stein 1998a, p. 289, 312.

- 2 Stein 1998a, p. 312.
- 3 'Item in desen boec staen spelen van synne. Ic hoor toe Gillys Leemans. 't es nu aldus' (Cuvelier 1937, p. 91). Op basis van enkele blanco bladzijden die voorafgaan aan het afschrift van het spel van Jan Smeken is gesuggereerd dat deze tekst later aan het manuscript zou zijn toegevoegd (Buitink 1987, p. 23, 25; Van Anrooij 1997, p. 91).
- 4 Cuvelier 1937, p. 92.
- 5 Stein 1998a, p. 312.
- 6 De Keyser 1953, p. 54; vgl. ook Buitink 1987 en Van Anrooij 1997, p. 90-92.
- 7 Van Anrooij legt een voorzichtig verband tussen de lijst uit het handschrift-Leemans en de tableaux vivants die zijn opgericht tijdens de intrede van Johanna van Castilië in Brussel in 1497 (Van Anrooij 1997, p. 92).
- 8 'Sum Raphaelis / Houwaert / Houdt / Middel / Mate' (Cuvelier 1937, p. 91-92; vgl. Stein 1998a, p. 312).
- 9 De Bock 1960, p. 14-21, 64-68, 83-102; Van Vinckenroye 1964, p. 620-628; Coigneau 2003a, p. 223-224. Een grondige vergelijking van het politieke toneelwerk van Jan Baptist Houwaert en de spelen uit de verzameling Leemans zou mogelijk extra argumenten opleveren om aan te nemen dat de Brusselse dichter de collectie in zijn bezit heeft gehad en gebruikt.
- 10 Zie over de samenstelling en de evolutie van het Brusselse stadsbestuur en zijn charmeoefensief tegenover de Bourgondiërs vooral Bonenfant 1953, p. 22; Baerten 1985, p. 111-122; Stein 1994, p. 209-219, 229-230, 237-239; Stein 1998a, p. 310.
- 11 Henne & Wauters 1968, dl. I, p. 209; Stein 1991, p. 142-143; Stein 1994, p. 231-236; Sleiderink 2003, p. 108, 122.
- 12 Kreps 1953.
- 13 Henne & Wauters 1968, dl. I, p. 225; Stein 1994, p. 237; Stein 1998a, p. 308-309.
- 14 Bonenfant 1953, p. 29-31.
- 15 Bonenfant 1953, p. 30-31; Dickstein-Bernard 1976, p. 162-163.
- 16 Wellens 1976, p. 193-194.
- 17 Zie voor een overzicht van het literaire mecenaat van de Brabantse hertogen Sleiderink 2003.
- 18 Sleiderink 2003, p. 141-142.
- 19 Sleiderink 2003, p. 144-145.
- 20 Coigneau 1999-2000, p. 34-35; Sleiderink 2003, p. 148-149.
- 21 Dogaer 1967, p. 4; Lemaire 1977, p. 24; Armstrong 1983, p. 200, 208.
- 22 Speakman Sutch 2003b, p. 150-151; Van Bruaene 2003b, p. 129.
- 23 Millar 2000, p. 380-381. De la Marches graf bevond zich in de kerk van Sint-Jacob-op-Coudenberg, voor het altaar (Millar 2000, p. 381).
- 24 *Dal sonder wederkeeren of Pus der doot*. Antwerpen: Jan van Doesborch, 10 juli 1528; moderne uitgave in De Keyser 1936; vgl. Speakman Sutch 2003b, p. 143.
- 25 *Den camp vander doot*. Schiedam: Otgier Nachtegaels, 1503; moderne uitgave in Degroote 1948; vgl. Speakman Sutch 2003b, p. 150-154.
- 26 Van Vinckenroye 1964-, kolommen 623-624.
- 27 Olivier de la Marche, *Den triumphe ende tpalleersel van den vrouwen*. Brussel: Thomas vander Noot, 14 maart 1514; vgl. Raue 1996. Zie over Thomas vander Noot en zijn publiek vooral Pleij 1982 en Pleij 1998, p. 192-221.
- 28 Stein 1998a, p. 292-296.
- 29 Stein 1998a, p. 296-298.
- 30 Het ongedateerde document diende verschillende besparingen te rechtvaardigen. Tegelijk werd echter aangegeven dat een aantal personen, onder wie 'Colijn de dichtere', 'behouden selen ende voirtaen noch heffen des hem van der stad wegen van gratien verleent es' (De Keyser 1934, p. 269-270).

- 31 Duverger 1935, p. 84-85.
- 32 Stein 1998a, p. 298.
- 33 Respectievelijk 'Om beters wille' en 'Jeucht sticht vreucht'.
- 34 Duverger 1935, p. 85.
- 35 Beuken 1973, p. 56; mijn dank aan D. Coigneau, die mij op deze passage attent maakte.
- 36 Stein 1998a, p. 291.
- 37 Vgl. Coigneau 2003a, p. 266, noot 22.
- 38 Antwerpen: Jan van Doesborch, 1518, fol. HHH.
- 39 Stein 1998a, p. 308-309.
- 40 Klapisch-Zuber 2000, p. 159-161.
- 41 Stein 1994, p. 5-6; zie over het ontstaan van de Brabantse historiografische traditie en de verwantschap van de Brabantse hertogen met de Karolingers ook Stein 1995.
- 42 Stein 1994, p. 60-61.
- 43 Stein 1998, p. 305.
- 44 Doutrepoint 1935-1937, dl. I, p. 416-18; Guenée & Lehoux 1968, p. 28; De Mérindol 1991, p. 190-191.
- 45 *Excellente cronike*, fol. C.vij. r.
- 46 Klapisch-Zuber 2000, p. 257-258.
- 47 Ramakers 1994, p. 130.
- 48 Ramakers 1994, p. 133.
- 49 Stein 1998a, p. 292.
- 50 Zie over de verwerking van het thema van de Negen Besten en allerlei variaties daarop in de Nederlanden Van Anrooij 1997.
- 51 Paris 1905.
- 52 Van Oostrom 2006, p. 241.
- 53 Van Dijk 1993, p. 193.
- 54 Cardon 1998; Dekeyzer 2003-2004.
- 55 Vgl. Keesman 1987, p. 259-260; Blanchard & Mühlethaler 2002, p. 37: 'Le présent se lit à la lumière du passé, car l'*historia est magistra vita*.'
- 56 Knippenberg 1934, p. 45.
- 57 De koninklijke status van deze figuren is niet bijbels en ontstond pas in de zesde eeuw in de collectieve verbeelding (Knippenberg 1934, p. 46).
- 58 Foncke 1922-1923, p. 8.
- 59 Mak 1948, p. 173-176.
- 60 *Moderne uitgave in Leendertz. 1899-1907*, p. 181-185.
- 61 Pikhaus 1988, p. 127, 221-222.
- 62 De verwantschap van *Die geboorte van vrou Margriete* met het genre van het driekoningen-presentenspel is onmiskenbaar en wordt ondersteund door het feit dat het geboortespel is vertoond op het moment waarop traditioneel ook driekoningen-presentenspelen werden opgevoerd. Toch kwamen dramatische voorstellingen waarbinnen geschenken symbolisch aan een pasgeboren lid van het vorstenhuis werden overhandigd ook al vroeger voor. In de *Excellente cronike* worden de vieringen beschreven die de Spaanse koopliedenactie in Brugge in 1478 organiseerde na de bekendmaking van de geboorte van Johan van Aragon (1478-1497), de eerste zoon van Ferdinand II van Aragon (1452-1516) en Isabella I van Castilië. Er werd daarbij onder andere 'een figure ghetoocht vanden jonghen gheboren coninc Jan van Spaengien. Ende daer quamen vijf heraulten rijckelick ghecleet. Deerste presentierde.v.Conincx croonen. Dandere presentierde eenen helm met sijnder wapene. Die derde een gulden sweert. Die vierde presentierde.ij.gulden sporen. Die vijfste presentierde een coffere met goude. Ende elck Herault hadde een rolle in sijn hant, met eender schoonder auctoriteyt. Ende dat bediede dat dat jonghe kint noch coninc

- wesen soude van vijf Conincrijcken. Te wetene Spaengien, Arabyen, Cecylien, Aragon, ende Naverne, twelcke seer schone om sien was' (*Excellente cronike*, fol. CC.ix. r-CC.ix. v).
- 63 Duchet-Suchaux & Pastoureau 1994, p. 224; De Jong 2001, p. 108.
- 64 De Jong 2001, p. 110.
- 65 Geciteerd in Schnerb 2000, p. 22-23; vgl. II.2.
- 66 Dufournet 1973, p. 177; vgl. Blanchard & Mühlethaler 2002, p. 135.
- 67 Dickstein-Bernard 1976, p. 161; Blockmans & Prevenier 1997, p. 217-219.
- 68 Zie over representaties van de de drie standen en het lichaam van de staat in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne literatuur en in het bijzonder in vorstenspiegels o.a. Mohl 1933; Blanchard & Mühlethaler 2002, p. 7-32; Langdon Forhan 2002, p. 45-75; voor de oorsprong van het beeld van het lichaam van de staat, zie Kantorowicz 1997, p. 207-232.
- 69 Henne & Wauters 1968, p. 234-248; Blockmans & Prevenier 1997, p. 217-226.
- 70 Henne & Wauters 1968, p. 245, 247.
- 71 Van Gijsen 1989, p. 20-21.
- 72 Jan Smekens *Hertoge Karle* vormde het onderwerp van een workshop die op 19 november 2004 aan de Universiteit Gent werd gehouden. De hiernavolgende bespreking van dit toneelstuk is sterk schatplichtig aan de ideeën die door de deelnemers aan deze samenkomst, namelijk A.-L. Van Bruaene, T. van Bruggen, S. Bussels, D. Coigneau, A. van Gijsen, F. Hemelaar, B. Jongenelen, W. Keesman, B. Ramakers, R. Sleiderink, R. Stein, J. Vandommele, A. Van Herk en W. Waterschoot naar voren werden gebracht.
- 73 Kennedy 1998; Lecuppre-Desjardin 2004, p. 58.
- 74 Over het gebruik van exempla in de traditionelere vorstenspiegel, zie Singer 1981, p. 25 en Müller 1985, p. 576-577, 591.
- 75 Waarmee niet gezegd is dat er geen overeenkomsten zijn tussen beide teksten. Vooral in de sterke nadruk op de noodzaak aan vrede is het traktaat van Erasmus verwant aan het spel van Smeken en aan de andere teksten uit de verzameling-Leemans. Zie over Erasmus en de vrede Waite 2000, p. 185-187; over de invloed van Erasmus op zestiende-eeuwse rederijders vooral Degroote 1951.
- 76 Cuvelier 1937, p. 95; Pleij 1998, p. 348.
- 77 Duverger 1935, p. 88.
- 78 Zie v. 577, 587, 589, 592, 605, 629, 631, 746, 791-792.
- 79 De dood van Miguel, *infante* van Portugal, op 20 juli 1500, maakte Filips en Johanna tot rechtmatige erfgenamen van Aragon en Castilië. Tijdens hun eerste reis naar Spanje in 1502 hadden ze de eed gezworen voor de Cortès van Castilië in Toledo en van Aragon in Saragossa (Cauchies 2003, p. 138-144).
- 80 Van Bruggen interpreteerde deze passage naar de letter en gebruikte ze als basis voor zijn datering van het spel tussen de geboorte van Ferdinand op 27 juli 1501 en het begin van de eerste reis van Filips naar Spanje in de herfst van datzelfde jaar (Van Bruggen 2005, p. 16-17).
- 81 Henne & Wauters 1968, p. 262.
- 82 De Proft 2000, p. 122.
- 83 Blockmans & Prevenier 1997, p. 43.
- 84 Henne & Wauters 1968, p. 266-267; vgl. *Excellente cronike*, fol. CC.xcv. v.
- 85 Henne & Wauters 1968, p. 267.
- 86 Moorman & Uitterhoeve 1987, p. 145.
- 87 Zie voor de receptie van de Troje-stof op het einde van de middeleeuwen vooral Keesman 1987 en Klapisch-Zuber 2000, p. 189-193.
- 88 Over de *Trojeroman* van Segher Diengotgaf en de *Historie van Troyen* van Jacob van Maerlant en de verhouding van deze teksten tot het werk van Benoît de Sainte-Maure, zie Janssens 2001, p. 10-20.

- 89 Folz 1950, p. 538; Stein 1994, p. 60-65; vgl. meer algemeen over het gebruik van 'mythische' voorouders ook Zumthor 1978, p. 71-72.
- 90 In het laatste kwart van de vijftiende eeuw verscheen bij Gerard Leeu in Gouda een *Historien van Troyen*, bij Jacob Bellaert in Haarlem een *vergaderinge der historien van Troyen* en bij Roeland van den Dorpe in Antwerpen *Die hystorye van der destrucyen van Troyen* (Keesman 1987, p. 258).
- 91 Zie respectievelijk Gezelle 1896, p. 138 en Beuken 1973 p. 55.
- 92 Strøm-Olsen 2002, p. 57; vgl. II.2.
- 93 Van Uytven 1983, p. 559.
- 94 Scribner 1984, p. 62.
- 95 Henne & Wauters 1968, p. 264. De overgeleverde fragmenten van de stadsrekeningen van 1505 zeggen nauwelijks iets over stedelijke feesten. Vollediger secundair bronnenmateriaal had ons wellicht ook kunnen inlichten over de uitvoerders van *Hertoge Karle*, waarover we, net als in het geval van het intredespel van 1466 en van het geboortespel van Colijn Caillieu, in het duister tasten. In v. 793-794 zegt Prometheus: 'tgenoffelken' (< Fr. *girofle*: anjelier, violier, nagelbloem) is wellicht de naam van het gezelschap. Deze werd tot op heden echter in geen enkele andere bron aangetroffen. Mogelijk betreft het hier een groep spelers verbonden aan het eveneens vermelde Grote Gilde.
- 96 Zie over deze campagne Cauchies 2003, p. 171-176.
- 97 Cuvelier 1937, p. 95.
- 98 'onse priencersse geve god recreacie / en blijscap over haren sone te siene' (v. 223-224).
- 99 Mak 1955, p. 99.
- 100 *Excellente cronike*, fol. CC.viiij. r.
- 101 *Excellente cronike*, fol. CC.vi. v-CC.viiij. r; vgl. II.2.
- 102 Zie V.3.
- 103 *Excellente cronike*, fol. CC.xi. r.
- 104 Het geloof dat Karel de Stoute de slag bij Nancy in 1477 had overleefd, was wijdverspreid en hardnekkig. Tien jaar na zijn dood werd er nog geld geleend dat pas diende te worden terugbetaald bij de terugkeer van de hertog (Dumont 1982, p. 153-154). Een dergelijke overtuiging creëerde een ideale voedingsbodem voor rondtrekkende oplichters die zich voordeden als overleden of vermiste vorsten (Lecuppre 2005).
- 105 Vgl. II.4 en Oosterman 2003, p. 153-154.
- 106 Quatrebarbes 1845-1846, p. 103-134.
- 107 Van Vloten 1864, dl. I, p. 62-66; Hogenelst 1997, dl. II, p. 84-85.
- 108 Thiry 1978, p. 63-64; Blanchard & Mühlethaler 2002, p. 133.
- 109 Kervyn de Lettenhove 1863-1866, dl. VII, p. 237-280.
- 110 Dupire 1936-1939, dl. I, p. 36-58; vgl. Van Anrooij 1997, p. 14-15.
- 111 Mak 1955, p. 97-98.
- 112 Mak 1955, p. 99.
- 113 Thiry 1978, p. 66.
- 114 Doutrepont 1909, p. 363; Small 2005, p. 146-149.
- 115 'A toy, duc resplendissant, / Mon ouvrage je presente, / Ou ton pere tres puissant / A gloire tres excellente. / Prens de vertu telle sente / Qu'après luy ton guerdonneur / Te doint le trosne d'honneur' (Dupire 1936-1939, dl. I, p. 58).
- 116 G. Chastelain, 'Advertissement au Duc Charles, soubz fiction de son propre entendement parlant à luy-mesme' (Kervyn de Lettenhove 1863-1866, dl. VII, p. 285-333).
- 117 Het manuscript wordt momenteel bewaard in de Franse nationale bibliotheek (Ms. Fr. 1217); vgl. Martens 1992, p. 169-171, 199.
- 118 Over Lodewijk van Gruuthuuse en zijn bibliotheek, zie Martens 1992, vooral p. 198-199.
- 119 Oosterman 1995-1996, p. 95.

- 120 Zie over deze intrede Arnade 1996, p. 142-150; vgl. III.4.
 121 Small & Lievois 1994.
 122 Zie hierover vooral Stein 1998a, p. 303-304.
 123 Zie over het sterk conservatieve karakter van het beeld van de drie standen op het einde van de vijftiende eeuw Hale 1971, p. 167-182.

VII Tussen hemel en aarde – De sociopolitieke spelen van Cornelis Everaert

- 1 Bij het eerste spel in zijn autograaf, *Maria Hoedeken*, vermeldt de auteur niet wanneer hij het heeft gekopieerd. Spelen 2 tot en met 7 werden echter ingeschreven in 1527 en 1528. Het is dan ook aannemelijk dat Everaert kort daarvoor met zijn verzameling is begonnen (Hüsken 2005, p. 82, 132, 159, 201, 225, 253, 278).
- 2 Beide kamers voerden de spelen ook samen op. Dit is tenminste wat de auteur lijkt te suggereren wanneer hij *De Heilige Geest* en *De Drie Santinnen* op het eind van de meeste van zijn toneelstukken samen vermeldt.
- 3 KB Brussel, hs. 19036. De spelen van Cornelis Everaert werden uitgegeven door Muller & Scharpé (Muller & Scharpé 1920) en door Hüsken (Hüsken 2005). Zie voor wat bekend is over het leven van de auteur en voor de genese van zijn handschrift de gedetailleerde inleidingen bij deze edities. In wat volgt wordt steeds uit de editie Hüsken geciteerd.
- 4 Zie over de opbouw van het *Testament Rhetoricael* onder meer Coigneau 2003b. Het is niet ondenkbaar dat het voorbeeld van Everaert heeft meegespeeld in De Denes beslissing om zijn werk zelf te gaan samenbrengen. Autografen uit de rederijkerstijd zijn in ieder geval bijzonder zeldzaam. Bovendien is er van De Dene een grafschrift op Everaert overgeleverd (waarover verder meer), hetgeen suggereert dat beide dichters elkaar kenden. Ten slotte circuleerde Everaerts autograaf na zijn dood in het (Brugse of Damse) rederijkersmilieu (Muller & Scharpé 1920, p. XLV), waar De Dene er kennis van heeft kunnen nemen.
- 5 Hüsken 2005, p. 31-34 somt teksten op die met Everaert in verband zijn gebracht. De sterkste argumenten werden aangeleverd door D. Geirnaert (Geirnaert 1987-1988) betreffende het *seer schoon tafelspeelken van drye personagien* uit de verzameling *Dboeck der Amoreushey* (Antwerpen: Guillaem Van Parijs, 1580). Een sluitende identificatie kon echter ook hij niet verschaffen.
- 6 Zie over de gelegenheden waarbij de spelen van Everaert zijn vertoond Muller & Scharpé 1920, p. XXXVII-XXXVIII en de inleidingen bij de afzonderlijke spelen in Hüsken 2005. Vgl. in het bijzonder over de openbare toneelcultuur in het laatmiddeleeuwse Brugge Hüsken 1992a en Hüsken 1997.
- 7 Zie over de Italiaanse oorlogen o.a. Knecht 1994, p. 165-305 en Blockmans 2000, p. 84-103.
- 8 De benaming ‘sociopolitieke spelen’ is gebaseerd op het door Muller en Scharpé gebezigde ‘maatschappelijk-staatkundige spelen’. Zij groepeerden hieronder Everaerts toneelstukken die de moderne lezer inzicht bieden in de maatschappelijke, politieke en economische situatie van het zestiende-eeuwse Brugge (Muller & Scharpé 1920, p. XLI). Ik gebruik de term ‘sociopolitieke spelen’ in de nauwere betekenis van spelen die geschreven werden naar aanleiding van de viering van politieke gebeurtenissen.
- 9 Waterschoot & Coigneau 1976-1977, p. 20.
- 10 Mak 1944, p. 15.
- 11 Hüsken 2005, p. 225 en p. 390. In het tweede geval vermeldt de auteur slechts dat hij een zilveren zoutvat won. Uit de verantwoording van de betaling van de verschillende prijzen in de stadsrekeningen kan echter worden afgeleid dat het hier een derde prijs betrof (Hüsken 1997, p. 179).
- 12 Het spel wordt in de inhoudsopgave als volgt door de auteur omschreven: ‘Tspel dat ghespeilt was voor de Aragoenoyosen, waermede dat verzwymt was den uppren prys,

- mids dat de naeme contrarie ghestelt was van der fyguere, daerby de victorye van onsen keyser gheleken was, dewelcke naeme moeste ghestelt gheweist hebben Anon, die ghestelt was Naon [...]’ (Hüsken 2005, p. 278).
- 13 Hüsken 2005, p. 497, 526. Vgl. infra.
 - 14 De betreffende Hallegeboden werden uitgegeven door Hüsken 1997, p. 183, 184.
 - 15 Vgl. voor de mogelijke betekenissen van ‘fyguerlic’ en ‘fyguere’ Moser 2001b, p. 143-144.
 - 16 De Castelein besteedde in zijn *Const* wel enige aandacht aan het toneel, maar hij beperkte zich daarbij tot korte uitweidingen over versificatie, voordracht en het bedenken van personages (Coigneau 1995, p. 133-135).
 - 17 Over het verschil tussen explicatieve spelen en de zogenaamde historiaalspelen, spelen waarin een episch gegeven wordt bewerkt, zie Hummelen 1958, p. 28 en Hummelen 1968, p. 12-13.
 - 18 Het handelingsverloop van het explicatieve spel van zinne wordt onder andere behandeld in Coigneau 1984, p. 45; Spies 1990, p. 139; Hummelen 1992, p. 209; Ramakers 1994, p. 130 en Moser 2001b, p. 131.
 - 19 Zo traden Ganimedes en Ilus duidelijk op als raadgevers. De tweede identificeert zichzelf op het einde van het stuk trouwens als ‘duegdelijcken raet’ (v. 740). Mercurius heeft veel weg van de typische publieksvertegenwoordiger. Net als Menych Sympel vraagt hij de andere personages constant om uitleg, en formuleert daarmee de vragen die het publiek zich volgens de auteur zou kunnen stellen.
 - 20 ‘Item in desen boec staen spelen van synne’ (Cuvelier 1937, p. 91).
 - 21 Coigneau 1994b, vooral p. 15.
 - 22 Coigneau 1994b, p. 16.
 - 23 Hooghen Wynt ende Zoeten Reyn, v. 80-81.
 - 24 Vandewalle 1999, p. 61-69; Vandewalle & Vandamme 1999, p. 115-127; Blockmans 1998, p. 28; Hüsken 2005, p. 21-28.
 - 25 Zie bijv. v. 286-289: ‘Hier met blyspece ende int Vrancxsche rycke / es menichte van volcke met drucke gheladen / tusschen hemel ende eerde om de scaden / ende scande ghebuert der Vrancxsche landauwe.’
 - 26 Vandewalle & Vandamme 1999, p. 122.
 - 27 Hummelen 1958, p. 11.
 - 28 Moser 2001b, p. 131-132.
 - 29 Moser 2001a; Moser 2001b, p. 140-146.
 - 30 Moser 2001a; Moser 2001b, p. 134-167.
 - 31 De Castelein 1555, p. 68.
 - 32 Binnenspelen komen regelmatig voor in spelen van zinne. Deze toneeltjes worden door de personages uit het buitenspel gadegeslagen en functioneren als een soort van exemplum voor het begrijpen van de zin van het spel. Een opmerkelijk verschil tussen de Hooghen Wynt en Zoeten Reyn-scène en binnenspelen in bijvoorbeeld het anonieme *Pyramus en Thisbe* uit de Haarlemse Trou Moet Blijcken-collectie en het *Esbatement van ’sMenschen Sin en Verganckelijcke Schoonheit* is dat er bij Everaert interactie is tussen de personages uit het buitenspel die uit het binnenspel, terwijl deze in de twee andere gevallen als het ware gescheiden werkelijkheden zijn. Het zijn wat Hummelen met betrekking tot de rol van de sinneken in het spel van zinne ‘contactscènes’ noemde (Hummelen 1958, p. 67-72). Zie over het gebruik van binnenspelen, in het bijzonder in het Haarlemse *Pyramus en Thisbe* en in het *Esbatement van ’sMenschen Sin en Verganckelijcke Schoonheit* Van Dijk 1996.
 - 33 Zie voor het gebruik van bijbelcitatens als ondersteuning van de argumenten bijv. Hooghen Wynt ende Zoeten Reyn, v. 336, 464-465; Aragoenoysen, v. 126-127; Ghewillich Labuer ende Volc van Neerrynghe: v. 255-259, 280; voor klassieke auteurs: Aragoenoysen, v. 179-180, 266-267, 268-

- 271, 352-355, 360, 410-411 (volgens een verwijzing in de marge Aristoteles, maar het citaat is niet geïdentificeerd (Hüsken 2005, p. 286)); *Ghewillich Labuer ende Volc van Neerrynghe*: v. 121-122 (volgens de tekst Lucanus, maar het citaat is niet geïdentificeerd (Hüsken 2005, p. 396)); v. 296-299; 300-304 (Cicero).
- 34 Den strijdt gheschiet over tgeberchte voer de stadt van Payve. Antwerpen: Willem Vorsterman, 17 maart 1525. Ex.: UB Gent, BHSL.RES.1078. Everaert was blijkbaar vertrouwd met dergelijke publicaties en haalde er voor zijn spelen mogelijk ook informatie uit. Nadat De Hemel in *Aragoeynsen* vermeld heeft dat de Franse koning en een groot aantal van zijn edelen nabij Pavia gevangen zijn genomen, merkt De Eerde met een duidelijke verwijzing naar de pamfletten op: 'So Menichte van Volcke et verclaeren / daerof by gheschriften weet.' (v. 221-222) Vgl. voor de allegorische voorstellingen van Karel V en Frans I Burke 1999, p. 422.
- 35 Moser 2001b, p. 132.
- 36 Hüsken 2005, p. 221; Eduard de Dene zou de vergelijking tussen Frans en Karel en een hoge wind en een zoete regen ook gebruiken in zijn *Liedeken vanden pays*, dat wellicht werd geschreven voor de Vrede van Crépy (1544): 'De Vrancxsche macht // hooghe wyndt slacht / die met een zoete Reynken daelt' (Waterschoot & Coigneau 1978-1979, p. 26). Het is, rekening houdende met het feit dat De Dene zowel de persoon Everaert als zijn werk lijkt te hebben gekend, niet onwaarschijnlijk dat hij het beeld aan het spel op de slag bij Pavia aan zijn oudere collega heeft ontleend.
- 37 Hüsken 2005, p. 401.
- 38 Zie bijv. v. 318-327: 'Den Paysmaker van uwer alder salicheyt / heift nu ghemaect in corten tyden / pays ende accoort an beeden zyden / met dese twee machtighe heeren coen, / twelc gheen creature en heift cunnen ghedoen, / hoe edele, hoe rycke, houdt ofte jonc. / Maer up enen corten spronc / wierdense by my, sHeeren Wille, rasscher dan de weirhaene up de spille, / van huerlieder opynie ommeghedrayt.'; v. 392-394: 'Ghebenendyt zy dhuere dat dit accoort / sHeeren Wille wilde laeten ghehynghen / ende dese edele heeren ten payse brynghen.'
- 39 Goossen 1999, p. 67.
- 40 Zie hierover onder andere Reeves 1969, p. 359-374; Franssen 1991; Delumeau 1995, p. 74-80; Burke 1999, p. 424-425; D'Amico 2004; vgl. in het bijzonder met betrekking tot de sociopolitieke spelen van Everaert Waite 2000, p. 187-193.
- 41 Reeves 1969, p. 295-305.
- 42 Openbaring 20:1-3: 'Toen zag ik een engel uit de hemel neerdalen met de sleutel van de afgrond en een grote ketting in zijn hand. Hij greep de draak, de oude slang – dat is de duivel, de satan – en hij boeide hem voor duizend jaren, en wierp hem in de afgrond, die hij grendelde en verzegelde boven zijn hoofd, opdat hij de volkeren niet meer zou misleiden voordat de duizend jaren voorbij waren. Daarna moet hij voor korte tijd worden losgelaten. Ik zag tronen en zij namen daarop plaats en aan hen werd het oordeel gegeven. Ik zag de zielen van hen die onthoofd waren vanwege het getuigenis van Jezus en het woord van God, die het beest en zijn beeld niet hadden aanbeden en het merkten niet hadden aangenomen op hun voorhoofd en in hun hand. Zij werden weer levend en heersten met Christus, duizend jaren lang.'
- 43 Johannes 10:16; vgl. Yates 1975, p. 25-26; Burke 1999, p. 411-414.
- 44 Vgl. Yates 1975, p. 1-2, 20-28.
- 45 Reeves 1969, p. 375-392.
- 46 Franssen 1991 bespreekt enkele pamfletten in het Nederlands; D'Amico 2001 behandelt vergelijkbare teksten in het Italiaans en het Spaans; vgl. Reeves 1969, p. 359-374.
- 47 Gailliard 1912.
- 48 Zie v. 37: 'Menichte van Volcke / Die staet hier an de waghene.'

- 49 Hüsken 2005, p. 526.
- 50 Zie bijv. v. 241-249: 'Dat doet Menichte van Volcke, by ghedoooghe, / in eeneghe steden uut een affexcie ghierich, / tjegghens sheeren verbodt, scadelic, dangierich / den Scaemenlen Aerbeyder int ghemeene. / Want ic bem als myne gheordoneirt alleene / om elcken ten nausten te verlyckene. / Dus en comt by my niet sneerrync bezwyckene, / al spreict Menichte van Volcke, ten mynen belastene, / somtyts ter contrarie.'
- 51 Van Houtte 1982, p. 347; Vandewalle & Vandamme 1999, p. 129-130.
- 52 Hüsken 2005, p. 497.
- 53 Hummelen 1958, p. 17.
- 54 De vertaling van de namen van de hiernavolgende personages werd overgenomen uit Hüsken 2005.
- 55 Muller 1907, p. 475-477.
- 56 Muller 1907, p. 481 en 483; dezelfde, duidelijk op Muller geïnspireerde kritiek ook bij Mak 1944, p. 100, 109.
- 57 Muller 1907, p. 479-480.
- 58 Zie de hierboven aangehaalde opmerking van de dichter op het eind van zijn afschrift van *dOnghelycke Munte*. Haast identieke bewoordingen komen terug wanneer de dichter in de inhoudsopgave van zijn autograaf naar het ongedateerde en eveneens verboden *Crych* verwijst: 'Tspel vanden Crych etwelcke spel ic Cornelis Everaert maecte ende stelde a^o 15 ende was my verboden te spelene om dat ic te veil de waerheyt in noopte' (Hüsken 2005, p. 437); zoals aan het slot van dit hoofdstuk zal blijken, speelde het begrip 'waerheyt' ook in Everaerts laatste sociopolitieke spel, *Pays*, een niet onbelangrijke rol.
- 59 Muller & Scharpé 1920, p. XXVII.
- 60 Vgl. Muller & Scharpé 1920, p. 604, commentaar bij verzen 272-275.
- 61 Hüsken 1997, p. 185.
- 62 Hüsken 1997, p. 185.
- 63 Zie bijv. v. 53-54 en v. 161-166.

VIII Lering en propaganda – Matthijs de Castelein bezingt Karel V

- 1 Van der Meersch 1842, p. 31, 33; Iansen 1970, p. 395; Ramakers 1996c, p. 114, 150.
- 2 Op basis van de vaststelling dat de ballade ter gelegenheid van de samenkomst te Aigues-Mortes vergelijkbare historische en bijbelse verwijzingen bevat als het lied op dezelfde gebeurtenis maar talrijker en meer uitgewerkt, opperde Ramakers dat het lied voor een publieke uitvoering was bestemd en de ballade voor een beperktere kring van vrienden en collega-rederijders (Ramakers 2004, p. 196-197). Het meer uitgewerkte karakter van de ballade kan echter even goed een gevolg zijn van het gebruikte genre. Als gesproken tekst laat de ballade immers een grotere complexiteit en lengte toe dan het gezongen lied. Dat de balladen eveneens voor een breder publiek waren bestemd, wordt bovendien gesuggereerd door een overgeleverde post uit de Oudenaardse stadsrekeningen betreffende de vieringen van de Vrede van Crépy. Daarin staat een betaling verantwoord van 3 pond groten aan Matthijs de Castelein 'voor de occupatie by hem ghedaen, als men processie generael drouch vor den pays; metgaders vor diversche rondeelen, refereynen, baladen, ende anderssins, uutghelesen in de processie vorseyt' (Van der Meersch 1842, p. 44). Een van deze balladen was naar alle waarschijnlijkheid de 'Baladen van achten. Op den Paeis' uit de *Const van Rhetoriken*. De complexiteit van deze tekst is vergelijkbaar met de door Ramakers behandelde 'Baladen overslegghen. Op den Paeis' voor de samenkomst in Aigues-Mortes.
- 3 Moderne uitgave in Van Baeveghem 1999.
- 4 Een tweede, korter (36 strofen) en later toegevoegd gedeelte bestaat vooral uit een lange scheldtirade tegen de inwoners van Doornik; zie over dit tweede gedeelte van de *Baladen van Doornijcke* Van Bruaene 2006.

- 5 Zie bijv. strofe 12 van zijn ballade op de Vrede van Crépy:
‘Wat wild, of waend ghy dan meer vruegts betrapen,
Ofte vuerdeels rapen te lande oft in stede,
Vindt u gherust tsy meesters of cnapen,
Tappetite mueghdy opstaen en gaen slapen.’ (De Castelein 1555, p. 74; vgl. Coigneau 1985, p. 460)
- 6 Ouvry 1984, p. 122, 128 en 138-140.
- 7 Vander Meersch 1860; Porteman 1996, p. 198-199.
- 8 Zie over de afkomst en professionele werkzaamheden van Matthijs de Castelein Iansen 1970, p. 349-359; Castelain 1971-1972; Castelain 1985-1986; vgl. Van Elslander 1985; Ramakers 1996c, p. 126-127.
- 9 Vgl. Coigneau 1985, p. 460.
- 10 Een overzicht van betalingen die De Castelein voor retorische diensten van het Oudenaardse stadsbestuur ontving vindt men in Iansen 1970, p. 395-400; vgl. Ramakers 1996c, p. 131, 151-152.
- 11 Ramakers 2004, p. 180.
- 12 Vgl. II.4.
- 13 Zie over De Casteleins dichterlijke zelfbewustzijn Coigneau 1985, p. 468-472.
- 14 Bekend zijn in dit verband de lovende woorden van Lodovico Guicciardini, die de Oudenaardse rederijker een ‘gran’ litterato e famoso Poeta’ noemde; zie ook Coigneau 1985, p. 464; Ramakers 1996c, p. 121-131.
- 15 Andere voorbeelden: ‘Ghy Vlaenders Leeu’ (lied op de overwinning bij Pavia, v. 11:); ‘Den Vlamingh mach nu zeer wel lusten’ (eerste lied op de Vrede van Madrid, v. 9:); ‘De mare is hier / Int Vlaemsch vergier’ (v. 5-6). Ook in zijn *Const van Rhetoriken* denkt De Castelein duidelijk aan een Vlaams en niet enkel aan een Oudenaards publiek (Coigneau 1985, p. 452, noot 4).
- 16 Zie over De Casteleins belezenheid en eruditie: Iansen 1971, p. 343-658; Coigneau 1985, p. 464-467; Coigneau 1985-1986, p. 10-11; Ramakers 2004.
- 17 Vgl. Iansen 1971, p. 541-543.
- 18 In zijn spel *Pays* vergeleek Everaert het Bestand van Nice, dat uit de ontmoeting te Aigues-Mortes is voortgekomen, met hetzelfde verbond tussen de Israëlieten en de Gibeonieten (*Pays*, v. 330-334).
- 19 De Castelein 1555, p. 171-173.
- 20 ‘Als hem dus Fortune was besintich’ (v. 19).
- 21 ‘ziet toe dat ghy niet noch eens Roupt zonder zwyghen
Clouckelic. vind ic Mij nu ghevaen
Dyncnt hoe ghy voor Pavia dien Roup hebt ghedaen
Up sinte mathys dach. .1524.’ (Waterschoot & Coigneau 1978-1979, p. 21)
- 22 Het lied is afkomstig uit een handschrift dat in de Franse nationale bibliotheek wordt bewaard (ms. fr. 2200, fol. 44) en werd uitgegeven door E. Picot in zijn *Chants historiques français du seizième siècle* (Picot 1903b, p. 34-35).
- 23 Van der Poel 2004, p. 286-287 (‘Van die coninghinne van Denemercken’) en p. 288-289 (‘Van vrou Marie van Bourgoengien’).
- 24 Doren 1924, p. 79-82.
- 25 Doren 1924, p. 83-84; Patch 1967, p. 18-20; Poppi 1988, p. 642-650.
- 26 De Castelein vermeldt Boëthius wel elders in zijn *Const* (De Castelein 1555, p. 55).
- 27 Goris 2000, p. 24-30.
- 28 Doren 1924, p. 80-82.
- 29 Brouwer 2000, p. 84-85.
- 30 Schuijt 1955, p. 40; zie over Fortuna in de laatmiddeleeuwse Nederlandse literatuur en

- vooral over mogelijke remedies tegen haar grilligheid Pleij 1982, p. 34-39; Pleij 1984.
- 31 De Castelein 1555, p. 71-75; de auteur verwijst hier hoogstwaarschijnlijk naar psalm 72: 'de rechtvaardige kan in zijn dagen ontluiken /in een wereld vol vrede, / tot de maan niet meer glanst'. Deze psalm staat eigenlijk op naam van koning Salomo, maar De Castelein lijkt David beschouwd te hebben als de auteur van alle psalmen (Iansen 1971, p. 525).
 - 32 Respectievelijk Joël 4:18; Amos 9:14; Ezechiël 34:13-16; Hosea 2:23-24; Psalmen 72:7 en 85; Spreuken 3:9-10.
 - 33 Zie over de Gouden Eeuw vooral Bartlett Giamatti 1966, p. 15-33; Levin 1970; Delumeau 1992, p. 15-20; vgl. voor het aan de opvattingen over de Gouden Eeuw verwante beeld van het land van Cocagne Pleij 1997.
 - 34 De Castelein 1555, p. 76; over de vertrouwdheid van de dichter met het werk van Vergilius, Ovidius en andere Latijnse dichters, zie Iansen 1971, p. 506-513; vgl. Coigneau 1995, p. 129-131 en Ramakers 2004, p. 186-188.
 - 35 Zie d'Hane-Scheltema 2001, p. 160.
 - 36 Deweerdt 1994, p. 29.
 - 37 Yates 1975, p. 29-30.
 - 38 Yates 1975, p. 34-38.
 - 39 Yates 1975, p. 3-4.
 - 40 Yates 1975, p. 8-12; D'Amico 2004, p. 40-42.
 - 41 Vgl. Yates 1975, p. 4: 'A *renovatio* of the Empire will imply spiritual renovation, for in a restored world, in a new golden age of peace and justice, Christ can reign.'
 - 42 Cialona 1998, p. 454.
 - 43 Doren beschouwde de weergave van de confrontatie van het individu met Fortuna als een kenmerk van de renaissanceïstische benadering van deze figuur: 'Während nämlich im eigentlichen Mittelalter zumeist entweder der neutrale Mensch an sich oder der König als Repräsentant der Allmenschheit und als der, der, am höchsten thronend, auch den tiefsten Sturz tun kann, auf dem Rade erscheint, wird jetzt häufiger das Schicksal Einzelner, deren Höhenflug und Tiefensturz besonders eindrucksvoll die Gemüter der Zeit erregte auch im Bilde in irgendeiner Weise verdeutlicht' (Doren 1924, p. 101-102); Coigneau ontwaarde wat hij omschreef als een 'neiging om stof die bij anderen meestal het onderwerp is van algemene beschouwingen, te dramatiseren en te individualiseren tot de zaak of het probleem van één bepaald persoon' ook in andere teksten van De Castelein (Coigneau 1985-1986, p. 10).

IX Epiloog- Het landjuweel van 1561 en de Vrede van Le Cateau-Cambrésis

- 1 Spelen van sinne vol scoone moralisacien uitleggingen ende bediedenissen op alle loeffijcke consten waer inne men claerlijck ghelijck in eenem spiegel ... mach aenschouwen hoe nootsakelijck ende dienstelijck die selve consten allen menschen zijn ghespeelt met octroy ... binnen der stadt van Andwerpen op dLantjuweel by die veerthien Cameren van retorijsken die hen daer ghepresenteert hebben den derden dach Augusti int jaer ons heeren M.D.LXI. Op die questie. Wat den mensch aldermeest tot conste verweert ... Antwerpen: Willem Silvius, 1562. De houtsneden van de poëtische punten werden afgedrukt in de editie Ryckaert (Ryckaert 2007).
- 2 De volledige passage uit de charte luidt als volgt.
 'Verciert u Logijs, naer noene Rijckelijck,
 Van vieren tot vijfvē, soot behoort te stane,
 Sdaechs voor u Spel, met een Punct Poëtijckelijck,
 Appliceret tot Vrede onbeswijckelijck.
 Dat sully verclaren, met vier Veerthienen,
 Den bestdoener, sal Sint Lucas verdienen,
 Twee Oncen, Tweede Den Os, een Once swaer' (Van Even 1861, p. 46); zie voor de in-

terpretatie van het fragment ook Coigneau 1994b, p. 36; de *Poëtijckelijke Punten* van het Antwerpse landjuweel worden uitvoerig besproken in Vandommele 2007.

- 3 Porteman 2005, p. 128.
- 4 Ramakers 1996c, p. 190.
- 5 Zie over het genre van de factie Ryckaert 2005.
- 6 Willems 1838, p. 243.
- 7 Everaert 1964, p. 110-112.
- 8 Ryckaert 2007, dl. II, p. 812-815.
- 9 Ryckaert 2007, dl. I, p. 63 en dl. II, p. 1008-1010.
- 10 Van Autenboer 1981, p. 48; Porteman 2005, p. 125; Ryckaert 2007, dl. I, p. 19.
- 11 Erné & Van Dis 1982, p. 13.
- 12 Zie over het moeizame proces dat de organisatoren moesten doorlopen om een octrooi te verkrijgen Van Autenboer 1981, p. 48-56 en Ryckaert 2007, dl. I, p. 19-23; de oorspronkelijke documenten werden uitgegeven door Van Even 1861, p. 43-46.
- 13 Van Even 1861, p. 44.
- 14 Van Even 1861, p. 44.
- 15 Ryckaert 2007, dl. I, p. 19.
- 16 Willems 1838, p. 241.

Bijlagen

- 1 Tenzij anders aangegeven gaat het initiatief voor de literaire voorstellingen uit van het bestuur van de stad waar de presentatie plaatsvond.
- 2 De cijfers tussen haakjes verwijzen naar de rangorde van de laureaten in het geval van een wedstrijd.

Bibliografie

1. Drukken van vóór 1800

- Die alder excellente Cronyke van Brabant en Vlaenderen Hollant Zeelant int generael Ende die nieuwe gesten gheschiet zijnde bi onsen prince ende Coninc Kaerl die in ander Cronycken niet zyn. Antwerpen: Jan van Doesborch, 1518.
- Van Brabant die excellente Cronike, Van Vlaenderen, Hollant, Zeelant, int generael. Antwerpen: Jan van Doesborch, 1530.
- Castelein, M. de, *De Const van Rhetoriken*. Gent: Jan Cauweel, 1555.
- Cronike van Brabant. Antwerpen: Jan van Doesborch, 1512.
- Déclaration des triumphantz honneur et recoel faictz à sa maiesté impérialle à sa joyeuse et première entrée, ensemble aux illustres princes de France Messieurs le Daulphin et duc d'Orléans en la cité et duché de Cambray en l'an de grace mil cinq centz et XXXIX au mois de Janvier le XXe jour dudict moys ...* Kamerijk: Bonaventure Brassart, 1539.
- Dits die excellente cronike van Vlaenderen. Antwerpen: Willem Vorsterman, 1531.
- Grapheus, C., *De seer wonderlycke, schoone, Triumphelijcke Incompst, van den hooghmogenden Prince Philips, Prince van Spaignen, Caroli des vijfden, Keyserssone*, in: *de stad van Antwerpen, Anno, M, CCCC, XLIX*. Antwerpen: Peter Coecke van Aelst, 1550.
- Guicciardini, L., *Descrittione di M. Lodovico Guicciardini ... di tutti i Paesi Bassi*. Antwerpen: Willem Silvius, 1567.
- Guicciardini, L., *Beschryvinghe van alle de Neder-landen*. Amsterdam: Willem Jansz., 1612.
- Ladam, N., *Le joyeux reveil de la election imperialle de Prinche Charles*. Brussel: Thomas van der Noot [ca. 1519].
- Manilius, C., *Declaratie vander Triumphe bewezen den Hooghe Gheboren Prince van Spaengien, Philips, Des Keisers Chaerles van Oostenrijc Zone, binnen der stad van Ghend*, in: *Vlaender Den xij. Julij. Anno. M.D.xlix*. Gent: Cornelius Manilius, 1549.
- Die nieuwe chronycke van Brabandt. Antwerpen: Jan Mollyns, 1565.
- Smeken, J. [Gedicht met de beschrijving van de feesten ter ere van het Gulden Vlies]. Brussel: Thomas van der Noot, 1516.
- La triumpante et magnifique entrée de l'Empereur Charles toujours auguste cinpiesme de ce nom, accompagnée de messeigneurs le daulphin de France et duc d'Orleans en sa ville de Valenciennes*. Rouen: Jehan Lhomme, 1539 [1540].
- Venegien Dit es de cause daer omme dattet gheschil rijst tusschen den Venetianen, en den Roomschen Keyser ende den Coninck van Vranrijck, ende anderen diverschen princen, hertoghen ende meer anderen kersteliken coninghen hier na ghenarreert, van landen, steden, ende casteelen, die sij den selven ... tonrechte onthouden. Antwerpen: Michiel van Hoochstraten [ca. 1514].
- Die warachtighe gheschiednisse van allen gheloofweerdighe saken vander alder onoverwinnelijsten ende

- alder moghensten Keyser van Roomen Carolus de vijfste. Gent: Gheeraerd van Salenson, 1564.
- Wydts, A., *Chronyke van Vlaenderen, behelsende, Een nauwkeurig ende volkomen Verhael der Ghe-denckwierdighste Gheschiedenissen, soo binnen Vlaenderen, als in de Nabuerige Provincien ten tijde van de Graven deser Nederlanden, voorgevallen.* Brugge/Brussel 1727, 2 dln.

2. Tekstuitgaven en vertalingen

- Anglo, S. (ed.), *La tryumphant Entrée de Charles prince des Espagnes en Bruges 1515.* Amsterdam/New York z.j.
- Asselbergs, W.J.M.A. en A. P. Huysmans (ed.), *Het spel vanden heiligen sacramente vander Nyeuwervaert.* Zwolle 1955.
- Backer, R. de (ed.), *Spelen van Cornelis Everaert.* Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent. Gent 1982.
- Baeveghem, S. van (ed.), *Matthijs de Castelein: 'Baladen van Doornijcke' (1573).* Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent. Gent 1999.
- Baskerville, C.R. (ed.), *Pierre Gringore's Pageants for the Entry of Mary Tudor into Paris.* Chicago 1934.
- Beuken, W.H. (ed.), *Die Eerste Bliscap van Maria en Die Sevenste Bliscap van Onser Vrouwen.* Culemborg 1973.
- Bijsterveld, A.-J. (ed.), *De Kroniek van de hertogen van Brabant door Adrianus Barlandus.* Vertaling, inleiding en voortzetting. 's-Hertogenbosch 2004.
- Bock, E. de (ed.), 'Een presentspel van Colijn Caillieu', in: *Spiegel der letteren* 6 (1962- 1963), p. 241-269.
- Braekman, W.L. (ed.), 'Geestelijke en wereldlijke liederen en spreuken uit Brugge (vroege 16de eeuw?)', in: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* (1996), p. 109-134.
- Brill, W.G. (ed.), 'Huwelijksplechtigheden van Karel van Bourgondië en Margaretha van York', in: *Kronyk van het Historisch Genootschap te Utrecht* 22 (1866), p. 17-71.
- Brinkman, H. (ed.), 'Het Gorkumse Catharinenspel: een 15e-eeuwse uitbeelding van de heren van Arkel', in: *Oud Gorcum varia* 10 (1993), p. 89-109.
- Brouwer, R.F.M. (vert.), *Boëthius, De vertroosting van de filosofie.* Baarn 2000.
- Brown, C.J. (ed.), *Pierre Gringore, Oeuvres polémiques rédigées sous le règne de Louis XII.* Genève 2003.
- Brown, C.J. (ed.), *Pierre Gringore, Les entrées royales à Paris de Marie d'Angleterre (1514) et de Claude de France (1517).* Genève 2005.
- Bruggen, T. van (ed.), 'Een spel op hertoge Karle ons keyser nu es. Een allegorisch toneelspel van Jan Smeken', in: *Jaarboek De Fontaine* 55 (2005), p. 9-78.
- Calmette, J. (ed.), *Philippe de Commynes, Mémoires.* Parijs 1924-1925, 3 dln.
- Campbell, M.F.A.G. (ed.), 'De tot op heden onbekende dichter Gillis Peys en zijn argonautentogt', in: *De Nederlandsche Spectator* (1865), p. 19-22.
- Cialona, I. (vert.), *Ludovico Ariosto. Orlando furioso: de razende Roeland.* Amsterdam 1998.
- Chronycke van Antwerpen sedert het jaer 1500 tot 1575 ; gevolgd van Eene Beschryving aan de historie en het landt van Brabant, sedert het jaer 51 vóór J.-C., tot 1565 na J.- C., volgens een onuitgegeven handschrift van de XVIe eeuw.* Antwerpen 1843.
- Coigneau, D. (ed.), *Mariken van Nieumeghen.* Hilversum 1996.

- Declaratie van der triumphhe bewezen den hooghe gheboren prince van Spaengien, Philips, des keisers Chaerles van Oostenrijc zone, binnen der stad van Gend, in Vlaender, den xiiij Julii, anno M. D. xlix. Gent 1851.
- Degroote, G. (ed.), *Jan van den Dale, GekendeWerken*. Antwerpen 1944.
- Degroote, G. (ed.), *Jan Smeken, Gedicht op de feesten ter eere van het GuldenVlies te Brussel in 1516*. Antwerpen 1946.
- Degroote, G. (ed.), *Jan Pertcheval's den Camp vander doot*. Antwerpen 1948.
- Degroote, G. (ed.), *Blijde inkomst, vier Vlaams-Bourgondische gedichten*. Amsterdam 1950.
- Deweerd, R. (vert.), *Vergilius. De herdersonfluit. Bucolica*. Leuven 1994.
- Dewitte, A. (ed.), 'Dertig puntgedichten uit de 16e eeuw, Brugge 1555?', in: *Biekorf* 81 (1981), p. 111-117.
- d'Hane-Scheltema, M. (vert.), *Vergilius. Het verhaal van Aeneas*. Amsterdam 2001.
- Doutrepoint, G. (ed.), *Chroniques de Jean Molinet*. Brussel 1935-1937, 3 dln.
- Dufournet, J. (ed.), *François Villon, Poésies*. Parijs 1973.
- Dupire, N. (ed.), *Les faictz et dictz de Jean Molinet*. Parijs 1936-1939, 3 dln.
- Dussart, P.H. (ed.), *Fragments inédits de Rombout De Doppere découverts dans un manuscrit de Jacques De Meyere. Chronique brugeoise de 1491 à 1498*. Brugge 1892.
- Duyse, Fl. van (ed.), *Het oude Nederlandsche lied, wereldlijke en geestelijke liederen uit vroegeren tijd. Teksten en melodieën*. Den Haag etc. 1903-1908, 3 dln.
- Eeghem, W. van en Fr. Lyna (ed.), *Jan van Styevoorts Refereinenbundel*. Antwerpen 1930.
- Eeghem, W. van (ed.), *Drie schandaleuse spelen (Brussel 1559)*. Antwerpen 1937.
- Een esbattement van smenschen sin en verganckelijcke schoonheit*. Zwolle 1967.
- Erné, B.H. en L.M. van Dis (ed.), *De Gentse Spelen van 1539*. Den Haag 1982, 2 dln.
- Fredericq, P. (ed.), *Onze historische Volksliederen van voor de godsdienstige Beroerten der 16de Eeuw*. Gent/Den Haag 1894.
- Fris, V. (ed.), *Dagboek van Gent van 1447 tot 1470 met een vervolg van 1477 tot 1515*. Gent 1901-1904, 2 dln.
- Geirnaert, D. (ed.), 'Een Brugse bruiloft met Everaert?', in: *Jaarboek De Fonteyne* 37-38 (1987-1988), p. 9-47.
- Gezelle, G. (ed.), *Hennen van Merchtenen's Cornicke van Brabant*. Gent 1896.
- Goossens, K. (ed.), *Matthijs de Castelein, Diversche liedekens*. Brussel 1943.
- Graft, C.C. van der (ed.), *Middelnederlandsche Historieliedereren*. Arnhem 1904.
- Hüsken, W. (ed.), *De spelen van Cornelis Everaert*. Hilversum 2005, 2 dln.
- Jappe Alberts, W. (ed.), *Dit sijn die wonderlijcke oorloghen van keyser Maximiliaen*. Groningen 1957.
- Joldersma, H. (ed.), 'Het Antwerps liedboek': a critical edition. Ann Arbor 1982, 2 dln.
- Jonghe, J. de (ed.), *Cronijcke van den lande ende graefsepe van Vlaenderen, gemaect door Jo Nicolaes Despars, van de jaeren 405 tot 1492*. Brugge 1837-1840, 4 dln.
- Kennedy, A.J. (ed.), *Christine de Pizan: Le livre du corps de policie*. Parijs 1998.
- Kervyn de Lettenhove, J. (ed.), *Oeuvres de Georges Chastellain*. Brussel 1863-1866, 8 dln.
- Keyser, P. de (ed.), *Colijn Caillieu's Dal sonder wederkeeren of Pas der doot*. Antwerpen 1936.
- Kronenberg, M.E. (ed.), 'Fragmenten der Nederlandse vertaling van Le Chevalier Délibéré door Pieter Willemsz.', in: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 69 (1951), p. 169-179.
- Langlois, E. (ed.), *Recueil d'Arts de Seconde Rhétorique*. Parijs 1902.

- Leendertz, P. Jr. (ed.), *Middelnederlandsche dramatische poëzie*. Leiden 1899-1907, 4 dln.
- Liliencron, R. von (ed.), *Die historischen Volkslieder der Deutschen vom 13. bis 16. Jahrhundert*. Leipzig 1866.
- Mak, J.J. (ed.), *De gedichten van Anthonis de Roovere*. Zwolle 1955.
- Mareel, S. (ed.), 2005a, 'Jan de Scheereres Triumphe ghedaen te brugghe ter intreye van caerle. Teksteditie met inleiding en aantekeningen', in: *Jaarboek De Fontaine* 55 (2005), p. 79-143.
- Meertens, P.J. (ed.), 'Een esbattement ter ere van keizer Karel V (een Leids rederijkersspel uit 1552)', in: *Jaarboek De Fontaine* 17 (1967), p. 75-105.
- Memorieboek der stad Ghent. Gent 1852-1861, 4 dln.
- Muller, J.W. en L. Scharpé (ed.), *Spelen van Cornelis Everaert*. Leiden 1920.
- Neudecker, C.G. en L. Preller (ed.), *Georg Spalatin, Historischer Nachlaß und Briefe*. Jena 1851.
- Nijhoff, W., *Nederlandsche houtsnedes 1500-1550: reproducties van oude Noord- en Zuidnederlandse houtsnedes op losse bladen met en zonder tekst in de oorspronkelijke grootte*. Den Haag 1931.
- Pennink, R. en Th. Enklaar (ed.), *Jan Smeken, D'wonder van claren ijse en snee*. Den Haag 1946.
- Petit, J. (ed.), *Le très-heureux voyage fait par très-haut et très-puissant prince Don Philippe / par Juan Christobal Calvete De Estrella*. Brussel 1873-1884, 5 dln.
- Picot, E. (ed.), 1903a, *Chants historiques français du seizième siècle*. Parijs 1903.
- Picot, E. (ed.), 1903b, *Chants historiques français du seizième siècle. Règnes de Louis XII et de François I*. Parijs 1903.
- Piot, Ch. (ed.), *Chroniques de Brabant et de Flandre*. Brussel 1879.
- Poel, E. van der et al. (ed.), *Het Antwerps Liedboek*. Tiel 2004, 2 dln.
- Poppe, M. (ed.), *Cornelis Everaert: 'Tspel dat ghespeilt was voor de Aragoenoyesen' en 'Tspel van ghewillich labuer ende volc van neerrynghe'*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent. Gent 1982.
- Potter, F. de (ed.), *Chronijcke van Ghendt door Jan van den Vivere en eenige andere aanteekenaars der XVIe en XVIIe eeuw*. Gent 1885.
- Quatrebarbes, Th., comte de (ed.), *Oeuvres complètes du roi René*. Angers 1845-1846, 4 dln.
- Ram, P.F.X. de (ed.), *Chronique de Brabant par Edmond de Dynter*. Brussel 1856, 3 dln.
- Ruelens, K. (ed.), *Recueil de chansons, poèmes et pièces en vers français relatifs aux Pays-Bas*. Brussel 1878.
- Ruelens, K. (ed.), *Refereinen en andere gedichten uit de XVIe eeuw verzameld en afgeschreven door Jan de Bruyne*. Antwerpen 1879-1881, 3 dln.
- Rupprich, H. (ed.), *Dürer schriftlicher nachlass. 1: Autobiographische Schriften, Briefwechsel, Dichtungen...* Berlijn 1956.
- Ryckaert, R. (ed.), *De Antwerpse spelen van 1561*. Onuitgegeven proefschrift Universiteit Gent. Gent 2007, 3 dln.
- Schuyt, W.J. (ed.), *Pierre Michault, Vanden drie blinde danssen. Naar de Nederlandse bewerking van 1482 in facsimile herdrukt, ingeleid en toegelicht*. Amsterdam 1955.
- Schunzelaar, Y. (ed.), *Jan Smeken, Een spel op hertoge Karle, ons keyser nu es*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent. Gent 1955.
- Serrure, C.P. (ed.), *Kronyk van Vlaenderen, van 580 tot 1467*. Gent 1839-1840, 2 dln.

- Stein, R., 1998a, 'Cultuur in context. Het spel van Menych Sympel (1466) als spiegel van de Brusselse politieke verhoudingen', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 113.3 (1998), p. 289-321.
- Vaissière, P. de (ed.), *Journal de Jean Barillon secrétaire du chancelier Duprat 1515-1521*. Parijs 1897-1899, 2 dln.
- Vellekoop, K. en H. Wagenaar-Nolthenius (ed.), *Het Antwerps Liedboek: 87 melodieën op teksten uit 'Een schoon liedekens-boeck van 1544'*. Amsterdam 1972, 2 dln.
- Vloten, J. van (ed.), *Nederlandsche Geschiedzangen*. Amsterdam 1864, 2 dln.
- Waterschoot, W. en D. Coigneau (ed.), 'Eduard de Dene. Testament Rhetorical', dl. I, in: *Jaarboek De Fontaine* 26 (1975).
- Waterschoot, W. en D. Coigneau (ed.), 'Eduard de Dene. Testament Rhetorical', dl. II, in: *Jaarboek De Fontaine* 29 (1976-1977).
- Waterschoot, W. en D. Coigneau (ed.), 'Eduard de Dene. Testament Rhetorical', dl. III, in: *Jaarboek De Fontaine* 30 (1978-1979).
- Willems, J.F. (ed.), *Een factie oft spel, voer den Coninck Philippus onsen ghenadigste Lantsheere, met vele andere Edele Heeren, openbaerlijck van den Violieren binnen Antwerpen gespeelt den XXIIJ feb. M.D.lvj, tot verhueghinghe der ghemeynten, duer de blijde tijdinghe des Bestants etc.* (1556), in: *Belgisch Museum* 2 (1838), p. 241-258.
- Willems, J.F. (ed.), 'Gedichten op Margaretha van Oostenrijk en Philips den Schoonen (1493-1497)', in: *Belgisch Museum* 9 (1845), p. 141-158.

3. Studies

- Allister-Johnson, W.M., 'Essai de critique interne des livres d'entrée français au XVIe siècle', in: J. Jacquot (red.), *Les Fêtes de la Renaissance III*. Parijs 1975, p. 187-200.
- Anglo, S., *Spectacle, pageantry, and early Tudor policy*. Oxford 1969.
- Anrooij, W. van, *Helden van weleer. De Negen Besten in de Nederlanden (1300-1700)*. Amsterdam 1997.
- Armstrong, C.A.J., 'The Language Question in the low countries: the use of French and Dutch by the Dukes of Burgundy and their administration', in: C.A.J. Armstrong, *England, France and Burgundy in the fifteenth century*. Londen 1983, p. 189-212.
- Arnade, P., *Realms of ritual: Burgundian ceremony and civic life in the late medieval Ghent*. Ithaca/Londen 1996.
- Arnade, P., 'City, State, and Public Ritual in the Late Medieval Burgundian Netherlands', in: *Comparative Studies in Society and History* 39.2 (1997), p. 300-318.
- Arnade, P., 'The Emperor and the City: the Cultural Politics of the Joyous Entry in Early Sixteenth Century Ghent and Flanders', in: *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 54 (2000), p. 65-92.
- Ashley, K. en W. Hüsken (red.), *Moving Subjects. Processional Performance in the Middle Ages and the Renaissance*. Amsterdam/Atlanta 2001.
- Autenboer, E. van, *Volksfeesten en rederijkers te Mechelen (1400-1600)*. Gent 1962.
- Autenboer, E. van, 1963a, 'Ommegangen in het Noorden van het oude hertogdom Brabant (voor 1600)', in: *Taxandria* 35 (1963), p. 109-128.
- Autenboer, E. van, 1963b, 'De verenigingen in de smeltkroes van de evoluerende

- maatschappij', in: H. de Kok en E. van Autenboer (red.), Turnhout, groei van een stad. Turnhout 1963, p. 519-534.
- Autenboer, E. van, 'Organisaties en stedelijke cultuurvormen 15de en 16de eeuw', in: *Varia Historica Brabantica* 6-7 (1978), p. 147-172.
- Autenboer, E. van, 'Een "Landjuweel" te Antwerpen in 1496?', in: *Jaarboek De Fontaine* 29.1 (1979-1980), p. 125-149.
- Autenboer, E. van, *Het Brabants Landjuweel der rederijkers (1515-1561)*. Middelburg 1981.
- Autenboer, E. van, *De kaarten van de schuttersgilden van het hertogdom Brabant (1300- 1800)*. Bijdragen tot de Geschiedenis van het Zuiden van Nederland XCVI/A-B. Tilburg 1993, 2 dln.
- Baere, C. de, 'De Brusselsche kamers van Rhetorica', in: *Eigen Schoon en de Brabander* 29 (1946), p. 1-16.
- Baere, C. de, 'De bedrijvigheid der oude kamers van rhetorica te Brussel', in: *Eigen Schoon en de Brabander* 29 (1946), p. 97-119.
- Baerten, J., 'De politieke evolutie der Brussel in de 15de eeuw', in: *Tijdschrift voor Brusselse geschiedenis* 2 (1985), p. 111-122.
- Baets, J. de, 'Het eerste Lam Gods-spel, 1458', in: *Wetenschappelijke Tijdingen* 18 (1958), p. 16-24, 94-108.
- Baets, J. de, 'De "Toog" der Gentse Rederijkers van 1458', in: *Jaarboek De Fontaine* 9 (1959), p. 33-40.
- Bakhtine, M., *L'œuvre de François Rabelais et la culture populaire au Moyen Age et sous la Renaissance*. Parijs 1970.
- Barante, A. de, *Histoire des ducs de Bourgogne de la maison de Valois 1364-1477*. Brussel 1838, 2 dln.
- Bartlett Giamatti, A., *The earthly paradise and the Renaissance epic*. Princeton 1966.
- Batselier, A., *Kroniek van het toneel en van het letterkundig leven te Geraardsbergen (1416-1808)*. Geraardsbergen 1976.
- Bax, D., 'Aloncius propheticus', in: *De Nieuwe Taalgids* 43 (1950), p. 116-117.
- Beaune, C., 'L'utilisation politique du mythe des origines troyennes en France à la fin du Moyen Age', in: *Lectures médiévales de Virgile, colloque tenu à Rome du 25 au 28 octobre* 1982. Rome 1985, p. 331-355.
- Berges, W., *Die Fürstenspiegel des hohen und späten Mittelalters*. Leipzig 1938.
- Bezemer, W., 'Philips de Schoone te Rotterdam in 1497', in: *Oud Holland* 12 (1894), p. 191-192.
- Blanchard, J. en J.-C. Mühlethaler, *Ecriture et pouvoir à l'aube des temps modernes*. Parijs 2002.
- Blanchard, J., 'Vox poetica, vox politica: l'entrée du poète dans le champ politique au XVe siècle', in: *Etudes littéraires sur le XVe siècle. Actes du 5e colloque internationale sur le moyen Français, Milan, 6-8 mai 1985, dl. 3*. Milaan 1986, p. 39-51.
- Blanchard, J., 'Le spectacle du rite: les entrées royales', in: *Revue historique* 627 (2003), p. 475-519.
- Blockmans, W., 'Le dialogue imaginaire entre princes et sujets: les Joyeuses Entrées en Brabant en 1494 et en 1496', in: J.-M. Cauchies (red.), *Fêtes et cérémonies aux XIVe- XVIe siècles*. Publication du Centre Européen d'Etudes Bourguignonnes (XIVe-XVIe s.) 34 (1994), p. 37-53.

- Blockmans, W. en W. Prevenier, *De Bourgondiërs: de Nederlanden op weg naar eenheid 1384-1530*. Amsterdam/Leuven 1997.
- Blockmans, W., ‘‘Fondans en melencolie de povreté’’. Leven en werken in Brugge 1482-1584’, in: M.P.J. Martens (red.), *Brugge en de Renaissance*. Van Memling tot Pourbus. Brugge 1998, p. 26-32.
- Blockmans, W. en E. Donckers, ‘Self-Representation of Court and City in Flanders and Brabant in the Fifteenth and Early Sixteenth Centuries’, in: W. Blockmans en A. Janse, (red.), *Showing Status: Representations of Social Positions in the Late Middle Ages*. Turnhout 1999, p. 81-111.
- Blockmans, W., *Keizer Karel V, 1500-1558: de utopie van het keizerschap*. Leuven 2000.
- Blommaert, Ph., ‘Beknopte geschiedenis der Kamers van Rhetorica te Gent’, in: *Belgisch Museum 1* (1837), p. 439-441.
- Blommaert, Ph., ‘Vruegdebedryven bij de geboorte van Keizer Karel den Vyfden binnen Gent’, in: *Belgisch Museum 2* (1838), p. 135-138.
- Blommaert, Ph., *Geschiedenis der rhetorikkamer De Fontaine te Gent*. Gent 1847.
- Blommaert, Ph., *De Nederduitsche Schrijvers van Gent*. Gent 1861.
- Bock, E. de, *Opstellen over Colijn van Rijssele en andere rederijkers*. Antwerpen 1958.
- Bock, E. de, *Johan Baptist Houwaert*. Antwerpen 1960.
- Boeckel, L. van, *Letterkundig leven te Lier in de 15de en de 16de eeuw*. Lier 1928.
- Boeckel, L. van, ‘Landjuwelen en haagspelen in de XVe en de XVIe eeuw’, in: *Jaarboek De Fontaine 18* (1968), p. 5-27.
- Boheemen, F.C. van en Th.C.J. van der Heijden, 1999a, *Met minnen versaemt: de Hollandse rederijkers vanaf de middeleeuwen tot het begin van de achttiende eeuw: bronnen en bronnenstudies*. Delft 1999.
- Boheemen, F.C. van en Th.C.J. van der Heijden (red.), 1999b, *Retoricaal memoriaal: bronnen voor de geschiedenis van de Hollandse rederijkerskamers van de middeleeuwen tot het begin van de achttiende eeuw*. Delft 1999.
- Bom, J. van der, ‘Maarten van Rossum en de publiciteit’, in: *Literatuur 2* (1985), p. 11-17.
- Bonenfant, P., ‘Bruxelles et la Maison de Bourgogne’, in: *Bruxelles au XVème siècle*. Brussel 1953, p. 21-32.
- Boogaert, B. van den, ‘De triomfen van de keizer. De verheerlijking van Karel V en de toepassing van antieke motieven in de Nederlandse kunst’, in: A.M. Koldewey (red.), *Maria van Hongarije. Koningin tussen keizers en kunstenaars 1505-1558*. Zwolle 1993, p. 220-268.
- Boone, M. en H. Porfyriou, ‘Markets, squares, streets: urban space, a tool for cultural exchange’, in: D. Calabi en S.T. Christensen (red.), *Cities and cultural exchange in Europe, 1400-1700*. Cambridge 2007, p. 227-253.
- Boone, M., ‘Flemish and Brabantine identity in Late Medieval/Early Modern Europe: cities and princes in the contest for regional identities’, in: R.T. Segers (red.), *Cultural constructions of Europe. European identity in the 21st century*. Frankfurt am Main/Berlin 2002, p. 178-186.
- Bossuat, A., ‘Les origines troyennes, leur rôle dans la littérature historique du XVe s.’, in: *Annales de Normandie* (1958), p. 187-197.
- Brading, D.A., ‘Civic festivals in Colonial Spanish America’, in: J. R. Mulryne et al. (red.), *Europa triumphans: court and civic festivals in early modern Europe*. Aldershot/Burlington 2004, dl. 2, p. 350-351.

- Breuer, W., 'Zur Aufführungspraxis vorreformatorischer Fronleichnamsspiele in Deutschland', in: *Zeitschrift für deutsche Philologie* 94 (Sonderheft) (1975), p. 50-71.
- Bridgman, N., 'La participation musicale à l'entrée de Charles Quint à Cambrai, le 20 janvier 1540', in: J. Jacquot (red.), *Les Fêtes de la Renaissance II*. Parijs 1960.
- Brinkman, H., 'De weerklink van de Bourgondische hofliteratuur in het Midden-nederlands', in: *Millenium* 8 (1994), p. 125-133.
- Brinkman, H., *Dichten uit liefde. Literatuur in Leiden aan het einde van de Middeleeuwen*. Hilversum 1997.
- Brinkman, H., 'Spelen om den brode. Het vroegste beroepstoneel in de Nederlanden', in: *Literatuur* 17 (2000), p. 98-106.
- Brooks, N.C., 'Processional drama and dramatic procession in Germany in the late Middle Ages', in: *Journal of English and German philology* 32 (1933), p. 141-171.
- Brown, A., 'Civic Ritual: Bruges and the Counts of Flanders in the Later Middle Ages', in: *The English Historical Review* 446 (1997), p. 277-299.
- Brown, C.J., en S. Speakman Sutch, 'Vroeg-zestiende-eeuwse Frans-Nederlandse relaties. Pierre Gringores *Entreprise de Venise* en de Antwerpse *Venegien*', in: *Spiegel der Letteren* 49.2 (2007), p. 197-211.
- Bruaene, A.-L. van, 'Printing Plays. The Publication of the Ghent Plays of 1539 and the Reaction of the Authorities', in: *Dutch Crossing* 24.2 (2000), p. 265-284.
- Bruaene, A.-L. van, 2003a, 'Sociabiliteit en competitie. De sociaal-institutionele ontwikkeling van de rederijderskamers in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650)', in: B.A.M. Ramakers (red.), *Conformisten en rebellen. Rederijderscultuur in de Nederlanden (1400-1650)*. Amsterdam 2003, p. 45-63.
- Bruaene, A.-L. van, 2003b, 'Minnelijke rederijders, schandelijke spelen. De rederijderskamers in Brussel tussen 1400 en 1585', in: J. Janssens en R. Sleiderink (red.), *De macht van het schone woord. Literatuur in Brussel van de 14de tot de 18de eeuw*. Leuven 2003.
- Bruaene, A.-L. van, 'Om beters wille.' *Rederijderskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650)*. Onuitgegeven proefschrift Universiteit Gent. Gent 2004, 3 dln.
- Bruaene, A.-L. van, *Om beters wille. Rederijderskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650)*. Amsterdam 2008.
- Bruaene, A.-L. van, 'De stad als scheldwoord: de "Baladen van Doornijcke" (1521/1522) van Matthijs de Castelein en de stedelijke literaire praktijk van de rederijders', in: *Spiegel der Letteren* 48.2 (2006), p. 135-147.
- Bruin, H. de en J. Oosterman, *Repertorium van het Nederlandse lied tot 1600*. Gent 2001.
- Bruijnen, Y., 'De relatie tussen rederijders en schilders te Leuven in de zestiende eeuw', in: B.A.M. Ramakers (red.), *Conformisten en rebellen. Rederijderscultuur in de Nederlanden (1400-1600)*. Amsterdam 2003, p. 246-259.
- Bryant, L.M., *The King and the City in the Parisian Royal Entry Ceremony: Politics, Ritual, and the Art in the Renaissance*, Genève 1986.
- Bryant, L.M., 'The Medieval Entry Ceremonial at Paris', in: J.M. Bak (red.), *Coronations: medieval and early modern monarchic ritual*. Berkeley 1990, p. 88-118.
- Buitink, S., "'Wt gelesen vrouwen om yn cameran te ordijneren". Over de Neuf

- Preuses (Verz. Leemans F.29V)', in: S. Buitink, A.M.J. van Buuren en I. Spijker (red.), *Rapiarijs. Een afscheidsbundel voor Hans van Dijk*. Utrecht 1987, p. 23-25.
- Burbure, L. de, *De Antwerpsche ommegangen in de XIVe en XVe eeuw*. Antwerpen 1878.
- Burke, P., *Popular culture in early modern Europe*. New York 1978.
- Burke, P., 'Presenting and Re-presenting Charles V', in: H. Soly (red.), *Charles V 1500- 1558 and his Time*. Antwerpen 1999, p. 393-475.
- Bussels, S., *Van macht en mensenwerk. Retorica als performatieve strategie in de Antwerpse intocht van 1549*. Onuitgegeven proefschrift Universiteit Gent. Gent 2005.
- Buylaert, F., 'Baenst, Jan III de, hoveling en Brugs politicus', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek 17 (2005)*, p. 44-49.
- Caland, F., *De rederijkerskamers van Bergen op Zoom. Historische schets uit haren bloeitijd van 1441 tot 1561*. Den Haag 1884.
- Campbell, M.F.A.G., *Annales de la typographie néerlandaise au XVe siècle*. Den Haag 1894. Suppléments 1-4. Den Haag, 1878-90.
- Cardon, B., 'Typologische beeldvoorstellungen in de late 15de en de vroege 16de eeuw', in: M. Smeyers (red.), *Dirk Bouts (ca. 1410-1475): een Vlaams primitief te Leuven*. Leuven 1998, p. 97-107.
- Carolus-Barré, L., *Contribution à l'étude de la légende carolingienne. Les armes de Charlemagne dans l'héraldique et l'iconographie médiévale*. Parijs 1953.
- Casper, C.M.A., *De Eucharistische vroomheid en het feest van Sacramentsdag in de Nederlanden tijdens de Late Middeleeuwen*. Leuven 1992.
- Castelain, R., 'Genealogische gegevens over Mathys Castelein's voorouders en aanvullende nota's in verband met zijn woonplaats', in: *Handelingen van de geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde 17 (1971-1972)*, p. 167-211.
- Castelain, R., 'Aanvullende gegevens in verband met de genealogie van Mathijs (de) Castelein, in: *Jaarboek De Fontaine 35-36 (1985-1986)*, p. 14-16.
- Cauchies, J.M., *Philippe le Beau: le dernier duc de Bourgogne*. Turnhout 2003.
- Chartier, R., 'General introduction. Print Culture', in: R. Chartier (red.), *Les usages de l'imprimé: XVe – XIXe siècle*. Parijs 1987, p. 1-10.
- Chartrou, J., *Les entrées solennelles et triomphales à la renaissance (1484-1551)*. Parijs 1928.
- Checa Cremades, F., 'De beeldvorming rond Karel V', in: H. Soly (red.), *Karel V 1500-1558: de keizer en zijn tijd*. Antwerpen 1999, p. 88-100.
- Chevalier-de Gottal, A., *Les Fêtes et les Arts à la Cour de Brabant à l'aube du XVe siècle*. Frankfurt 1996.
- Chiffolleau, J., 'Les processions parisiennes de 1412. Analyse d'un rituel flamboyant', in: *Revue Historique 575 (1990)*, p. 37-76.
- Chippis-Smith, J., 'Venit nobis pacificus Dominus: Philip the Good's Triumphal entry into Ghent in 1458', in: B. Wisch en S. Scott Munshower (red.), *All the world's a stage... Art and Pageantry in the Renaissance and Baroque*. Pennsylvania 1990, p. 258-290.
- Clair, C., *A history of European printing*. Londen 1976.
- Cockx-Indestege, E., 'Jan Smeken en Thomas van der Noot, makers van "Den spieghel der behoudenessen", Brussel ca. 1508', in: *Liber amicorum H. Liebaers*. Brussel 1988, p. 213-234.
- Cockx-Indestege, E. en W. Waterschoot (red.), *Uyt Ionsten Versaemt. Het landjuweel van 1561 te Antwerpen*. Brussel 1994.

- Cogels, P., 'Les fêtes données à Bruxelles et à Malines en 1517, à l'occasion de la présence de l'empereur Maximilien', in: *Bulletin de l'académie royale d'archéologie de Belgique* 6 (1904), p. 108-122.
- Cohn, N., *Les fanatiques de l'Apocalypse. Courants millénaristes révolutionnaires du XIe au XVIe s.* Parijs 1962.
- Coigneau, D., 'Anthonis De Roovere als wereldlijk dichter', in: *Vlaanderen* 31 (1982), p. 158-167.
- Coigneau, D., 'Rederijkersliteratuur', in: M. Spies (red.), *Historische letterkunde, facetten van vakbeoefening*. Groningen 1984, p. 35-57.
- Coigneau, D., 'Matthijs de Castelein: "excellent poëte moderne"', in: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* (1985), p. 451-475.
- Coigneau, D., 'Matthijs de Castelein (1485?-1550)', in: *Jaarboek De Fonteyne* 25-26 (1985-1986), p. 7-13.
- Coigneau, D., 1992a, "'Een vreugdich liedt moet ick vermanen". Positie en gebruikswijzen van het rederijkerslied', in: F. Willaert (red.), *Een zoet akkoord. Middeleeuwse lyriek in de Lage Landen*. Amsterdam 1992, p. 255-267, 404-413.
- Coigneau, D., 1992b, 'Het testament vande oorloghe (1607)', in: M. de Clercq et al. (red.), *Cultuurhistorische caleidoscoop*. Gent 1992, p. 103-127.
- Coigneau, D., 1994a, "'Maer die steden apaert". Over het rederijkerslandjuweel en het haagspel van 1561', in: F. Vanhemelryck (red.), *Volkscultuur in Brabant*. Brussel 1994, p. 115-141.
- Coigneau, D., 1994b, 'Inleiding', in: E. Cockx-Indestege en W. Waterschoot (red.), *Uyt ionsten versaemt: het landjuweel van 1561 te Antwerpen*. Brussel 1994, p. 9-44.
- Coigneau, D., 'De Const van Rhétoriken, Drama and Delivery', in: J. Koopmans et al. (red.), *Rhetoric - Rhétoriqueurs - Rederijkers*. Amsterdam 1995, p. 123-140.
- Coigneau, D., 'Antoine de Roovere', in: *Patrimoine littéraire européen* dl. 6: *Prémices de l'humanisme 1400-1515*. Brussel 1995, p. 518-519.
- Coigneau, D., 1996a, '1 februari 1404. De Mechelse voetboogschutters schrijven een wedstrijd uit. Stedelijke toneelwedstrijden in de vijftiende en zestiende eeuw', in: R.L. Erenstein (hoofdred.), *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen*. Amsterdam 1996, p. 30-35.
- Coigneau, D., 1996b, '9 december 1448. De statuten van rederijkerskamer De Fonteyne worden officieel erkend door de stad Gent. Rechten en plichten van spelende gezellen', in: R.L. Erenstein (hoofdred.), *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen*. Amsterdam 1996, p. 50-55.
- Coigneau, D., 'Per haute-couture ten dodendans. Naar aanleiding van Saskia Raue, Een nauwsluitend keurs...', in: *Queeste* 4 (1997), p. 84-93.
- Coigneau, D., "'Den Boeck" van Brussel: een geval apart?', in: *Jaarboek de Fonteyne* 49-50, (1999-2000), p. 31-44.
- Coigneau, D., 'Bedongen creativiteit. Over retorische productieregeling', in: R. Jansen- Sieben, J. Janssens en F. Willaert (red.), *Medioneerlandistiek. Een inleiding tot de Middelnederlandse letterkunde*. Hilversum 2000, p. 129-137.
- Coigneau, D., 'Muziek bij de rederijkers', in: L.P. Grijp (red.), *Een muziekgeschiedenis der Nederlanden*. Amsterdam 2001, p. 116-121.

- Coigneau, D., 2003a, 'Van de Bliscappen tot Cammaert. Vier eeuwen toneelliteratuur in Brussel', in: J. Janssens en R. Sleiderink (red.), *De macht van het schone woord. Literatuur in Brussel van de 14de tot de 18de eeuw*. Leuven 2003, p. 213-233.
- Coigneau, D., 2003b, 'Een Brugse Villon of Rabelais? Eduard de Dene en zijn Testament Rhetoricael (1561)', in: B.A.M. Ramakers (red.), *Conformisten en rebellen. Rederijkerscultuur in de Nederlanden (1400-1600)*. Amsterdam 2003, p. 198-211.
- Coigneau, D., 'Rederijkersperiode', in: J. Reynaert et al., *Overzicht van de Nederlandse letterkunde*. Gent 2005, p. 101-138.
- Cuvelier, J., 'Een viertal onbekende werken van de Brusselsche 15e-eeuwsche rederijkers Colijn en Smeken en van de Bruggeling Anthonis de Roover', in: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor taal- en letterkunde* (1937), p. 89-99.
- Dambruyne, J., 'Stedelijke identiteit en politieke cultuur te Gent', in: H. Soly (red.), *Carolus: keizer Karel V 1500-1558*. Gent 1999, p. 111-121.
- D'Amico, J.C., *Charles Quint, maître du monde: entre mythe et réalité*. Caen 2004.
- Debae, M., *De librije van Margareta van Oostenrijk*. Brussel 1987.
- Decavele, J., *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1565)*. Brussel 1975, 2 dln.
- Degroote, G., 'Erasmus en de rederijkers van de XVIe eeuw', in: *Belgisch Tijdschrift voor philologie en geschiedenis* 29 (1951), p. 389-420, 1029-1062.
- Degroote, G., 'Diets-Bourgondische letteren te Brussel', in: *Dietsche Warande en Belfort* (1952), p. 402-421.
- Degroote, G., 'Taaltoestanden in de Bourgondische Nederlanden', in: *De Nieuwe Taalgids* 49 (1956), p. 303-309.
- Degroote, G., 'Bourgondische en Dietse wereld', in: *Spiegel der Letteren* 1 (1956-1957), p. 113-131.
- Degroote, G., 'In Erasmus' lichtkring', in: *Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis. Handelingen* 15 (1962), p. 83-184.
- Dekeyser, B., 'Een gelaagde bijbellectuur: over het gebruik van typologie in de rederijkersliteratuur', in: *Jaarboek De Fonteyne* 53-54 (2003-2004), p. 9-30.
- Delumeau, J., *Le péché et la peur. La culpabilisation en Occident, XIIIe-XVIIIe siècles*. Parijs 1978.
- Delumeau, J., *Une histoire du paradis I: Le jardin des délices*. Parijs 1992.
- Delumeau, J., *Une histoire du paradis II: Mille ans de bonheur*. Parijs 1995.
- D'Hulst, H., *Het huwelijk van Philips de Schone met Johanna van Castilië te Lier op 20 oktober 1496*. Antwerpen 1956.
- Derycke, L. en A.-L. Van Bruaene, 'Sociale en literaire dynamiek in het vroeg vijftiende-eeuwse Brugge: de oprichting van de rederijkerskamer De Heilige Geest ca. 1428', in: J. Oosterman (red.), *Stad van koopmanschap en vrede: literatuur in Brugge tussen Middeleeuwen en Rederijkerstijd*. Leuven 2005, p. 59-96.
- Devaux, J., *Jean Molinet. Indiciaire bourguignon*. Parijs 1996.
- Dewitte, A., 'De literaire bronnen van Eduard de Dene (1505-1576/79)', in: *Haec Olim* 19 (1969), p. 17-24.
- Dhanens, E., 'De Blijde Inkomst van Filips de Goede in 1458 en de plastische kunsten te Gent', in: *Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België* 48 (1987), p. 53-89.
- Dhanens, E., *Rogier van der Weyden: revisie van de documenten*. Brussel 1995.

- D'Hondt, V., *Geschiedenis van het tooneel te Aalst en bijzonderlijk van de Koninklijke Rederijkkamer De Catharinisten onder kenspreuk: "Amor Vincit"*. Aalst 1908.
- Diamond, E. (red.), *Performance and Cultural Politics*. Londen/New York 1996.
- Dickstein-Bernard, C., 'Bruxelles, résidence princière (1375-1500)', in: M. Martens (red.), *Histoire de Bruxelles*. Toulouse 1976, p. 139-165.
- Dickstein-Bernard, C., 'Répertoire chronologique et analytique des comptes complets, fragments et extraits des comptes communaux de Bruxelles, qui subsistent pour la période antérieure à 1570', in: *Cahiers Bruxellois* 29 (1988), p. 5-78.
- Dijk, H. van, 'Karel de Grote', in: W.P. Gerritsen en A.G. van Melle (red.), *Van Aiol tot de Zwaanridder. Personages uit de middeleeuwse verhaalkunst en hun voortleven in literatuur, theater en beeldende kunst*. Nijmegen 1993, p. 186-196.
- Dijk, H. van, 'Structure as a means to audience identification in the Dutch 'rederijker' drama', in: M. Gosman en R. Walthaus (red.), *European theatre 1470-1600: traditions and transformations*. Groningen 1996, p. 113-117.
- Dijk, H. van, '14 mei 1364: De graaf van Blois bezoekt een zolderkamer in Dordrecht – Middelnederlands toneel', in: M.A. Schenkeveld-van der Dussen (red.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Amsterdam 1998, p. 62-67.
- Dixhoorn, A. van, *Lustige geesten. Rederijkers in de Noordelijke Nederlanden*. Amsterdam 2009.
- Dogaer, G., *De librije van Filips de Goede*. Brussel 1967.
- Donnet, F., *Het jonstich versaem der Violieren. Geschiedenis der Rederijkkamer De Olijftack sedert 1480*. Antwerpen 1907.
- Doren, A., 'Fortuna im Mittelalter und in der Renaissance', in: *Vortrage der Bibliothek Warburg 1922-1923*. Leipzig/Berlijn 1924, dl. 1, p. 71-151.
- Doutrepont, G., *La littérature française à la cour des ducs de Bourgogne*. Parijs 1909.
- Drewes, J.B., 'Een esbattement ter ere van keizer Karel V', in: *Jaarboek De Fontaine* 18 (1968), p. 133-159.
- Duchet-Suchaux, G. en M. Pastoureau, *La Bible et les saints. Guide iconographique*. Parijs 1994.
- Dufournet, A., A. Fiorato en A. Redondo (red.), *Le Pouvoir monarchique et ses supports idéologiques aux XVIe et XVIIe siècles*. Parijs 1990.
- Dulac, L., 'L'autorité dans les traités en prose de Christine de Pizan', in: L. Dulac en R. Ribémont (red.), *Discours d'écrivain, parole de prince. Medievalia* 16 (1995), p. 15-24.
- Dumar, G., *Histoire des spectacles. Encyclopédie de la Pléiade*, dl. 19. Parijs 1965.
- Dumolyn, J., *De Brugse opstand van 1436-1438*. Kortrijk/Heule 1997.
- Dumolyn, J., 'Privileges and Novelties: The Political Discourse of the Flemish Cities and Rural Districts in Their Negotiations with the Dukes of Burgundy (1384-1506)', in: *Urban History* 35 (2008), p. 5-23.
- Dumont, G.H., *Marie de Bourgogne*. Parijs 1982.
- Dupire, N., *Jean Molinet. La vie, les œuvres*. Parijs 1932.
- Duthilloeul, H.R., 'Entrée de Charles V à Douai, 1516', in: *Archives historiques et littéraires du Nord de la France et du Midi de la Belgique* 18 (1846), p. 252-267.
- Duverger, J., *Brussel als kunstcentrum in de XIVe en de XVe eeuw*. Antwerpen 1935.
- Duyse, P. van, *De rederijkkamers in Nederland*, dl. I. Gent 1900.

- Eeghem, W. van, 'Rhetores Bruxellenses (15de-16de eeuw)', in: *Revue belge de philologie et d'histoire* 14 (1935), p. 427-448.
- Eeghem, W. van, 'Rhetores Bruxellenses', in: *Revue belge de philologie et d'histoire* 15 (1936), p. 47-78.
- Eeghem, W. van, *Brusselse dichters. Brussel 1958-1963*, 5 dln.
- Eisenbichler, K., 'Charles V in Bologna: The Self-fashioning of a Man and a City', in: *Renaissance Studies* 13.4 (1999), p. 430-439.
- Eisenstein, E., *The printing press as an agent of change. Communications and cultural transformations in early modern Europe*. Cambridge 1979, 2 dln.
- Eligh, P.F.J.M., 'Smeken fecit', in: J. Ijsseling, T. van Miert en F. Wetzels (red.), *Rondom het Sacrament van Niervaart: een Breda's mirakelspel kritisch bekeken*. Breda 1994, p. 31-40.
- Elslander, A. van, 'De instelbrief van de Rederijkerskamer "De Fonteine" te Gent (9 december 1448)', in: *Jaarboek De Fonteine 6-7 (1948-1949)*, p. 15-22.
- Elslander, A. van, 'Les chambres de rhétorique et les fêtes du règne de Charles Quint', in: J. Jacquot (red.), *Les Fêtes de la Renaissance II*. Parijs 1960.
- Elslander, A. van, 1968a, 'Lijst van Nederlandse rederijkerskamers uit de XVIe en XVIIe eeuw', in: *Jaarboek De Fonteine 18 (1968)*, p. 29-60.
- Elslander, A. van, 1968b, 'Letterkundig leven in de Bourgondische tijd, De rederijkers', in: *Jaarboek De Fonteine 18 (1968)*, p. 61-78.
- Elslander, A. van, W. Waterschoot en D. Coigneau, 'Edward de Dene en zijn Testament Rhetoricael (1561)', in: *Jaarboek De Fonteine 19-20 (1969-1970)*, p. 109-249.
- Elslander, A. van, 'Matthijs de Castelein: een levensbeeld', in: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* (1985), p. 443-450.
- Emmerson, R.K., *Antichrist in the Middle Ages*. Manchester 1981.
- Erné, B.H., 'Over wagenspelen', in: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 50 (1931), p. 223-240.
- Erné, B.H., 'Rederijkersballaden oude en nieuwe stijl', in: *De Nieuwe Taalgids* 65 (1972), p. 355-363.
- Even, E. van, *Het landjuweel van Antwerpen in 1561: eene verhandeling over dezen beroemden wedstrijd tusschen de Rederijkkamers van Brabant, bewerkt naar eventijdige oorkonden en versierd met 35 platen, naar teekeningen van Frans Floris en andere meesters uit de 16e eeuw*. Leuven 1861.
- Even, E. van, 'Verhael der inhuldiging te Leuven, in 1549, van Philips II als hertog van Brabant, naar het Spaensch van Juan-Christoval Calvete de Estrella, en toegelicht met eventydige oorkonden', in: E. van Even, *Mengelingen voor de geschiedenis van Brabant* (1871), p. 421-448.
- Everaert, G., *Het Letterkundig Leven te Gent in de vijftiende eeuw. De Rederijkers. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent*. Gent 1964.
- Falkenburg, R. (red.), *Hof-, staats- en stadceremonies/Court, state and city ceremonies. Nederlands kunsthistorisch jaarboek 49 (1998)*. Zwolle 1999.
- Febvre, L. en H.-J. Martin, *L'apparition du livre*. Parijs 1971.
- Folz, R., *Le souvenir et la légende de Charlemagne dans l'Empire germanique médiéval*. Parijs 1950.
- Foncke, R., 'Toneelopvoeringen met Driekoningendag', in: *Mechliana* 2 (1922-1923), p. 153-155.
- Franssen, P.J.A., 'De bruidstocht van Maximiliaan van Oostenrijk in de kroniek van Brabant uit 1530', in: *Literatuur* 6 (1989), p. 1-9.

- Franssen, P.J.A., *Tussen tekst en publiek: Jan van Doesborch, drukker-uitgever en literator te Antwerpen en Utrecht in de eerste helft van de zestiende eeuw*. Amsterdam 1990.
- Franssen, P.J.A., 'De drukpers in dienst van de politiek. Karel V als de eindkeizer', in: W.P. Gerritsen et al. (red.), *Een school spierinkjes. Kleine opstellen over Middelnederlandse artes-literatuur*. Hilversum 1991, p. 58-61.
- Frantzen, J.J.A.A., 'Een geschiedkundig gedicht van 1494', in: *Maatschappij der Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 28 (1909), p. 314-320.
- Fruyt, K. de, *Blijde intredes van vorsten in Brugge 1497-1549*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent. Gent 1998.
- Gachard, M., *Collections des voyages des souverains des Pays Bas*, dl. II. Brussel 1874.
- Gailliard, E., 'De "Processiën generael" en de "hallegeboden" te Brugge', in: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* (1912), p. 1061-1202.
- Gallée, J.H., *Bijdrage tot de geschiedenis der dramatische vertooningen in de Nederlanden gedurende de middeleeuwen*. Haarlem 1873.
- Geest, J. De, 'Chronologie', in: H. Soly (red.), *Carolus: keizer Karel V 1500-1558*. Gent 1999, p. 16-23.
- Geirnaert, D., 'Onbekend werk van Eduard de Dene', in: *Biekorf* (1981), p. 197-214.
- Geirnaert, D., 'De Roovere gedocumenteerd: feiten rond leven en werk', in: *Vlaanderen* 31 (1982), p. 145-151.
- Geirnaert, D., 'Werk van Eduard de Dene in 16de-eeuwse drukken', in: *Jaarboek De Fontaine* 33 (1982-1983), p. 245-262.
- Génard, P., 'Joyeuse Entrée et Inauguration de l'archiduc Charles à Anvers, en 1515', in: *Comptes rendus des séances de la Commission Royale d'Histoire* 4.2 (1873), p. 387-406.
- Gerritsen, W.P., 'Gheraert Leeu's *Historie van Alexander* en handschrift Utrecht, U.B. 1006', in: H.F. Hofman et al. (red.), *Uit bibliotheektuin en informatieveld. Opstellen aangeboden aan D. Grosheide*. Utrecht 1978, p. 139-163.
- Gijssen, J.E. van, *Liefde, Kosmos en Verbeelding. Mens- en wereldbeeld in Colijn van Rijssels 'Spiegel der Minnen'*. Groningen 1989.
- Gilliodts-van Severen, L., *Inventaire des archives de la ville de Bruges*, dl. V en VI. Brugge 1876.
- Gilliodts-van Severen, L., 'Les archives de la ville de Bruges. La société de rhétorique "De Drie Sanctinnen"', in: *La Flandre* 5 (1884), p. 392-422.
- Goossen, L., *Van Abraham tot Zacharia. Thema's uit het Oude Testament in religie, beeldende kunst, literatuur, muziek en theater*. Nijmegen 1999.
- Goris, M., *Boethius in het Nederlands: studie naar en tekstuitgave van de Gentse Boethius (1485)*, boek II. Hilversum 2000.
- Grente, G. (red.), *Dictionnaire des Lettres Françaises. Le Moyen Age*. Parijs 1992.
- Grente, G. (red.), *Dictionnaire des Lettres Françaises. Le XVIIe siècle*. Parijs 2001.
- Grijp, L.P., 'Van Druyven-Tros tot Gedenck-clanck. Muzikale aspecten van de rederijkerij', in: B.A.M. Ramakers (red.), *Conformisten en rebellen. Rederijkerscultuur in de Nederlanden (1400-1600)*. Amsterdam 2003, p. 271-285.
- Guenée, B. en F. Lehoux, *Les entrées royales françaises de 1328 à 1515*. Parijs 1968.
- Guenée, B., *Histoire et culture historique dans l'Occident médiéval*. Parijs 1980.

- Gundersheimer, W.L., 'Popular Spectacle and the Theatre in Renaissance Ferrara', in: M. de Panizza Lorch (red.), *Il teatro italiano del Rinascimento*. Milaan 1980, p. 25-34.
- Haeghen, F. Van Der (red.), *Bibliotheca Belgica. Bibliographie générale des Pays-Bas. Fondée par Ferdinand van der Haegen, Rééditée sous la direction de Marie- Thérèse Lengier*. Brussel 1964-1970, 4 dln.
- Haemers, J., *De Gentse opstand (1449-1453): de strijd tussen rivaliserende netwerken om het stedelijke kapitaal*. Kortrijk 2004.
- Haemers, J., 'Zegels, eden, taal en liturgie. Ideologie en het symbolische gebruik van ruimte in Gent (1483)', in: *Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent* 61 (2007), p. 183-212.
- Hale, J.R., *Renaissance Europe 1480-1520*. Londen 1971.
- Hanawalt, B.A. en K.L. Reyerson (red.), *City and spectacle in Medieval Europe*. Minneapolis/Londen 1994.
- Harvey, Howard G., *The Theatre of the Basoche: The Contribution of the Law Societies to French Medieval Comedy*. Cambridge, Mass. 1941.
- Heers, J., *Fêtes, jeux et joutes dans les sociétés d'Occident à la fin du Moyen Age*. Montréal 1971.
- Heinsius, J., 'Tets over Matthijs de Castelein's Baladen van Doornijcke', in: *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 27 (1908), p. 176-180.
- Henne, A. en A. Wauters, *Histoire de la ville de Bruxelles. Nouvelle édition du texte original de 1845, augmentée de nombreuses reproductions de documents choisis par Mina Martens*. Brussel 1968, 3 dln.
- Herrmann, M., *Forschungen zur deutschen Theatergeschichte des Mittelalters und der Renaissance*. Berlijn 1914, p. 367-409.
- Hijum, L.M. van, *Grenzen aan macht: aspecten van politieke ideologie aan de hoven van Bourgondisch-Habsburgse machthebbers tussen 1450 en 1555*. Enschede 1999.
- Hindley, A. (red.), *Drama and Community. People and plays in medieval Europe*. Turnhout 1999.
- Hirsch, R., *Printing, selling, and reading 1450-1550*. Wiesbaden 1974.
- Histoire de l'édition française*, dl. I. Parijs 1983.
- Hogelst, B., *Sproken en sprekers: inleiding op en repertorium van de Middelnederlandse sproke*. Amsterdam 1997, 2 dln.
- Holzknacht, K.J., *Literary patronage in the Middle Ages*. z.p. 1966.
- Houtte, J.A. van, *De geschiedenis van Brugge*. Tielt 1982.
- Hummelen, W.M.H., *De sinnekens in het Rederijkersdrama*. Groningen 1958.
- Hummelen, W.M.H., *Repertorium van het rederijkersdrama, 1500-ca. 1620*. Assen 1968.
- Hummelen, W.M.H., 'Typen van toneelinrichting bij de rederijkers...', in: *Studia Neerlandica* 1 (1970), p. 51-109.
- Hummelen, W.M.H., 'The Biblical Plays of the Rhetoricians and the Pageants of Oudenaarde and Lille', in: M. Wintle en P. Vincents (red.), *Modern Dutch Studies. Essays in honor of Peter King*. Londen 1988, p. 88-104.
- Hummelen, W.M.H., 'Het tableau vivant, de "toog", in de toneelspelen van de rederijkers', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 108 (1992), p. 192-222.
- Hummelen, W.M.H., 'Kamerspelers: professionele tegenspelers van de rederijkers', in: *Oud Holland* 110 (1996), p. 117-134.

- Hummelen, W.M.H., “‘Veele huyskens daer De Retoryck op was” – Stellages van rederijkerskamers bij Blijde Inkomsten’, in: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 49 (1998), p. 95-127.
- Hüsken, W.N.M., 1992a, ‘Kroniek van het toneel in Brugge (1468-1556)’, in: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* (1992), p. 219-252.
- Hüsken, W.N.M., 1992b, ‘De Gelegenheidsdichter Cornelis Everaert en zijn Tafelspelen in Enge en Ruimere Zin’, in: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* (1992), p. 62-78.
- Hüsken, W.N.M., ‘1391-1392. In Dendermonde wordt in de Paasdagen een Verrijzenisspel gespeeld. Kerkelijk drama in de volkstaal’, in: R.L. Erenstein (hoofdred.), *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen*. Amsterdam 1996, p. 24-29.
- Hüsken, W.N.M., ‘Politics and Drama: The City of Bruges as Organizer of Drama Festivals’, in: A. E. Knight (red.), *The Stage as Mirror. Civic Theatre in Late Medieval Europe*. Cambridge 1997, p. 165-187.
- Hüsken, W., 1999a, ‘Cornelis Everaert and the community of late medieval Bruges’, in: A. Hindley (red.), *Drama and community: people and plays in medieval Europe*. Turnhout 1999, p. 110-125.
- Hüsken, W.N.M., 1999b, ‘Cornelis Everaert on Power and Authority’, in: M. Gosman, A.J. Vanderjagt en J.R. Veenstra (red.), *The Growth of Authority in the Medieval West*. Groningen 1999, p. 241-256.
- Iansen, S.A.P.H., ‘Speurtocht naar het leven van Matthijs de Castelein. Archivalia en Onzekerheden’, in: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Taal- en Letterkunde* (1970), p. 321-446.
- Iansen, S.A.P.H., *Verkenningen in Matthijs Casteleins Const van Rhetoriken*. Assen 1971.
- Iongh, J. de, *De hertogin: Margaretha van Oostenrijk, hertogin van Savoie, 1480-1530*. Amsterdam 1981.
- Iongh, J. de, *De koningin: Maria van Hongarije, landvoogdes der Nederlanden, 1505-1558*. Amsterdam 1981.
- Jacobs, A.J.L., *Oorkondige verzamelingen der Lovensche Rederijkkamer De Kersouw, met geschiedkundige aanteekeningen*. Leuven 1870.
- Jacquot, J. (red.), *Les fêtes de la renaissance I*. Parijs 1956.
- Jacquot, J. (red.), *Les fêtes de la renaissance II. Fêtes et cérémonies au temps de Charles Quint*. Parijs 1960.
- Jacquot, J. (red.), *Les fêtes de la renaissance III*. Parijs 1975.
- Jacquot, J., ‘Panorama des fêtes et cérémonies du règne’, in: J. Jacquot (red.), *Les fêtes de la renaissance II*. Parijs 1960, p. 413-491.
- James, M., ‘Ritual, Drama and the social Body in the Late Medieval English Town’, in: *Past and Present* 98 (1983), p. 3-29.
- Jansen, H.P.H., *Kalendarium: geschiedenis van de Lage Landen in jaartallen*. Utrecht 1988.
- Janssens, J., ‘Troje in Brabant: het centrum van liefde en beschaving’, in: J. Janssens en L. Jongen (red.), *Segher Diengotgaf. Trojeroman. Naar het Wissensense handschrift (Brussel, Koninklijke Bibliotheek, IV 927) kritisch uitgegeven met inleiding en annotaties*. Amsterdam 2001, p. 10-20.
- Janssens, J., ‘De macht van het schone woord. Literatuur in Brussel van de 14de tot

- de 17de eeuw', in: J. Janssens en R. Sleiderink (red.), *De macht van het schone woord. Literatuur in Brussel van de 14de tot de 17de eeuw*. Leuven 2003, p. 12-105.
- Jo Steenbergen, G., *Het Landjuweel van de rederijkers*. Leuven 1950.
- Jonckbloet, W.J.A., *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. Groningen 1888-1892, 6 dln.
- Jong, M. de, *Kerstfeest in de Middeleeuwen: geschilderd en geschreven*. Leuven 2001.
- Jongenelen, B. en B. Parsons, 'Anthonis de Roovere, "De Roovere's dream about the death of the late Charles of Burgundy"', in: *Dutch Crossing* 30.2 (2006), p. 306-318.
- Jouhaud, C., 'Lisibilités et persuasion. Les placards politiques', in: R. Chartier (red.), *Les usages de l'imprimé*. Parijs 1987, p. 309-342.
- Kahrl, S.J., *Traditions of medieval English drama*. Pittsburgh 1974.
- Kalff, G., *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. Groningen 1907-1912, 3 dln.
- Kampen, H. van et al. (red.), *Het zal koud zijn in 't water als t'vriest. Zestiende-eeuwse parodieën op gedrukte jaarvoorspellingen*. Den Haag 1980.
- Kantorowicz, E.H., *The king's two bodies: a study in mediaeval political theology*. Princeton 1997.
- Keersmaeckers, A., 'De rederijkerskamers te Antwerpen: kanttekeningen in verband met ontstaan, samenstelling en ondergang', in: *Varia Historica Brabantica* 6-7 (1978), p. 173-186.
- Keesman, W., 'Troje in de middeleeuwse literatuur; antiek verleden in dienst van eigen tijd', in: *Literatuur* 4 (1987), p. 257-265.
- Keesman, W., 'Oorsprongmythen als zelfuitlegging. Over achtergrond en betekenis van middeleeuwse verhalen rond Trojaanse stedenstichtingen', in: H. Pleij (red.), *Op belofte van profijt. Stadsliteratuur en burgermoraal in de Nederlandse letterkunde van de middeleeuwen*. Amsterdam 1991, p. 262-279.
- Kernodle, G. R., 'Renaissance Artists in the Service of the People: Political Tableaux and Street Theaters in France, Flanders, and England', in: *Art Bulletin* 25 (1943), p. 49-65.
- Kernodle, G. R., *From art to theatre. Form and convention in the Renaissance*. Chicago 1944.
- Kernodle, G. R., 'Déroulement de la Procession dans les Temps ou Espace théâtral dans les Fêtes de la Renaissance', in: J. Jacquot (red.), *Les fêtes de la Renaissance I*. Parijs 1956, p. 443-448.
- Kervyn de Volkaersbeke, Ph., *Joyeuse entrée de l'empereur Maximilien I à Gand, en 1508 (Description d'un livre perdu)*. Gent 1850.
- Keyser, H. de, 'Het ontstaan en de werkzaamheden van de Brusselse rederijkerskamers tussen 1400 en 1500', in: *Tijdschrift voor Brusselse geschiedenis* 3 (1986), p. 65-75.
- Keyser, P. de, 'Nieuwe gegevens omtrent Colijn Caillieu (Caellin), Jan de Baertmaker (Smeken), Jan Steemaer (Pertcheval) en Jan Van den Dale', in: *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 53 (1934), p. 269-279.
- Keyser, P. de, 'Het rhetoricaal "exemplum". Bijdrage tot de Iconologie van onze Rederijkers', in: *Vooy's voor DeVooy's* (1953), p. 48-57.
- Kipling, G., 'The idea of the civic triumph: drama, liturgy and the royal entry in the Low Countries', in: *Dutch crossing* 22 (1984), p. 60-83.
- Kipling, G., *Enter the King: Theatre, Liturgy and Ritual in the Medieval Civic Triumph*. Oxford 1998.

- Klapisch-Zuber, C., 'Rituels publics et pouvoir d'Etat', in: J-Ph. Genet (red.), *L'Etat moderne: genèse. Bilans et perspectives. Actes du Colloque tenu au CNRS à Paris le 19-20 septembre 1989*. Parijs 1990, p. 135-144.
- Klapisch-Zuber, C., *L'ombre des ancêtres. Essai sur l'imaginaire médiéval de la parenté*. Parijs 2000.
- Knecht, R.J., *Renaissance warrior and patron: the reign of Francis I*. Cambridge 1994.
- Knecht, R.J., 'Charles V's Journey through France, 1539-40', in: J.R. Mulryne en E. Goldring (red.), *Court Festivals of the European Renaissance: Art, politics and performance*. Hampshire 2002, p. 153-170.
- Knight, A.E., 'Drama and society in Late medieval Flanders and Picardy', in: *The Chaucer Review* 14 (1979-1980), p. 379-389.
- Knight, A.E. (red.), *The Stage as a Mirror. Civic Theatre in Late Medieval Europe*. Londen 1997.
- Knight, A.E., 'Processional theatre and the rituals of social unity in Lille', in: A. Hindley (red.), *Drama and Community: People and Plays in Medieval Europe*. Turnhout 1999, p. 99-109.
- Knippenberg, H.H., 'Het Driekoningenfeest in kunst en traditie', in: *Eigen volk* 6 (1934), p. 45-48, 74-80.
- Konigson, E., *L'Espace théâtral médiéval*. Parijs 1975.
- Kooperberg, L.M.G., *Margaretha van Oostenrijk*. Amsterdam 1908.
- Koopmans, J., 'Jean Molinet tussen opdrachtgevers en integriteit als dichter', in: *Millennium* 8 (1994), p. 100-108.
- Koopmans, J., 'Rhétorique de cour et rhétorique de ville', in: J. Koopmans et al. (red.), *Rhetoric - Rhétoriciens - Rederijkers*. Amsterdam 1995, p. 67-82.
- Kramer, F., 'Staging Practice in Brussels, 1559: Lawsuit reports concerning Het esbatement van de bevoete bruers', in: F. Massip (red.), *Formes teatrales de la tradición medieval. Actes del VII Colloqui de la Societat Internacionala pour l'Etude du Théâtre Médiéval, Girona, Juliol de 1992*. Barcelona 1996, p. 283-292.
- Kreps, Dom J., 'Bruxelles, Résidence de Philippe le Bon', in: *Bruxelles au XVème siècle*. Brussel 1953, p. 155-163.
- Lageirse, M., 'La joyeuse entrée du prince Philippe à Gand en 1549', in: J. Jacquot (red.), *Les fêtes de la renaissance II*. Parijs 1960, p. 297-306.
- Landwehr, J., *Splendid Ceremonies: State Entries and Royal Funerals in the Low Countries, 1515-1791*. Leiden 1971.
- Langdon Forhan, K., *The Political Theory of Christine de Pizan*. Hampshire 2002.
- Lantschoot, J. van, *De ommegang van Dendermonde*. Dendermonde 1930.
- Lavéant, K., 'Public et représentations dramatiques dans le nord de la France à la fin du Moyen Âge', in: *European Medieval Drama* 9 (2005), p. 87-108.
- Lavéant, K., *Théâtre et culture dramatique d'expression française dans les villes des Pays-Bas méridionaux (XVe-XVIe siècles)*. Onuitgegeven proefschrift Universiteit van Amsterdam. Amsterdam 2007.
- Lecuppre, G., *L'imposture politique au Moyen Age: la seconde vie des rois*. Parijs 2005.
- Lecuppre-Desjardin, E., 'Les lumières de la ville: recherches sur l'utilisation de la lumière dans les cérémonies bourguignonnes (XIVe-XVe siècles)', in: *Revue Historique* 609 (1999), p. 23-43.
- Lecuppre-Desjardin, E., *La ville des cérémonies. Essai sur la communication politique dans les anciens Pays-Bas bourguignons*. Turnhout 2004.

- Lefebvre, L. *Fêtes lilloises du XIVe au XVIe siècle. Jeux scéniques, esbattements et joyeuses entrées. Le roi des Sots et le Prince d'Amour*. Lille 1902.
- Lemaire, C., 'La langue néerlandaise et la littérature néerlandaise d'inspiration bourguignonne', in: P. Cockshaw, C. Lemaire en A. Rouzet (red.), *Catalogue de l'exposition organisée à la bibliothèque royale de Bruxelles à l'occasion du cinquième centenaire de la mort de Charles le Téméraire*. Brussel 1977.
- Levin, H., *The myth of the golden age in the Renaissance*. Londen 1970.
- Lievens, R., 'De Blijde Inkomst van Margaretha van York', in: *Vlaanderen* 31 (1982), p. 171-173.
- Linden, H. van der, *Itinéraires de Philippe le Bon, duc de Bourgogne (1419-1467) et de Charles, comte de Charolais (1433-1467)*. Brussel 1940.
- Liungman, W., *Der Kampf zwischen Sommer und Winter*. Helsinki 1941.
- Loos, I. de, 'Drama als liturgie – liturgie als drama', in: H. van Dijk en B.A.M. Ramakers (red.), *Spel en spektakel. Middeleeuws toneel in de Lage Landen*. Amsterdam 2001, p. 35-56.
- Lottin, A., 'Lille sous Charles Quint: société et vie religieuse', in: L. Trenard (red.), *Histoire de Lille: de Charles Quint à la conquête française (1500-1575)*. Parijs 1981, p. 70-96.
- Lousse, E., J. van Rijckel en J. Sterken, 'De Blijde Inkomste van Keizer Karel op 23 januari 1515 te Leuven', in: *De Brabantse Folklore* 137 (1958), p. 433-482.
- Lox, H., *Van stropdragers en de pot van Olen. Verhalen over Keizer Karel*. Leuven 1999.
- Machiels, J. (red.), *Catalogus van de boeken gedrukt voor 1600 aanwezig op de Centrale Bibliotheek van de Rijksuniversiteit Gent*. Gent 1979.
- Mak, J.J., *De rederijkers*. Amsterdam 1944.
- Mak, J.J., *Het Kerstfeest*. Den Haag 1948.
- Mak, J.J., *Uyt ionsten versaemt. Reticale studiën 1946-1956*. Zwolle 1957.
- Mak, J.J., *Rethoricaal glossarium*. Assen 1959.
- Mareel, S., 2005b, 'Les Poètes de la Paix. Festivals littéraires et fêtes de paix dans les Pays-Bas anciens (1450 – 1550)', in: *Poètes et musiciens dans l'espace bourguignon*. Publication du Centre européen d'études bourguignonnes 45 (2005), p. 93-103.
- Mareel, S., 2006a, 'In woord en beeld. Gesproken intredetoneel in de Zuidelijke Nederlanden op de overgang tussen Middeleeuwen en Moderne Tijd', in: *Spiegel der Letteren* 48.1 (2006), p. 1-26.
- Mareel, S., 2006b, 'Urban literary propaganda on the battle of Pavia. Cornelis Everaert's "Tspel van den Hooghen Wynt ende Zoeten Reyn"', in: *Queeste* 13.2 (2006), p. 97- 108.
- Mareel, S., 2006c, 'For prince and townsmen: an elegy by Anthonis de Roovere on the death of Charles the Bold', in: *Mediaevalia* 27.2 (2006), p. 59-74.
- Mareel, S., 'Rhetorikelik ghestelt. Beschrijvingen in verzen van blijde inkomsten en andere stedelijke feesten ter ere van de vorst', in: *Spiegel der Letteren* 49.2 (2007), p. 183-196.
- Martens, M.P.J., *Lodewijk van Gruuthuse. Mecenar en Europees diplomaat, ca. 1427-1492*. Brugge 1992.
- Meadow, M.A., 'Ritual and Civic Identity in Philip's II 1549 "Blijde Incompst"', in: R. Falkenberg (red.), *Hof- staats- en stadsceremonies. Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 49 (1998), p. 37-68.

- Meder, Th., 'Omstreeks 1266. In Der naturen bloeme worden sprookspreekers en acteurs vergeleken met een Vlaamse gaai', in: R.L. Erenstein (hoofddred.), *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen*. Amsterdam 1996, p. 16-23.
- Meersch, P.J. Van der, 'Kronyk der rederykkamers van Audenaerde', in: *Belgisch Museum* 6 (1842), p. 373-408.
- Meersch, P.J. Van der, 'Kronyk der rederykkamers van Audenaerde: XVIIe eeuw', in: *Belgisch Museum* 7 (1843), p. 15-72, 231-53.
- Meersch, P.J. Van der, *Verhael van den opstand der gemeente van Audenaerde, tegen hare wettige overheid, ten jare 1539, gedurende de gentsche onlusten van hetzelfde jaer*. Gent 1860.
- Melkebeke, G.J.J. van, *Geschiedkundige aenteekeningen rakende de Sint-Jans-Gilde, bygenaemd De Peoene*. Mechelen 1862.
- Mérindol, C. de, 'De l'emblématique et de la symbolique de l'arbre à la fin du Moyen Age', in: *Cahiers du Léopard d'or* II. Parijs 1993, p. 105-125.
- Mérindol, C. de, 'Couleur, étoffe et politique à la fin du Moyen Age. Les couleurs du roi et les couleurs d'une cour ducale', in: *Actes du 112eme congrès des sociétés savantes*, Lyon 1987. Parijs 1989, p. 221-249.
- Mérindol, C. de, 'Théâtre et politique à la fin du Moyen âge. Les entrées royales et autres cérémonies mises au point et nouveaux aperçus', in: *Théâtre et spectacles hier et aujourd'hui. Moyen âge et Renaissance*. Parijs 1991, p. 179-212.
- Mérindol, C. de, 'L'imaginaire du pouvoir à la fin du Moyen Age. Les prétentions royales', in: J. Blanchard (red.), *Représentation, pouvoir et royauté à la fin du moyen age*. Parijs 1995, p. 65-92.
- Michels, L.C., 'De letteren in dienst van de propaganda voor Coudenberghe's Broederschap van de VII Weeën', in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 85.1-2 (1949), p. 395-403.
- Michels, L.C., 'Aantekeningen bij Cailleu's Dal sonder wederkeren', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 72 (1954), p. 27-34.
- Millar, A., 'Olivier de la Marche and Urban Culture in Late Medieval Brussels', in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 78.2 (2000), p. 379-392.
- Mohl, R., *The three estates in Medieval and Renaissance literature*. New York 1933.
- Moorman, E.M. en W. Uitterhoeve, *Van Achilles tot Zeus. De klassieke mythologie in de kunst*. Nijmegen 1987.
- Moser, N., "'Rhetorica is een bloeme bloeyende": de dichtkunst als plant in woord en beeld bij de rederijkers (ca. 1450-1620)', in: *Literatuur Utrecht* 15 (1998), p. 144-153.
- Moser, N., 2001a, 'Maria verklaard. Everaert als exegeet in *Maria ghecompareirt byde clærheyt* (1511)', in: H. van Dijk en B.A.M. Ramakers (red.), *Spel en spektakel. Middeleeuws toneel in de Lage Landen*. Amsterdam 2001, p. 246-262, 374-377.
- Moser, N., 2001b, *De strijd voor rhetorica: poëtica en positie van rederijkers in Vlaanderen, Brabant, Zeeland en Holland tussen 1450 en 1620*. Amsterdam 2001.
- Mosselmans, N., 'Les villes face au prince: l'importance réelle de la cérémonie d'entrée solennelle sous le règne de Philippe le Bon', in: *Villes et Campagnes au Moyen Age. Mélanges Georges Despy*. Luik 1991, p. 533-548.
- Mout, M.E.H.N., 'Turken in het nieuws. Beeldvorming en publieke opinie in de zestiende-eeuwse Nederlanden', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 97 (1984), p. 362-381.

- Muchembled, R., *Culture populaire et culture des élites dans la France moderne, XVe – XVIIIe siècles*. Parijs 1978.
- Muir, E., *Civic ritual in Renaissance Venice*. Princeton 1981.
- Muir, E., *Ritual in early modern Europe*. Cambridge 2000.
- Muir, L.M., *The biblical drama of medieval Europe*. Cambridge 1995.
- Muller, J.W., 'Cornelis Everaert's Spelen als spiegel van de maatschappelijke toestanden zijns tijds', in: *Verslagen en Mededelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie* (1907), p. 433-491.
- Muller, J.W., 'Een Rederijker uit den tijd der Hervorming', in: *Onze Eeuw* 4 (1908), p. 88- 124.
- Müller, R.A. 'Die deutschen Fürstenspiegel des 17. Jahrhunderts. Regierungslehren und Politische Pädagogiek', in: *Historische Zeitschrift* 126 (1985), p. 571-597.
- Mulryne, J.R. et al. (red.), *Europa triumphans: court and civic festivals in early modern Europe*. Aldershot 2004, 2 dln.
- Munro, J.H., 'The Maze of Medieval Mint Metrology in Flanders, France and England: Determining the Weight of the Marc de Troyes and the Tower Pound from the Economics of Counterfeiting, 1388 – 1469', in: *University of Toronto. Department of Economics working papers* <<http://repec.economics.utoronto.ca/files/UT-ECIPA-MUNRO-98-01.pdf>>.
- Murray, J.M., 'The Liturgy of the Count's Advent in Bruges, from Galbert to Van Eyck', in: B.A. Hanawalt en K. L. Reyerson (red.), *City and spectacle in medieval Europe*. Minnesota 1994, p. 137-152.
- Nauwelaerts, M.A., 'Pieter Gillis', in: P.G. Bietenholz en T. B. Deutscher (red.), *Contemporaries of Erasmus: a biographical register of the Renaissance and Reformation*. Toronto 1986, dl. II, p. 99-101.
- Nespen, W. van, 'Ommegangen en Blijde Inkomsten te Antwerpen', in: *Antwerpen* (1957), p. 54-55.
- Nicholas, D., *Medieval Flanders*. New York 1992.
- Nicholas, D., 'In the Pit of the Burgundian Theater State. Urban Traditions and Princely Ambitions in Ghent, 1360-1420', in: B.A. Hanawalt en K. L. Reyerson (red.), *City and spectacle in medieval Europe*. Minnesota 1994, p. 271-295.
- Nijhoff, W. en M.E. Kronenberg, *Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1540*. Den Haag 1923-1971, 8 dln.
- Oosterman, J., 'Anthonis de Roovere. Het werk: overlevering, toeschrijving en plaatsbepaling', in: *Jaarboek De Fonteyne* 45-46 (1995-1996), p. 29-140.
- Oosterman, J., 'Tussen twee wateren zwem ik. Anthonis de Roovere tussen redrijkers en rhétoriques', in: *Jaarboek De Fonteyne* 49-50 (1999-2000), p. 11-29.
- Oosterman, J., 'Oh Flanders, weep!: Anthonis de Roovere and Charles the Bold', in: M. Gosman, A. Vanderjagt en J. Veenstra (red.), *The growth of authority in the Medieval West: selected proceedings of the International Conference, Groningen 6-9 November 1997*. Groningen 1999, p. 257-267.
- Oosterman, J., 'Spelen, goede moraliteiten en eerbare esbattementen. Anthonis de Roovere en het toneel in Brugge', in: H. van Dijk en B.A.M. Ramakers (red.), *Spel en spektakel. Middeleeuws toneel in de Lage Landen*. Amsterdam 2001, p. 154-177, 344-348.

- Oosterman, J., 'De Excellente cronike van Vlaenderen en Anthonis de Roovere', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 118 (2002), p. 22-37.
- Oosterman, J., 'Brugge, bid God om vrede. Vroomheidsoffensief van vijftiende-eeuwse rederijkers', in: B.A.M. Ramakers (red.), *Conformisten en rebellen. Rederijkerscultuur in de Nederlanden (1400-1600)*. Amsterdam 2003, p. 149-161.
- Oosterman, J. (red.), *Stad van koopmanschap en vrede: literatuur in Brugge tussen Middeleeuwen en Rederijkerstijd*. Leuven 2005.
- Oostrom, F. van, *Stemmen op schrift. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur vanaf het begin tot 1300*. Amsterdam 2006.
- Orgel, S., *The Illusion of Power: Political Theater in the English Renaissance*. Berkeley 1975.
- Oultmont, C., *Pierre Gringore*. Parijs 1911.
- Oultmont, C., 'Pierre Gringore et l'entrée de la reine Anne en 1504', in: *Mélanges à Emile Picot*. Parijs 1913.
- Ouvry, B., 'Het materiële leven te Oudenaarde, 1450-1600', in: *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde* 21 (1984), p. 121-155.
- Ouvry, B., 'Officieel ceremonieel te Oudenaarde, 1450-1600', in: *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde* 22 (1985), p. 25-46.
- Paris, G., *Histoire poétique de Charlemagne*. Parijs 1905.
- Pastoureau, M., *Couleurs, images, symboles. Etudes d'histoire et d'anthropologie*. Parijs z.d.
- Patch, H.R., *The goddess Fortuna in mediaeval literature*. New York 1967.
- Payen, J.-Ch., 'Théâtre médiéval et culture urbaine', in: *Revue d'histoire du théâtre* 35 (1983), p. 233-250.
- Pergameni, Ch., *Les archives historiques de la ville de Bruxelles*. Brussel 1943.
- Perret, D., 'The Meaning of the Mystery: From Tableaux to Theatre in the French Royal Entry', in: K. Ashley en W. Hüsken (red.), *Moving Subjects. Processional Performance in the Middle Ages and the Renaissance*. Amsterdam/Atlanta 2001, p. 187-211.
- Peters, U., *Literatur in der Stadt*. Tübingen 1983.
- Pieters, J., 'Normality, deviancy and critique. Toward a "governmental" reading of Shakespeare's *Measure for Measure*', in: M. Boone en M. Demoor (red.), *Charles V in Context: Making of a European Identity*. Brussel 2003, p. 189-205.
- Pikhaus, P., *Het tafelspel bij de rederijkers*. Gent 1988-1989, 2 dln.
- Pleij, H., 'Geladen vermaak. Rederijkerstoneel als politiek instrument van een elitecultuur', in: *Jaarboek De Fonteyne* 25.1 (1975), p. 75-103.
- Pleij, H., 'Volksfeest en toneel in de middeleeuwen II. Entertainers en acteurs', in: *De Revisor* 4.1 (1977), p. 34-41.
- Pleij, H., *Het gilde van de Blauwe Schuit. Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen*. Amsterdam 1979.
- Pleij, H., *De wereld volgens Thomas van der Noot, drukker en uitgever te Brussel in het eerste kwart van de zestiende eeuw*. Muiderberg 1982.
- Pleij, H., 'De laatmiddeleeuwse rederijkersliteratuur als vroeg-humanistische overtuigingskunst', in: *Jaarboek De Fonteyne* 36 (1984), p. 65-95.
- Pleij, H., *Nederlandse literatuur van de late Middeleeuwen*. Utrecht 1990.
- Pleij, H., 'De betekenis van de beginnende drukpers voor de ontwikkeling van de Nederlandse literatuur in Noord en Zuid', in: *Spektator* 21 (1992), p. 227-263.
- Pleij, H., *Dromen van Cogne: middeleeuwse fantasieën over het volmaakte leven*. Amsterdam 1997.

- Pleij, H., *De sneeuwpoppen van 1511. Stads cultuur in de late Middeleeuwen*. Amsterdam 1998.
- Pleij, H., 1999a, 'Gent en de stads cultuur in de Nederlanden', in: H. Soly (red.), *Carolus: keizer Karel V 1500-1558*. Gent 1999, p. 123-131.
- Pleij, H., 1999b, 'Die warachtighe historie van Carolus de Vijfste', in: H. Soly (red.), *Carolus: keizer Karel V 1500-1558*. Gent 1999, p. 175.
- Pleij, H., 'Rederijkerij als spektakel', in: B.A.M. Ramakers (red.), *Conformisten en rebellen. Rederijers cultuur in de Nederlanden (1400-1650)*. Amsterdam 2003, p. 23-41.
- Poppi, A., 'Fate, fortune, providence and human freedom', in: C.B. Schmitt en Q. Skinner (red.), *The Cambridge history of Renaissance philosophy*, Cambridge 1988, p. 641- 667.
- Populer, M., 'Le conflit de 1447 à 1453 entre Gand et Philippe le Bon. Propagande et historiographie', in: *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent 44* (1990), p. 99-123.
- Porteman, K., 'Matthijs de Casteleins "Verbleidt u Vlaenderlandt schoon blomme". De kunst van de propaganda en de propaganda van de kunst', in: *Tegendraads genot. Opstellen over de kwaliteit van middeleeuwse teksten*. Leuven 1996, p. 195-204.
- Porteman, K., 'La Paix douze fois représentée. Les punkten au landjuweel anversoos (1561)', in: A. Saunders en P. Davidson (red.), *Visual Words and Verbal Pictures*. Glasgow 2005, p. 123-140.
- Potter, F. de, *Schets eener geschiedenis van de gemeentefeesten in Vlaanderen*. Gent 1870.
- Potter, F. de en P. Borre, *Geschiedenis der rederijerskamer van Veurne, onder kenspreuk 'Arm in de beurs en van zinnen jong'*. Gent 1870.
- Prevenier, W. en W. Blockmans, *De Bourgondische Nederlanden*. Antwerpen 1983.
- Prevenier, W., 'Court and city culture in the Low Countries from 1100 to 1530', in: E. Koopers (red.), *Medieval Dutch Literature in its European Context*. Cambridge 1994, p. 11-27.
- Prevenier, W. (red.), *Prinsen en poorters: beelden van de laat-middeleeuwse samenleving in de Bourgondische Nederlanden 1384-1530*. Antwerpen 1998.
- Prims, F., 'De 13 Hypothesen van Peeter Gillis, 1520', in: *Antwerpiensia 12* (1938), p. 159- 164.
- Proft, L. de, *Keizer Karel V in de rederijers literatuur van zijn tijd. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent*, Gent 2000.
- Putts, F., 'Geschiedenis van de Antwerpse rederijerskamer De Goudbloem', in: *De Fonteyne 23-24* (1973-1974), p. 5-34.
- Puyvelde, L. van, *Schilderkunst en toneelvertooningen op het einde van de Middeleeuwen*. Gent 1912.
- Puyvelde, L. van, 'Het onstaan van het modern toneel in de oude Nederlanden. De oudste vermeldingen in de rekeningen', in: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde* (1922), p. 909-952.
- Ramakers, B.A.M., 'Horen en zien, lezen en beleven. Over toogspelen in opvoering en druk', in: B.A.M. Ramakers (red.), *Spel in de verte: tekst, structuur en opvoeringspraktijk van het rederijerstoneel*. Gent 1994, p. 129-165.
- Ramakers, B.A.M., 'De stad als decor. De representatie van de stad in het middeleeuwse toneel', in: *Feit en fictie 2* (1995), p. 94-109.
- Ramakers, B.A.M., 1996a, '5 mei 1448. Begin van de traditie van de jaarlijkse op-

- voering van een van de zeven Bliscappen in Brussel', in: R.L. Erenstein (hoofdre-
red.), *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en
Vlaanderen*. Amsterdam 1996, p. 42-49.
- Ramakers, B.A.M., 1996b, '13 april 1458. Blijde Inkomst van Filips de Goede
in Gent. De theatrale versiering van vorstelijke intochten', in: R.L. Erenstein
(hoofdre-), *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Neder-
land en Vlaanderen*. Amsterdam 1996, p. 56-63.
- Ramakers, B.A.M., 1996c, *Spelen en figuren: toneelkunst en processiecultuur in Oudenaarde tus-
sen Middeleeuwen en Moderne Tijd*. Amsterdam 1996.
- Ramakers, B.A.M., 'Between Aea and Golgotha. The education and scholarship of
Matthijs de Castelein (c. 1485-1550)', in: K. Goudriaan et al. (red.), *Educa-
tion and learning in the Netherlands, 1400-1600: essays in honour of Hilde de Ridder-Symoens*.
Leiden 2004, p. 179-199.
- Ramakers, B.A.M., 'Veelzijdig en meerduidig. De tableaux vivants in de Brugse
intrede van 1440', in: J. Oosterman (red.), *Stad van koopmanschap en vrede. Literatuur
in Brugge tussen Middeleeuwen en Rederijkerstijd*. Leuven 2005, p. 97-132.
- Raue, S., *Een nauwsluitend keurs: aard en betekenis van Den triumphe ende 't palleersel van den
vrouwen (1514)*. Amsterdam 1996.
- Reeves, M., *Prophecy in the later Middle Ages. A study of Joachimism*. Oxford 1969.
- Rey-Flaud, H., *Pour une dramaturgie du Moyen âge*. Parijs 1980.
- Reynaert, J., 'Boudewijn van de Lore en zijn Maagd van Gent', in: *De Fontaine* 31.1
(1980-1981), p. 109-130.
- Reynaert, J., 'Literatuur in de stad? Op zoek naar een voorgeschiedenis van het
Gruuthuuse-liedboek', in: F.P. van Oostrom en F. Willaert (red.), *De studie van
de Middelnederlandse letterkunde: stand en toekomst. Symposium Antwerpen 22-24 september
1988*. Hilversum 1989, p. 93-108.
- Reynaert, J., '6 september 1394. Jan van Hulst en zijn gezellen treden op voor
Margareta van Maele. De literatuur van een stedelijke aristocratie in het
Gruuthuusehandschrift', in: M.A. Schenkeveld-van der Dussen (red.), *Neder-
landse literatuur, een geschiedenis*. Amsterdam 1993, p. 80-85.
- Reynaert, J., '14 augustus 1412. Gezellen van Diest houden een intocht te Aken
en vertonen Lanseloet', in: R.L. Erenstein (red.), *Een theatergeschiedenis der Nederlanden*.
Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen. Amsterdam 1996, p. 36-41.
- Reypens, L., 'De feesten te Gent in 1498 en 1500. Verhaal van een ooggetuige',
in: *Volkskunde* 24 (1913), p. 87-91, 135-141, 185-192, 226-229.
- Ricoeur, P., *La mémoire, l'histoire, l'oubli*. Parijs 2000.
- Ridder-Symoens, H. de, D. Illmer en C.M. Ridderikhoff, *Premier Livre des procureurs
de la nation germanique de l'ancienne université d'Orléans (1444-1546)*, 2e partie: *Biogra-
phies des étudiants*, dl. II, 1516-1546. Leiden 1980, p. 217-219.
- Ridder-Symoens, H. de, 'Beschavingsoffensief of verraad van de middenklas-
sen?', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 3 (1991),
p. 426-433.
- Ridder-Symoens, H. de, 'Education and literacy in the Burgundian-Habsburg
Netherlands', in: *Canadian Journal of Netherlandic Studies* 16 (1995), p. 6-21.
- Rigolot, F., 'Les rhétoriciens: automne d'une civilisation? En hommage à Johan
Huizinga', in: J. Koopmans et al., *Rhetoric - Rhétoriciens - Rederijkers*. Amsterdam
1995, p. 9-26.

- Roeder-Baumbach, Irm. von, *Versieringen bij Blijde Inkomsten gebruikt in de Zuidelijke Nederlanden gedurende de 16de en de 17de Eeuw*. Antwerpen 1943.
- Roobaert, E., 'De seer wonderlijcke schoone triumphelijcke incompst vanden hooghmogenden Prince Philips in de stad van Antwerpen ... anno 1549', in: *Bulletin van de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten* 9 (1960), p. 37-74.
- Roobaert, E., "'Prince van den Onwijzen". Jan Walravens, schilder en rederijker te Brussel', in: *Jaarboek De Fonteyne* 53-54 (2003-2004), p. 31-111.
- Roth, P., *Die neuen Zeitungen in Deutschland im 15. und 16. Jahrhundert*. Leipzig 1914.
- Rouzet, A., *Dictionnaire des imprimeurs, libraires et éditeurs des XVe et XVIe siècles dans les limites géographiques de la Belgique actuelle*. Nieuwkoop 1975.
- Rubin, M., 'Symbolwert und Bedeutung von Fronleihnamsprozessionen', in: K. Schreiner (red.), *Laienfrömmigkeit im späten Mittelalter. Formen, Funktionen, politisch-soziale Zusammenhänge*. München 1992, p. 309-318.
- Ryckaert, M., *Brugge. Historische stedenatlas van België*. Brussel 1991.
- Ryckaert, R., 'Nu comt hier boven op desen wagh en staen! De factie op het Antwerpse landjuweel en haagspel van 1561', in: *Spiegel der Letteren* 47.4 (2005), p. 297-331.
- Sabbe, M., 'Een liedeken van de Violieren op den vrede van Cateau-Cambresis', in: *De Gulden Passer* 1 (1923), p. 124-125.
- Schayes, A., 'Chroniques de Bruxelles, 15e siècle', in: *Annales de l'académie d'archéologie de Belgique* 7 (1850), p. 116-131.
- Schmidt, P., *Het Lam Gods*. Leuven 2005.
- Schnerb, B., *L'État bourguignon*. Parijs 1999.
- Schnerb, B., 'La plus grande héritière du monde', in: B. Schnerb (red.), *Bruges à Beaune: Marie, l'héritage de Bourgogne*. Parijs 2000, p. 21-37.
- Schouteet, A., 'De Brugse Rederijker Eduard de Dene', in: *West-Vlaanderen* 70 (1963), p. 213-219.
- Schouteet, A., 'Dene, Eduard de, rederijker', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*. dl. 1. Brussel 1964, p. 402-404.
- Schrijver, R. de, *Vijftiende eeuw geschiedschrijving van West-Europa*. Leuven/Maastricht 1990.
- Scribner, R.W., 'Ritual and Popular Religion in Catholic Germany at the Time of the Reformation', in: *Journal of Ecclesiastical History* 35.1 (1984), p. 47-77.
- Secret, F., 'Cornelius Gemma et la prophétie de la Sybille Tiburtine', in: *Revue d'histoire ecclésiastique* 64 (1969), p. 423-431.
- Seguin, J.-P., 'L'information à la fin du XVe siècle en France: pièces d'actualité imprimées sous le règne de Charles VIII', in: *Arts et traditions populaires* (1956), p. 309-330.
- Seguin, J.-P., 'L'information à la fin du XVe siècle en France: pièces d'actualité imprimées sous le règne de Charles VIII', in: *Arts et traditions populaires* (1957), p. 46-74.
- Seguin, J.-P., *L'information en France de Louis XII à Henri II*. Genève 1961.
- Seyn, E. de, *Dictionnaire des écrivains belges*. Brugge 1930.
- Signori., G., 'Ritual und Ereignis. Die Strassburger Bittgänge zur Zeit der Burgunderkriege (1474-1477)', in: *Historische Zeitschrift* 264 (1997), p. 281-328.
- Simon, E., (red.), *The theatre of medieval Europe. New research in early drama*. Cambridge 1991.

- Singer, B. *Die Fürstenspiegel in Deutschland im Zeitalter des Humanismus und der Reformation*. München 1981.
- Sint-Jan, R., 'Over oude nieuwstijdingen', in: *Het Boek* 17 (1928), p. 102-114.
- Sleiderink, R., 'Grootse ambities. Culturele initiatieven van de stad Brussel ten tijde van Filips de Goede', in: J. Janssens en R. Sleiderink (red.), *De macht van het schone woord. Literatuur in Brussel van de 14de tot de 18de eeuw*. Leuven 2003, p. 106-123.
- Sleiderink, R., *De stem van de meester: de hertogen van Brabant en hun rol in het literaire leven (1105-1430)*. Amsterdam 2003.
- Slootmans, K., 'De Bergse rederijkerskamer en het volksfeest', in: *Jaarboek van de Oudheidkundige Kring "De Ghulden Roos"* 34 (1974), p. 42-85.
- Small, G.P. en D. Lievois, 'Les origines gantoises du chroniqueur George Chastelain (ca. 1414-ca. 1441)', in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 48 (1994), p. 121-177.
- Small, G., *George Chastelain and the shaping of Valois Burgundy: political and historical culture at court in the fifteenth century*. Rochester 1997.
- Small, G., 'When indiciaires meet rederijkers: a contribution to the history of the Burgundian "theatre state"', in: J. Oosterman (red.), *Stad van koopmanschap en vrede. Literatuur in Brugge tussen Middeleeuwen en Rederijkerstijd*. Leuven 2005, p. 146-149.
- Smidt, F. de en E. Dhanens, *De Sint-Baafskathedraal te Gent*. Tielt 1980.
- Smit, J.H., *Vorst en onderdaan. Studies over Holland en Zeeland in de late middeleeuwen*. Leuven 1995.
- Snoep, D.P., *Praal en propaganda. Triumphalia in de Noordelijke Nederlanden in de 16e en 17e eeuw*. Utrecht 1975.
- Soenen, M., 'Fêtes et cérémonies publiques à Bruxelles aux Temps Modernes', in: *Bijdrage tot de Geschiedenis, De Brabantse Stad, Zevende Colloquium, Brussel 13-15 september 1984* (1985), p. 47-102.
- Soly, H., 1984a, 'Openbare feesten in Brabantse en Vlaamse steden, 16e-18e eeuw', in: *Het openbaar initiatief van de gemeenten in België. Historische grondslagen (Ancien Régime)*. *Handelingen 11e Internationaal Colloquium, Spa 1-4 september 1982*. Brussel 1984, p. 605-631.
- Soly, H., 1984b, 'Plechtige intochten in de steden van de Zuidelijke Nederlanden tijdens de overgang van de middeleeuwen naar nieuwe tijd: communicatie, propaganda, spektakel', in: *Tijdschrift voor geschiedenis* 97 (1984), p. 341-361.
- Soly, H. en J. Van de Wiele (red.), *Carolus: keizer Karel V 1500-1558*. Gent 1999.
- Sommé, M., 1998a, *Isabelle de Portugal, duchesse de Bourgogne: une femme au pouvoir au XVe siècle*. Villeneuve d'Ascq 1998.
- Sommé, M., 1998b, 'Le Cérémonial de la naissance et de la mort de l'enfant princier à la cour de Bourgogne au XVe siècle', in: J.-M. Cauchies (red.), *A la cour de Bourgogne: le duc, son entourage, son train*. Turnhout 1998, p. 33-48.
- Speakman Sutch, S., 2003a, 'Jan Pertcheval and the Brussels Leliebroeders (1490-1500): The model of a conformist rhetoricians chamber?', in: B.A.M. Ramaekers (red.), *Rederijkers: conformisten en rebellen. Literatuur, cultuur en stedelijke netwerken (1400-1650)*. Amsterdam 2003, p. 94-106.
- Speakman Sutch, S., 2003b, 'Dichters van de stad. De Brusselse rederijkers en hun verhouding tot de Franstalige hofliteratuur en het geleerde humanisme

- (1475- 1522)', in: J. Janssens en R. Sleiderink (red.), *De macht van het schone woord. Literatuur in Brussel van de 14de tot de 18de eeuw*. Leuven 2003, p. 141-159.
- Spies, M., "'Op de questie...": Over de structuur van 16e-eeuwse zinnespelen', in: *De Nieuwe Taalgids* 83.2 (1990), p. 139-150.
- Stabel, P., *Dwarfs among giants: the Flemish urban network in the late middle ages*. Leuven/Apeldoorn 1997.
- Stein, H., *Olivier de la Marche: historien, poète et diplomate bourguignon*. Brussel 1888.
- Stein, R., 1991a, 'Cultuur en politiek in Brussel in de vijftiende eeuw. Wat beoogde het Brusselse stadsbestuur bij de annexatie van de plaatselijke Ommegang?', in: H. Pleij (red.), *Op belofte van profijt. Stadsliteratuur en burgermoraal in de Nederlandse letterkunde van de middeleeuwen*. Amsterdam 1991, p. 228-243.
- Stein, R., 1991b, 'The Bliscappen van Maria and the Brussels policy of annexation', in: *Publication du Centre Européen d'Etudes Bourguignonnes* 31 (1991), p. 139-151.
- Stein, R., *Politiek en historiografie: het ontstaansmilieu van Brabantse kronieken in de eerste helft van de vijftiende eeuw*. Leuven 1994.
- Stein, R., 'Brabant en de Karolingische dynastie. Over het ontstaan van een historiografische traditie', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 110.3 (1995), p. 329-351.
- Stein, R., 1998b, 'Beïnvloeding via de geschiedschrijving', in: W. Prevenier (red.), *Prinsen en poorters: beelden van de laat-middeleeuwse samenleving in de Bourgondische Nederlanden 1384-1530*. Antwerpen 1998, p. 321-341.
- Straelen, J.B. van der, *Geschiedenis der Antwerpsche rederijkerskamers*. Antwerpen 1863.
- Straeten, E. vander, *La musique aux Pays-Bas avant le XIXe siècle*, dl. II. Brussel 1872.
- Stroh, R., *Music in Late Medieval Bruges*. Oxford 1990.
- Ström-Olsen, R., 'Dynastic Ritual and Politics in Early Modern Burgundy: The Baptism of Charles V', in: *Past and Present* 175 (2002), p. 34-64.
- Strong, R., *Art and Power: renaissance festivals 1450-1650*. Woodbridge 1984.
- Stumpel, B.G., 'Over de receptie van gedrukte teksten in de late middeleeuwen', in: H. van Gorp, R. Ghesquiere en R.T. Segers (red.), *Receptie-onderzoek, mogelijkheden en grenzen*. Leuven 1981, p. 53-63.
- Temmerman, G., *De feesten te Gent in de periode 1515-1608*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent. Gent 1981.
- Temmerman, K., *Cornelis Everaerts maatschappelijke spelen. Een speurtocht naar het sociale wereldbeeld van een laat-middeleeuws rederijker*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent. Gent 1979.
- Thiry, Cl., *La plainte funèbre*. Turnhout 1978.
- Thiry, Cl., 'Rhétoriciens de Bourgogne, rhétoriciens de France: convergences, divergences?', in: J. Koopmans et al. (red.), *Rhetoric – Rhétoriciens – Rederijkers*. Amsterdam 1995, p. 101-116.
- Timmers, J.J.M., *Symboliek en iconographie der christelijke kunst*. Roermond/Maaseik 1947.
- Trexler, R.C., *Public life in Renaissance Florence*. New York 1980.
- Trio, P., *Volksreligie als spiegel van een stedelijke samenleving. De Broederschappen te Gent in de late middeleeuwen*. Leuven 1993.
- Twycross, M., 'The Flemish Ommegang and its pageant cars', in: *Medieval English Theatre* 2 (1980), p. 15-41, 80-98.

- Tydeman, W., *The theatre in the Middle Ages: Western European stage conditions, c.800-1576*. Cambridge 1978.
- Uytven, R. van, 'Volksvermaak en feestvieren in de steden', in: *Spiegel Historiae* 18 (1983), p. 551-561.
- Uytven, R. van (red.), *Geschiedenis van Brabant: van het hertogdom tot heden*. Zwolle/Leuven 2004.
- Vandecasteele, M., *Literair leven te Gent van 1500 tot 1539*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent. Gent 1964.
- Vandecasteele, M., 'Letterkundig Leven te Gent van 1500 tot 1539', in: *Jaarboek De Fontaine* 16 (1966), p. 3-57.
- Vandecasteele, M., 'Een rederijkersfeest te Brugge in 1517', in: *Jaarboek De Fontaine* 17 (1967), p. 27-46.
- Vandewalle, A., 'Een Europees handelscentrum, 1100-1480', in: M. Ryckaert et al. (red.), *Brugge: de geschiedenis van een Europese stad*. Tielt 1999, p. 59-85.
- Vandewalle, A. en L. Vandamme, 'Het Spaanse Brugge, 1490-1600', in: M. Ryckaert et al. (red.), *Brugge: de geschiedenis van een Europese stad*. Tielt 1999, p. 113-139.
- Vandommele, J.J.M., 'Herewith the poet doth reveal. The poetical pageant of the Antwerp Landjuweel of 1561 as an innovative transmitter of the concept of harmony', in: A. de Vries (red.), *Cultural mediators. Artists and writers on the crossroads of tradition, innovation and reception in the Low Countries and Italy, 1450-1650*. Leuven 2007.
- Varenbergh, E., 'Fêtes données à Philippe le Bon et Isabelle de Portugal à Gand en 1457', in: *Annales de la société des beaux-arts et de littérature de Gand* 12 (1869-1872), p. 1-36.
- Vaughan, R., *Philip the Good, the apogee of Burgundy*. Londen 1970.
- Vaughan, R., *Charles the Bold*. Londen 1973.
- Veenstra, J.R., *Magic and divination at the courts of Burgundy and France*. Leiden 1998.
- Verhuyck, P. en C. Kisling, *Het Mandement van Bacchus, Antwerpse kroegentocht in 1580*. Antwerpen/Amsterdam 1987.
- Vermaseren, B.A., 'Het ambt van historiograaf in de Bourgondische Nederlanden', in: *Tijdschrift voor geschiedenis* 56 (1941), p. 258-273.
- Vermaseren, B.A., 'Van nieuwsbericht tot geschiedeniswerk', in: *Het Boek* 28 (1944-1946), p. 241-257.
- Vermeiren, A.O., 'Het vieren van den "peys"', in: *Lier Vroeger en Nu* 1 (1927), p. 7-8.
- Vermeulen, Y.G., "Tot profijt en genoeg". *Motivering voor de produktie van Nederlandstalige gedrukte teksten 1477-1540*. Groningen 1986.
- Verwijs, E. en J. Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek*. Den Haag 1885-1952, 10 dl'n.
- Viaene, A., 'Anthonis de Roovere, Stadsdichter van Brugge, 1466-1482', in: E.I. Strubbe et al. (red.), *Ad Harenas. Gedenkboek van de Jubelviering Sint-Lodewijkscollege*. Brugge 1960, p. 343-366.
- Viaene, A., 'De kapitels van het Gulden Vlies in Middelnederlandse teksten', in: *Biekorf Brugge* 63 (1962), p. 193-203.
- Viaene, A., 'De Blijde Inkomst van Prins Karel in 1515. Een bibliografische prioriteit van Brugge gehandhaafd', in: *Biekorf* 73 (1972), p. 47-48.

- Vinck-Van Caekenberghe, M., 'Het leven van Cornelis van Ghistele, rederijker en humanist (1510/11-1573)', in: *Jaarboek De Fontaine* 33 (1983), p. 5-101.
- Vinckenroye, F. van, 'Houwaert, Jan Baptist', in: *Nationaal biografisch woordenboek*. Brussel 1964-, dl. 1.
- Visser, L.G., 'Een schoon triumphe gedaen binnen Utrecht tot een blijde welcome des K.M. den XIIIJ Augusti, Anno 1540', in: *Tijdschrift voor geschiedenis, oudheden en statistiek van Utrecht* (1839), p. 291-305, 345-360.
- Visser-Fuchs, L., 'Le conte dont on chante: Burgundian popular ballads and courtly poems on the Earl of Warwick', in: *Poètes et musiciens dans l'espace bourguignon*. Publication du Centre européen d'études bourguignonnes 45 (2005), p. 191-235.
- Vlaminck, A.L. de, *Jaerboeken der aloude kamer van rhetorika, Het Roosjen, onder kenspreuk: Ghebloeyt int wilde, te Thielt*. Gent 1862.
- Vooyo, J. De, 'Een ruzie tussen Oudenaardse en Doornikse Rederijkers', in: *Jaarboek De Fontaine* 4-5 (1946-1947), p. 5-6.
- Vooyo, C.G.N., de, *Middelnederlandse legenden en exempelen: bijdrage tot de kennis van de prozali-literatuur en het volksgeloof der middeleeuwen*. Groningen/Amsterdam 1974.
- Vos, D. de, *Rogier van der Weyden: het volledige oeuvre*. Antwerpen 1999.
- Vries, M. de en L.A. te Winkel et al. (red.), *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. Den Haag 1864-1998, 29 dln.
- Waal, H. van de, *Drie eeuwen vaderlandsche Geschied-uitbeelding 1500-1800, een iconologische studie*. Den Haag 1952, 2 dln.
- Waite, G., *Reformers on stage: popular drama and religious propaganda in the Low Countries of Charles V, 1515-1556*. Toronto 2000.
- Watanabe-O'Kelly, H., 'Early Modern European Festivals – Politics and Performance, Event and Record', in: J.R. Mulryne en E. Goldring (red.), *Court Festivals of the European Renaissance: Art, politics and performance*. Hampshire 2002, p. 15-25.
- Waterschoot, W., 'Leven en betekenis van Lucas d'Heere', in: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* (1974), p. 16-126.
- Waterschoot, W., 1984a, 'Vorstelijke intochten 1577-1584', in: J. Decavele (red.), *Het eind van een rebelse droom. Opstellen over het calvinistisch bewind te Gent (1577-1584) en de terugkeer van de stad onder de gehoorzaamheid van de koning van Spanje (17 september 1584)*. Gent 1984, p. 115-127.
- Waterschoot, W., 1984b, 'Jan Baptist Houwaert en Lucas d'Heere verwelkomen Willem van Oranje te Brussel en te Gent in 1577', in: *Handelingen van het acht en dertigste Nederlands filologencongres, 16-17 april 1984*. Amsterdam 1984, p. 443- 453.
- Waterschoot, W., 'Het Gulden Vlies in de Nederlandse literatuur', in: *L'ordre de la Toison d'or de Philippe le Bon à Philippe le Beau (1430-1505)*. Brussel 1996, p. 137-140.
- Wellens, R., 'La domination espagnole (1506-1700)', in: M. Martens (red.), *Histoire de Bruxelles*. Toulouse 1976, p. 193-232.
- Willems, J. Fr., 'Chronologische lyst van oorkonden, de kamers van rhetorica te Antwerpen betreffende', in: *Belgisch Museum* 1 (1837), p. 146-171.
- Willems, J. Fr., 'Kroniek der Kamers van Rhetorica, te Lier. Memorie', in: *Belgisch Museum* 8 (1844), p. 288-330.
- Willems, L., 'De zoogenaamde rederijkerskamer van Sinte Barbara', in: *Versla-*

- gen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde (1920), p. 569-580.
- Win, P. de, 'De adel in het hertogdom Brabant van de vijftiende eeuw: een terreinverkenning', in: *Tijdschrift voor geschiedenis* 93 (1980), p. 391-409.
- Win, P. de, 'Adel en stadspatriciaat in het hertogdom Brabant in de 15de eeuw', in: *Spiegel Historiaal* 16 (1981), p. 407-411, 447.
- Wisse, J, 'Distinguishing Between Bouts and Stuerbout as Official City Painters', in: M. Smeyers (red.), *Dirk Bouts (ca. 1410-1475): een Vlaams primitief te Leuven*. Leuven 1998, p. 19-33.
- Yates, F.A., *Astraea. The Imperial Theme in the Sixteenth Century*. Londen/Boston 1975.
- Zumthor, P., *Histoire littéraire de la France médiévale*. Parijs 1954.
- Zumthor, P., *Langue, texte, énigme*. Parijs 1975.
- Zumthor, P., *Le masque et la lumière. La poétique des grands rhétoriciens*. Parijs 1978.

Index

A

Abel, 173
Abigaïl, 45, 205
Abisai, 192
acrostichon, 15, 174
Adolf van Gelderland, 50
adventus, 41, 42, 45
Aegidius, Petrus
 Hypotheses Sive Argumenta Spectaculorum, 290
Agnes van Bourgondië, 90
Albrecht van Oostenrijk, 145
Alder exellenste Cronyke van Brabant, Die, 150
Alexander de Grote, 45, 78, 111, 112, 127, 166, 173
Alfonso d'Este, 224
Anno XCVJJ hoe dat vrou Margriete hertoghe Philips suster in Spaengien ontfanghen was, 130, 256
Anrooij, Wim van, 291
Antoon van Bourgondië, 21, 25, 36, 37, 147
Antwerps Liedboek
 Van die coninghinne van Denemercken, 217
 Van vrou Marie van Bourgoengien, 217
Ariosto, Ludovico
 Orlando Furioso, 224
Aristoteles, 297
Arm in de beurs, 89
Arnade, Peter, 11, 12
Arnold van Gelderland, 50
Arthur, 155
Asselt, Jan van, 92
Astraea, 223, 224
Augustus, 222

B

Baenst, Jan III de, 26, 95, 98, 101
Baert, Lauwereins, 91

ballade, 131, 173
Ballaer, François van, 124, 283
Bautken, Lieven, 41, 117, 129, 131, 135, 145
 Ballade, 131, 132, 148, 168, 240, 263
Bellaert, Jacob, 294
Berch, Jacob de, 275
Berghe, Jan vanden, 131
Berghen, Adriaen van, 91, 129, 134
Bestand van Nice, 16, 127, 205, 229
Bijns, Anna, 89
Bijns, Jan, 22, 27, 78, 127
blijde intrede, 26, 48, 50, 92, 93, 116, 228
Bliscappen, 30, 88, 149, 171, 285
Bloeiende Jeugd, De, 59, 80, 89
Boeck, Den, 83, 84, 147, 149, 167, 279
Boendale, Jan van
 Brabantse Yeesten, 152
Boëthius
 De consolatione philosophiae, 218
Boheemen, Fabianus van, 13
Bouchoute, Pieter van, 90
Bouts, Dirk, 97
Bruaene, Anne-Laure van, 11, 12
Buc, Liedric de, 94

C

Caillieu, Colijn, 16, 37, 95, 103, 145, 149, 165, 167, 176, 180, 185, 212
 Een spel van Colyn op die geboorte van vrou Margriete dochter van vrou Marye van Bourgonyen perfect, 37, 143, 145, 149, 165, 172, 178, 187, 191, 192, 211, 236, 254
 Dal sonder wederkeeren, 148
Caill(i)eu, Eustasse, 100
Campin, Robert, 99
Castelein, Arent, 211
Castelein, Matthijs de, 14, 16, 67, 73, 92, 138, 225, 231

- Ander snede van xiiiij., 246
 Baladen van Doornijcke, 131, 210, 213, 217, 223
 Const van Rhetoriken, 14, 16, 131, 187, 210, 212
 Ander snede van xiiiij., 125, 221, 262
 Ander snede van zevenen. Charte, 59, 65, 67, 73, 89, 118, 126, 191, 210, 214, 223, 252, 261
 Baladen overslegghen. Op den Paeis, 119, 215, 221, 251, 261
 Baladen van achten. Op den Paeis, 119, 212, 215, 225, 228, 252, 261
 Diversche Liedekens, 16, 210, 246
 'Een vreugdich liedt moet ick vermanen', 212, 247, 264
 'Schoon Vlaender-landt, edel Gravinne', 247, 264
 'Springht alle zeer wijsf ende mans', 214, 248, 264
 'Uut vreughden werdt hier een liedt ghesongen', 125, 212, 216, 246, 264
 'Verblijdt u Vlaender-lant, schoon blomme', 212, 251, 265
 Catharinisten, De, 73, 84
 Cauweel, Jan, 131
 Cauwoerde, De, 229
 Chanun, 192, 195
 Charlotte van Savoie, 37
 charte, 28, 59, 61, 89, 186, 190, 191, 212, 227, 229
 Chastelain, George, 37, 102, 159
 Advertissement au duc Charles, 178
 La Complainte d'Hector, 170
 Mort du duc Philippe, 177, 178
 Chiffolleau, Jacques, 51
 Christiaan II van Denemarken, 217
 Christus, 28, 31, 41, 156, 157, 159, 161, 164, 169, 172, 192, 193, 195, 196, 214, 215, 222, 223, 224, 297
 chronogram, 15, 119, 121, 174
 Cicero, 45
 Claghe vanden hertoghe wenselijn van brabant, Die, 177
 Claude van Frankrijk, 36, 96, 282
 Clemens VII, 48
 Cloet, Lenaert, 91
 Coigneau, Dirk, 83
 Coije, Joos van, 96, 100
 Colonne, Guido delle, 171
 Historia destructionis Troiae, 170
 Comestor, Petrus
 Historia scholastica, 159
 Complainte du roy François, 217, 218, 219
 Confrérie des Enfants-sans-souci, 282
 Confrérie Notre-Dame du Puy, 83
 Constantijn de Grote, 153, 223
 Corenbloem, De, 69, 70, 84, 85, 88, 124, 149, 167
 Corpus Christi cycles, 113
 Costere, Francois de, 96
 Cour Amoureuse, 83
 Cuelenare, Jan de, 78, 79, 82, 111, 112
 Cuvelier, Jozef, 143, 167, 172
- ## D
- Dale, Jan van den, 91, 94, 131, 283
 Damesvrede, 16, 68, 86, 118, 122, 126, 184, 198, 199, 210, 249
 Dante Alighieri
 Convito, 223
 De Monarchia, 223
 Divina Commedia, 223
 Darius, 166
 d'Avalos, Francisco, markies van Pescara, 192
 David, 45, 192, 194, 195, 205, 213, 215
 David van Bourgondië, 157
 Degroote, Gilbert, 136
 Dene, Eduard de, 16, 91, 185
 Testament Rhetoricael, 16, 119, 120, 183, 217, 284
 Liedeken vanden pays, 80, 125, 259, 297
 Despars, Nicolaes, 36, 39, 44, 65
 Cronijcke van den lande ende graefsepe van Vlaenderen, 15, 43
 De Tyteloetze. Zie Den Boeck
 d'Heere, Lucas, 112, 138
 dialoog, 65, 145
 Diengotgaf, Segher
 Trojeroman, 171
 Diest, Gillis van, 117, 227, 231
 Dixhoorn, Arjan van, 11
 Dominicle, Pieter, 275
 Dorpe, Roeland van den, 294
 d'Oude, Jan, 147
 Driekoningenpresentspel, 158
 Drie Santinnen, De, 80, 91, 183, 185
 Dürer, Albrecht, 133
 Dykin, Jacop, 284

Dynter, Edmond de
*Chronica nobilissimorum ducum Lotharingae et
Brabantiae ac regum Francorum*, 152, 171

E

Eduard IV, 138
Eleonora van Habsburg, 41, 91, 168, 184,
191, 192, 194, 205
Emanuel Filibert van Savoye, 285
Erasmus
Instituto principis Christiani, 167
Ernest van Oostenrijk, 145
Esbatement van de bevoete bruers, 16, 69, 124,
259
esbattement, 27, 38, 48, 58, 59, 60, 61, 63,
64, 65, 73, 111, 117, 122, 123
Esbattement van 'sMenschen Sin en Verganckelijcke
Schoonheit, 296
Estrella, Calvete de, 86, 272
Everaert, Cornelis, 16, 51, 58, 60, 80, 123,
209, 210, 211, 212, 214, 229
Aragoenoysen, 58, 184, 186, 187, 189, 191,
192, 194, 195, 196, 197, 198, 203,
204, 225, 246, 257
Crych, 298
Ghewillich Labuer ende Volc van Neerrynghe, 184,
186, 188, 189, 190, 191, 192, 194,
195, 196, 198, 203, 216, 247, 257
Groot Labuer ende Sober Wasdom, 86, 184, 201,
203, 204, 258
Hooghen Wynt ende Zoeten Reyn, 60, 184, 186,
187, 188, 189, 191, 192, 194, 195,
196, 198, 203, 205, 213, 225, 246,
257
Onghelycke Munte, 68, 70, 184, 186, 200,
201, 202, 203, 205, 206, 211, 258
Pays, 184, 205, 206, 230, 251, 258
Excellente cronike van Vlaenderen, 15, 38, 39, 43,
51, 58, 63, 68, 102, 121, 175
expositor, 108, 112, 113, 114, 228
Eyck, Jan en Hubert van, 21, 45, 223
Lam Godsretabel, 20, 21, 45, 223

F

factie, 87, 127
factor, 81, 82, 90, 92, 101, 178, 185
Ferdinand I van het Heilige Roomse Rijk,
168
Filips de Goede, 15, 21, 23, 26, 37, 46, 64,

72, 77, 84, 88, 90, 93, 100, 107, 108,
109, 110, 111, 116, 119, 123, 127,
136, 146, 147, 150, 152, 170, 177,
228, 229

Filips de Schone, 16, 36, 39, 40, 46, 48,
58, 63, 71, 79, 80, 82, 85, 91, 95, 107,
112, 116, 117, 123, 130, 135, 137,
146, 147, 158, 168, 169, 171, 172,
174, 228
Filips de Stoute, 22, 23, 24
Filips II, 16, 47, 48, 65, 73, 86, 89, 92,
107, 108, 116, 117, 124, 129, 133,
134, 214, 229
Fontaine, De, 60, 67, 74, 77, 79, 81, 82, 83,
86, 87, 90, 91, 118, 127, 228
Fortuna, 125, 221, 224
Fraet, Frans, 230
Frans I van Frankrijk, 16, 36, 119, 125,
127, 184, 189, 191, 193, 194, 197,
205, 211, 213, 216, 221, 225
Frans van Anjou, 112
Froissart, Jean, 23
Chroniques, 23
Fronleichnamspiel, 113

G

Gailliard, Edward, 51
Gallée, Johan, 285
geboortefeest, 41
generale processie, 53, 65, 121, 176, 198,
199
Gentse Oorlog, 23
Gheenste, Stevin vander, 91
Gideon, 286
Gillis, Pieter
Hypotheses, 133
Godfried van Bouillon, 155
Goliath, 192, 194, 195
Goosin, Anthonis, 90
Goudbloem, De, 84
Gouden Eeuw, 225, 228
Gourmont, Gilles de, 135
Granvelle, Antoine Perrenot de, 69
Gringore, Pierre, 282, 289
L'Entreprise de Venise, 132, 289
Groote, Aleamus de, 281
Grote Gilde van de Kruisboog, 80, 88, 149
Gruuthuuse, Lodewijk van, 178
Guenée, Bernard, 42

H

Hallegeboden, 15, 59, 60, 73, 125, 186
Handschrift-Leemans, 16, 72, 94, 148, 165,
173, 185, 186, 209, 212, 229
Hanebot, Andrieu, 26
Heijden, Theodorus van der, 13
Heilig Bloedprocessie, 43, 93, 287
Heilige Geest, De, 80, 90, 101, 125, 174,
178, 183, 185
Hektor, 173
Hendrik II van Frankrijk, 16, 229
Hendrik VII van Engeland, 36
Hendrik VI van Engeland, 153
Herpener, Peter de, 16
factie, 117, 126, 227, 231, 253, 262
Hesiodus, 222
Historien van Troyen, 294
Hoe hertoghe Philips te Brugge ontfanghen werdt, 130,
138, 239, 256
Honderdjarige Oorlog, 24
Hout, Cornelis Meesz. van
Wie voirmaels waeren de victoriöste, 267
Houwaert, Jan Baptist, 138, 145, 148
Den generalen loop der werelt, 148
Houwaert, Raphael, 145
Hummelen, Wim, 78, 114, 190
Hüsken, Wim, 66
Hystorye van der destrucyen van Troyen, Die, 294

I

indiciaire, 15, 37, 39, 102, 159, 178
Isabella van Bourbon, 148
Isabella van Castilië, 93, 130, 168, 169,
171, 172
Isabella van Habsburg, 91, 168, 217
Isabella van Portugal, 21, 23, 24, 25, 36,
37, 46, 48, 100, 146

J

Jacob, 215
Jan I van Brabant, 152
Jan IV van Brabant, 83, 147, 152
Jan van Lancaster, hertog van Bedford, 153
Jan van Nevers, 72, 150, 155
Jan zonder Vrees, 23, 25, 49, 54
Joab, 192
Joachim van Valois, 37, 118
Johan I van Portugal, 24
Johanna van Castilië, 36, 46, 47, 88, 91,

93, 107, 116, 117, 122, 136, 168, 169,
171

Johanna van Habsburg, 48, 74
Johan van Aragon, 292
Jonckbloet, Willem, 78
Jooris, Joris, 281
Joos van Bourgondië, 15, 22, 24, 25, 27,
30, 32, 36, 37, 45, 59, 61, 77, 116,
123, 127, 229
Jozua, 215
Juan van Castilië en Aragon, 130
Judas de Makkabeeër, 215
Julius Caesar, 45, 173, 222, 223

K

kamerspelers, 78, 89
Karel de Grote, 72, 114, 115, 150, 153,
154, 155, 156, 196, 223
Karel de Stoute, 16, 26, 36, 38, 46, 50, 51,
52, 53, 67, 71, 72, 79, 84, 86, 88, 90,
93, 94, 95, 96, 101, 102, 108, 114,
115, 120, 138, 143, 146, 149, 150,
152, 153, 154, 156, 162, 163, 180
Karel III van Bourbon, 192
Karel V, 16, 41, 46, 47, 48, 51, 52, 54, 66,
70, 71, 86, 90, 91, 93, 94, 96, 107,
109, 116, 117, 118, 119, 127, 129,
132, 133, 134, 143, 145, 147, 150,
171, 173, 183, 189, 190, 191, 193,
195, 196, 198, 199, 203, 210, 211,
213, 217, 225, 228
Karel van Charolais. Zie Karel de Stoute
Karel van Egmond, 172
Karel van Orléans, 160
Karel VII van Frankrijk, 113
Karel VIII van Frankrijk, 60, 65
Kempe, Jacob, 90, 91
Kernodle, George, 111
Kersauwe, De, 59, 85, 89, 114
Keyser, Paul de, 96
Kipling, Gordon, 282
Koningin van Saba, 45
Kroniek de Rantere, 22
Kroniek van Oudenaarde, 22, 27, 28
Kronyk van Vlaenderen, 15, 44, 45, 77, 78, 107,
110, 113

L

Laban, 215
Landjuweel, 13, 61, 67, 89, 128, 231
Landwehr, John, 128
Lavéant, Katell, 14
Lecuppre-Desjardin, Elodie, 11, 12
Leemans, Gillys, 144, 145, 187
Leeu, Gerard, 294
Lefevre, Raoul, 170
Lehoux, Françoise, 42
Lelie, De, 84, 91, 101, 147, 149, 228
Lichte, Hendrik de, 91, 94, 107, 118
Liga van Cognac, 184
Liga van Kamerijk, 60, 85, 124
Lodewijk de stotteraar, 150
Lodewijk van Male, 22
Lodewijk XI van Frankrijk, 37, 38, 51, 53,
65, 68, 120, 162
Lodewijk XII van Frankrijk, 44
Louise van Savoye, 184
Lucanus, 297
Lysias, 215

M

Maerlant, Jacob van, 289
 Historie van Troyen, 171
 Rijmbijbel, 159
Mak, Jacobus, 174, 177, 178
Manilius, Cornelius, 131, 133
 Declaratie, 129, 134, 261
Manilius, Ghileyn, 125
Marchand, Jean, 282
Marche, Olivier de la, 102, 147
 Le chevalier délibéré, 148, 176
 Le parement des dames, 148
Margareta van Beieren, 23
Margareta van Male, 23, 24
Margareta van Oostenrijk, 16, 37, 52, 116,
130, 134, 143, 145, 146, 147, 165,
176, 184, 193
Margareta van Parma, 124
Margareta van York, 36, 38, 46, 90, 93, 102,
108, 146
Maria, 192, 194
Mariacransken, Het, 91, 101, 228
Maria Lichtmis, 29, 172
Maria van Bourgondië, 37, 38, 39, 51, 52,
71, 77, 84, 90, 95, 117, 137, 146, 148,
157, 161

Maria van Hongarije, 168
Marien Theeren, 74, 77, 79, 81, 82, 84, 87
Mariken van Nieumeghen, 50, 114
Matthias van het Heilige Roomse Rijk, 145
Maximiliaan van Oostenrijk, 15, 38, 39, 46,
60, 65, 70, 71, 80, 84, 87, 91, 95, 96,
107, 123, 134, 137, 146, 147, 161,
164, 174, 180
Melchidesek, 286
Melle, Jan van, 91, 118
Merchtenen, Hennen van
 Cornicke van Brabant, 171
Meulen, Andries vander, 96, 131
Michault, Pierre
 La Danse aux aveugles, 221
Molinet, Jean, 38, 40, 102, 158
 Chroniques, 15
 Le Trosne d'Honneur, 177, 178
Montgesoie, Amé de
 Le pas de la mort, 148
Moser, Nelleke, 191
Moure, Jan van den, 64
Mozes, 286
Muller, Jacob, 201, 202, 203

N

Nabal, 205
Nahas, 192
Natan, 215
Nederlandschen Bye-corf, Den, 290
Negen Besten, 155
Neville, Richard, hertog van Warwick, 138
Nieuwe chronycke van Brabandt, Die, 290
Noot, Thomas van der, 129, 134
 Den triumphe ende tpalleersel van den vrouwen,
148

O

Ommegang, 29, 31, 88, 114, 149, 152
Ontfankenisse des hertoghen in die stadt van Gentte, Die,
130, 138, 239, 256
Oosterman, Johan, 120, 175
Orde van het Gulden Vlies, 16, 35, 98, 174,
175, 180
Oste, Jean, 107
Ouvry, Bart, 53
Ovidius
 Metamorphosen, 222

P

Palmprocessie, 31, 49
Paradijs, Het, 114
Paris, 173
Paulus III, 184
Pax Vobis, 59, 85, 89, 243
Peisprocessie, 27
Peoene, De, 96, 158
Perret, Donald, 109
Pertcheval, Jan, 91, 94, 107, 118, 147
 Den camp vander doot, 148
Pinel, Rouen, 113, 289
Pizan, Christine de, 166
Pleij, Herman, 167, 282
poëtisch punt, 128, 231
Pompeius, 45
Porteman, Karel, 227
Priamus, 150, 171
proloog, 124, 127
Puys, Remy du, 47, 58, 130, 133, 135
Pyramus en Thisbe, 296

R

Raad van Brabant, 69
Raad van Vlaanderen, 49, 68
Ramakers, Bart, 42, 115, 154, 282
Rantere, Bartholomeüs de, 268
refrein, 28, 65, 125, 127
René van Anjou, 25
 Livre du cuer d'amours esprits, 176
Riviere, Guydo vande, 90, 91
Rogiers, Lodewijk, 68
Roose, De, 86, 98
Roovere, Anthonis de, 15, 16, 26, 35, 43,
 90, 92, 93, 95, 103, 119, 145, 164,
 180, 185, 212
 Den droom van Rovere op die doot van hertoge
 Kaerle van Borgonyen saleger gedagten, 101,
 143, 145, 181, 211, 255
 Tspel van Quiconque vult saluus esse, 183
Ruebs, Gillis, 90, 91
Ruysbroec, Jan van, 97

S

Sacco di Roma, 184
Sacramentsprocessie, 29, 31, 42, 49, 113,
 212, 286
Sainte-Maure, Benoît de
 Roman de Troie, 170

Salenson, Gheeraerd van, 129
Salomo, 45
Saul, 192
Sceidinghe van den edelen aertshertoghe Philips van
 Oostenrijk, Brabant, etc. ende van sijnder suster die
 schone Margriete, Dy, 130, 256
Scharpé, Lodewijk, 201
Scheerere, Jan de, 47, 58, 90, 91, 92, 93,
 129, 130, 131, 132
 Triumphe, 130, 131, 134, 135, 148, 244,
 260
Schuddematte, Peter, 230
Sforza, Bianca Maria, 107
Signori, Gabriella, 51
Silvius, Willem, 227
Simeon, 215
Sint-Agnetta, 74, 77, 79, 82, 83
Sint-Barbara, 74, 77, 79, 82, 84, 117, 132
Sint-Jan-Baptist, 80, 86
Sint-Lievensprocessie, 71
Slag bij Mühlberg, 60
Slag bij Pavia, 16, 58, 59, 60, 66, 73, 125,
 184, 186, 192, 193, 194, 195, 197,
 198, 216, 225
Smeken, Jan, 16, 35, 91, 92, 94, 96, 103,
 107, 118, 131, 136, 145, 147, 164,
 173, 180, 185, 212
 De sacramente vander Nyeuwervaert, 100
 Een spel op hertoge Karle ons keyser nu es, 100,
 116, 117, 143, 145, 173, 187, 192,
 209, 228, 255
 Guldenvliesgedicht, 35, 129, 132, 134, 148,
 260
 Siecten der broosscer naturen, 134
 Spieghele der behoudenessen, 114, 134
Smet, Andries de, 15, 90, 91
Soly, Hugo, 11, 282
Spaanse Furie, 14
Spel van Gent, 111, 112, 113, 116, 228
spel van zinne, 28, 48, 64, 65, 66, 87, 92,
 123, 127, 145, 188, 190, 197, 198,
 202
stadsrederijker, 103
Staten-Generaal, 48, 65
Stein, Robert, 149, 150, 180
Straten, Jacob van der, 78
Strijdt gheschiedt over tgeheberte voer de stadt van Pavye,
 Den, 193, 297
Stuerbout, Hubrecht, 97, 98

T

tableau vivant, 12, 29, 40, 41, 42, 43, 47,
50, 57, 67, 79, 82, 90, 92, 95, 106,
116, 118, 128, 134, 144, 149, 153,
154, 171, 187, 227, 228, 269
Tafelspeelken van twee personagen om up der drij conijn-
ghen avond te spelen, Een, 158, 163
Thaboristen, De, 282
Thiry, Claude, 177
Titus Livius, 216
tooch, toog. Zie tableau vivant
toogspel, 115
translatio imperii, 223
Troilos, 173
Trou Moet Blijcken, 144, 296
Tudor, Marie, 282
typologie, 155, 158, 195, 196, 224

V

Vaernewijck, Marcus van, 131
Van den drie Blinde Danssen, 221
Van Menych Sympel ende Outgedachte ende van Cronijc-
ke, 72, 109, 116, 143, 145, 156, 187,
191, 209, 234, 254
Van zinnen jong, 89
Venegien, 132
Verbeek, Jan, 96
Verdrag van Péronne, 53, 79
Vergaderinge der historien van Troyen, 294
Vergilius, 223
 Aeneis, 222, 224, 228
 Bucolica, 222
Vijdt, Joos, 21
Villaescusa de Haro, Diego Ramírez de, 271
Villeroy, François de Neufville de, 14
Villon, François
 Dit de la naissance de Marie d'Orléans, 160
Violette, De, 84, 91, 101, 149, 167
Violieren, De, 84, 89, 107, 108, 126, 229,
230
Vive Bourgogne! est nostre cry, 107
Vivere, Jan van den, 90, 92, 96
vorstenspiegel, 45, 161, 167, 170, 178, 181
Vorsterman, Willem, 193
Vos, Dirk de, 99
vredesfeest, 54, 65, 66
Vrede van Atrecht, 65, 71, 79, 82, 123
Vrede van Crépy, 16, 59, 65, 73, 80, 118,
119, 124, 126, 210, 221, 228

Vrede van Kamerijk. Zie Damesvrede
Vrede van Le Cateau-Cambrésis, 16, 63, 69,
124, 125, 128, 227, 229, 230, 253,
259
Vrede van Madrid, 16, 58, 59, 64, 66, 67,
80, 122, 126, 128, 184, 186, 190, 191,
194, 198
Vrede van Péronne, 71, 86
Vrede van Senlis, 53, 59, 60, 61, 65, 68,
125
Vrede van Sluis, 64, 68, 119
Vrede van Vaucelles, 116, 117, 122, 126,
228, 231

W

Wapenstilstand van Nice, 66, 124, 184
Warachtighe gheschiednisse van allen gheloofweerdighen
saken vanden alder onverwinnelijcsten ende alder
moghensten keyser van Roomen Carolus de vijfste,
Die, 129
Weyden, Rogier van der, 97, 99, 100
Willem van Oranje, 112, 145
Witte Ackoleyen, De, 267
Wynghene, Cornelis van, 90, 91

Z

Zee, Bertel van der, 282
Zeveren, Jacob van, 131

Vieringen ter ere van het Huis van Bourgondië-Habsburg vormden in de vijftiende- en zestiende-eeuwse Vlaamse en Brabantse steden een belangrijke aanleiding voor de productie en opvoering van literaire teksten. Ze droegen daardoor in belangrijke mate bij aan de bijzondere ontwikkeling van het stedelijke literaire leven. Op hun beurt waren toneelstukken, gedichten en liederen bepalend voor het verloop, de werking en de betekenis van het stedelijke vorstenfeest. Dit boek onderzoekt voor het eerst de interactie tussen dergelijke feesten en literatuur binnen een breed geografisch en tijds kader. Speciale aandacht gaat uit naar de kamers van retorica, die zich bezighielden met het schrijven en opvoeren van teksten en nauw betrokken waren bij de organisatie van vorstenfeesten. Hun stempel op deze vieringen blijkt groter en meer divers te zijn geweest dan tot op heden werd aangenomen. *Voor vorst en stad* beweegt zich op het snijvlak van politieke, literatuur- en cultuurgeschiedenis. Het toont aan hoe nauw literatuur en politiek in de vijftiende- en zestiende-eeuwse Nederlandse steden met elkaar waren verweven. Het is het vierde deel in de AUP-reeks over rederijderskamers.

Samuel Mareel is als postdoctoraal onderzoeker van het FWO-Vlaanderen verbonden aan de vakgroep Nederlandse literatuur van de Universiteit Gent.

Rederijdersserie
Amsterdam University Press

www.aup.nl

ISBN 978-90-8964-174-8

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS